

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՒԲԵՆ
ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՑԵՂԱՊՈԼՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱՊՈԼՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Գրական՝ պատմական գիտությունների
գոկառ, պրոֆեսոր

Վ. Ա. ԴԻՂՅԱՆ

Ցեղասպանության բոլոր զոհերի հիշատակին

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սահական Ռ. Գ.

Ս 150 Ցեղասպանության պատմությունից.— Եր.: Հայաստան, 1990— 367 էջ:

Գրքում լուսաբանվում են XX դարում մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություններից մեկի՝ հայերի ցեղասպանության պատմության մի շարք հանգուցային հարցեր: Քննական վերլուծության են ենթարկվում 1915-ի ցեղասպանության դրդապատճառների ու հետևանքների հարցում գոյություն ունեցող տեսակետներն ու գնահատականները:

Զգալի տեղ է հատկացված ժամանակակից թուրք պատմագրության կողմից այդ եղեռնի պատմության խեղաթյուրումների քննադատությանը:

Նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Գրքում ի մի են բերված Հայոց եղեռնի պատմությանը վերաբերող հեղինակի ուսումնասիրությունները: Ժամանակագրական առումով դրանք հիմնականում ընդգրկում են առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին Հայաստանում ծավալված իրադարձությունները՝ հայ ժողովրդի 1915-ի ցեղասպանության դրդապատճառները վերհանելու տեսանկյունից:

Սույթան Արդուլ Համիդ II-ի հակահայկական ջարդարական քաղաքականությունը դիտելով որպես երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականության նախակիգը, հեղինակը քննության է առնում նաև այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները:

Հայոց եղեռնի պատմության համակողմանի գիտական լուսաբանումը հույժ կարևոր և այժմեական խնդիր է, բանի որ ազգային-էթնիկական հողի վրա կատարվող հանցագործությունները շարունակվում են մեր մոլորակի տարբեր մասերում, ներառյալ նաև Խորհրդային Միության տարածքում, ուստի չափազանց հրատապ է վերստին անդրադառնալ ցեղասպանության, որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործության, բոլոր դրսևորումներին՝ քողարկված թե՛ անսքող, ուշադրություն հրավիրել այդ հանցագործության բուն պատասխանատուներին քղազերծ անելու և օրենքի ամբողջ խստությամբ դատապարտելու վրա: Այսօր արդեն գաղտնիք չէ, որ Սումգայիթի եղեռնագործության իսկական ոգեշնչողներն ու կազմակերպիչները շատ լավ

գիտեին, որ 1915-ի եղեռնի ամենագլխավոր պատասխանատուները մնացին անպատիժ, որ միջազգային չափանիշով նրանց չդատապարտեցին մարդկության դեմ գործած հանցագործության համար: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև ցեղասպանության հանցագործության կանխամտածված բնույթը, որը նրան տարբերում է սովորական, կենցաղային հողի վրա, թեկուզ և բազմաթիվ մարդկանց սպանություններից: Հայտնի է, որ միջազգային-իրավական տեսակետից մարդկանց սպանությունները չեն դիտվում որպես ցեղասպանություն, եթե դրանք չեն հետապնդել կանխամտածված գործողությունների միջոցով էթնիկական կամ կրոնական որևէ խմբի իսպառ վերացմանը հասնելու նպատակ:

Հեղինակը զգալի տեղ է հատկացրել 1915-ի եղեռնի միջազգային արձագանքներին: Սա ևս չափազանց կարևոր է և խիստ այժմեական՝ խոր ըմբռնելու համար, որ մարդկության խիղճը մշտապես արթուն է, որ առաջադեմ է այն հասարակայնությունը, որը երբե՛ք և ո՛չ մի պայմաններում չի լուռ և բողոքում է անմարդկային արարքների դեմ՝ դա գործադրված լինի իր, թե մեկ ուրիշ կառավարության կողմից:

Մեր ժողովուրդը, հատկապես երիտասարդ սերունդը, աղոտ պատկերացում ունի տարբեր երկրների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Բելգիայի, Ծվեյցառիայի, Նորվեգիայի, Դանիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ուրուգվայի, Սիբիայի, Լիբանանի և այլ երկրների ազնիվ ու վսեմ այն մտավորականների մասին, որոնք ժամանակին, վախճ հալածահարելով, հանդես են եկել թուրք դահիճների հանցագործությունների դատապարտմամբ: Անատոլ Ֆրանս, Ֆրանց Վերֆել, Ժան Ժորես, Վալտերի Բյուսոլ, Մերգել Կիրով, Յոզեֆ Մարկվարտ, Արմին Վեգներ, Հերբերտ Ադամս Գիբոնս, Հենրի Մորգենթաու, Ջեյմս Բրայս, Առնոլդ Թոյնբի, Ֆրիտցֆ Նանսեն, Ժակ դը Մորգան, Յոհաննես Լեպսիուս. այս և մի շարք այլ անուններ մենք պարտավոր ենք հիշել միշտ, առհավե՛տ, որպես մեր ժողովրդի արդար դատի պաշտպանների, մեր անկեղծ ու անշահախնդիր, հավատարիմ բարեկամների:

Հայոց եղեռնի բուն իրադարձությունները մեկնաբանելու հետ մեկտեղ, գրքում տրված են նաև հայ ժողովրդի

այդ մեծ ողբերգության հերոսական, լուսավոր էջերը՝ Մուրա լեռից մինչև Սարդարապատ: Ավելին, մենք նպատակահարմար գտանք բերել նաև մի քանի դրվագ կիլիկիահայության ազատագրական պայքարի պատմությունից՝ այս անգամ քեմալական ջարդարարների դեմ, որոնց կողմից 6 հազար հաճընցի հայերի տմարդի ոչնչացումը կարելի է որակել որպես երկրորդ ցեղասպանություն, քանզի նրանք փրկվելով 1915-ին, հերոսական մահով ընկան 1920-ին:

Հայոց եղեռնի պատմության հետ մեկտեղ գրքում որոշակի տեղ է հատկացված նրա պատմագրությանը, որն իր ծավալով, անշուշտ, անընդարկելի է: 1915-ի եղեռնի վերաբերյալ առաջին ուսումնասիրությունները երևան եկան այդ նույն 1915-ին, ինչպես օրինակ, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության երիտասարդ աշխատակից, հետագայում հայտնի պատմաբան և աշխարհահռչակ փիլիսոփա Առնոլդ Թոյնբիի «Հայկական ջարդերը. ազգի սպանություն» խորագիրը կրող գիրքը, «Մի քանի փաստաթղթեր հայերի նակատագրի մասին 1915-ին» ժողովածուն և այլն:

Անցած 75 տարում առանձին գրքով լույս տեսած աշխատությունները, ջարդերի անմիջական ականատեսների վկայությունները, դիվանագիտական նոր փաստաթղթերի ժողովածուները, ժամանակակիցների հուշերը և այլ նյութեր, որոնք տպագրվել են հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, իտալերեն, թուրքերեն, արաբերեն, չեխերեն և այլ լեզուներով, անցնում են հազարից: Իսկ ճշված ժամանակաշրջանում տարբեր հանդեսներում ու գիտական պարբերականներում տպագրված հոդվածներն ու հաղորդումները տակալին լրիվ հաշվառման չեն վերցված, կարելի է ասել՝ փաստորեն հաշվարկման ենթակա չեն: Այսօրվա վիճակը պարտադրում է մեզ շարունակել մատենագիտական պրպտումները՝ կազմելու համար Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության համապարփակ մատենագիտություն, որի ստեղծումը մնում է օրակարգում:

Հեղինակ

Գլուխ առաջին

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԵՍ ԵՂԵՌՆԸ

Անկուր տառապանքներ է կրել հայ ժողովուրդը թուրքական բիրտ լծի տակ ընկած իր հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում: Ավելի քան երեք հարյուր տարի նա շատ մոտիկից զգացել է օսմանյան «սովազակային պետության» (Վ. Մարքս) բոլոր սարսափները, կեղեքվել է, ոտնահարվել, զանգվածային կորուստներ տվել, անցել արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի նողկալի գազանությունների միջով, բայց այն, ինչ բաժին ընկավ նրան առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, իր նախադեպը չունե՞ր ոչ միայն բազում ողբերգություններ ապրած մեր ժողովրդի անցյալում, այլև անմարդկային արարքների ընդհանուր տարեգրության մեջ:

Երիտթուրքերը հպատակ ժողովուրդների գործուն աջակցության շնորհիվ տապալելով Աբդուլ Համիդին և անցնելով իշխանության գլուխ, շատ կարճ ժամանակում հաստատեցին այն ենթադրությունը, որ իրենք ավելին չարժեն, քան հին թուրքերը: «Հին ու նոր թուրքական կարգերը միավորվում էին միևնույն ստեղծության մեջ հայերի նկատմամբ»,— նշում է հայտնի ռուս միջազգայնագետ Անդրեյ Մանդելշտամը¹:

Սակայն ինչո՞ւ էին հալածում հայերին Թուրքիայում՝ ժողովուրդների բանտում: Որովհետև նրանք չէին ցանկանում դավանափոխ լինել, չէին ուզում ուրանալ իրենց մայրենի լեզուն, գիրն ու գրականությունը, այլ կերպ ասած՝ չէին ուզում հրաժարվել իրենց ազգությունից ու կրոնից, կամավոր կերպով ընդառաջել թուրքացման ամենակոպ ծրագրին: Ուրիշ

պատճառներ էլ կային. «Թուրքերը նախանձով էին նայում իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի ուժեղ այդ եռանդուն ժողովրդին»,— նկատել է անգլիացի պատմաբան Գոտլիբը²: Նախանձում էին, որովհետև հայերը շինարար ժողովուրդ էին, ստեղծագործական հանճարով օժտված, իսկ զայրանում էին այն բանի համար, որ նրանք համարձակվում էին հանդես գալ թեկուզ տարրական պահանջներով:

«Հայերի պահանջը իրենց երկրի և իրենց ազգի համար,— գրում է ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը,— վերին աստիճանի համեստ էր: Մեզ, ֆրանսիացիներին, դա երեխայական է թվում: Եվ իրոք, ի՞նչ էին նրանք պահանջում: Հասարակ բան՝ իրենց կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովություն: Նրանք պահանջում էին, որ իրենց երկրի բնական հարստությունները շահագործվեն ու արժեքների վերածվեն: Եվ քանի որ նրանք ունեին բազմաթիվ ինժեներներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, և այլ մտավորականներ, այդ կրթված ու հմուտ մարդիկ ցանկանում էին, որ իրենց գիտելիքներն ու մտավոր կարողությունները ի վիճակի լինեն կիրառել արդյունաբերության, առևտրի ու հողագործության մեջ, դրանք ի սպաս դնել իրենց հայրենիքի ընդհանուր զարգացմանը: Թուրքական ղեկավարները կուրորեն դեմ դուրս եկան դրան, որովհետև նրանք ոչինչ չէին հասկանում նման կարգի պահանջներից»³:

Եվ այսպես, երիտթուրքական կառավարողները զազրեքի ստուգարտությամբ մշակեցին հայ ժողովրդի իսպառ բնաջնջման անմարդկային, հրեշավոր ծրագիրը՝ ամբողջացնելու համար Աբդուլ Համիդի անավարտ գործը: Պատեն ստիժը շուտով վրա հասավ: Բռնկվեց համաշխարհային պատերազմը՝ ավետելով թուրքական դահիճներին, որ պահը հարմար է հայերին տեղահանելու պատրվակով սպանդանոց քշելու համար:

«Իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար,— գրում է հայկական ջարդերի ականատես, Պարտիզակի ամերիկյան դպրոցի ուսուցչուհի Ադա Չեմբերսը,— եռյակը՝ Էնկերը, Թալեաթն ու Ջեմալը, օգտվեցին դիվային այդ պլանից, և արձակվեց թուրքական նացիոնալիզմի ճիշը՝ Թուրքիան

թորքերի համար, որը նշանակում էր, թե բոլոր այլազգիների հարկ է ոչնչացնել: Թորքական թերթերում երևացին հոդվածներ այն մասին, որ իբր Թորքիայի կենսական շահերը պահանջում են ունենալ միատարր բնակչություն, ուրեմն հայերին պետք է բնաջնջել: Այս ցնցող հետևությունը... չբնադատվեց և ո՛չ մի թորք մտավորականի կողմից...»⁴:

Թորք մտավորական չգտնվեց, բայց հայ մտավորականներ անպայման կգտնվեին, եթե դահիճները շտրոբերին ազգի ծաղիկը: 1915-ի ապրիլի 24-ի գիշերը և նրան հաջորդող մի բանի օրերին նրանք ձերբակալեցին և գաղտնաբար ոչնչացրին 600-ից ավելի հայ մտավորականների՝ երևելի գրողների ու հրապարակախոսների, գիտնականների ու մանկավարժների, բժիշկների ու դերասանների: Չխնայեցին անգամ հանձարեղ բանաստեղծներ Վարուժանին ու Միամանթոյին և իրենց իսկ մեջլիսի պարծանք, փայլուն հոռետոր Գրիգոր Չոհրապին՝ վերստին մերկացնելով այսպես կոչված երիտթորքական հեղափոխության իսկական իմաստը:

«... Իրենց հանցավոր ձեռքերի վրա հետքեր չթողնելու համար,— գրում է ջարդերի ականատես, գերմանական գրող Արմին Վեգները,— գերեվարողները, ժողովրդին իր առաջնորդներից ու պատգամավորներից զրկելուց հետո, քշեցին քաղաքներից դուրս... կողոպտեցին նրանց տները, կրակի տվեցին գյուղերը, եկեղեցիները քարոքանդ արեցին կամ մզկիթների վերածեցին, հափշտակեցին անասունները, բռնագրավեցին բոլոր սայերը, հացը խլեցին իրենց զոհերի բերանից, հանեցին նրանց հագի շորերը, նրանց գլխի ոսկեղեն զարդերը պոկեցին... նրանք քշեցին ամբողջ մի ժողովրդի՝ տղամարդկանց ու կանանց, այեհեր ծերունիներին ու մանուկներին, հոյ մայրերին ու ծծկեր երեխաներին դեպի արաբական անապատները՝ չունենալով այլ նպատակ, քան թողնել նրանց սովից տանջամահ լինելու...»⁵:

Երբ նրանք «երկար» էին դիմադրում մահվանը, թորք դահիճները «ուղիղ» անապարհով էին լուծում հարցը:

«Հայերին խմբերով հեռացնում էին ու սպանում ամենադաժան եղանակով: Չէին խնայում ո՛չ հիվանդներին,

ո՛չ մանուկներին, ո՛չ էլ տարեց մարդկանց»,— վկայում է թորք պաշտոնյա, արքայա հայերի՝ Հալեպի կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Նահիմ բեյը⁶:

«Նրանցից ոչ ոքի կենդանի չթողնեք, սուսնձնապես 5—7 տարեկանից բարձր երեխաներին, հակասակ դեպքում նրանք կարճ ժամանակում հասակ կառնեն և կփորձեն վրեժ լուծել»⁷,— ազդարարում էր իր ժամանակի ամենամեծ մարդասպան Թալեաթ փաշայի հրամանը: Արդար վրեժի հանդեպ տաժած վախն էր արյունախում այդ գազանին թելադրում «չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին», և նա գիշատչի աչքերով հսկում էր, որ հրաշքով փրկված երեխաներն անգամ չլքիպեն մահվան ճիրաններից:

Ահա այդ առիթով տրված նրա ծածկագիր հրամաններից մի քանիսը.

«Ծարունակելով որբերի արքայը նախատեսված ուղղությամբ դաժան սառնամանիքի պայմաններում, մենք նրանց հավերժական հանգիստը կապահովենք: Հետևաբար խրճորում ենք հաշվետվություն ներկայացնել մեզ կատարվածի մասին:

Ներքին գործերի մինիստր
Թալեաթ»⁸:

«Հալեպի նահանգապետին.

21 սեպտեմբերի 1915 թ.— Որբանոցի ոչ մի անհրաժեշտություն չկա: Ժամանակը չէ սենտիմենտալությանը անձնատուր լինելու և կերակրելու որբերին՝ երկարաձգելով նրանց կյանքը: Քշե՛ք բոլորին անապատ և տեղեկացրեք մեզ այդ մասին:

Թալեաթ»⁹:

«Հալեպի նահանգապետին.

Հավաքեք մի տեղում հայերի այն երեխաներին, որոնք պատերազմական նախարարության հրամանով հանձնված են զինվորական իշխանությունների խնամքին: Հեռացրեք նրանց այն պատրվակով, որ նրանց մասին հոգալու է տեղահանման կոմիտեն: Ոչնչացրեք նրանց և զեկուցեք:

Ներքին գործերի մինիստր
Թալեաթ»¹⁰:

Ահա այսպիսի եղանակով թուրք ցեղասպաններին հաշտողից ոչնչացնել անգնելու անկաշտական կանանց, երեսխաններին, ալեհեր ծերունիներին: Դժվար չէր այդ կերպ վարվել այն բանից հետո, երբ թուրքական զինվորական իշխանությունները նեղաբար դատաստան տեսան օսմանյան բանակում գտնվող տասնչակ հազարավոր հայ զինվորների ու սպաների հետ, որոնց նախօրոք զինաթափել էին և առանձնացրել աշխատանքային գումարտակներում:

«Հայերի թշնամիները,— գրում է հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամ, նորվեգական մեծ գիտնական Ֆրիտյոֆ Նանսենը,— ցանկանում էին նրանց ստորացնելու ապացույց տեսնել այն բանում, որ այդպիսի մեծ թիվ կազմելով հանդերձ, նրանք առանց դիմադրության թույլ տվեցին իրենց դեպի մահ առաջնորդել... Քանի որ աշխատունակ տղամարդկանց մեծ մասը արդեն կանչված էր զինվորական ծառայության, ինչպես՝ կարող էին անգնել մարդիկ պաշտպանվել ոստիկանների, կանոնավոր զորքի ու բազմաթիվ «կամավորական» հրոսակների դեմ: Սակայն ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր էր, հայերը խիզախորեն դիմադրում էին, երբեմն որոշակի հաջողությամբ, ինչպես, օրինակ, Վանում ու Կիլիկիայի լեռներում...»¹¹:

Ականատեսներն աշխարհին պատմեցին հայ ժողովրդի մեծագույն աղետի մասին: Պատերազմական իրավիճակը, ինչ խոսք, խանգարեց միջազգային հասարակայնությանը ծամ առաջ տեղեկանալու նոր դարաշրջանի առաջին ցեղասպանության մասին: Սակայն չեզոք երկրներից որոշ օտարերկրացիների այնուամենայնիվ հաջողվեց մուտք գործել անմեղ հայրի արյունով ներկված երկիրը և անձամբ ծանոթանալ «հայկական սարսափներին»:

Վերադառնալով Եվրոպա, նրանք հրապարակեցին հազարավոր փաստաթղթեր, վկայություններ, լուսանկարներ և այլ կարգի նյութեր, մինչև վերջ մերկացնելով մեծ ոճրի հեղինակներին՝ երիտթուրքական դահիճներին, բացահայտելով հայերի տեղահանման բուն դրդապատճառները, վերհանելով թուրքական հալածիչ քաղաքականության ավանդական բնույթը: Այսպես, ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան ու հրապարակախոս Ռընե Պիճոնը հաստատում է, որ հայ

կանանց, երեխաների ու ծերերի տեղամասնումը խարդախորեն քողարկված մի մահապատիժ էր լույ, և գալիս է այն եզրակացության, որ նրանց ոչնչացումը տեղում ավելի մարդասիրական կլիներ, որովհետև դա կազատեր մարդկանց սարսափելի տատապանքներից¹²: «Ես հավատացած եմ,— գրում է Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Մորգենթաուն,— որ մարդկության ողջ պատմությունը չունի այնպիսի մի սարսափելի դեպք, ինչպես այս դեպքը: Անցյալի մեծ ջարդերն ու հալածանքները թվում են գրեթե աննշան 1915-ի. հայ ազգի կրած տատապանքների համեմատությամբ»¹³:

Եվ այսպես, երիտթուրքական հանցավոր կառավարողներին հաջողվեց իրականացնել իրենց վաղեմի ձգտումը՝ Թուրքիան մաքրել հայ ազգաբնակչությունից: Մոտ մեկ միլիոն 300 հազար զոհ տվեց մեր ժողովուրդը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Մոտ մեկ միլիոն հայեր ստիպված եղան սփռվել աշխարհով մեկ՝ ապաստան փնտրելով օտար երկրքի տակ: Հյուրընկալ շատ ժողովուրդներ կարեկցությամբ դիմավորեցին և պատսպարեցին տարագիր արևմտահայերին, որոնք անմարդկային տատապանքներ կրելուց հետո էլ վերստին հաստատեցին, թե ինչի է ընդունակ լավատես հայ ժողովուրդը: Սակայն ամենամեծ մխիթարությունը, որ կարող էր ստանալ թուրքական շարահանից փրկված սփյուռքահայությունը, դա նոր հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի ստեղծումն ու գոյատևումն էր:

1365

ԵՂԵՐՆԻ ԳԲԴԱՎԱՏՈՒՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1915-ին երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված արևմտահայերի բռնազաղթն ու ջարդերը ներկայումս ճանաչելի են դառնում միջազգային հասարակայնությանը որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, և որակվում որպես հանցագործություն՝ ուղղված մարդկության դեմ: Խոսելով XX դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանության մասին, պետք է նշել, որ արյունարբու սուրբան Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության տարի-

Աերին (1876—1909 թթ.) կազմակերպված հայկական կոտորածները դարձան 1915-ի ցեղասպանության նախերգանքը և այս առումով 1915-ի գեղասպանության արմատներից մի քանիսը թաքնված են հենց նախորդ ժամանակաշրջանում:

Այսպես, Հայկական հարցը արևմտահայերի բնաջնջման ճանապարհով լուծելու համիդյան քաղաքականությունը, որպես «ժառանգություն» փոխանցվեց երիտթուրքերին, ինչը կարելի է դիտել 1915-ի ցեղասպանության հիմնական պատճառներից մեկը:

Օսմանյան կայսրության մահմեդական ազգաբնակչության մեջ դեպի քրիստոնյա հայերը կրոնական մոլեռանդություն բորբոքելը ծառայեց նույն այդ գլխավոր խնդրին՝ հայերի բռնի արտաքսմանը իրենց բնօրրանից՝ Արևմուտքյան Հայաստանից, ուր նրանք առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կազմում էին հարաբերական մեծամասնություն՝ շուրջ 38,9 տոկոս ցանկացած մահմեդական ազգաբնակչության՝ թուրքերի, քրդերի, չերքեզների համեմատությամբ¹:

Պատճառներից մեկն էլ տնտեսական բնույթի էր: Հայտնի է, որ արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան, դրամատերերն ու արդյունաբերողները, շնորհիվ իրենց տաղանդի ու ձեռներեցության, նույնիսկ օսմանյան բռնատիրության ու կամայականությունների պայմաններում, կարողացել էին Թուրքիայում տեղ դառնալ որոշակի հարստության, ստեղծել դրամական կուտակումներ, ի վերջո դրանք ծառայեցնելով հենց այդ երկրի զարգացման խնդիրներին: Եվ ահա բոլոր հայերի՝ առանց դասակարգային խտրականության ոչնչացումը երիտթուրքական մարդասպաններին հնարավորություն էր ընձեռում հափշտակել նրանց նյութական արժեքները, հիմնավորելով դա այն բանով, որ զոհված հայերը օսմանյան քաղաքացիներ են, ուստի նրանց ունեցվածքը, որպես ժառանգություն, պետք է անցնի թուրքական պետությանը: Որքան էլ այս փաստը նողկալի, ցինիկ և աներևակայելի թվա, այնուհանդերձ, հայտնի է, որ հենց նման մի առաջարկով է դիմել հայերի գլխավոր դահին Թալեաթը Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուին²:

1915-ի եղեռնի հիմնական պատճառներից մեկը կապված էր պանթուրքական ծրագրերի իրականացման հետ: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը ձևավորվել ու վերջնական տեսք է ստացել երիտթուրքերի միանձնյա իշխանության տարիներին, հատկապես 1912—13 թթ. Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ նրանք համոզվեցին, որ օսմանցիության տեսությունը չի կարող հանգեցնել թուրքահպատակ ժողովուրդների, հատկապես քրիստոնյաների, խաղաղ ձուլմանը: Մինչդեռ միջազգային հարաբերությունների պրոպագանդայով մոտալուրտ համաշխարհային բախումը բորբոքում էին իրենց հաթական ազգայնամոլ ղեկավարների երևակայությունը, հույս ներշնչում, որ հենց պատերազմի պայմաններում հնարավոր կդառնա իրականացնել «Մեծ Թուրանի» իրենց երազը՝ ստեղծելով հսկայածավալ մի կայսրություն՝ Բոսֆորից մինչև Ալթայ և միավորելով այդպիսով բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին: Հիշյալ ծրագիրն ուներ գալթոդական բնույթ և առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, իսկ դրանից առաջ՝ հայ ժողովրդի դեմ, որովհետև առաջին և ամենալուրջ խոչընդոտն այդ ճանապարհին հենց քրիստոնյա հայերն էին:

Հայերի ոչնչացումով, այդպիսով, պետք է վերանայ, ըստ երիտթուրքերի, այն արգելքը, որը վաղուց ի վեր խոչանցել էր թուրքերի առաջխաղացման ճանապարհին:

Այստեղ մենք ընդհուպ մոտեցանք եղեռնի ևս մեկ պատճառին՝ հայերի դեռ ուս-թուրքական դարավոր մեղամարտում: Թուրք պաշտոնական պատմագրությունը ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս, հենց շեմքից մերժելով հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի իրավունքը, գործն այնպես է ներկայացնում, որ հատկապես XIX դարի ուս-թուրքական պատերազմներում Թուրքիայի կրած ծանր պարտության մեղքը մի զգալի չափով ընկնում է հայերի վրա, քանի որ նրանք իրենց կամավորական ջոկատներով նպաստել են ուսական գեներալ հաղթանակին: Եվ ահա, բնաջնջելով հայերին, ըստ Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ հանցագործ եռյակի, կդարարեր ինչպես հայերի օգնությունը ուսներին, այնպես էլ վերջիններիս միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին:

Վերջապես, չսխալվեք և անտեսել պատերազմական իրադրությունը և այն հանգամանքը, որ Թուրքիան մասնակցեց առաջին համաշխարհային պատերազմին գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմից՝ վստահ լինելով, որ հենց կայգերական Գերմանիայի հետ դաշնակցած ինքը կկարողանա հասնել իր պանթուրքական նվաճողական պլանների իրագործմանը:

Ինչ խոսք, խաղաղ պայմաններում թուրք կառավարողները կոծվարանային իրականացնելու իրենց դիվային ծրագիրը, մինչդեռ պատերազմը պատեն առիթ էր ստեղծում այն դյուրությամբ և նվազ զգուշավորությամբ ի կատար ածելու:

«Հիմա պատերազմի մեջ ենք,— ասել է 1915-ի փետրվարին կայացած գաղտնի նիստում դոկտոր Նազրմը,— ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր: Մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ. ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդատնա և կը փակվի»³:

Ի մի բերելով 1915-ի եղեռնի հիմնական պատճառների մասին մեր ասածը, հարկ է ընդգծել ամենակարևորը՝ հայկական ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը և նախապես լավ մշակված պլանի առկայությունը, մի բան, որ ամենից շատ է այսօր անհանգստացնում թուրք պետական գործիչներին, դիվանագետներին, լրագրողներին, պատմաբաններին և ընդհանրապես ժամանակակից Թուրքիայի բոլոր այն ներկայացուցիչներին, ովքեր միջազգային այլևայլ ֆորումներում և հասարակական-քաղաքական հավաքներում ակամայից ստիպված են լինում պատասխանելու հենց այն հարցին, թե արդյո՞ք 1915-ի «հայկական սարսափները» սոսկ պատերազմական հանգամանքների արգասիք էին, թե՞ դրանք նախապես ծրագրավորված էին: Որովհետև հարցն այսպես է դրվում. եթե պատերազմի թո՞ն ու բո՞հի մեջ ծագած ազգամիջյան կոիվներում թուրքերի հետ մեկտեղ զոհվել է նաև մի քանի հարյուր հազար հայ, ապա դա գեոնցիդ որակել չի կարելի, որովհետև, համաձայն միջազգային օրենքի, գեոնցիդը (հունարեն գեոնս—տոհմ, ցեղ և լատիներեն ցիդերե—սպանել բառերից) իրենից ներկայացնում է

գործողությունների մի շարք, որոնք կատարվում են կանխամտածված՝ նպատակ ունենալով լրիվ կամ մասամբ ոչընչացնել ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի: Ըստ Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին վավերացված «Գեոնցիդի հանցագործությունը կանխելու և այն պատժելու վերաբերյալ» կոնվենցիայի, նման գործողությունների շարքին են դասվում այդպիսի մի խմբի անդամների սպանությունը, այդ խմբի համար դիտավորյալ այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնք նպատակ ունեն նրա ամբողջական կամ մասնակի ֆիզիկական ոչընչացումը, միջոցառումներ, որոնց հետևանքով կանխվում է մանկածնությունը նման մի խմբի միջավայրում, այդ թվում տղամարդկանց երկարատև մեկուսացումը կանանցից և այլն⁴:

Ինչպես ակներև է դատում գեոնցիդի միջազգային չափանիշով ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել արևմտահայության հետ 1915—16 թվականներին՝ խաղաղ բնակչության՝ կանանց, երեխաների ու տարեց մարդկանց բռնի տեղահանությունը իրենց դարավոր հայրենիքից և աքսորը Սիրիայի ու Միջագետքի անապատները, թուրքական բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումը և տմարդի ոչնչացումը, Դեր Զորի, Ռաքքայի, Համայի, Հոմսի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներում կոտակված անգեմ հայերի սպանող, արևմտահայ մտավորականության, այսինքն՝ ազգի հոգևոր առաջնորդների քստմնելի բնաջնջումը և ջարդարարական մի շարք այլ քայլեր անառարկելիորեն վկայում են, որ հայերի նկատմամբ կատարվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իսկական մի գեոնցիդ և դեռ ավելին՝ «օրինակելի գեոնցիդ», ինչպես այն անվանում է «Հայաստանը 1915-ին» գրքի հեղինակ Ժան-Մարի Կառզուն⁵: Եվ հենց այդ որակումն է, որ լուրջ անհանգստություն է պատճառում թուրքական պաշտոնական շրջաններին, մղում նրանց դեպի ամեն կարգի պատմական խեղաթյուրումների և կոպիտ ու բացահայտ նենգափոխման՝ հայկական գեոնցիդի իրողությունը ծխտելու և համաշխարհային հասարակական կարծիքը շփոթության մեջ գցելու համար:

Պետք է նշել, որ արևմտահայ ազգաբնակչության զանգվածային բռնագաղթն ու ջարդերը արդարացնելու նպատակին ուղղված առաջին պաշտոնական գործը դա 1916-ին Կ. Պոլսում թուրքերեն և ֆրանսերեն լույս տեսած «Ծշմարտություն հայկական հեղափոխական շարժման մասին և կառավարական միջոցառումները»⁶ խորագիրը կրող գրքովն էր, որին հետևեց 1917 թվականին հրատարակված ընդարձակ տարբերակը՝ «Հայկական կոմիտեների հեղափոխական ձգտումներն ու գործողությունները Օտոմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո»⁷: Ինչպես երևում է հիշված հրատարակությունների վերնագրերից իսկ, թուրքական պետական, պաշտոնական տեսակետը ավելի քան պարզ է: Հայերը ապստամբել են և թուրքերը ստիպված են եղել ճնշել այդ ապստամբությունները: Մի տեսակետ, որն աննշան ձևափոխումներով կրկնվում է ահա 70 տարի, կրկնվում հայտնի ու անհայտ պատմաբանների անթիվ անհամար գործերում, թուրք լրագրողների մեկնաբանություններում, դիվանագետների, քաղաքական ու ռազմական գործիչների հուշերում, նաև՝ պաշտոնական ելույթներում: Թուրքական ստահող ու շինծու այս վարկածի հետ է կապված նաև հայերի տեղահանության հարցը, որը թուրք հեղինակները փորձում են աշխարհին ներկայացնել, որպես պատերազմական իրավիճակից բխող պարզ մի «տեղափոխություն»:

Այսպես, առավել ճանաչված թուրք պատմաբաններից մեկը, պրոֆեսոր Յուսուֆ Հիքմետ Բայուրը «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» վերնագրով բազմահատոր աշխատության մեջ համատրեմ այն միտքն է անցկացնում, որ երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված «պատժիչ» միջոցառումները սուկ հետևանք էին հայկական վիլայեթներում ծագած ապստամբությունների, և որ կառավարությունը առաջինն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել ջարդերի ծրագիրը, այլ ստիպված է եղել դիմելու որոշ «պաշտպանական գործողությունների»⁸:

Ծարունակելով խեղաթյուրել պատմական դեպքերը, թուրք պրոֆեսորը 1915-ի եղեռնը անվանում է «հայերի ապստամբության ճնշման մի ձև» և համեմատելով ֆաշիս-

տական Գերմանիայում հրեաների ոչնչացման փաստի հետ, եզրակացնում, որ հայերի դեմ կիրառված միջոցառումները, այսինքն՝ հայկական ջարդերը «այնքան էլ լայն չափերով չեն կատարվել»⁹:

Ինչպես Բայուրի, այնպես էլ թուրք մյուս պատմաբանների աշխատություններում ո՛չ մի խոսքով չեն հիշատակվում իթթիհաթական կառավարության կողմից ընդունված գաղտնի որոշումներն ու տեղական իշխանություններին տրված բազմաթիվ գաղտնի հրահանգները, որոնցում ուղղակի ասված էր, որ հայերի աքսորը պետք է հետևողականորեն օգտագործել նրանց իսպառ բնաջնջելու համար: Չի հիշատակվում հայերի ոչնչացման նպատակով ստեղծված «Հատուկ կազմակերպությունը», «Թեշքիլաթը մահուտեն»՝ չարաբաստիկ բժիշկ Բեհաեդդին Շաքիրի գլխավորությամբ¹⁰: Ավելին, պաշտոնական այդ փաստաթղթերի, օրինակ, Թալեաթ փաշայի անունից ուղարկված ծածկագրերի վավերականությունը կասկածի տակ է առնվում և անվերապահորեն ժխտվում թուրք պատմաբանների ու պաշտոնական անձանց կողմից, թեև դրանց իսկությունը հաստատվել է տակալին 1921-ին՝ Բեռլինում կայացած դատավարության ժամանակ՝ գերմանական մի քանի հեղինակավոր էքսպերտների կողմից¹¹:

Բացի դրանից, վաղուց ի վեր միջազգային հանրության սեփականությունն են դարձել Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմի, ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի և այլոց անհերքելի վկայություններն այն մասին, որ հայերի տեղահանությունը նրանց ոչնչացման սուկ բողոքված ձևն էր: Եվրոպայի և Ամերիկայի հասարակայնությունը, առաջադեմ մտավորականության ներկայացուցիչները բողոքի իրենց ձայնը բարձրացրին ընդդեմ իթթիհաթական ռճիրների, պահանջելով խստագույնս պատժել ահավոր ռճրի գլխավոր պատասխանատուներին: Ժակ դը Մորգանը գրեց «Ընդդեմ Արևելքի բարբարոսների» գիրքը, Հ. Ա. Գիբոնսը՝ «Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը», Ս. Մ. Կիրովը հանդես եկավ «Թերեք» թերթում՝ մարդկայնությամբ և հայ ժողովրդի նկատմամբ սիրով ու կարեկցանքով լեցուն հողվածներով¹²:

Պատերազմի ավարտից հետո, 1919-ի ապրիլ-հուլիսին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը համաշխարհային հասարակական կարծիքի հետ հաշվի նստելու հենց այդ պահանջից էր էլնում, ինչպես և այն, որ Բեռլինի երդվյալների դատարանը 1921-ի հունիսի 3-ին մեղավոր չճանաչեց և ազատ արձակեց արյունաբքու Թալեաթի ահաբեկիչ ժողովրդական վրիժառու Մուղունն Թեհլերյանին¹³:

Հայկական ցեղասպանության դատապարտման նոր պիքը կապված էր եղեռնի 50-ամյակի հետ, երբ երկրագնդի մի շարք երկրներում նշվեց այդ տխուր տարեթիվը: Այդ ժամանակից ի վեր միջազգային հասարակայնությունը հանդես է գալիս 1915-ի ցեղասպանությունը, որպես մարդկության դեմ գործված հանցագործություն ճանաչելու և դատապարտելու պահանջով: Այդ նպատակին էին ուղղված մասնավորապես 1984-ին Փարիզում կայացած «Ժողովուրդների միջազգային դատարանի» նիստերը՝ նվիրված 1915-ի եղեռնի պատասխանատուների հասարակական դատավարությանը: Դրանց նյութերն ամփոփվեցին «Լուսության հանցագործությունը» խորագրով գրքում, որը լույս տեսավ Ֆրանսերեն, ապա անգլերեն¹⁴:

Եղեռնի մասին խոսելիս պետք է հիշել նաև այդ ողբերգության հերոսական էջերը, մանավանդ որ թուրքական կողմը և, ընդհանրապես, մեր ժողովրդի նկատմամբ, մեղմ ասած, ոչ բարեկամաբար տրամադրված անձինք շարունակում են կրկնել այն թյուր կարծիքը, թե իբր արևմտահայերը, առանց որևէ դիմադրության, թույլ են տվել իրենց մորթոտելու, ուրեմն նրանք ապրելու իրավունք չունենին: Դա հերյուրանք է հայ ժողովրդի հասցեին: Ծնարտությունն այն է, որ չնայած ծանրաշունչ պայմաններին՝ զենք կրելու ունակ տղամարդկանց մեծ մասի տմարդի ոչնչացմանը, մահմեդական շրջապատին և այլն, ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր էր, հայերը դիմադրություն են ցույց տվել իրենց դահիճներին:

Հիշենք Վանը, Ծատախը, Ծապին-Կարահիսարը, Մուսալեար, Ուրֆան, Սասունը...

Կարծես այս հարցին է փորձում պատասխանել Ֆրանսուի հրապարակագիր Էլենա դը լա Սուշեռը «Ռասիզմը 1000 պատկերներում» խորագիրը կրող գրքում¹: Եվ հեղինակն իր շարադրանքով, իր հավաքած հազար զարհուրելի լուսանկարաներով ցավով ստիպված է հաստատել, որ ռասիզմը որքան որ հիմ է, նույնքան էլ նոր է՝ մեր տխուր ժամանակակիցը:

Ֆրանսուի մարդասերն իր գրքում այն միտքն է անցկացնում, որ թեև ռասիզմը, որպես մարդատյաց ու ցեղասպան մի տեսություն, հանդես է եկել միայն XIX դարի վերջին, հղիացած կապիտալիզմի դարաշրջանում, սակայն, ըստ էության, այն ուղեկցել է մարդկությանը նրա պատմության ամենավաղ ժամանակներից, այն պահից, երբ մարդը մարդուն սկսել է հարածել, բռել այս ու այն կողմ, աքսոր ուղարկել, բռնի տեղահանել և, վերջապես, ոչ պատերազմական, խաղաղ պայմաններում անգամ՝ հրկիզել ու կախել, խաչել ու մորթոտել միայն այն բանի համար, որ մեկը մյուսի ցեղակիցը չէ: Փաստալից շարադրանքն ուղեկցելով նկարներով, հեղինակը քայլ առ քայլ հետևում է ռասիզմի դրսեվորումներին հին աշխարհում ու միջնադարյան խավարի պայմաններում, սակայն իրավացիորեն գտնում է, որ ռասիզմը ահավոր պատուհաս դարձավ մարդկության գլխին, երբ մշակված տեսք ընդունեց՝ ամփոփվելով առանձին մի տեսության մեջ: Դա 1884-ին էր, երբ Փարիզում լույս տեսավ կոմս դը Գոբիհնոյի «Ակնարկ մարդկային ցեղերի անհավասարության մասին» գրքի առաջին հատորը: Ի՞նչ էր բարոզում զանգվածային մարդասպանության առաջին տեսաբանը: Սպիտակ ռասայի և նրա բարձրագույն նյութավորման՝ արիացիների բացարձակ գերիշխանություն:

«Դեմոկրատական ուժի մեղքով, — գրում էր Ֆրանսիացի ռասիստը, — պլեբեյական զանգվածների ցածրորակ արյունը պղծեց արիստոկրատիայի մաքուր արյունը և, ամենից առաջ, ֆրանսիական արիստոկրատիայի արյունը, որի ամեն մի կաթիլ հյուսիսային արիական ռասային է պատկանում»²: Գոբիհնոյի ռասայական տեսությունը որգեգրվեց ու

զարգացվեց նրա եվրոպացի հետևորդների կողմից, և արդեն XIX դարի վերջին «սարսափի տեսաբանները դպրոց ստեղծեցին»³: Այդ նույն ժամանակ էլ ծայր են առնում հեղինակի արտահայտությամբ «սերիական ջարդերը»:

Գրքում կենտրոնական տեղ է հատկացված թուրքական, ապա և հիտլերյան ռասիստների կիրառած ցեղասպանության քաղաքականության դատապարտմանը: Հեղինակն օգտագործել է արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի վերաբերյալ փաստաթղթերը, մեջ է բերել Ֆրիտյոֆ Նանսենի, Անդրեյ Մանդելշտամի, դոկտոր Լեպսիուսի, Ժան-Պիեռ Ալեմի և մյուսների գնահատականները: 25 նկարներով (որոնց մեծ մասը լուսանկարներ են) ուղեկցելով իր շարադրանքը, Է. դը լա Մուշեռը համառոտակի վեր է հանում 1800-ի դարի ընթացքում 1894—1918 թվականներին սուլթանական ու երիտթուրքական բռնատիրության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված անթիվ շարագործությունները: «Կարմիր» սուլթան Աբդուլ Համիդը ձեռքերն ազատ արձակված զգաց իր ձևով հայկական հարցը լուծելու համար՝ հայերին պարզապես բնաջնջելով:

Նկարագրելով համիդյան վայրագությունները, հեղինակը նշում է նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում հայերի ցույց տված հերոսական դիմադրությունը, համակրանքով է խոսում ժողովրդական հերոս Անդրանիկի մասին, որպես «իր ժողովրդի ազատության համար պայքարող հայ ամենահեղինակավոր մարտիկ»:⁴ Նա հիշատակում է 1901-ի Առաքելոց վանքի կոիվները, երբ «Անդրանիկը պարտության մատնեց թուրքական 13 գումարտակ»:

«1908-ի հուլիսի 11-ի լուսաբացին,— գրում է հեղինակը,— հայերն իմացան, որ Աբդուլ Համիդը գիշերը ստորագրել է հրովարտակ օսմանյան սահմանադրության վերականգնման մասին»:⁵ Ի՞նչ փոխվեց դրանով:

«Նշանակալից ոչ մի բան, համենայն դեպս՝ հայերի նակատագրի բարելավման իմաստով: Ավելացավ մի բան. երիտթուրքերը շարունակեցին Աբդուլ Համիդի անավարտ գործը՝ լավ մշակված մեթոդով»:⁶ Այս կապակցությամբ հե-

ղինակը մեջ է բերում հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենի խոսքերը. «Երիտասարդ թուրքերի և հին թուրքերի միջև եղած տարբերությունը հայերին հետապնդելու հարցում, այն էր, որ առաջինները գործում էին լավ մշակված ծրագրով: Երիտթուրքական կուսակցության շատ ղեկավարներ իրենց կրթությունը ստացել էին Պրուսիայում, ուր նրանք ուսումնասիրել էին ոչնչացման մեթոդը»:

«Եվ հենց Գերմանիայի աչքի առջև ու նրա պատասխանատվությամբ էր,— նշում է Մուշեռը,— որ գրվեց արևմտահայերի պատմության ամենասև էջը»:⁷ «Ավելի ուշ,— ավելացնում է հեղինակը,— հենց գերմանացի Հիտլերը կարող էր բացականել. «Ոչնչացրեք, ո՞վ է ներկայումս հիշում Հայաստանի ջարդերի մասին»:

Դատապարտելով երիտթուրքական կառավարողների կիրառած հայասպան քաղաքականությունը, հեղինակը, սակայն, չի սահմանափակվել անավոր ելեռնի նկարագրություններով, այլև տեղ է հատկացրել հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության հերոսական էջերին ևս, հիշատակելով Զեյթունի, Սասունի, Վանի և Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական կոիվները:

Գրքում գետնադրված է նաև արևմտահայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի քարտեզը, հեղինակի արտահայտությամբ՝ «հայկական զոհաբերությունների արյունոտ քարտեզը»:

Ի՞նչ եզրակացության է գալիս Էլենա դը լա Մուշեռը:

«XX դարի արշալույսին հայերի ջարդը գլխավոր փորձն էր զանգվածային այն սպանությունների, որոնք շուտով բարձրացվեցին կառավարման արվեստի աստիճանին»⁸:

Պետք է ասել, որ հեղինակի այն միտքը, որ հայ ժողովրդի դեմ գործադրված գեոցիդը նախադեպ ծառայեց Հիտլերի համար, գնալով ավելի է գրավում ռասիզմի ու ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրողների ուշադրությունը, որոնք միաժամանակ մատնանշում են, որ մեր դարի զանգվածային առաջին ցեղասպանության՝ հայերի բնաջնջման քաղաքականության ոչ պատշաճ դատապարտումը իր ժամանակին, ինչպես և հետագա տարիներին, համաշխարհային հասարակական կարծիքին զրկել է մարդ-

³ Ֆրանսիական մամուլի կողմից նրան տրված մականունը (Ռ. Ս.)

կույթան դեմ ուղղված այդ հանցագործության ասպաս սպառնալիքի շուրջը խորհելուց: Եվ պատահական չէ, որ հայերի ցեղասպանության մասին իր գեկուցումը լիբանանցի իրավաբան Մուսա Փրենսը կարդացել է 1967-ի հուլիսի 10—14-ը Փարիզում կայացած հանցագործությունների կանխման երկրորդ միջազգային համաժողովում: Նույն թվականին հայ ժողովրդի արաբ բարեկամը Բեյրութում ֆրանսերեն լեզվով լույս ընծայեց իր մեծածավալ աշխատության առաջաբանը՝ «Անպատիժ մնացած ցեղասպանություն՝ հայասպանություն» խորագրով⁶:

Այդ հարցին անդրադառնալու շարժառիթներից է նաև թերևս այն, որ երիտթուրքական հանցագործները ի հարկին չեն դատապարտվել ինչպես անցյալում, այնպես էլ մեր օրերում: Հայտնի է, օրինակ, որ հայ ժողովրդի մեծ եղեռնից ավելի քան հիսուն տարի հետո Թուրքիայում գտնվում են պետական ու քաղաքական գործիչներ, որոնք հանդես են գալիս անավոր ոճրի հեղինակների պաշտպանությամբ և ավելին՝ նրանց փառաբանմամբ: Ազգայնամոլ ու ցեղապաշտ քաղաքականության մունետիկները հիմնել են «Ազատության նահատակների ոգեկոչման միություն», որի կարեվորագույն խնդիրը ազատության դահիճների հիշատակի հավերժացումն է, նրանց կենտրոնացումը «Ազատության նահատակների դամբարանում», ուր XX դարի մեծ ցեղասպան Թալեաթ փաշայի կողքին պետք է թաղվեն հայտնի մարդասպաններ Բեհաեդդին Շաքիրի, Ջեմալ Ազմիի, Հալիլ փաշայի և այլոց անշունները: Այսպես. «Ենի Իսթանբուլ» թերթը 1967-ի մայիսի 9-ին հաղորդում էր, որ նախատեսվում է հիշյալ պանթեոնը փոխադրել 1922-ին Բեռլինում սպանված Բեհաեդդին Շաքիրի և երիտթուրքական մյուս հանցագործների անշունները⁷:

Հայերի ցեղասպանությանը նվիրված բաժնին հաջորդում է նացիզմի հանցագործությունների մերկացմանը նվիրված գլուխը («Ցեղասպանությունը՝ դատապարտված Նյուրնբերգում»): Տասնյակ լուսանկարներով հեղինակը պատմում է ուստիզմի բարձրագույն դրսևորման՝ հիտլերյան ֆաշիզմի անմարդկային, բարբարոսական արարքների մասին, տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց տառապալից ուղու մասին: Հեղի-

նակի կողմից բերված փաստագրական նյութը գալիս է ժողովուրդներին հայտնելու ֆրանսուհի մարդասեր գրողի տազնապն ու անհանգստությունը մեր մոլորակի հետագա ճակատագրի հանդեպ, եթե ուստիզմի մարդաույաց տեսությունը այսօրվա պես վաղն էլ կիրառվի կյանքում:

1969

ԳԵՆՈՑԻԴԻ «ԳԱՍԱԿԱՆ» ՕՐԻՆԱԿ

«Պրոգրես» հրատարակչությունը «Ինչը ինչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ» խորագրի տակ 75 հազար տպաքանակով ուսերեն լույս է ընծայել մի քառարան-ուղեցույց¹, որն ունի գործնական անժխտելի կարևորություն: Գրքում փորձ է արվում բնորոշում տալ արդի միջազգային արևելասկայում գործածվող տնտեսական, գաղափարական, իրավաբանական և այլ հարյուրավոր այն հասկացողություններին ու տերմիններին, որոնք շրջանառության մեջ մտան գերազանցապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ընթերցողին հղելով դեպի այդ խիստ այժմեական հրատարակչությունը, բավարարվե՞նք մի քանի օրինակներով: Գրքի 91-րդ էջում կարդում ենք. «Գե-նոցիդ. գործողություններ, որոնք կատարվում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խումբ, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ. քրեական ծանրագույն հանցագործություն: Որպես գենոցիդ են որակավորվում հետևյալ գործողությունները. նման մի խմբի անդամների սպանությունը. նման խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ խանգարումներ պատճառելը. որևէ խմբի համար կանխամտածված այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնելու են նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը, միջոցներ, որոնց նպատակն է կանխել ծննդաբերությունը նման մի խմբի միջավայրում, երեխաների բռնի հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին»²:

Անդրադառնալով գենոցիդի նախապատմությանը, հողվածում ասվում է, որ XX դարում գենոցիդն ընդունեց խոշոր մասշտաբային, կանխամտածված և կառավարված

հանցագործության բնույթ, հանցագործություն, որն իրականացվում է պետական արարատի կողմից՝ քաղաքական նպատակներով: «Գեւոցիդի «դասական» օրինակ է հանդիսանում,— ասված է այնուհետև,— 1,5 մլն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից»³: Հողվածում նշվում է, որ գեւոցիդը համարվում է հանցագործություն մարդկության և մարդկայնության դեմ, և պատժվում է, որպես այդպիսին, ինչը իր արտահայտությունն է գտել Նյուրնբերգյան դատավարության ու ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի որոշումներում և «Գեւոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու» Հատուկ կոմիտեի կողմից, որն ընդունվել է ՄԱԿ-ի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին: Ծանաչված է նաև այն փաստը, որ գեւոցիդի հանցագործությունը, որպես հանցագործություն մարդկության դեմ, ի թիվս այլ հանցագործությունների, վաղեմության ժամկետ չունի⁴:

Հետաքրքրական է և նոր տվյալներով հագեցած Եվրոպական պառլամենտին նվիրված հոդվածը:

Ինչպես հայտնի է, Եվրոպական պառլամենտը իր 1987-ի հունիսի 18-ի նիստում դատապարտել է հայկական ցեղասպանությունը, սակայն այդ կարևոր ակտը, ցավոք, չէր կարող տեղ գտնել հիշյալ բառարանում, քանի որ գիրքը ստորագրվել է տպագրության մինչ այդ: Ուստի նպատակահարմար ենք գտնում մեջբերել վերը հիշատակված որոշումը.

«Եվրոպական պառլամենտը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915—1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գեւոցիդ՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին հավանության արժանացած գեւոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու կոմիտեի իմաստով»⁵:

Նոր, առավել հստակ ձևակերպումներ ու օրինակներ է պարունակում **նացիոնալիզմ** հոդվածը, որտեղ մասնավորապես ընդգծվում է այն միտքը, որ կապիտալիզմից իմպերիալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանում երբեմնի առաջադիմական բովանդակություն ունեցող «նացիոնալիզմը վեր է

ածվում խտրականության գաղափարական հիմնավորման և ազգային փոքրամասնությունների հետապնդման, զավթողական պատերազմների և անեքսիաների, իսկ ֆաշիստական կամ ռազմական դիկտատուրայի պայմաններում ընդունում է **գեւոցիդի բնույթ** (ֆաշիստական Գերմանիա, Թուրքիա, դարակզբին՝ երիտթուրքերի օրոք, Գվատեմալա և այլն»⁶:

Այժմեական հնչողություն ունի նաև **պանթուրքիզմ** տերմինի բնութագրումը՝ «թուրքական բուրժուազիայի հետադիմական շրջանների ագրեսիվ շովինիստական դոկտրինա»: «Պանթուրքիզմը,— շարունակում ենք կարդալ նույն հոդվածում,— հռչակում է միասնական թուրք ազգի գոյությունը և պրոպագանդում է Թուրքիայի գերիշխանության ներքո «Մեծ թուրանի պետության մեջ թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին միավորելու գաղափարը (ընդգրկելով Ալբանիայի, Հարավսլավիայի, Բուլղարիայի, Կիպրոսի, ԽՍՀՄ-ի, Իրանի, Աֆղանստանի, Պակիստանի, Չինաստանի տերիտորիայի մի մասը)»: Ծիշտ է ասված, որ պանթուրքիզմի դոկտրինան լայնորեն օգտագործվում է ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից, իսկ բուն Թուրքիայում ընդհուպ մինչև 1944 թ. պանթուրքիստները ծավալել էին լայն գործունեություն, որն իր դրսևորումներն ունեցավ նաև ետպատերազմյան Թուրքիայում: Այսպես, 1960-ական թվականների վերջին պանթուրքական դոկտրինայի հիմքի վրա ստեղծվեց Ազգայնական շարժման կուսակցությունը՝ հռչակելով «100-միլիոնանոց Թուրքիայի ստեղծումը», որը կմիավորի «դրսի թուրքերին»⁶: Ավելացնենք, որ հիշյալ հոդվածում բերված փաստերն ու գնահատականները իրենց հաստատումն են գտնում բոլորովին վերջերս թուրքական մամուլում հրատարակված սանձարձակ նյութերում:

1988

ԱՅՍ ԱԳՐՈՒՐ

Նորից ապրիլի 24-ը, եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը: Նորից, բայց նոր իրադրության մեջ: Առաջին անգամ մենք այդ տխուր տարեդարձի օրը դիմավորում ենք մեծ ու ահավոր երկրաշարժից հետո, որ մեր ժողովրդի գլխին պայ-

թած մի նոր ապրիլի 24 էր, այս անգամ տարերքի կույր ուժերի կողմից: Տասնյակ հազարավոր նոր զոհեր, որքացած անթիվ-անհամար մանուկներ, ավերված շեներ ու քաղաքներ: Այս ամենը մղում է մեզ առավել սթափ մոտենալու մեր ազգի ներկային ու ապագային:

Հիմնական հետևությունը, որ, ըստ իս, պետք է անել, դա այն է, որ մենք պետք է դադարենք ողբալ մեր ճակատագիրը, դուրս գանք հոգեբանական ծանր վիճակից և համախմբենք մեր ուժերը՝ մե՛ր ապագան մե՛ր ձեռքերով կերտելու համար: Որովհետև, որքան էլ ոգեշնչող լինեն երկրաշարժի առիթով ծագած համամարդկային համերաշխությունը և այդ նույն առիթով դրսևորված հայկական միասնությունը, բուն Հայաստանի ժողովուրդն է, որ պիտի անի գլխավորը՝ մնա՛ իր տեղում և վերականգնի իր փոքր, բայց սեփական հայրենիքի աղետյալ քաղաքներն ու գյուղերը:

Այս ապրիլի 24-ը ունի այն հուսադրող կողմը, որ առաջին անգամ այն պետականորեն է նշվում, և նշվում է որպես ցեղասպանության դատապարտման և նրա դեմ բողոքի օր, քանի որ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը իր 1988-ի նոյեմբերի 22-ի նիստում միաձայն ընդունել է օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում 1915-ի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին»¹: Այս պատմական փաստաթղթի նշանակությունը դժվար է գերազանահատել, եթե մենք մի պահ ետ նայենք և ժամանակագրական հաշորդականությամբ մեր հիշողության մեջ վերականգնենք վերջին մի քանի տասնամյակի հուզումնալի դեպքերը:

1965-ի ապրիլի 24: Երկրագնդի 23 երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգոլիա, Լիբանան, Սիրիա, Արգենտինա, Ուրուգվայ և այլն, լայնորեն նշվում է 1915-ի եղեռնի 50-ամյակը: Պաշտոնական անձինք՝ միմիստրներ, ծերակուտականներ, պառլամենտի պատգամավորներ, անլիանի գիտնականներ, հասարակական գործիչներ, տարբեր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներ, հանդես եկան 1915-ի հայկական եղեռնի դատապարտմամբ, պահանջելով այն դիտել, որպես մարդկության ու մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործություն: Հայկական ցեղասպանություն

հասկացությունը մուտք է գործում միջազգային ասպարեզ, հետզհետե դառնում հատուկ ուսումնասիրության առարկա: «Պրավդա» թերթի ապրիլի 24-ի համարում լույս է տեսնում «Ցեղասպանությունը՝ մարդկության դեմ ծանրագույն հանցագործություն» հոդվածը²: Երևանում տեղի են ունենում զանգվածային ցույցեր՝ մոռացության մատնված ոճիրը դատապարտելու արդարացի պահանջով: Օպերային թատրոնի շենքում գումարվում է սգո հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված 1915-ի ցեղասպանության 50-ամյակին:

1965-ի հուլիսի 15: Հելսինկիում կայացած Խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսը իր որոշման մեջ դատապարտելով բռնությունը, գաղութատիրությունը և ցեղասպանությունը՝ ընդունում է հետևյալ կետը. «Այս տարի հիանալիակն է հայկական ջարդերի, որոնք կազմակերպվեցին օսմանյան Թուրքիայի կողմից՝ ազգային հարցը ամբողջ մի ժողովրդի բնաջնջման ճանապարհով լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանությունը արժեցավ մեկուկես միլիոնից ավելի ազատասեր հայերի՝ այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը»³:

1966-ին Երևանում, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակությամբ ռուսերեն լույս է տեսնում «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի սովորաբար ժողովածուն:

1967 թվական: Երևանում, Միծեռնակաբերդի բարձունքի վրա, բացվում է 1915-ի ցեղասպանության զոհերի հուշարձանը:

1973 թվականի հուլիս: Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների հանձնաժողովը պաշտոնապես հանձնարարում է ռասիզմի ու ցեղասպանության կանխման եկթահանձնաժողովին՝ ուսումնասիրելու համապատասխան պատմական փաստաթղթերը՝ 1915-ի եղեռնը, որպես ցեղասպանության ակտ որակելու միտումով:

1974 թվականի մարտի 6: ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը իր 39-րդ նիստում քննության է առնում «Ցեղասպանության կանխման և այն իրականացնելու համար պատժելու մասին» հուշագիրը, որի 30-րդ պարագրաֆում 1915-ի հայկական ջարդերը հիշատակվում էին որպես XX

դարի առաջին ցեղասպանության փաստ: Թուրքիայի Աերկայացուցչի պահանջով փաստաթուղթը չի վավերացվում և վերադարձվում է «լրացուցիչ ուսումնասիրության»:

1975-ի ապրիլի 8: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Աերկայացուցիչներին պալատն ընդունում է բանաձև, որով ճանաչվում է հայերի ցեղասպանության փաստը:

1975—77 թվականներ: Փարիզում լույս են տեսնում Փան-Մարի Կառուի «Օրինակելի ցեղասպանություն. Հայաստան, 1915» և Իվ Տերնոնի «Հայերը. մի ցեղասպանության պատմություն» արժեքավոր ուսումնասիրությունները:

1978-ի սեպտեմբեր: 1974-ի հուլիսի 30-րդ պարագրաֆը վերստին դրվում է քննարկման Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում և դարձյալ մերժվում:

1984-ի ապրիլի 13—16: Փարիզում գումարվում է Ժողովուրդների մշտական ասլանի Աիստ, որը հատուկ քննության է առնում 1915-ի ցեղասպանության հարցը և ընդունում որոշում այն մասին, որ համաձայն ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխարգելելու ու դրա համար պատժելու» կոնվենցիայի՝ բռնի տեղահանումների ու զանգվածային սպանությունների եղանակով հայ ժողովրդի բնաջնջումը իրենից Աերկայացնում է գենոցիդ, որի համար ժամանակի թուրքական կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում: Միաժամանակ նշվում էր, որ հայերի ցեղասպանությունը միջազգային չափանիշի հանցագործություն էր, որի համար թուրքական կառավարությունը պատասխանատու է՝ անկախ այն բանից, որ հաջորդականություն չի եղել ժամանակի և Աերկա թուրք պետության միջև⁴:

1985-ի հուլիս-դեկտեմբեր: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի վերին պալատը՝ ծերակույտը, անդրադառնալով հայկական ցեղասպանության հարցին, հանդես է բերում անհետևողականություն. հուլիսի 4-ին ընդունվում է որոշում հոգուտ հայկական բանակի, իսկ դեկտեմբերին համապատասխան օրենքի ընդունումը տապալվում է:

1985-ի օգոստոսի 27: ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը Աորից է քննարկում 1915-ի ցեղասպանու-

թյան հարցը և որոշ վերապահումներով ընդունում դրական որոշում:

1987-ի հունիսի 18: Ֆրանսիայի Ստրասբուր քաղաքում տեղի ունեցած Եվրոպական պառլամենտի հերթական նիստում ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է որոշում, որի երկրորդ կետն ազդարարում էր.

Եվրոպական պառլամենտն... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքի վրա նախատեսված հայերի հետ: 1915—1917 թթ. կատված իրադարձություններն իրենցից ներկայացնում են ցեղասպանություն «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխարգելելու և դրա համար պատժելու» այն կոնվենցիայի համաձայն, որը վավերացվել է Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին⁵:

Եվրոպական պառլամենտի հիշյալ որոշումը կարելի է դիտել, որպես հանրագումար բոլոր այն ջանքերի, որ համաշխարհային հասարակայնությունը, մասնավորապես մեր ժողովրդի Աերկայացուցիչները՝ հայրենիքում թե սփյուռքում, գործադրեցին 1960—80-ական թվականներին՝ 1915-ի եղեռնը մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների շղթայի մեջ ընդգրկելու, XX դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանություն որակելու և այն դատապարտելու ուղղությամբ:

Թվում էր, որ գոնե Եվրոպական պառլամենտի մաս կազմող երկրների Աերկայացուցիչները կհասնեն այն բանին, որ իրենց կառավարությունները պաշտոնապես ճանաչեն ու դատապարտեն հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում, որպես հանցագործություն մարդկության ու մարդկայնության Ակատմամբ: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Այվելին. ո՛չ մեկը այն պետություններից, որտեղ գոյություն ունեն հայկական հոծ համայնքներ (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Կանադա, Արգենտինա և այլն) արժանի չհամարեց հարցը հասցնել Միավորված ազգերի կազմակերպության քննարկմանը:

Ահա այս տեսանկյունից մոտենալով, մենք պիտի գոհուանկությամբ նշենք, որ շնորհիվ մեր Հանրապետության լայն հասարակայնության, ամբողջ ժողովրդի բուռն ու հետևողական ջանքերի՝ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1988-ի Աոյեմբերի 22-ին ընդունված օրենքը պաշտոնապես, պետու-

կանորեն կայացված այն կարևորագույն օրենսդրական ակտն է, որը, մեր համոզմամբ, սկիզբ կծառայի 1915-ի ցեղասպանությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու և պաշտոնապես դատապարտելու համար:

Հաջորդ քայլը, որը չափազանց կարևոր է այդ նպատակին հասնելու և, ընդհանրապես, հայ դատի հեռանկարների տեսակետից, կարող էր դառնալ 1915-ի ցեղասպանության ճանաչումը Խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի կողմից:

Եվ հետո, կարծում եմ, վաղուց ժամանակն է, որ ԽՍՀՄ պատմության դարոցական բոլոր դասագրքերում և բուհական ձեռնարկներում շիտակ ու բացորոշ գրվի 1915-ի հայկական ողբերգության մասին՝ վերացնելու համար այն անգիտությունը, որ հետևանք է ստալինյան ու բրեժնևյան ժամանակաշրջանի խեղաթյուրումների:

Այս ամենի անհրաժեշտությունը թելադրվում է ոչ միայն գեոհոյի հանցագործության շարունակական բնույթով, այն բանով, որ ցեղասպան քաղաքականության դրսևորումները պարբերաբար կրկնվում են նաև մեր օրերում, այլև պատմական ճշմարտությունը վերականգնելու և մեր դարի քստըմների ոճիրը դատապարտելու պահանջով: Նաև այն իրողությամբ, որ այսօր էլ գտնվում են, կա՛ն քաղաքական գործիչներ ու անազնիվ պատմաբաններ, որոնք փորձում են մեղմացնել կատարվածը և անգամ արդարացնել հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված ցեղասպանությունը: Առանձնապես թուրք, ինչպես նաև մի շարք ամերիկյան պատմաբաններ, աննպատիվելով պատմությունը՝ հաճախ են վկայակոչում հայերի ոռուսանպատ դիրքորոշումը՝ «հիմնավորելու» համար 1915-ի բռնի տեղահանությունը, որը զանգվածային ցեղասպանության իրականացման եղանակ էր ստել: Բանն այնտեղ է հասել, որ թուրքական պաշտոնական շրջանները հայերի «դավաճանության» շինծու վարկածի հետ մեկտեղ իրենց գաղափարախոսների միջոցով փորձում են նոր սրդարացումներ փնտրել նախկին հանցագործ ղեկավարներին ցեղասպանության մեղադրանքից զերծ պահելու համար: Վերջին տարիներին անգլերեն ու ֆրանսերեն տպագրվող և արտասահմանյան երկրներում տարած-

վող իրենց գրվածքներում թուրք հեղինակները ցեղասպանության որակումից խուսափելու համար նույնիսկ ընդունում են, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայությունը բազմաթիվ զոհեր է տվել, բայց ոչ թե թուրքական յաթաղանից, այլ... զանազան հիվանդություններից ու համաճարակներից: Բարեբախտաբար արտասահմանյան պատմաբաններն իրենք փաստարկված պատասխան են տալիս նման աղավաղումներին, մերկացնում պատմության կեղծարարներին:

«Թուրք պատմագրությունը,— գրում է պրոֆ. Պիեռ Վիդալ-Նակեն,— որը փաստորեն պետական պատմագրություն է, ժխտման պատմագրության մի օրինակ է»⁶: Համաձայն այդ պատմագրության, ավելացնում է Իվ Տերնոնը, «հայերի ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել, որովհետև եթե այն տեղի ունեցած լիներ, ապա հարկ կլիներ վերաշարադրել թուրքական պատմությունը»⁷:

Ապրիլյան եղեռնը հիշելիս մենք չպետք է մոռանանք մեր ժողովրդի ողբերգության հերոսական էջերը, այն աննվասար, օրհասական կոիվները, որ հայոց քաջերը մղել են երիտթուրքական մարդասպանների դեմ Սասունում ու Վանում, Ուրֆայում ու Շապին-Կարահիսարում, Մուսա լեռան վրա և Սարդարապատում: Դա անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, որ ինչպես ցույց տվեցին երկրորդ համաշխարհային պատերազմի դեպքերը, հայկական հերոսամարտերի օրինակը ոգեշնչել է ֆաշիզմի դեմ պայքարող մարտիկներին:

Եվ վերջապես, մենք չպետք է մոռանանք, որ ապրիլի 24-ը պարտավորեցնող օր է, այսինքն՝ հիշեցնելով մեզ և աշխարհին մե՛ր կորուստների, մե՛ր անմեղ զոհերի, մե՛ր նահատակների մասին, այն միաժամանակ մեզ պետք է պայքարի մղի նո՛ր բռնությունների, նո՛ր անարդարությունների դեմ՝ հանուն մեր ժողովրդի լուսավոր գալիքի:

Գլուխ երկրորդ

ՀՈՂՎԱԾ-ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

**ՆՈՐ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ 1915-Ի ԵՂԵՌՆՈՒՄ
ԿԱՅՋԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվող «Հայկական հավաճանքները» գլուխը վերցված է Կանադայի Էդմոնտոն քաղաքի Այրերտայի համալսարանի պրոֆեսոր Ուրիխ Տրումպեների «Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը 1914—1918 թթ.» խորագրով գրքից*, որը լույս է տեսել անգլերեն ԱՄՆ-ի Պրինստոն քաղաքում 1968-ին: Պրոֆեսոր Տրումպեները, թերևս, առաջին հեղինակն է, որին հաջողվել է միաժամանակ օգտագործել և գիտական շրջանառության մեջ դնել Եվրոպայի մի քանի խոշոր պետական արխիվներում (Պոտսդամի—ԳԴՀ, Կոբլենցի և Բոննի—ԳՖՀ, Վիեննայի արտագործմինիստրության) պահվող բազմաթիվ փաստաթղթերը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին Թուրքիայի նկատմամբ կայգերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության վերաբերյալ:

Հիշյալ արխիվներում գտնվող Կ. Պոլսի գերմանական ու ավստրիական դեսպանների գաղտնի զեկուցագրերը, նամակներն ու հեռագրերը, Էրզրումի ու Հայկաի հյուպատոսների ծածկագրերը և կայգերական Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին քաղաքականության ղեկավարների գաղտնի ցուցումներն ու հրահանգները միաժամանակ լույս են սփռում գերմանա-թուրքական և ավստրո-թուրքական

քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական հարաբերությունների զարգացման վրա, ընդհանրապես Եռյակ դաշինքի ներքին ծայքերի վրա:

«Հայկական հավաճանքները» բաժինը արժեքավոր է ոչ միայն տակավին չհրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերի, այլև վերջին տարիներին լույս տեսած կարևորագույն վավերագրական ժողովածուների, ինչպես նաև թուրքերեն ու եվրոպական լեզուներով առկա հարուստ գրականության ու պարբերական մամուլի ընդգրկումով:

Ի՞նչ նպատակի է ծառայեցնում հեղինակը իր կողմից օգտագործված մեծաքանակ վավերական աղբյուրներն ու գրականությունը:

Հիմնական խնդիրը, որին հետամուտ է լինում պրոֆեսոր Տրումպեները իր գրքի ողջ շարադրանքում, դա Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում, նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ կայգերական Գերմանիայի դերի ու ազդեցության հարցն է, որը, հեղինակի կարծիքով, ցայսօր էլ լիովին բացահայտված չէ պատմագիտական գրականության մեջ:

Պետք է ասել, որ հեղինակն այս և հանգուցային մի շարք այլ կարևոր հարցեր քննում է գիտական անաչառությամբ, թեև առանձին դեպքերում բացորոշ է նրա ձգտումը՝ մի փոքր նվազեցնել կամ մեղմացնել կայգերական Գերմանիայի անփառունակ դերը Օսմանյան կայսրության ու նրա ժողովուրդների նակատագրում:

Հատկապես ուշադրության արժանի է հեղինակի այն եզրակացությունը, որ թուրքական քաղաքականության ղեկավարները, մասնավորապես Էնվերը, պատրաստ էին լայնորեն համագործակցել գերմանացիների հետ ռազմական ասպարեզում, սակայն նրանք վճռականորեն սաստում էին գերմանացիների միջամտությունը Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին: Այդ հետևությանը նա հանգում է բազմաթիվ նոր արժանահավատ փաստաթղթերի ուսումնասիրման հիման վրա, որոնք վերստին հաստատում են պատմական այն իրողությունը, որ, ի տարբերություն Արևելքի մի շարք կիսագաղութային կամ կախյալ երկրների, Թուրքիան միշտ էլ հետևել է իր ուրույն, լավ մշակված քաղա-

քական գծին և երբեք չի եղել եվրոպական դիվանագիտա-
թյան «անմեղ գառը»: Կամ գերմանական իմպերիալիզմի
«արբանյակը», ինչպես փորձում են ներկայացնել որոշ
թուրքագետ-պատմաբաններ: Այս կապակցությամբ պրոֆե-
սոր Տրումպեները, բանավիճելով վերոհիշյալ տեսակետը
պաշտպանող հեղինակների հետ, իրավացիորեն մատնա-
նշում է գերմանա-թուրքական հարաբերությունների գնա-
հատման հարցում տեղ գտած երկու ծայրահեղ մտեցում-
ները. «Այն ժամանակ, երբ որոշ գիտնականներ (Գ. Կորգ-
մեյեր, Ֆ. Ֆիշեր և այլն) պնդում են, որ առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայի ունե-
ցած ընդհանուր ազդեցությունը Օսմանյան կայսրությունում
ամենևին էլ արտակարգ չէր, այլ նույնիսկ իր մայրամուտն
էր ապրում, մյուսները (Վ. Գոտլիբ, Լ. Ռատման, Ա. Ֆ. Միլ-
լեր և այլն) եզրակացնում են, որ 1914 թ. Օսմանյան կայսրու-
թյունը սուկ Ռաշիդ արբանյակն էր»: Ապա եզրակացնում
որ «թեև Լիման ֆոն Սանդերսի նոր ուղղական միսիայի
ժամանակը հանգեցրեց Օսմանյան կայսրությունում Գեր-
մանիայի ընդհանուր ազդեցության էական ուժեղացմանը,
դա ամենևին չէր նշանակում, թե երկիրը (Թուրքիան— Ռ.
Ս.), որպես Ռաշիդ հուսայի դաշնակից, դառնում էր սուկ
նրա անօգնական արբանյակը»:

Հեղինակը այստեղ այն միտքն է զարգացնում, որ Թուր-
քիան իր հերթին պետք էր Գերմանիային և զգալի նշանա-
կություն ուներ վերջինիս համար, և որ այդ բանը բազ գի-
տակցում էին երիտթուրքական կառավարողները և հնտո-
րեն ծառայեցնում իրենց շահերին:

Երիտթուրքական պարագլուխների վարած քաղաքակա-
նության ինքնուրույն բնույթը (որը վեր են հանել խորհրդա-
յին որոշ պատմաբաններ, մասնավորապես պրոֆեսոր Ե. Ղ.
Սարգսյանն իր «Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքա-
կանությունն Անդրկովկասում» աշխատության մեջ) պրո-
ֆեսոր Տրումպեների կողմից առավել ցայտուն երևան է
բերված ստորև տպագրվող «Հայկական հալածանքները»
գլխում, որն, ի դեպ, նրա մեկնագրության ամենածավալուն և
նոր փաստաթղթերով հագեցված գլուխն է: Ինչպես հեղի-

նակն ինքն է նշում, նրա նպատակն է բացահայտել «Գեր-
մանիայի դերը հայկական ողբերգության մեջ»:

Ի՞նչ նոր բան է ավելացնում պրոֆ. Տրումպեները հարցի
լուսաբանման մեջ: Մեր կարծիքով, նորն այստեղ այն է, որ
մինչ այդ անհայտ, բայց կասկած չհարուցող փաստաթղթե-
րով, իթիհաթական առաջնորդների իսկ կողմից արված
հատկանշական խոստովանություններով հեղինակը վեր է
հանում նրանց հակահայկական, ցեղասպան քաղաքակա-
նության կանխամտածված ու ինքնուրույն բնույթը, չանտեսե-
լով միաժամանակ գերմանական կառավարողների շահա-
դիտական վարքագծի դերը այդ քաղաքականության հաջող
ու անարգելք կիրառման գործում:

Հիրավի, արտասահմանյան, ինչպես և խորհրդային որոշ
պատմաբանների աշխատություններում գործն այնպես է
ներկայացվում, թե իբր գերմանական իմպերիալիզմի ջատա-
գովներն են հղացել, մշակել և եռանդուն կերպով հրահրել
հայերի իսպառ ոչնչացման ծրագիրը, և որ երիտթուրքա-
կան կառավարությունը իբր կարող էր չկիրառել այդ քաղա-
քականությունը, որ իբր Գերմանիան ուզում էր, որ հայ ազ-
գը գլխովին բնաջնջվի և այլն: Նման պնդումները մնում են
որպես անհիմն երկրորդություններ, միևչդեռ պատմական
գրականության մեջ սրղեն բացահայտված են հայկական
եղեռնի բուն դրդապատճառները, հաստատված, որ հայաս-
պան ծրագրերին երիտթուրքերը հետամուտ էին տակավին
1911—12 թվականներից, միայն հարմար առիթի էին սպա-
սում՝ այն լայն մասշտաբներով ու արագ իրականացնելու
համար: Եվ այդ առիթը առաջին համաշխարհային պատե-
րազմն էր: Այստեղ կարևոր չէ, թե 1913-ին Պաուլ Ռոր-
բախի հայտնած միտքը՝ հայերի տեղահանության նպատա-
կահարմարության մասին ի՞նչ դեր խաղաց երիտթուրքերի
հայաջինջ ծրագրերում: Օսմանյան կայսրության պատմու-
թյունն իսկ քանիցս արկայացնել է տվել այն բանի, որ
ամեն անգամ, երբ սուլթանական բռնակալները հղացել են
հպատակ ժողովուրդների ստրկացման ու ոչնչացման քիրտ
ծրագրեր, միշտ էլ գտնվել են դրանց իրականացման ձևերն
ու եղանակները: Հի՞ներ տեղահանությունը, կոչնչացվելի
տեղերում, քաղաքներից դուրս ու գյուղերում, տղամարդ-

կանց բանակում (ինչպես որ արվեց) և այլն: Մի թե ադ-
պես չվարվեցին 1894—1896 թթ., խաղաղ պայմաններում
ոչնչացնելով 300.000 արևմտահայերի: Ուրիշ խնդիր է, որ
կայզերական Գերմանիան (ինչպես և Ավստրո-Հունգա-
րիան), որպես Թուրքիայի դաշնակից, պատասխանատու է
այն բանի համար, որ ելնելով իր շահադիտական նպատակ-
ներից, նա ըստ էության նպաստել է երիտթուրքերի հանցա-
վոր քաղաքականության իրականացմանը, ուրեմն և մեղա-
կից է հայկական եղեռնին:

Պրոֆ. Տրումպեները գրում է, թե իբր «Բեռլինի ու Վիեն-
նայի պետական գործիչները նողկում էին ու ցնցված էին
թուրքերի դաժան քաղաքականությունից»: Այստեղ հնարա-
վոր չէ համաձայնվել հեղինակի հետ, որովհետև Վիլհելմ
II-ի և նրա կառավարության ազդեցիկ անդամների հայատ-
յացությունն ու մոլի թուրքասիրությունը քաջ հայտնի են և
ապացուցման կարիք չունեն: Եթե պրոֆեսոր Տրումպեները
հիշատակեր այդ մասին, ապա միանգամայն հասկանալի
կայանար, թե ինչո՞ւ էին կայզերը, Բեռլին-Հոլվեգը և
մյուսները լռելյայն հավանություն տալիս Թալեաթի ու Էն-
վերի անմարդկային արարքներին:

Խորհրդային ընթերցողին չի կարող համոզել նաև հեղի-
նակի այն պնդումը, թե իբր Կ. Պոլսի գերմանական դես-
պան Վանգենհայմը «համակված էր Թուրքիայի բուն իսկ
գոյությանը սպառնացող հայկական ընդհատակյա ահռելի
մի շարժման առկայության գաղափարով», ուստի և հայտ-
նում է Բեռլին՝ հանդես չգալ Էնվերի հայասպան ծրագրի
դեմ: Չի կարող համոզել, որովհետև Վանգենհայմը ոչ մի
նիմք չունեի նման սին գաղափարով համակվելու, բանի որ
նրան հասնող գեկուցագրերը այլ բան էին վկայում: Պրո-
ֆեսոր Տրումպեներն ինքը հետագա շարադրանքում բերում
է հենց Վանգենհայմի խոսքերն այն մասին, որ արևելյան
նահանգներում սկսված տեղահանության թալին ու բնույթը
այլևս կասկած չեն թողնում այն բանում, որ «Բարձր Դուռը
(սուլթանական կառավարությունը — Ռ. Ա.) իսկապես ձրգ-
տում է ոչնչացնել հայ ցեղը թուրքական կայսրությունում»:

Տպագրվող գլխում կան մի բանի այլ անհամոզիչ մտքեր
ու փաստարկներ: Այսպես, պրոֆ. Տրումպեների կարծիքով,

կայզերական Գերմանիայի զորքերը կարող էին Հայաստան
մտնել «զուտ մարդասիրական նպատակներով՝ հայ ժողո-
վրդի մնացորդներին փրկելու համար»: Այնուհետև, հեղի-
նակը անտեղյակություն է հանդես բերում գրելով, թե իբր
1918-ին «թուրքական կանոնավոր զորքերը հավանաբար
ուղղակիորեն ներգրավված չէին Բաքվի մի քանի հազար
հայերի կոտորածի մեջ», մինչդեռ նրանց մասնակցությունը
Բաքվի մոտ 30.000 հայերի քսումնելի ջարդում հայտնի
փաստ է:

Հասկանալի չէ նաև պրոֆեսոր Տրումպեների պատրաս-
տականությունը՝ հավատալու տարագիր հայերին՝ օգնելու
Ջեմալի խոստման «անկեղծությանը»: Եվ, վերջապես, հե-
ղինակը անհետևողականություն է հանդես բերում՝ բուն
գլխում գերմանական ղեկավարների շահադիտական քաղա-
քականությունը քննադատելուց հետո վերջում ինչ-որ չափով
փորձելով արդարացնել նրանց թուրքապաշտական դիրքո-
րոշումը:

Հեղինակի այս և մի քանի այլ դրույթներին ու փաս-
տարկներին քննադատաբար մոտենալու դեպքում, ստորև
տպագրվող գլուխը կարող է օգտակար լինել Թուրքիայի և
հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմությանը զբաղվող մաս-
նագետներին ոչ միայն պարունակվող հարուստ վավերա-
գրական նյութերով, այլև այդ նյութերի հետքերով գնալու և
նոր փաստաթղթեր հայտնաբերելու հետևանքներով:

Ստորև տպագրվող նյութը անգլերենից թարգմանել է նք
Վ. Ա. Դիլոյանի հետ միասին:

***

«Նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում իրենց ան-
կախության համար բաղկանյալ տարբեր ժողովուրդների
մղած բարեհաջող պայքարից հետո, Օսմանյան կայսրու-
թյունում 1914-ին մնացած ամենաստվար քրիստոնյա ազ-
գությունը հայերն էին, որոնց մեծամասնությունը բնակվում
էր Անատոլիայի արևելյան շրջաններում: Դարերով հան-
դուրժելով օրինականացված խտրականությունը, տագնապ-
ներն ու բիրտ կառավարումը, որի համար նրանք «լույս

համայնքի» (Millet; sadika) կոչմանն էին արժանացել իրենց թուրք տերերի կողմից, Թուրքահայաստանի հայերից շատերը XIX դարի ընթացքում աստիճանաբար դարձել էին համառ և ազգայնականորեն տրամադրված: Քանի որ արդար կառավարման, համընդհանուր արդարության և տեղական ինքնավարության նրանց պահանջները բազմիցս մերժվել էին Բարձր Դռան կողմից, և քանի որ եվրոպական տերությունների դիվանագիտական ջանքերը նրանց օգտին հանգեցրել էին սուկ թոթե ռեֆորմների, հայկական համայնքի որոշ տարրեր շրջվեցին դեպի «անլեզայ» և բռնի մեթոդները՝ թուրքական լուծը թորափելու համար: 1860-ական թվականներից հետո առաջ եկան մի շարք հեղափոխական ընկերություններ ու կուսակցություններ, և 90-ական թվականների սկզբին հայ հեղափոխական շարժման ռադիկալացումը իր արտահայտությունը գտավ հնչակյան կուսակցության և հայ հեղափոխական միության կամ դաշնակցության ստեղծման մեջ: Այն ժամանակ, երբ հնչակը նպատակ էր դնում ստեղծել անկախ հայկական պետություն, դաշնակցությունը հետամուտ էր լինում արմատական քաղաքական ու սոցիալական ռեֆորմների՝ Օսմանյան կայսրության շրջանակներում: Երկու խմբերն էլ հույս ունեին ստանալու Եվրոպայի եռանդուն աջակցությունը հայկական հարցում, սակայն այդ հույսը պատրանք էր²: Երբ 1890-ական թվականների կեսերին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը բարձրացող հայկական հուզումներին պատասխանեց հազարավոր հայերի ջարդով Կ. Պոլսում և ամենուրեք՝ կայսրության սահմաններում, եվրոպական տերությունները բավարարվեցին բազմաթիվ անարդյունավետ դիվանագիտական բողոքներով և մի քանի հայ խոսվարարների պատըսպարմամբ³:

Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմի տապալումը և տահմանադրական կառավարման ձևական վերականգնումը երիտթուրքերի կողմից 1908-ին, օսմանյան շատ հայերի կողմից սկզբում ողջունվեց, որպես նոր դարաշրջանի սկիզբ, սակայն շատ շուտով նրանց հույսերը խորտակվեցին: Թեև հայկական որոշ խմբեր ձգտում էին համագործակցել նոր ռեժիմի հետ, երիտթուրք թուրքերը շուտով հասկաց-

նել տվին, որ իրենք ամենևին մտադիր չեն կայսրության ոչ թուրք համայնքներին շնորհելու քաղաքական հավասարություն, ինչի որ նրանք ձգտում էին⁴:

1909-ին հազարավոր հայեր սրի բաշվեցին մահմեդական խուժանի կողմից այսպես կոչված Կիլիկյան ժամերգության ընթացքում: Թեև Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունը, հնարավոր է, ուղղակի կերպով մասնակից չէր այս նոր հանցագործությանը, հայերն այսուհետև այլևս դադարեցին հավատալ երիտթուրքերին⁵:

Հաջորդ մի քանի տարիների ընթացքում Բ. Դուռը պաշտոնապես հաստատեց հայերի օրինական ստատուսը և նրանց վրա տարածեց զինվորական ծառայության բոլոր պարտավորություններն ու արտոնությունները, սակայն շատ զավտներում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ հալածանքների ավանդական ձևերն ու մերթընդմերթ կիրառվող զազանությունները (հատկապես քողերի կողմից) ըստ էության շարունակվում էին, ինչպես նախկինում: Երկար բանակցություններից հետո Բարձր Դուռը 1914-ի փետրվարին Ռուսաստանի հետ կնքված պայմանագրում համաձայնվեց սկսել «ռեֆորմների» մի նոր շրջան հայկական նահանգներում, սակայն եվրոպական երկու գլխավոր-հրահանգիչներն էլ, որոնք պիտի վերահսկեին այդ ռեֆորմների գործադրումը, ժամանեցին ճիշտ այն պահին, երբ բռնկվեց տուաշին համաշխարհային պատերազմը, և մինչ տարին կավարտվեր, Բարձր Դուռը առանց այլևայլության նրանց տուն ուղարկեց⁶:

Թեպետ Պոլսի հայ պատրիարքը և տարբեր այլ ներկայացուցիչներ պատերազմը սկսվելուց անմիջապես հետո հրապարակայնորեն հաշտարարեցին, որ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը լոյալ կերպով կպաշտպանեն կառավարությանը, միանգամայն պարզ էր, որ թուրքահայատակ շատ հայեր հավանություն չէին տալիս Բարձր Դռան ինտերվենցիոնիստական գծին կամ ուղղակի ապավինում էին Անտանտի հաղթանակին՝ թուրքերի նկատմամբ⁷:

Հակառակ շատ հեղինակների պնդումների, միանգամայն ակներև է այն, որ որոշ հայեր Օսմանյան կայսրու-

թյունում զբաղված էին խոտվարարությամբ, արտեսությամբ կամ անցնում էին ոռոգների կողմը⁸: Մյուս կողմից հարկ է բնդգծել, որ օսմանյան հայերի ճնշող մեծամասնությունը ոչ մի ձևով ընդգրկված չէր որևէ բացահայտ անդույլ գործողությունների մեջ, և բազմաթիվ թուրք հեղինակների այն պնդումը, թե իբր Անդրկովկասի թուրքական ճակատին մոտ ընկած հայկական նահանգները լի էին խոտվարություններով, բացահայտ սխալ է: Մի քանի գերմանական սպաներ, ովքեր գտնվում էին այդ շրջանում պատերազմի առաջին ամիսներին, իրենց զեկույցներում հաստատում են, որ մինչև 1915-ի ապրիլը հայկական մարզերը ըստ էության հանգիստ էին⁹:

1915 ՔՎԱԿԱՆ: ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԻ ՏԱՐԻ

Թուրքերի և հայերի միջև բացահայտ կռիվ բռնկումը վաճում և մի քանի այլ վայրերում 1915-ի ապրիլին գնահատվել է թուրք հեղինակների մեծ մասի և արևմտյան որոշ հեղինակների կողմից, որպես հայ ազգաբնակչության ըմբոստության ապացույց, մի մեկնաբանություն, որը իրական անցքերի սուկ պարզունակացված վարկածն է¹⁰: Ավելին, եթե նույնիսկ ճշմարիտ է, որ իսկապես եղել են հայկական առանձին «պրովոկացիաներ» դա հազիվ թե արդարացնի «հակամիջոցների» այն եղանակը, որ կիրառվեց օսմանյան իշխանությունների կողմից:

Իրականում, եղած ապացույցների մեծ մասը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ հայ ազգաբնակչության սխտեմատիկ սպանությունները արևելյան նահանգներում արդեն իսկ ծրագրված էին «Իթթիհատի» ռեժիմի կողմից, և որ հուզումները վաճում և այլուր պարզապես հարմար առիթ ծառայեցին զանգվածային տեղահանությունների և ոչընչացման ծրագիրը մեծ մասշտաբով իրագործելու համար¹¹:

Սարսափելի մանրամասները 1915 թվականի և հետագա տարիների հայկական «տեղահանությունների», որոնց ընթացքում, հավանական է, մեկ միլիոնից ավելի տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ զոհվեցին, քաջ հայտնի են և հետագա սանձան ճշտումների կարիք ունեն միայն¹²: Մինչդեռ

Գերմանիայի դերը հայկական այս ողբերգության մեջ տակավին մնում է աշխույժ բանավեճերի առարկա և թարմ հետազոտության կարիք ունի:

Հակառակ ժամանակակից առանձին հեղինակների պնդման, օսմանյան հայերի հետապնդումը պատերազմի տարիներին ո՛չ հրահրվել, և ո՛չ էլ հավանության է արժանացել գերմանական կառավարության կողմից¹³: Սակայն, անշուշտ, կան ուրիշ ծանրակշիռ փաստարկներ, որոնք կարող են առաջ քաշվել ինչպես նրա, այնպես էլ ավստրո-հունգարական կառավարության դեմ: Կենտրոնական գույգ տերությունների պետական գործիչները և նրանց մի քանի ներկայացուցիչները Կ. Պոլսում մեղավոր էին երևույթների իրենց թյուր մեկնաբանման ու բարոյական անզթության համար և այն բանում, որ չափազանց մեծ անհանգստություն էին հանդես բերում այն ամենի նկատմամբ, ինչը քաղաքական տեսակետից շահավետ էր ներկա պահին կամ կարող էր այդպիսին լինել ապագայում:

Չնայած համոզիչ ապացույցներին, նրանք համաձայնեցին հարձր Դոան կեղծ մեղադրանքներին, որ իբր վերջինիս հակահայկական քաղաքականությունը թելադրվում էր արևելյան նահանգներում հավանորեն տարածված խոտվությունների առկայությամբ: Ավելին, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ ակնհայտ դարձավ, որ թուրքական «անվտանգության միջոցառումները», ներառյալ ամբողջ նահանգների դաժան տեղահանությունը, մասն են կազմում կանխամտածված այն ջանքերի, որոնց նպատակն է ցրել և ոչնչացնել Փոքր Ասիայի հայ ազգաբնակչությունը, գերմանական և ավստրո-հունգարական կառավարությունները վճռակաճորեն հրաժարվեցին այդ ուղղությամբ որևէ գործնական քայլ անելու:

Թեև հեղինակի ու Վիեննայի պետական գործիչները նույնպես էին և ցնցված էին թուրքերի դաժան քաղաքականությունից և հարձր Դոանն ուղղեցին բազմաթիվ նախազգուշացումներ ու բողոքներ, նրանք ավելի շատ շահագրգռված էին այն բանում, որ թուրքերը շարունակեն մնալ պատերազմական փնակում, քան այն բանում, որ իրենցից վանեն հարձր Դոանը, գործադրելով նրա վրա իրական, ուժեղ ճնշում:

շում: Սակայն պետք է ավելացնել, որ կային մի շարք գերմանական ու ավստրո-հունգարական պաշտոնական անձինք, մասնավորապես դիվանագիտական ու հյուպատոսական, ովքեր հավանություն չէին տալիս նման շահագիտական քաղաքականությանը և որոնց ջանքերը՝ դադարեցնելու կամ մեղմացնելու հայերի դեմ ձեռնարկված բիրտ միջոցառումները, շատ ավելի համառ էին, քան մինչ այդ կարծում էին:

Թեև թուրքերի ու հայերի միջև արևելյան որոշ վիլայեթներում ծագած առանձին «միջադեպերի» վերաբերյալ լուրերն ու հաղորդումները պատերազմի հենց սկզբից թափանցեցին Կ. Պոլիս, միայն 1915-ի մարտին էր, որ թուրք-հայկական հարաբերությունների վատթարացումը միանգամայն ակներև դարձավ Կ. Պոլսի գերմանական ու ավստրո-հունգարական դիտորդներին¹⁴:

Այն բանից հետո, երբ ստացվեցին հակասական տեղեկություններ հայկական որոշ շրջաններում վերջնաօրաց հուզումների և Չեչյոնում հայ «դասալիքների» ու կատաղաբական ուժերի միջև տեղի ունեցած զինված ընդհարման մասին, դեսպան Վանգեներստրե ասորիի առաջին կեսին մի քանի անգամ դիմեց Բ. Դոանն ու հայ պատրիարքին՝ կոչ անելով հանգստություն և «փոխադարձ լավ հարաբերություններ պահպանել»¹⁵: Միաժամանակ, նա մշտական շրջման մեջ մտավ Կ. Պոլսի զանազան հայկական կազմակերպությունների հետ և ունկնդրեց նրանց բողոքներին՝ թուրքական պրոպոկանդների ու չարագործությունների վերաբերյալ, բայց երբ նրանք ակնարկեցին այն մասին, որ Գերմանիան պաշտոնապես ապահովի հայ միլլեթի (համայնքի) «պաշտպանությունը» և լրացուցիչ հյուպատոսական պաշտոնյաներ նշանակի արևելյան վիլայեթներում, Վանգեներստրե մերժեց նրանց: Ինչպես նա բացատրում էր Բեռլին-Հոլվեգին ասորիի 15-ին, հայերի ցանկությունը ձեռք բերել Գերմանիայի պաշտոնական հովանավորությունը, անշուշտ, հասկանալի էր, հատկապես այն ժամանակից, երբ Անտանտի պետությունները այլևս ի վիճակի չէին աջակցել նրանց, սակայն, եթե Գերմանիան համաձայնվի քավարա-

րել հայերի խնդրանքները, նա անկասկած, կշահի Բարձր Դուռն դժգոհությունը:

«Նման մի քայլ անելու համար պահը խիստ աննպաստ է, որովհետև Բարձր Դուռը հենց նոր է սկսել վերջ դնել հովանավորելու իրավունքին, որը օտար այլ պետությունները փորձում են օգտագործել թուրքահպատակների հարցում: Ավելին. նա (Բարձր Դուռը) ստիպված է հաշվի նստել թուրք տարրերի ազգային զգացումների հետ, որոնք խիստ ուժեղացել են վերջին մի քանի տարիների ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետևանքով»:

Վանգեներստրե եզրակացնում է, որ ինքը չի կարող խորհուրդ տալ լրացուցիչ գերմանական հյուպատոսներ նշանակելու արևելյան վիլայեթներում: Այդ բանը, հավանական է, ոչ միայն կտրեր Գերմանիայի փոխհարաբերությունները Բարձր Դուռն հետ, այլև «հիշխանություններին ամբողջովին կշրջեր հայերի դեմ և, ադապտով, կստացվեր բողոքովին հակառակը այն բանի», ինչ որ իրենք հայերն էին ուզում¹⁶:

Մինչ այս հաղորդումը կհասներ Բեռլին (այն ուղարկվել էր դիվանագիտական փոստով և տեղ հասել ասորիի 22-ին), Վանում թուրք-հայկական արյունալի «բախումների» և արևելյան մի քանի այլ վիլայեթներում ծայր առած բռնությունների վերաբերյալ լուրերը սկսել էին թափանցել Կ. Պոլիս¹⁷:

Ասորիի 24-ին Վանգեներստրե անձամբ հրավիրվում է թուրքական ներքին գործերի մինիստրություն և նրան խիստ գաղտնի հայտնվում է այն մասին, որ կանոնավոր ապրտամբություն է բռնկվել Վանում և նրա շրջակայքում, և որ ձեռք են առնված համապատասխան հակամիջոցառումներ: Երբ դեսպանը հուշ է հայտնում, որ կատաղաբական ուժերը կարգ ու կանոն կպահպանեն և կխուսափեն ամեն մի քաշից, որը «կարող է դիտվել, որպես քրիստոնյաների ջարդ», մինիստրության պաշտոնյաները կհապերան պատասխանում են, որ «Վանի կապաղորդ բաղկացած է վատ վարժեցված ջոկատներից և հազիվ թե հնարավոր լինի ամբողջովին խուսափել ծայրահեղություններից»¹⁸:

Հայկական որոշ շրջաններում խուժանի կողմից գործադրվող բռնությունների և հարաճուն լարված դրության վե-

րաբերյալ մի շարք նոր տեղեկություններ ստանալուց հետո, Վանգենհայմը ապրիլի 28-ին Էրզրումի գերմանական փոխհյուպատոս Մաքս ֆոն Շոյբներ-Ռիխտերին լիազորում է միջամտել «ջարդերին» և այլ ծայրահեղություններին, որոնք կարող են բռնկվել իր շրջանում, սակայն, նախազգուշացնում է նրան՝ չստեղծել տպավորություն, թե «մենք ուզում ենք օգտագործել հայերին հովանավորելու իրավունքը կամ միջամտել իշխանությունների գործողություններին»¹⁹:

Այդ նույն ժամանակ Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին հարյուրավոր հայեր, և նրանց մեծ մասին, որոնց մեջ կային բազմաթիվ մասնագետներ, հոգևորականներ, քաղաքական գործիչներ, գրեթե անմիջապես բռնեցին Անատոլիայի խորքը: Մի քանի օր հետո Թալեաթը գերմանական դեսպանության առաջին թարգմանչին բացատրում է, որ այդ մարդկանց տարագրումը ամենից առաջ անվտանգության միջոցառում էր, թեև նա ընդունում է, որ Բարձր Դուռը բոլոր դեպքերում չէր կարող երկար հանդուրժել անջատ քաղաքական կազմակերպությունների գոյությունը կրոնական համայնքներից որևէ մեկի ներսում: Միմիստը խոստովանում է նաև, որ հայ տարագիրներից շատերը, անկասկած, ոչնչում մեղավոր չեն, սակայն անմիջապես ավելացնում է, որ շուտով ուղղիչ քայլեր կձեռնարկվեն և որ օտար «միջամտությունն» ավելորդ և անցանկալի է²⁰:

Վանգենհայմը ակնհայտորեն ի նկատի ուներ, որ չկան ապացույցներ այն մասին, որ նա որևէ բան ձեռնարկել է մայրաքաղաքից տարագրվողների օգտին: Նրա ավստրո-հունգարական կոլեգան որդեգրել էր նույն պասսիվ դիրքորոշումը: Երբ ամերիկյան դեսպան պարոն Մորգենթաուն վերջինիս խորհուրդ տվեց միջամտել Բարձր Դուռն առջև տարագրվողների օգտին, Պալավիչինին հետագրեց Վիեննա, որ ինքը ամենևին մտադիր չէ նման քայլի դիմելու: Ինչպես նա ինքն է արտահայտվում, քիչ հավանական է, որ Բարձր Դուռը համաձայնվեր նրա խորհրդին, նա միայն դժգոհ կմնար իր սեփական գործերին նման միջամտությունից²¹: Երկու օր հետո, սակայն, Պալավիչինին որոշում է, որ հայկական հարցը պահանջում է ինչ-որ քայլերի դիմել, քանի որ սկսել էին ստացվել գերմանական ու ավստրո-

հունգարական մի շարք հյուպատոսների հաղորդումները գավառներում ծայր առած բացահայտ ջարդերի վերաբերյալ:

«Նկատի առնելով քաղաքական այն նշանակությունը, որ հարցը սկսում է ստանալ ներկայումս (հետագրում էր նա Վիեննա մայիսի 1-ին), ես կարծում եմ, որ շուտով հնարավորություն կունենամ թուրք պետական գործիչներին բարեկամաբար նախազգուշացնելու, թե ընդհանուր իրադրության վրա ինչ ազդեցություն կարող են ունենալ Թուրքիայի քրիստոնյաների դեմ ձեռնարկվող անմարդկային արարքները, քանի որ մեր թշնամիներին կտրվի մի նոր պատրվակ՝ իրենց ամբողջ ուժն ուղղելու Թուրքիայի դեմ»²²:

Հավանաբար, «արձագանքները» իսկապես անհանգրստացնում էին դեսպանին, որովհետև նա հնարավորություն գտավ նույն օրն իսկ հանդիպելու Թալեաթին: Բալաուսպլաց ուղարկված իր զեկուցագրում դեսպանը մատնանշել էր, որ հայկական խոտվության ճնշումը պետք է խնամքով կատարվի և որ, մասնավորապես, պետք է խուսափել «կանանց ու երեխաներին հետապնդելուց»՝ Թուրքիայի հակառակորդներին պրոպագանդի լավ նյութ չմատակարարելու համար: Իր պատասխանում Թալեաթը ընդունում է, որ գավառներում զոհվել են հազարավոր մարդիկ, և ոչ միայն հայեր, սակայն ժխտում է կանանց ու երեխաների դեմ կիրառված որևէ դաժան արարքի գոյության փաստը: Վերջում միմիստը շնորհակալություն է հայտնում դեսպանին «նախազգուշացման» համար և հավաստիացնում նրան, որ Բարձր Դուռը կհետապնդի միմիսյն «մեղավորին»²³:

Վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում Բարձր Դուռը և արևելյան նահանգների իշխանությունները պարբերաբար հալոնաբերում էին պետության դեմ ուղղված հավերժական դավադրությունները հաստատող ապացույցներ: Քանի դեռ կոփը հայերի և կատալարական գործերի միջև շարունակվում էր Վանում և այլուր, ինչպես գերմանացիները, այնպես էլ ավստրո-հունգարացիները հեշտությամբ համաձայնվում էին այն կարծիքի հետ, որ թուրքերն իրենց ձեռքում որպես փաստարկ ունեին բացահայտ ապստամբությունը: Մյուս կողմից, մայիսի կեսերից արևելյան նահանգների գերմա-

ճական հյուպատոսների գեկուցագրերից գնալով ավելի պարզ էր դառնում, որ թուրքական «խաղաղեցման» ծրագիրը շատ շրջաններում չարդարացված դաժան բնույթ է ընդունել²⁴: Մայիսի 18-ին Շոյքներ-Ռիխտերը Էրզրումից հեռագրում էր, որ տեղահանություններն իր շրջանում «սարսափելի թշվառության պատճառ են դարձել», քաղաքի շրջակայքում հազարավոր կանայք ու երեխաներ են կուտակվել առանց սննդի, և որ ինքը ուզում է միջամտել թուրք զինվորական հրամանատարության առջև՝ այդ «անխմաստ» տեղահանությունների հարցով: Վանգեմհայմը անմիջապես նրան լիազորում է շարունակել նույն ոգով, սակայն, ըստ երևույթին, փորձ չի անում հարցը հասցնել Բարձր Դռանը: Ոչ էլ Պալափիշիհին է հարմար գտնում այդ հարցին միջամտել, ինչպես նրան վերստին խորհուրդ էր տվել Մորգենթաուն²⁵:

Մայիսի 24-ին քրիտանական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները հանդես եկան հրապարակային միացյալ նախագոտուցումով Բարձր Դռանը, այն է, որ իրենք Օսմանյան կայսրությունում վերջերս սկսված հայերի հալածանքներն ու զանգվածային սպանությունները դիտում են որպես «մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ» ուղղված մի քաղաքականություն, որի համար նրանք անձնական պատասխանատվության կենթարկեն օսմանյան կառավարության «բոլոր անդամներին», ինչպես նաև նրանց ենթակա այն պաշտոնյաներին, ովքեր մեղավոր են այդ գործում²⁶: Ի պատասխան դրան, հունիսի 24-ին Բարձր Դռողը, Վանգեմհայմի հետ խորհրդակցելուց հետո, հանդես եկավ սուր լեզվով գրված հրապարակային հայտարարությամբ: Ամենևին չընդունելով կանխամտածված կամ կազմակերպված շարժերի փաստը», Բարձր Դռողը հայտարարում էր, որ նա միայն օգտագործում է հեղափոխական շարժման դեմ ինքնապաշտպանվելու իր օրինական իրավունքը, և որ պատասխանատվությունը այն ամենի համար, ինչ-որ կատարվել է հայկական շրջաններում, ընկնում է բացառապես հենց իրենց՝ Անտանտի տերությունների վրա, որովհետև նրանք են առաջին հերթին կազմակերպել ու ուղղություն տվել հեղափոխական շարժմանը²⁷:

Այս հայտարարությունը մամուլին հանձնելուց մի քանի օր առաջ Էնվերը տեղեկացնում է Վանգեմհայմին, որ ինքը մտադիր է ուժեղացնել հակաապստամբական ծրագիրը մի շարք ճանապարհներով՝ փակելով հայկական շատ դըպրոցներ, ճնշելով հայկական մամուլը, արգելելով հայերին օգտագործել փոստային թղթակցությունը, և բոլոր կասկածելի ընտանիքներին ապստամբության ներկա կենտրոններից տեղափոխելով Միջագետք: Էնվերը նաև հույս է հայտնում, որ Գերմանիան չի ձգտի միջամտել: Վանգեմհայմը, տակալին համակված այն գաղափարով, թե իբր առկա է հայկական ընդհատակյա ահուելի մի շարժում, որը սպառնում է Թուրքիայի բուն իսկ գոյությանը, անմիջապես հայտնում է Վիլհելմշտրասե Էնվերի ծրագրի մասին, առաջարկելով հանդես չգալ դրա դեմ, թեև այն «անկասկած, մեծ փորձությունների կենթարկի հայ ազգաբնակչությանը»²⁸:

Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրությունը, որը նախորդ շաբաթներին այնքան էլ մեծ հետաքրքրություն հանդես չէր բերել հայկական հուզումների նկատմամբ և հավանաբար միանգամայն գոհ կլիներ թողնելու, որ Կ. Պոլսի իր ներկայացուցիչը ինքը որոշի իր սեփական վարվելակերպը, համաձայնվում է Վանգեմհայմի առաջարկին: Այդպիսին չէր Գերմանա-հայկական ընկերության և գերմանական «Orient Mission-ի» նախագահ դոկտոր Յոհան-Անտոն Լեպսիուսի դիրքը, որը մերձավոր կապեր ուներ Վիլհելմշտրասեի պաշտոնյաների հետ և ազատ մտքը ուներ՝ հայերի վերաբերյալ ստացվող հեռագրերին ծանոթանալու: Հենց որ Լեպսիուսը իմացավ Էնվերի վերջին պլանի մասին, նա եզրակացրեց, որ իրերի վիճակը բավականին հեռու է գնացել, և որ ինքը պետք է մեկնի Կ. Պոլսի՝ հայկական հարցը տեղում ուսումնասիրելու համար: Թուրքերի և հայերի միջև որպես միջնորդ հանդես գալու նրա պլանը հավանության արժանացավ Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրության կողմից, սակայն Վանգեմհայմը չպետք է իմանար այդ մասին: Ինչպես վերջինս բացատրում էր Վիլհելմշտրասեին հունիսի 9-ին, Բարձր Դռան հակահայկական միջոցառումները արդեն լիովին իրագործվում էին, և քիչ հույս

կար, որ Լեպսիուսը կարողանար որևէ էական քայլ անել այդ ուղղությամբ և նրա հայտնվելը Կ. Պոլսում կարող էր միայն անհանգստություն պատճառել դեսպանությանը, քանի որ Բարձր Դուռը չէր ուզում, որ նա գա²⁹:

Չնայած այդպիսի կտրուկ մերժմանը, Լեպսիուսը հրաժարվեց համակերպվել: Գերմանա-հայկական ընկերության և «Orient Mission-ի» ղեկավարների օգնությամբ, որոնց թվում էր հայտնի հրապարակախոս Պաուլ Ռորբախը, նա անհապաղ կրկնեց իր հարցումը՝ ուղևորության թույլտվություն ստանալու համար: Հունիսի 13-ին Ցիմերմանը հաղորդում էր Վանգեհնհայմին, որ Լեպսիուսի ուղեխոջը կարող է օգտակար լինել և որ դեսպանությունը կհաղթահարի Բարձր Դուռն ընդդիմությունը³⁰:

Այդ նույն ժամանակամիջոցում Էրզրումի, Հալեպի և Մոսուլի հյուպատոսություններից գերմանական դեսպանությանն հասան մի ամբողջ շարք հաղորդումներ տարբեր տեղերում հայերի ջարդի կամ նրանց նկատմամբ գործադրված դաժանությունների վերաբերյալ: Հունիսի 17-ին Վանգեհնհայմն, այնուամենայնիվ, իրեն ստիպված զգաց Բեռլին-Հոլվեգին տեղեկացնելու, որ զանգվածային անգութ տեղահանությունները արևելյան նահանգներում անկասկած այլևս «սոսկ ռազմական նկատառումներից» չեն բխում: Թալեաթը, — ավելացնում էր նա, — ընդունել է նույն բանը դեսպանության մի պաշտոնյայի հետ ունեցած վերջին զրույցի ժամանակ, իսկ հայկական պատրիարքը ներկայումս հաստատ համոզված է, որ Բարձր Դուռը նպատակադրվել է բնաջնջել ողջ հայ ազգաբնակչությանը: Երբ այս տագնապայի հետագիրը հասավ Վիլհելմշտրասե, ինչ-որ մեկը ընդգծել էր հիմնական միտքը, սակայն դա ըստ էության այն ամենն էր, ինչ-որ արվեց այդ կապակցությամբ³¹:

Պատասխան չստանալով, թողնված սոսկ Բեռլինից եկող ընդհանուր ցուցումներին, Վանգեհնհայմը հունիսի մնացած օրերի ընթացքում, թվում է, քիչ էր զբաղված հայկական հարցով: Նա ավելի շատ զբաղված էր արևելյան վիլայեթներից ստացվող հյուպատոսական սարսափելի զեկուցագրերի ընթերցումներով և հյուպատոսներին հրահանգելով, որ նրանք կարող են բուրբել գավառական իշխանություն-

ներին՝ նրանց շրջաններում կատարված հանցագործությունների կապակցությամբ: Միշտ է, մի դեպքում Վանգեհնհայմը հավաստիացրել է Էրզրումի հյուպատոսին, որ ինքը զուգահեռ ջանքերով կպաշտպանի վերջինիս բողոքները նահանգապետին, բայց արդյո՞ք նա հետևեց այդ բանին իրականում, դժվար է ասել: Այն, ինչ որ մեզ որոշակի հայտնի է, դա այն է, որ Վանգեհնհայմը ձեռք բերեց Բարձր Դուռն պաշտոնական համաձայնությունը Լեպսիուսի Կ. Պոլիս մեկնելու վերաբերյալ, թեև Թալեաթը հասկանալի էր դարձրել, որ անցանկալի այցելուին թույլ չի տրվի մուտք գործել նահանգները³²:

Գոյություն ունեցող ապացույցների համաձայն, Վանգեհնհայմի ավստրո-հունգարական կոլեգան ևս հայկական հարցում իր գործելակերպի վերաբերյալ որևէ հրահանգ չէր ստացել վերադաս ղեկավարներից: Ամեն ինչ գալիս է հաստատելու, որ նա ևս մնացել էր պասսիվ՝ հունիսի վերջին կեսի ողջ ժամանակամիջոցում: Ի վերջո, ամսի վերջին օրերին, երկու դեսպանները հանդիպում են և որոշում, որ իրենք, առանց համապատասխան մարմիններից հատուկ հրահանգներ ստանալու, ինչ որ բան պետք է անեն՝ հայկական շրջաններում իրենց ընդհանուր դաշնակցի կողմից անցկացվող տեռորի կապակցությամբ: Ինչպես ավելի ուշ բացատրում էր Վանգեհնհայմը Բեռլին-Հոլվեգին հասցեագրված հակասական զեկուցագրում, արևելյան նահանգներում սկսված տեղահանության թափն ու բնույթը այլևս կասկած չէին թողնում այն բանում, որ Բարձր Դուռը «խկապես» ձգտում է «ոչնչացնել» հայ ցեղը թուրքական կաշարությունում, ուստի Գերմանիայի համար էական է արձանագրել, որ նա հավանություն չի տալիս այն բանին, ինչ որ անում են թուրքերը³³:

Պալավիչինին առաջին քայլն արեց: Հուլիսի 1-ին նա հայտնեց Թալեաթին, որ առանց խտրության բոլոր տղամարդկանց ու երեխաների տեղահանությունները «թվում են դժվար արդարացուցիչ» և որ հսկահարձակման ողջ ծրագիրը շատ վատ տպավորություն է ստեղծել³⁴: Վանգեհնհայմը մի քայլով ավելի ուշ հանդես եկավ՝ հունիսի 4-ին մեծ վեզիրին ներկայացնելով դիվանագիտական խոսքերով գր-

ված, քայց քալակահան քացահայտ մի «հուշագիր» հայկական հարցի վերաբերյալ, որի պատճենները նա ավելի ուշ ուղարկեց նաև օսմանյան արտաքին գործերի և ներքին գործերի մինիստրներին:

«Թեև գերմանական կառավարությունը որևէ առարկություն չունի պատժիչ միջոցառումների դեմ,— ապա էր հուշագրում,— որոնք «թելադրված էին ռազմական նկատառումներով» և նպատակ ունեին ամրապնդել Օսմանյան կայսրության ներքին անվտանգությունը, նա չի կարող անտեսել «այն վտանգը», որ ստեղծվում է «մեղավորների և անմեղների դեմ ուղղված անխտրական միջոցառումներով և նրանց զանգվածային տեղահանությամբ, առանձնապես, երբ այդ միջոցառումները ուղեկցվում են դաժան արարքներով՝ ջարդերով ու թալանով»: Եվ քանի որ նման միջադեպերը չէին կանխվել «տեղական իշխանությունների կողմից», արտասահմանում, մասնավորապես Միացյալ Նահանգներում, շատ վատ տպավորություն է ստեղծվել և գերմանական կառավարությունը պարտավորված է զգում Բարձր Դռանը մատնանշելու, որ ամբողջ այդ հարցը կարող է վնասակար ազդեցություն գործել նրանց ընդհանուր շահերի վրա, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ ապագայում: Ուստի գերմանական դեսպանությունը խիստ անհրաժեշտ է համարում, որ պարտադրիչ ցուցումներ տրվեն նահանգական իշխանություններին՝ արդյունավետ քայլերի դիմելու տարագրված հայերի կյանքն ու սեփականությունը պաշտպանելու համար, ինչպես փոխադրման ընթացքում, այնպես էլ նրանց նոր բնակավայրերում: Նա (դեսպանությունը) գտնում է նաև, որ խոհեմությունը պահանջում է միաժամանակ դադարեցնել մահվան դատավճռի կիրառումը այն հայերի նկատմամբ, ովքեր արդեն կանգնել են կամ պիտի կանգնեն զինվորական ատյանների առաջ մայրաքաղաքում կամ գավառներում, և ամենից առաջ Դիարբեքիում ու Արանայում:

Վերջապես, գերմանական դեսպանությունը խնդրում է, որ Օսմանյան կայսրությունը պատշաճ կերպով փոխհատուցի Գերմանիայի առևտրական ու քարեգործական հաստատությունների կրած վնասները այն նահանգներում, որտե-

ղից հայերի արտաքսումը ներկայումս արդեն ավարտվել է: Քանի որ վերջիններին շտապ մեկնումը լուրջ վնաս է հասցնում այդ շահերին, դեսպանությունը իրեն պարտավորված կզգար, եթե Բարձր Դուռը առանձին դեպքերում երկարաձգեր տեղահանությունների ժամկետը և քարեգործական հաստատությունների անձնակազմին պատկանողներին, ինչպես նաև սաներին, որբերին և կախյալ այլ անձանց թույլ տար մնալու իրենց տեղում, քացառությամբ, իհարկե, նրանց, ովքեր մեղավոր են ճանաչվել այնպիսի արարքներում, որոնք անհրաժեշտ են դարձնում նրանց տեղաշարժը»⁰⁵:

Ո՛չ այս նոտան, ո՛չ էլ Պալավիչիցիի բանավոր զգուշացումները որևէ ազդեցություն չունեցան Բարձր Դռան վրա: Հուլիսի 8-ին Պալավիչիցին տեղեկացնում էր Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Ստեֆան Բուրիանին, որ չնայած Թալեաթի նախորդ հավաստիացումներին, դաժան հալածանքները արևելյան նահանգներում շարունակվում են, ինչպես նախկինում: Դեսպանը եզրակացնում էր.

«Դժբախտաբար, այստեղ իշխանության գլուխ կանգնած մարդկանց չեք կարող հասկացնել հայերի դեմ ձեռնարկված նրանց քայլերի սխալականությունը և պետք է երկյուղ կրել, որ որքան նրանց արված նախազգուշացումները համար լինեն, այնքան գործը կվատանա»³⁶:

Արևելյան հյուպատոսություններից ստանալով թարմ գեկուցագրեր նոր սպանությունների ու կողոպուտի վերաբերյալ³⁷, Վանգեհայնը հուլիսի 12-ին Բարձր Դռանը հղեց նոր նոտա, որտեղ նա կտրուկ կոչ էր անում «միջոցներ ձեռք առնել» Դիարբեքիի վալի դոկտոր Ռեշիդ բեյի դեմ, որպեսզի նրա դաժան քաղաքականությունը չհանգեցնի այդ շրջանի քրիստոնյաների գլխովին ոչնչացմանը³⁸: Այս անգամ ևս Բարձր Դուռը պարզապես արհամարհեց անցանկալի խորհուրդը, և հուլիսի 16-ին Վանգեհայնը մատնանշում էր Բեռլին-Հոլվեգին, որ Բարձր Դուռը իր որդեգրած կուրսից ետ պահելու ապագա ջանքերը ևս՝ որևէ դրական արդյունքի չեն հանգեցնի, ուստի հայկական հալածանքների

հնարավոր բոլոր հետևանքների «պատասխանատվությունը» պետք է դրվի թուրքերի վրա:

Իհա, անշուշտ, մի հնարավորություն է,— ավելացնում էր դեսպանը,— որ «մեր թշնամիները» հետագայում կփորձեն օգտագործել գերմանական կառավարությանը ևս հավասարապես պատասխանատու դարձնելու այն բանում ինչ-որ կատարվեց հայերի հետ: Սակայն նախորդ ամիսների նրա սեփական հաղորդումները կարող են այդ դեպքում հաջողությամբ օգտագործվել ցույց տալու համար, որ «Ռալխը միշտ էլ կարուկ դատապարտել է» թուրքերի ծայրահեղությունները³⁹:

Այս խորհուրդները ուղարկելուց շատ չանցած, Վան-գենհայմը հիվանդության պատճառով մեկնում է Գերմանիա: (Պոմիանկովսկու հիշողությունների համաձայն, դեսպանը այդ ժամանակ արդեն բժշկական խնամքի խիստ կարիք ուներ, որովհետև սրտի լուրջ արատից ու ատերոսկլերոզից տառապելուց բացի, վերջում ավելացավ նաև «բացահայտ պաթոլոգիական բնույթի հիվանդությունը»)⁴⁰: Վան-գենհայմին ժամանակավորապես փոխարինող իշխան Հոհենլոե-Լանգեմբուրգը ժամանեց Կ. Պոլսի հուլիսի 20-ին և ժամանակ չկորցրեց հայկական հարցը «վերաբացելու» համար:

Հայերի նկատմամբ Բարձր Դուռն վարած քաղաքականության հարաճուն և բացահայտ քննադատությունը Հոհենլոեի կողմից և նրա «անդուլ» ջանքերը գավառներում զանգվածային սպանություններին վերջ դնելու ուղղությամբ, հաստատվել են մի շարք մարդկանց կողմից, ովքեր այդ ժամանակ Կ. Պոլսում էին գտնվում⁴¹: Միանգամայն այլ հարց է, թե հայերի նկատմամբ նրա հոգատարությունը ի՞նչ չափով էր բաժանվում Վիլհելմշտրասեի դեկավար անձանց կողմից, որովհետև այն հրահանգները, որ նա ստանում էր Բեռլինից, սովորաբար ավելի շատ վերաբերում էին թուրքերի հասցրած պրոպագանդիստական վնասին, քան նրանց զոհերի տառապանքներին: Հիրավի, կարևոր ապացույց է, որ Վան-գենհայմի հուլիսի 16-ի այն խորհուրդը, թե Գերմանիան պետք է հրաժարվի անօգուտ կոչեր անելու Բարձր Դուռնը և դրա փոխարեն պատրաստվի պաշտպանելու մեղսակցու-

թյան մեղադրանքի դեմ, պարարտ հող գտավ Գերմանիայի կառավարական շրջանակներում: Ինչպես հաղորդում էր Ցիմերմանը Հոհենլոեին օգոստոսի 4-ին, Անտանոը և «ոչ բարեկամաբար» տրամադրված չեզոք պետություններ չեն հապաղի օգտագործել այդ հաջող առիթը և կփորձեն հայկական հալածանքների պատասխանատվության մի մասը բարդել Բեռլինի վրա: Եվ քանի որ նման պնդումները կարող են անհանգստություն առաջ բերել բուն իսկ Գերմանիայում, մասնավորապես «եկեղեցական ու միսիոներական շրջանակներում», «մեր վերաբերմունքի հրապարակային արդարացումը» կարող է անհրաժեշտ դառնալ: Ուստի Կ. Պոլսի դեսպանությունը պետք է սկսի հավաքել փաստական ապացույցներ, որոնք վկայեն, որ Գերմանիան ջանացել է «կանխել հայերի նկատմամբ ծայրահեղորեն դաժան վարվելակերպը», չնայած այն բանին, որ Ցիմերմանը գրտնում էր, որ առավել կարևոր է հավաքել ապացույցներ այն մասին, որ օսմանյան հայերի մեջ գոյություն է ունեցել լայնորեն տարածված հեղափոխական շարժում և որ Անտանոը խրախուսել է նրանց «դավադրական գործողությունը»⁴²:

Այդ նույն ժամանակ Լեպսիուսը, վերջապես, ժամանում է Կ. Պոլսի⁴³: Տարբեր աղբյուրներից, ներառյալ ամերիկյան դեսպանությունից, հավաքելով տեղեկություններ հայերի վիճակի վերաբերյալ, Լեպսիուսը կարողացավ հասնել այն բանին, որ Էնվերն ընդունի իրեն: Վերջինիս հետ օգոստոսի 10-ին ունեցած երկար գրույցից Լեպսիուսը իմացավ, որ Բարձր Դուռը թույլ չի տա իրեն կամ որևէ այլ օտարերկրացու՝ օգնության ծրագրեր կազմակերպել հայ տարագրյալների օգտին, որ հակահայկական միջոցառումները պիտի շարունակվեն և որ ինքը Էնվերը մտադրություն չունի հակադրվելու այդ քաղաքականությանը: Ավելին, Էնվերը կարծես ընդունում էր, որ Բարձր Դուռն իր ընկերակիցները ևս համաձայն են, որ «ներկայումս հայերին պետք է վերջ տալ»⁴⁴:

Զինված գեկուցագրերով, գրավոր ցուցումներով և ամերիկյան հյուպատոսների գեկուցագրերից քաղված նյութերով, Լեպսիուսը կարճ ժամանակից հետո վերադարձավ Գերմանիա:

Սկսած այդ պահից, նա ո՛չ ժամանակ, ո՛չ էլ ջանք չի

խնայել, որպեսզի հասարակական կարծիքը ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ արտասահմանում ըմբոստանա Բարձր Դուռն անմարդկային քաղաքականության դեմ:

Ընկերի հետ Լեպսիուսի ունեցած գրույցի անբավարար արդյունքը թերևս ուժեղացնում է Հոհենլյոնի որոշումը՝ Բարձր Դուռնն ուղղված մի այլ պաշտոնական ուղերձում արտահայտելու իր անհամաձայնությունը հայկական հարածանքների նկատմամբ: Ինչպես նախորդ ամսվա Վանգենհայմի ուղերձը, Հոհենլյոնի «հուշագիրը» ևս, որը նա անձամբ հղեց Բարձր Դուռնը օգոստոսի 11-ին, թելադրված չէր Վիլհելմշտրասեի կողմից: Վերջինս տեղյակ չէր դրանից և դեսպանը, անշուշտ, ոհսկի էր դիմում կտրուկ կերպով դատապարտելով հայերի նկատմամբ Բարձր Դուռն վարած քաղաքականությունը: Իր ուղերձում մատնանշելով, որ Վանգենհայմի նախորդ պաշտոնական խնդրանքը ջարդերին և դաժան այլ արարքներին վերջ դնելու վերաբերյալ արհամարհվել է, և որ ներկայումս Բարձր Դուռը հարմար է նկատում ընդլայնելու հակահայկական միջոցառումների աշխարհագրական ընդգրկումը, Հոհենլյոնն տեղեկացնում է թուրքերին, որ «... (իր) կառավարության կարգադրությամբ» նա «վերստին բողոքում է սարսափելի այդ արարքների դեմ և հրաժարվում է ամբողջ պատասխանատվությունից, որ կարող է առաջ գալ այդ արարքների հետևանքով»⁴⁵:

Չնայած այն բանին, որ ինչպես Թալեաթը, այնպես էլ Հալիլը, այս ուղերձը ստանալուց հետո հավաստիացնում են դեսպանին, թե Բարձր Դուռը կձգտի սանձահարել «ստորադրյալ իշխանությունների» ծայրահեղությունները, դա չի համոզում Հոհենլյոնին: Որպեսզի հայկական ջարդերը դադարեցնելու ուղղությամբ իր սեփական ջանքերը ապարդյուն չանցնեն, նա հաջորդ օրը ստաճարկում է Բեռլին-Հոլվեգին համապատասխան ճնշում գործադրել Բեռլինի թուրքական դեսպանության վրա, և որ գերմանական մամուլում կառավարությունը պաշտոնապես սահմանազատվի Բարձր Դուռն քաղաքականությունից⁴⁶:

Որ Հոհենլյոնն եռանդուն է եղել ամբողջ այդ գործում, հաստատվում է Պալավիչիևիի գեկուցագրով, որը նա ավելի ուշ ուղարկել էր Վիեննա⁴⁷: Սակայն Վիլհելմշտրասեի մար-

դիկ, հեռու հայկական սարսափների թատերաբեմից, գրեթե չհասկացան Հոհենլյոնի խոցված զգացմունքները: Գրեթե ամեն օր ստանալով նոր լուրեր թուրքերի ջարդարարական քաղաքականության վերաբերյալ, Յիմերմանը պատասխանեց Հոհենլյոնի օգոստոսի 18-ի հեռագրին մի բացառիկ քաղցրախոս ոճով: Ինչպես նշում էր արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալը, Հոհենլյոնն պիտի արտահայտեր Գերմանիայի հույսն ու հավատը, որ գավառներում շարունակվող հակահայկական ծայրահեղությունները դեմ են Բարձր Դուռն «մտադրություններին ու իրավունքներին»:

Յիմերմանը շարունակում էր.

«Թուրքական կառավարության մեջ մեր բարեկամները, անկասկած, կհասկանան, որ մենք աշխույժ հետաքրքրություն ենք հանդես բերում ծայրահեղությունների եռանդուն ճնշման հարցում, առավել ևս այն պատճառով, որ մենք մեղադրվել ենք դրանց հրահրողները լինելու մեջ:

Մարդկության ու կոլտուրայի բարձր զգացմունքը, որ բնորոշ է Թուրքիայի կողմից պատերազմը վարելու եղանակին, ի հակադրություն թշնամու կողմի, վստահություն է ներշնչում, որ մեր դաշնակիցը գիտի, որ այդ նույն սկզբունքները պիտի կիրառվեն նաև (Օսմանյան կայսրության) ներսում»:

Թեև Հայեայի գերմանական հյուպատոս Ռյուլերը իր վերջին գեկուցագրում առաջարկում էր, որ Բեռլինը ինչ-որ վճռական քայլի դիմի՝ հայերի հարածանքների կապակցությամբ, Յիմերմանը բավարար է համարում այն, որ դեսպանությունը փորձի «լուսավորել» հյուպատոսին, բացատրելով նրան, որ չնայած հայերի պահարարկելի արարքներին, նրանց օգտին ջանքեր արդեն գործադրվել են⁴⁸:

Ձինված այս ոչինչ չարժեցող հրահանգներով, Հոհենլյոնն հաջորդ երկու շաբաթվա ընթացքում շարունակում է նախագուշացումներ ու բողոքներ ուղղել Բարձր Դուռնը, սակայն թուրքերը շատ քիչ կամ բողոքովին ուշադրություն չեն դարձնում դրանց վրա: Թեև Թալեաթը օգոստոսի վերջին դեսպանին հավաստիացրել էր, որ հակահայկական ծրագիրը արդեն ավարտվել է, իսկ ավելի ուշ՝ նույնիսկ տրամադրել նրան ներքին գործերի մինիստրության կողմից գա-

վատական իշխանություններին ուղարկված անհրաժեշտ հրահանգների պատճենները, գերմանական մի շարք հյուպատոսներից ստացվող լուրերը վկայում էին, որ շատ շուրջաններում հալածանքները շարունակվում էին, ինչպես նախկինում⁴⁹:

Սեպտեմբերի 11-ին Հոհենլոյեն Բեռլինի ուշադրությունը հրավիրում է ստեղծված վիճակի վրա, սակայն Վիլհելմ-շտրասեն միայն մեկնելու շարքս հետո է պատասխանում, թեև այս անգամ, վերջապես, Ցիմերմանը հանձնարարում է ղեկավարին «խիստ ձևով» նախազուշացնել Բարձր Դուռը⁵⁰:

Մինչ Վիլհելմ-շտրասեն շարունակում էր դիվանագիտական զսպվածություն հանդես բերել հայկական հարցում⁵¹, այդ նույն ժամանակ Լեպսիուսը հուժկու կամպանիա սկսեց՝ Ռայխի կրոնական ու լրագրական շրջանակներին թուրքերի դաժան վարքագծին ծանոթացնելու համար: Ավելորդ է ասել, թե Գերմանիայի դաշնակցի շարագործությունների մասին նրա կտրուկ հայտարարությունները ինչպիսի անհարմար վիճակի մեջ դրեցին Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրությանը, սակայն վերջինիս կամ գերմանական կառավարության որևէ այլ գերատեսչության կողմից զարմանալիորեն քիչ բան արվեց՝ Լեպսիուսին հանգիստ պահելու համար:

Սեպտեմբերի 22-ին Բազելի գերմանական գլխավոր հյուպատոսը տեղեկացնում էր Բեռլնան-Հոլվեգին, որ հայերի նկատմամբ Բարձր Դուռն վարած քաղաքականության դեմ շվեյցարական մամուլում ծանր առած վերջին կամպանիան հավանաբար հրահրվել է Լեպսիուսի կողմից՝ Ծվեյցարիա կատարած նրա այցելության ժամանակ, և որ Լեպսիուսը պարզորոշ կերպով հիշատակել էր այնտեղ, որ Վիլհելմ-շտրասեն գիտի այդ մասին, սակայն ի վիճակի չէ որևէ բան անելու թուրքերի այդ վարքագծի դեմ⁵²:

Թեև այդ բանը բավականին շփոթեցրել էր Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության ղեկավարներին, իրարանցումը, որ առաջ էր բերում Լեպսիուսը Ռայխում, ինքնին Ռաստատում էր հարցի կարևորությունը: Տարբեր կողմերից ստացվում էին հարցումներ այն մասին, թե ի՞նչ է մտադիր անելու Վիլհելմ-շտրասեն հայկական հարցի կապակցու-

թյամբ, իսկ գերմանական «Zeitungsverlag» թերթի խմբագիր դոկտոր Ֆաբերը ցանկանում էր իմանալ, թե ի՞նչ ձևով պետք է թերթերը մեկնաբանեն խնդիրը, որն առավել կարևոր էր դառնում այն պատճառով, որ կղերական որոշ շրջանակներ պահանջում էին հրապարակ հանել Հայաստանում կատարված իրադարձությունները:

Չսպելով անձնական զգացումները Օտմանյան կայսրության հանդեպ (որոնք բարեկամական էին)⁵³, Ցիմերմանը հոկտեմբերի 4-ին հետևյալ պատասխանն է տալիս Ֆաբերին, օգտագործելով այնպիսի փաստարկներ, որոնք դարձել էին սովորական Բեռլինի կառավարության պաշտոնական հայտարարություններում ու բացատրություններում. «Առանց կարիք զգալու եկեղեցական շրջանակների հրահրմանը, արտաքին գործերի մինիստրությունը և կալվերական ներկայացուցչական հիմնարկները Թուրքիայում իրենց սեփական կամքով արդեն արել են այն ամենը, ինչ որ հնարավոր է դիվանագիտական միջոցներով՝ հայերի սառապանքները մեղմացնելու համար: Հայկական հարցի պատճառով խզել կապերը Թուրքիայի հետ մենք հարմար չենք գտել և չենք գտնում: Որքան էլ ցավալի է քրիստոնեական տեսանկյունից այն, որ անմեղ մարդիկ էլ պետք է տուժեն թուրքական միջոցառումներից, հայերը, վերջապես մեզ այնքան մոտ չեն, ինչքան մեր սեփական տղաներն ու եղբայրները, որոնց սրբազան, արյունալի պայքարը Ֆրանսիայում ու Ռուսաստանում անողղակի կերպով պաշտպանություն է գտնում թուրքերի ռազմական օգնությամբ»:

Ցիմերմանը ընդգծում էր, որ օտմանյան հայերին բաժին ընկած ցավալի աղետներում իսկապես մեղավոր են նրանց մեջ եղած հեղափոխական տարրերը և նրանց բարեկամները Պետերբուրգում, որովհետև «հայկական ապստամբությունը» օտմանյան սահմանների մոտ օրինական գալույթ է առաջ բերել կայսրության մահմեդականների շրջանում, առավել ևս այն պատճառով, որ այդ խռովության հետևանքով մի բանի օրում զոհվել են «ավելի քան 150 հազար մահմեդականներ»⁵⁴:

Եթե Ցիմերմանի հայտարարության առաջին մասը ուշադրության արժանի է թեկուզ իր անկեղծության շնորհիվ,

ապա նվազ արդարացում կարելի է գտնել, երբ նա մատնանշում է, թե իբր սպանվել են 150000 մահմեդականներ: Նրանց մահվան պատմությունը կապված է Բարձր Դուան այն հայտարարության հետ, որը Վանի վիլայեթի մշտական շատ բնակիչներ հաշվի չէին առնված մինչև այդ շՐՐ-չանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից՝ 1915-ի գարնանը: Սակայն, քանի որ թուրքերը միաժամանակ առաջարկում էին առնվազն երեք տարբեր վարկած այն մասին, թե ի՞նչ է կատարվել այդ վիլայեթում⁵⁵, Ցիմերմանը չպետք է այնքան միամիտ լիներ, որ մահմեդական ազգաբնակչության կոտորածը ներկայացներ որպես կատարված փաստ: Հաջորդ ամիսներին Լեպսիուսը ամեն ինչ արեց թուրքական մեղադրանքները հերքելու համար, սակայն որքան էր այդ նրան հաջողվել, դժվար է ասել, քանի որ բազմաթիվ այն գերմանացիները, ովքեր լսել են նրա դասախոսությունները կամ կարդացել նրա բրոշյուրները, գտնում են, որ նա ծայրահեղորեն կանխակալ է թուրք-հայկական հարաբերությունների իր մեկնաբանություններում:

Լեպսիուսի կծու ոճի և նրա հանդես բերած դիմադրության մասին փաստեր կարելի է քաղել OHL-ի գրաքննչական բյուրոյի հաշվետվությունից, որը վերաբերում է Լեպսիուսի կողմից 1915-ի հոկտեմբերի սկզբին Բեռլինում կազմակերպած գերմանական մամուլի ղեկավարների հանդիպմանը: Լեպսիուսը բացում է միտինգը երկար մի ճառով, որում նա կտրուկ կերպով դատապարտում է ինչպես թուրքերի հակահայկական արարքները, այնպես էլ այն երկչոտությունը, որ հանդես բերեց գերմանական կառավարությունը՝ այնքան ուշացումով արձագանքելով իր դաշնակցի տմարդի վարվելակերպին: Չստիպելով Բարձր Դուանը հրաժարվելու իր հակահայկական քաղաքականությունից, — հայտարարում էր Լեպսիուսը, Գերմանիան դրանով ոչ միայն հնարավորություն էր տալիս ոչնչացնելու իր սեփական տնտեսական ու կուլտուրական ազդեցությունը Օսմանյան կայսրությունում, այլև իրեն ենթարկում էր արտասահմանի պրոպագանդիստական հարձակումներին, որոնք ավելի վնասակար կարող էին լինել, քան այն ամենը, ինչ որ ասվել էր Գերմանիայի վարվելակերպի մասին՝ Բելգիայում:

Հարցի էությունն այն է, որ իրեն «Թուրքիայի տերը» դարձնելու փոխարեն, ինչի որ կհասներ Անգլիան նման պարագաներում, գերմանական կառավարությունը, իր անշնորհքության պատճառով, ներկայումս դարձել էր Բարձր Դուան «ծառան»: Նման վիճակը կարելի է շտկել, — եզրակացնում էր Լեպսիուսը, — եթե Գերմանիան ստանար անվտանգ անցում Կ. Պոլիս՝ Սերբիայի վրայով, և այն ժամանակ Բեռլինը կհամոզվեր, որ առնվազն թուրքական կայսրության հյուսիսային կեսում Գերմանիան կարող է վերահսկող ազդեցություն ձեռք բերել: Կայսրության մնացած մասը, «անկասկած», այսպես թե այնպես, կընկներ բրիտանական տիրապետության տակ⁵⁶:

Լեպսիուսի հայտարարությունները մեծ իրարանցում առաջ բերեցին Վիլհելմշտրասեում (որն իր ներկայացուցիչն էր ուղարկել այդ հանդիպմանը): Ավելին, մամուլի ղեկավարներից մի քանիսը նույնպես անբարյացակամ վերաբերվեցին Լեպսիուսի ճառին:

Մի հրատարակիչ, սոցիալիստ Մաքս Գրյունվալդը, հայտարարեց, որ Լեպսիուսի փաստարկները համոզիչ չեն, ինչպես Մարքսն է սովորեցնում, պատմական զարգացումն ընթանում է իր սեփական օրենքներով, ուստի Եվրոպայի բարոյական ու քաղաքական նորմերի կիրառումը Օսմանյան կայսրության իրադարձությունները քննելիս, բոլորովին տեղին չէ: Երբ Լեպսիուսն, այնուհետև, ընդունեց, որ հարցը, թերևս պետք է քննարկել նրա քաղաքական ու տնտեսական պայմանների առնչությամբ, Բերնհարդը՝ «Ullstein Publishing House-ի» դիրեկտորը, անմիջապես համաձայնեց և հայտարարեց, որ իրեն, իհարկե, անհանգստացնում է հայկական հալածանքների տնտեսական հետևանքների հարցը: Թուրքերը, հաստատել էր նա, բոլորովին տաղանդ չունեն տեխնիկական ու տնտեսական ասպարեզներում և վերացնելով շատ ընդունակ հայկական տարրը, նրանք ստեղծեցին մի այնպիսի վիճակ, որը վնասակար ազդեցություն կունենա Գերմանիայի սեփական շահերի վրա: Լրացնելով այս զավեշտական բանավեճը, մի այլ սոցիալ-դեմոկրատ հրատարակիչ, Յուլիուս Կալիսկին, կրկնեց Բերնհարդի այն մեղադրանքը, թե Լեպսիուսը հայերի վի-

ճակը ներկայացրել է ծայրահեղ մտայն գույներով: Դեռ ավելին. Կալիսկին ավելացրեց, որ լավ է, որ հայերի գործարար ունակությունները կարող են հաջողությամբ փոխարինվել հրեականով⁵⁷:

Լեպիուսին ուղղված այն մեղադրանքը, թե նա չափազանցրել է հայերի թշվառությունները, նույնությամբ կրկնվեց հաջորդ օրը կայացած պրեսկոնֆերանսի ժամանակ՝ Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրության ներկայացուցչի կողմից: Թմբկահարելով այն փաստարկները, որոնք արդեն օգտագործվել էին Ցիմերմանի կողմից դոկտոր Ֆաբերին ուղղված նրա նամակում, նա ավելացրեց, որ հայկական հեղուկների բարոյական պատասխանատվությունը կրելու են Անտանտի բոլոր երեք տերությունները: Թեև թուրքական հակաբնիցոստումները իսկապես «կուպիտ ու դաժան» էին, — շարունակում է նա, — առավել ցավալի կլինեն, եթե մեր միսիոներական կազմակերպությունները և մեր մամուլը թույլ տային, որ հայկական հարցում իրենց օգտագործեն «թուլեա կովող խոչերի»: Քանի որ օսմանյան հայերի նախաազիրը թեթևացնելու ուղղությամբ դիվանագիտական ջանքեր միշտ էլ գործադրվել են, գերմանական կառավարությունը չի ցանկանում ռիսկի դիմել վատթարացնելու, առավել ևս, խզելու իր կապերը Բարձր Դռան հետ՝ մարտընչելով հայերի գործի համար: Եթե Անտանտը փորձի գործ սկսել Գերմանիայի դեմ, նա շատ հեռու չի գնա, — եզրակացնում է դիվանագետը, — որովհետև նրա սեփական քայլերը լի են սնրարոյական արարքներով, ուստի միանգամայն նախապատվելի կլինեն, որ գերմանական մամուլը «առժամանակ» խուսափեր հայկական հարցի շուրջ որևէ մեկնաբանություն տալուց⁵⁸:

Վիլհելմշտրասեն գնալով ավելի էր անհանգստանում այն ուժեղ քննադատությունից, որի առարկան էր դարձել Գերմանիան արտասահմանում՝ հայկական հալածանքների կապակցությամբ: Տարբեր երկրներում, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայում, մեղադրանքներ էին հարուցվում Բեռլինի դեմ այն բանի համար, որ նա է հրահրել Բարձր Դռան հակահայկական ծրագիրը, և որ գերմանական պաշտոնյաները ուղղակիորեն ներգրավվել են հայկական ջարդում:

Հոկտեմբերի 8-ին Ցիմերմանը գալիս է այն հետևություն, որ սույլ Գերմանիայի հերքումը հազիվ թե բավարար լինի աշխարհին համոզելու համար, որ այդ մեղադրանքները տեղին չեն: Ուստի նա գրում է Վանգենհայմին, որն այդ ժամանակ վերադարձել էր Կ. Պոլիս իր պաշտոնի, թե իսկական ժամանակն է, որ Բարձր Դռուը հրապարակապես նորեն հայտարարի, որ գերմանական ներկայացուցիչները Օսմանյան կայսրությունում միշտ էլ ջանքեր են գործադրել հայերի օգտին⁵⁹: Ավելորդ է ասել, որ Բեռլինի այս խընդրանքը թուրքերն ընդունեցին մեծ տհաճությամբ, և չնայած Վանգենհայմի մի շարք նախազգուշացումներին, որ Բեռլինը ինքը այդ հարցի շուրջ միակողմանի հայտարարություն կանի, եթե Բարձր Դռուը չհրապարակի սխեմանշվող հերքումը, Հալիլը հրաժարվեց այդ բանն անելու: Մոտ մեկ շաբաթ Վանգենհայմին սպասեցնել տալուց հետո, թուրքական արտաքին գործերի մինիստրը հոկտեմբերի 21-ին հայտնեց դեպքանությանը, որ եթե Բեռլինը իրականում հանդես գա սեփական հայտարարությամբ, դրանով ի չիք կդառնան բոլոր այն ջանքերը, որ նա գործադրելու է հայերի օգտին, որովհետև թուրքական հասարակական կարծիքը խիստ բացասաբար կընդունի Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին «օտար» միջամտության նման լուրերը⁶⁰:

Բոլորովին այլ հարց է, թե օբյեկտիվորեն որքանով էր արդարացի Բեռլինի երկյուղը: Գլխավորն այն է, որ այդ երկյուղը որոշակիորեն առկա էր և նոր սնունդ էր ստանում այն գեկուցագրերից, որ այդ շրջանում Վիլհելմշտրասեն ստանում էր: Հոկտեմբերի 15-ին Վանգենհայմը հաղորդեց, որ իր վերջին բողոքները Միջագետքի նոր ջարդերի կապակցությամբ կտրուկ կերպով մերժվել են Թալեաթի կողմից⁶¹, իսկ հոկտեմբերի 26-ին՝ Վանգենհայմի մահից մի քանի օր հետո, Նեքրատը նպատակահարմար գտավ Բեռլինին նախազգուշացնելու, որ թեև թուրքերը հիվանդագին են ընդունում այն ամենը, ինչ որ նվազագույն չափով անգամ առնչվում է նրանց ներքին գործերին միջամտելու հետ, այնուհանդերձ, պետք է հնարավորին կարճ ժամանակում իրականացնել զոնե հայկական տեղահանության ժամանակ փրկվածներին օգնելու գերմանական մասնավոր բաշխարժական ծրագիրը⁶²:

Լեպիոսի ջանքերի շնորհիվ, հենց այդ ժամանակ Ռոր-
թախը⁶³ և գերմանական «Orient Mission-ի» և Գերմանա-
հայկական ընկերության ակաճավոր այլ դեմքեր, մեծ թվով
գերմանական բողոքական հովիվներ, համալսարանական
պրոֆեսորներ և ուրիշներ մաքուր խղճով գործի անցան:
Հուլիտեմբերի 15-ին, այդ բողոքականներից մտն 50-ը, Աե-
րառայ կրոնական բարձր դիրք գրավող մի քանի հոգևորա-
կաններ, դիմեցին Բեռլին-Հոլվեգին պաշտոնական մի
խնդրանքով, որտեղ նրանք իրենց նողկանքն էին արտա-
հայտում հայերի «տիրահոչակ» հաղածանքների նկատմամբ
և գերմանական կառավարությանը կոչ անում շտապ քայ-
լերի դիմելու՝ Բարձր Դուան այդ քաղաքականությանը վերջ
դնելու և այն փոխելու համար: Մասնավորապես, հնարավոր
բոլոր ջանքերը պետք է գործադրել ամենից
առաջ. 1 Կանխելու համար տեղահանությունները այն
շրջաններից (Կ. Պոլիս, Զմյուռնիս, Հայեայ և այլն), որոնց
հայ ազգաբնակչությունը բուռն դեռ խնայվել է. 2. Ապա-
հովել արդեն արստրված հայերի կյանքը և գերծ պահել
նրանց հետագա ջարդերից. 3. Հնարավորություն ստեղծել,
որ «այլ երկրների քրիստոնյաները» օգնություն հատկաց-
նեն և պայմաններ ստեղծեն տառապող արստրյալների հա-
մար: Ավելին, կառավարությունը պատերազմի ավարտից
հետո պետք է հետևի, որ «ներկայումս բռնի կերպով մահ-
մեղականացված քրիստոնյաները կարողանան վերադառ-
նալ քրիստոնեական կրոնին, և որ անհրաժեշտ երաշխիք-
ներ ապահովվեն Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնու-
թյունների խաղաղ ու օրինական զարգացման, ինչպես նաև
քրիստոնյաների բարեգործական և կուլտուրական գործն
Արևելքում անխափան շարունակելու համար»⁶⁴: Երկու
շաբաթ անց պրելատ Վերտմանը և Կենտրոնի կուսակցու-
թյան երկու երեւի դեմքեր՝ Մատիաս Էրցբերգերը և Կառլ
Բախտեր դիմեցին Բեռլին-Հոլվեգին նույնանման, բայց
ոչ խիստ բառերից կազմված կոչով: Խոսելով «Գերմա-
նիայի կաթոլիկների գլխավոր ասամբլեայի կենտրոնական
կոմիտեի միսիոներական բաժնի» կողմից, նրանք կայսե-
րական կառավարությունից պահանջում էին անել այն

ամենը. «ինչ որ կարելի է անել առանց վտանգելու ռազմա-
կան դաշինքը»՝ օտանկյան հայերի դրության բարելավմա-
նը հասնելու համար»⁶⁵:

Բեռլին-Հոլվեգը երկու խնդրագրերին էլ պատասխա-
նեց նույնների 12-ին՝ «Deutsche Evangelische Mission-
shilfe-ի» ղեկավար Շրայբերին և Էրցբերգերին ուղղված
համանման դիմումներով, տեղեկացնելով նրանց, որ ինքը
կանի «ամեն ինչ, ինչ որ իր ձեռքում է», հայկական հար-
ցը իրեն հայտնված ցանկություններին համապատասխան
լուծելու համար: Միաժամանակ կանցելքը բողոքականների
ու կաթոլիկների ներկայացրած խնդրագրերի պատճեններն
ուղարկեց Կ. Պոլսի դեսպանությանը՝ գործերի հավատար-
մատար Նելրատին հրահանգելով շարունակել հայերի օգ-
տին ազդեցիկ կոչեր ուղղել Բարձր Դուանը և, «մասնավո-
րապես», ստանալ վերջինիս հավաստիացումը, որ թուրքա-
կան պատմիչ միջոցները չեն տարածվի կայսրության մյուս
քրիստոնեական խմբերի վրա»⁶⁶:

Բեռլին-Հոլվեգի ուշացած հրահանգները Նելրատին
միանգամայն ավելորդ էին, քանի որ գործերի հավատար-
մատարն ինքը արդեն ոմբակոծել էր Բարձր Դուանը հա-
կահայկական ծրագիրն ընդարձակելու դեմ ուղղված բազ-
մաթիվ ցուցումներով ու «նախազգուշացումներով»:

Ինչպես հետագայում հիշում է Մորգենթաուն, թուրքա-
կան վայրագությունների նկատմամբ Նելրատի գալրույթն
այն աստիճան խորն էր, որ «Թալեաթի ու Էնվերի հետ նրա
խոսակցությունների լեզուն դառնում էր գրեթե ոչ դիվանա-
գիտական»: Սակայն այդ ամենը ոչինչ էր նոր նշանակված
գերմանական դեսպան Վոլֆ-Մետերնիխի այն խրատների
համեմատությամբ, որ նա կարդացել էր թուրքերին՝ Կ. Պո-
լիս ժամանելու օրերին»⁶⁷:

Պետական քարտուղար Յագովի հատուկ հրահանգնե-
րով գինված, Վոլֆ-Մետերնիխը հայկական հարցը բարձ-
րացնում է մեծ վեճի և կառավարության մյուս անդամ-
ների առաջ, հասկացնելով, որ ինքը նողկանք է տածում
դեպի այն դաժան վարվելակերպը, որ դրսևորել են կա-
ռավարությունը և նրա մանր պաշտոնյաները: Ինչպես ար-
դեն նշվեց, թուրքերը երբեք չեն մոռացել և չեն ներել

Արան: Եթե Արանք իմանային, թե ի՞նչ էր նա հաղորդել Բեռլին հաջորդ շաբաթների ընթացքում, Արանք, թերևս, կպնդեին, որ Վոլֆ-Մետերնիխը ետ կանչվեր շատ ավելի շուտ, քան այդ քանն արվեց⁶⁸:

Որոշ ստույգ տեղեկություններ այն մասին, թե ինչ արհամարհական ձևով էր Վոլֆ-Մետերնիխը վարվում թուրքերի հետ, տալիս են Պալապիչիհնի թղթակցությունները, որի սեփական ջանքերը հայերի օգտին ավելի քան «ոչ հարձակողական» և անջատ բնույթ ունեին:

Հիրավի, մի քանի փաստեր վկայում են, որ ավստրո-հունգարական դեսպանությունը սեպտեմբեր-հոկտեմբերի ընթացքում շատ դժվար էր տեղից շարժվում հայկական հարցում: Միայն այն ժամանակ, երբ Պալապիչիհն վերադարձավ Կ. Պոլիս՝ Վիեննա կատարած կարճատև ուղևորությունից հետո, նա վերսկսեց իր գոյշ կազմված նախազգուշացումներն ուղղել Բարձր Դռանը: Նոյեմբերի առաջին երկու շաբաթների ընթացքում նա մի քանի անգամ գրուցել է մեծ վեզիրի և Հալիլ բեյի հետ՝ Բարձր Դռան հակահայկական քաղաքականության «վտանգավոր հետևանքների» շուրջ, հայտնելով Արանց կենտրոնական տերությունների վճռականությունը՝ թողնել, որ թուրքերն իրենք միայն ամբողջովին պատասխանատու լինեն իրենց արարքների համար: Սակայն, ինչպես նա ավելի ուշ տեղեկացնում էր Բուրխանին, քիչ հույս կար, որ նկատողություններն օգտակար լինեին: Նրա բացատրությամբ, թեև Մայիդ Հալիմն ու Հալիլը կարծես ազդվել էին նրա փաստարկներից, Թալեաթը և Իթթիհաթի մյուս պարագլուխները բացահայտորեն փորձում էին հայկական հարցը «լուծել» իրենց սեփական եղանակով: Քանի դեռ նահանգապետների (վալիների) և տեղական այլ պաշտոնյաների մեծ մասը շարունակում էր հրահանգներ ստանալ ավելի շատ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից, քան կառավարությունից, դժվար կլիներ վերջ դնել հակահայկական ծրագրին⁶⁹:

Մինչ Ծոյքներ-Ռիխտերը Էրզրումից և զանազան այլ հաղորդատուներ շարունակում էին զեկուցել արևելյան նահանգներում հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնություն-

ների մասին, դեռ ավելին՝ թուրք ազգաբնակչության շոջանում լայնորեն տարածված այն լուրերի մասին, թե իբր Գերմանիան այդ հարցում Բարձր Դռան թիկունքին է կանգնած, Յառովը Աոյեմբերի վերջին Վոլֆ-Մետերնիխն Աերջնում է Բարձր Դռանը նախազգուշացնելու, որ վերջինս պետք է հայտարարի, թե Գերմանիան ներգրավված չէ այդ գործում և հայկական հարցը կարգավորի տրված «խորհրդին» համապատասխան: Լեպսիուսի կողմից գոյացվելով, որ թուրքերը վերսկսել են հայերի տարագրումը Կ. Պոլսից, Ցիմերմանը մի քանի օր հետո մինչև վերջ հասցրեց իր հրահանգները, որպեսզի Վոլֆ-Մետերնիխը կարողանա եռանդուն կերպով բողոք հայտնել դրա դեմ:

Ռեկտեմբերի 7-ին դեսպանը պատասխանում է⁷⁰, որ ինքը մի քանի անգամ և չափազանց կտրուկ լեզվով արտահայտել է Գերմանիայի ընդդիմությանը շարունակվող հակահայկական կամպանիային, սակայն ո՛չ Էնվերը, և ո՛չ էլ Հալիլը հակված չեն հարցը քննարկելու: Քանի որ բողոքները, հավանաբար, «անօգուտ» են, շարունակում էր դեսպանը, նպատակահարմար կլիներ Գերմանիայում նախաձեռնել մամուլի կամպանիա՝ հայկական հալածանքների դեմ, մասնավորապես, ներկայումս տեղին կարող էր լինել մի կիսապաշտոնական հայտարարություն Բեռլինի կառավարության ավանդական ձայնավորող հանդիսացող «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» թերթում, այն իմաստով, որ գերմանական կառավարությունը ցավում է հայ ժողովրդի տառապանքների համար և վերստին ստիպված է «պահանջելու», որ Բարձր Դռուը ուղղիչ քայլեր ձեռնարկի «խորապես ցավալի հետագա դեպքերը» կանխելու համար: Անկասկած,— եզրակացնում էր Վոլֆ-Մետերնիխը,— նրան հրապարակային դատապարտումը կսրի Գերմանիայի քաղաքական փոխհարաբերությունները Թուրքիայի հետ, սակայն ռիսկը, թե վերջինս կարող է խզել դաշինքը, այնքան մեծ չէ, որքան թվում է Բեռլինին, որովհետև խիստ անհավանական է, որ Անտանտի տերությունները և, հատկապես, Բրիտանիան, ցանկանան գործ ունենալու այն մարդկանց հետ, ովքեր տվյալ պահին ղեկավարում են օսմանյան կառավարությունը⁷¹:

Ինչպես Յագովը, այնպես էլ Յիմերմանը գտան, որ Վոլֆ-Մետերնիխի առաջարկը որոշ արժեք ունի, բայց քանի որ ինքը դեպքումը պահանջում էր նրա իրականացումը հետաձգել մինչև որ «հաշվառան հալածանքների ոգեշնչող» Թալեսթոր վերադառնա մահաճգնարկից և հնարավորություն ունենա իր վերաբերմունքը ցույց տալու, ծրագիրը հետաձգվեց մինչև այդ ժամանակը⁷²:

Թեև ակնհայտ էր, որ իր նախորդ ջանքերը անարդյունավետ էին, Վոլֆ-Մետերնիխը դեկտեմբերի 9-ին շարունակում է իր խրատները Բարձր Դուռը՝ այս անգամ իր քննադատության օբյեկտ ընտրելով մեծ վեզիրին: Ինչպես հետագայում դեպքումը բացատրում էր Բետման-Հոլվեգին, Սայիդ Հալիմն անկարող էր որևէ բան անել հայկական հալածանքների հարցում, այնուհանդերձ, օգտակար կլիներ մեծ վեզիրի ձեռքը տալ փաստարկներ, որոնք նա կարող էր ապագայում օգտագործել իր պաշտոնակիցների դեմ: Ըստ Վոլֆ-Մետերնիխի, կասկած չկար, որ Սայիդ Հալիմն անձամբ հակադրվում էր այն բանին, ինչ-որ նրանք անում էին: Ավելին, որոշ փաստերից երևում էր, որ Ջեմալ փաշան ևս ամոթ էր զգում հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան վերաբերմունքի համար և ներկայումս որոշ հաջողության էր հասնում կենտրոնական կառավարության կողմից թելադրված միջոցառումները փոփոխելու գործում⁷³:

Մոտ մի շաբաթ հետո, Թալեսթոր տեսչական շրջապայությունից վերադարձավ Կ. Պոլս: Դեկտեմբերի 18-ին Վոլֆ-Մետերնիխը կանչվեց նրա մոտ՝ հայերի վիճակի «հիմնավոր» քննարկման համար: Ի զարմանք դեպքում, մինիստրը խոստովանում է, որ վերջին կես տարվա ընթացքում ձեռնարկված հակահայկական «անվտանգության միջոցառումներից» տուժել են անմեղ շատ մարդիկ, ավելացնելով նաև, որ ծրագիրը ներկայումս մոտենում է իր վախճանին, և որ ամեն ինչ արվել է՝ տարագրված ընտանիքներին հետագա բռնություններից, քաղցից և այլ դժբախտություններից պաշտպանելու համար: Դեռ ավելին, Թալեսթի ասածի համաձայն, նահանգական բոլոր իշխանություններին կարգադրված է հրապարակել այն փաստը, որ գերմանական կառավարությունը բոլորովին անմեղա-

կից է հակահայկական արարքներում, և որ Բարձր Դուռը իր վրա է վերցրել գրանցող պատասխանատվությունը: Թեև Վոլֆ-Մետերնիխը ամենեին էլ համոզված չէր, որ Բարձր Դուռը արդեն փոխել է իր վարագիծը դեպի բավը, նա որոշում է սոժամանակ հավատալ Թալեսթի հավաստիացումներին և սպասել դեպքերի հետագա զարգացմանը: Ինչպես նա գրում էր Վլիհելմշտրասե և Բետման-Հոլվեգին, թերևս լավագույն քայլը կլիներ մի հայտարարություն հրատարակել «Norddeutsche Allgemeine Zeitung-ում» և սոժամանակ էտ կանգնել դիվանագիտական քայլերից, հասկանալի, մինչև որ հաճախ կրկնվող բողոքները ուղղակի կորցնեն իրենց արությունը⁷⁴:

Վոլֆ-Մետերնիխի որոշումը՝ Բարձր Դուռը ստի իր բարի մտադրությունները ապացուցելու համար, լրիվ փոխհատուցվեց, քանի որ Թալեսթի ճանգստացնող հայտարարություններից ուղիղ հինգ օր հետո գերմանական դեսպանությունն ստացավ Բարձր Դուռն նոտան՝ հայկական հարցի վերաբերյալ գերմանացիների կողմից երբևիցե ստացված միակ գրավոր հաղորդումը: Հիշատակելով անցած վեց ամիսների ընթացքում գերմանացիների կողմից ձեռնարկված պաշտոնական քայլերը, Բարձր Դուռը «ամենից առաջ» նշում էր, որ հայերի նկատմամբ քաղաքականությունը իր ներքին գործն է, ուստի չի կարող արտաքին դիվանագիտական միջամտության ստարկա դառնալ, բացի այն դեպքերից, երբ այն ուղղակիորեն վերաբերում է օտարերկրյա շահերին: Բայց քանի որ հակահայկական միջոցառումները ձեռնարկվել են ռազմական նկատառումներով և հեղաշրջման փորձերի դեմ ուղղված օրինական պաշտպանության մի միջոց են լույ, օսմանյան կառավարությունը չի կարող իր վրա որևէ պատասխանատվություն վերցնել Գերմանիայի տնտեսական շահերին վնաս հասցնելու համար, առավել ևս այն պատճառով, որ «կասկածելի անձանց» տեղահանությունը պատշաճ կերպով կարգավորվել է «ժամանակավոր օրենքի» համաձայն: Գերմանական հայտարարություններն, այդպիսով, անընդունելի են, — ասվում էր նոտայի վերջում⁷⁵:

Գերմանական կառավարական գործերում ոչ մի հետք չկա այն մասին, որ Վիլհելմշտրասեն թեկուզ փորձել է պատասխանել հիշյալ նոտային: Ընդհակառակը, Բարձր Դուան վատ քողարկված այն պահանջը, որ գերմանացիները զբաղվեն իրենց սեփական գործերով, թվում է, հաստատում է Գերմանիայի քաղաքականության ղեկավարների տեսակետը՝ Բեռլին-Հոլվեգից սկսած մինչև ստորադաս գործիչները, այն է՝ որ իրենք մեծ ոխակի էին դիմում՝ հայերի օգտին իրենց խնդրանքներով: Հաջորդ ամիսներին Բեռլինի Ախագզուշացումներն ու բողոքները գնալով դառնում էին ավելի սակավ և դժգույն: Դեռ ավելին: Վոլֆ-Մետերնիխի վերադասների կողմից հանդես բերված երկչոտությունն ու պասսիվությունը, թվում է, ազդեցություն ունեցան նրա տեսակետի և անգամ վարքագծի վրա: Կ. Պոլսում գտնվելու մնացած ամբողջ ժամանակամիջոցում Վոլֆ-Մետերնիխի հայանպաստ ջանքերը նկատելիորեն նվազ եռանդուն էին:

1916-ի սկզբին հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանությունը Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներից դեպի Միջագետքի ու Սիրիայի անապատներն ու համակենտրոնացման ճամբարները լրիվ ավարտված էր: Օսմանյան հայերի մեծամասնությունն արդեն զոհվել էր զանգվածային սպանություններից, ճանապարհին կրած բիրտ վերաբերմունքից, սովից ու ծարավից, սակայն տեղահանման ծրագրի իրականացումից հետո վերապրողներն անգամ կանգնած էին մտալ ապագային դեմ-հանդիման: Հակառակ կրկնվող թուրքական հավաստիացումներին, շատ քիչ բան կամ ոչինչ չէր արված տարագրվածներին սննդով, հագուստով ու ապաստանով ապահովելու և նրանց ֆիզիկական բռնություններից պաշտպանելու համար: Բացի դրանից, մի բանի շրջաններում, մասնավորապես այն վայրերում, որտեղից հայերի «էվակուացիան» դեռ լրիվ չէր ավարտվել, տեղական և նահանգային իշխանությունների կողմից ուղղակի կամ անուղղակի ճնշում էր գործադրվում՝ նրանց իսլամի դավանանքի «փոխանցելու» համար»⁷⁶:

1916-ի հունվարին Վոլֆ-Մետերնիխը նոր փորձեր արեց Բարձր Դուանը ցույց տալու իր երկյուղը՝ շարունակ-

վող հալածանքների կապակցությամբ, սակայն շատ քիչ բանի հասավ: Նրա բողոքները կամ դիտվում էին որպես հիմքից զուրկ կամ մի կողմ դրվում դատարկ այն հավաստիացումով, թե Բարձր Դուանը կքննի հարցը: Վիլհելմշտրասեն, որը կանոնավոր կերպով տեղեկություն էր ստանում ցարունակվող անկարգությունների մասին, հատկապես Հայեպի հյուպատոս Ռյուպերից, բացարձակապես ոչինչ չարեց, ոչ էլ իրեն նեղություն տվեց որևէ ցուցում տալ Կ. Պոլսի դեսպանությանը⁷⁷: Իրականում միայն 1916-ի փետրվարի երկրորդ կեսին էր, որ Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրությունը դուրս եկավ ինքնախաբեության վիճակից: Ստիպված լինելով պատասխանել նոր կազմակերպված «Swiss Hilfswerk 1915 für Armenien-ի» այն հարցին, թե կարո՞ղ է վերջինս ակնկալել Բեռլինի պաշտոնական օգնությունը՝ տարագրված հայերի օգտին բարեխնամ աշխատանք տանելու գործում, Ցիմերմանը փետրվարի 26-ին գրում էր, որ Վիլհելմշտրասեն «հաճույքով» կօգնի այնքանով, որքանով հնարավոր կլինի չգրգռել թուրքերին⁷⁸: Հայկական հարցի կապակցությամբ Բարձր Դուանը որևէ անախորժություն չպատճառելու Բեռլինի որոշումը առավել բացորոշ դրսևորվեց, երբ Վաշինգտոնի գերմանական դեսպանությունը խոսք բացեց այն մասին, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը, հնարավոր է, շուտով կդիմի Բարձր Դուանը՝ հայկական հալածանքների վերաբերյալ մի կոչով: Ցիմերմանը անմիջապես հրահանգեց Վոլֆ-Մետերնիխին՝ Բարձր Դուանը նախազուշացնելու կատարվածի մասին և առաջարկելու նրան հաշտեցնող պատասխան տալ ամերիկյան նոտային, սակայն, որ դեսպանն ինքը որևէ «առարկություն» չանի իր կողմից⁷⁹:

Հավանաբար Վոլֆ-Մետերնիխն արված այս նախազուշացման կարիքն իրականում չէր զգացվում: Այս ժամանակաշրջանի նրա թղթակցությունը որոշակի տպավորություն է թողնում, որ թուրքերի վրա ազդեցություն ներգործելու նրա ջանքերը գնալով ավելի ու ավելի անփույթ էին դառնում: Բեռլին-Հոլվեգին հասցեագրված նրա նամակներից մեկը ստիպում է զարմանալ, թե արդյոք նա չէ՞ր դառնում Վիլհելմշտրասենի զգուշության և նպատակահար-

մարտության քաղաքականության կատարող հողակոչիկը՝ Ոչ վաղուց, փետրվարի 14-ին, նա գրում էր կանցլերին, թե Հայիլը ակնարկել է իրեն, որ Գերմանիայի կողմից Թալեաթին շքանշան շնորհելու ամառուցող որոշ շքանշաններում դիտվել է իբրև սարժափարհավան քառյ, մասնավանդ որ առավել փոքր դիրք գրավող թուրքերը դրանից ջատ առաջ արժանացել էին նման պատգի: Ի նկատի ունենալով Թալեաթի աչքառու դերը «հայկական տեղահանությունը» նախաձեռնելու գործում, շարունակում էր դեմարտը, ինքը և իր նախորդները մինչև այժմ աննպատակաբար մար էին գտնում որևէ հանրային պատգի արժանացնել միմիտորին, քանի որ դա կարող էր մեկնաբանվել իբրև նշան այն բանի, որ Գերմանիան հավանություն է տալիս Բարձր Դուռն վարած քաղաքականությանը հայկական հարցում: Հիմա, սակայն նման կշռադատումներն «այլևս» տեղ չունեն: Ընդհակառակը, քանի որ Թալեաթը Բարձր Դուռն «ամենաազդեցիկ միմիտորն է», Եղբայ դաշինքի «համոզված աջակիցը» և Էնվերի ու Հայիլի հետ մեկտեղ առանձնապես է նպաստում «Դյոթիհաթ փե թերաքը» կուսակցության մեջ անտանտոֆի տարրերին երկյուղի մեջ պահելուն, ջատ տեղին կիմի նրան շնորհել (պրոսակաւ) Կարմիր արծփի առաջին կարգի շքանշան: Թվում է, որ Բեռլինում Վոլֆ-Մետերնիխի վերադասները այս անգամ իսկական կասկածներ ունեն: Միայն 1917-ին էր, այն քանից հետո, երբ Թալեաթը դարձավ օտմանյան կառավարության պաշտոնական գլուխը, կայզերը քաղաքականապես անհրաժեշտ համարեց շնորհելու նրան գերմանական շքանշան⁸¹:

Մտտ վեցամսյա ձգձգումներից հետո էր միայն, 1916-ի մարտի սկզբներին, որ Բարձր Դուռը վերջապես պաշտոնապես ժխտեց, թե Գերմանիան «թելադրեց» կամ որևէ այլ կերպ ներգրավված է եղել օտմանյան հուղերի դեմ հարուցված արտաքննչական: «Շնորհարտությունը հրաշխարհն հեղափոխական ջարժումների և կատախարակաւ միջոցառումների մասին» խորագիրը կրող երկարաշունչ դեկլարացիայում Բարձր Դուռը ընդգծում էր, որ ինքը «բնականաբար», թույլ չի տվել ոչ մի օտար «միջամտություն ինչ նեղվ էլ այն փնի, իր ներքին գործերին», և որ դա որպես

կանոն վերաբերում է ինչպես իր «բարեկամներին ու դաշնակիցներին», այնպես էլ մյուս օտարերկրյա կառավարություններին⁸¹:

Մինչ Վիլհելմշտրասեն, անկասկած, բավարարված էր, որոշ պրոհայկական խմբակցություններ Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում, ընդհակառակը, անմիջապես առարկեցին Բարձր Դուռն այն պնդմանը, թե իր ներքին քաղաքականությունը իր սեփական գործն է: Մարտի 3-ին Էրցբերգերը, որ Կոստանդնուպոլիս իր վերջին այցելության ընթացքում փորձել էր հառնգել և՛ Էնվերին, և՛ Թալեաթին ետ կանգնելու իրենց հակահայկական քաղաքականությունից, հուշագիր ուղարկեց Վիլհելմշտրասեն, թվարկելով նրանում մի շարք միմիտայ պահանջներ, որոնք Բեռլինը «նրանգուցից» պետք է պարտադրեր թուրքերին: Բացի հայերի կրոնական հիմնարկությունների և առանձնաշնորհումների վերականգնումից, Էրցբերգերը կոչ էր անում արդյունավետ նյութական օգնություն ցույց տալ տեղահանվածներին, ապահովել նրանց «աստիճանական» հարեհապարձությունը և «վերաբնակեցումը» Փոքր Ասիայում՝ Մալթայի ապակառնների օրբնի հովանավորության ներքո, դարարեցնել Բարձր Դուռն լիկվիդացիոն օրենքը, այնքանով որքանով դա վերաբերում էր հայերի սեփականությունը և գանազան այլ քայլեր՝ կոչված բնականոն դարձնելու հայերի կացությունը ընդհանրապես և նրանց մեջ եղած հոռմեադավան կաթոլիկներին՝ մասնավորապես⁸²:

Կարճ ժամանակ անց այն քանից հետո, երբ Էրցբերգերը իր կոչն ուղարկեց Վիլհելմշտրասեն, Պրագայի և Վիեննայի արքեպիսկոպոսները՝ Լեոն ֆոն Սլրբենսկի-Հրիստիեն և Ֆ. Գ. Փիլիբ Բալտաուզպլաց ուղարկեցին համանման նոտա: Հանդես գալով «ավստրիական ողջ եպիսկոպոսապետության անունից», երկու կարդինալները կոչ էին անում Կենտրոնական գույգ տերությունների կառավարություններին վերջ տալ «սահմնկեցուցիչ» կացությանը, որի մեջ գտնվում էին «Թուրքիայի քրիստոնյա հայերը կամ, ավելի ճիշտ, այդ ազգի դեռևս հարատևող մնացորդները»: Համոզվելու համար, որ Բարձր Դուռը փոխել է իր քաղաքականությունը, անմիջապես պետք է ստեղծվեր թուրք,

ավատրո-հունգարացի և գերմանացի անդամներից կազմված խառն հանձնաժողով՝ «հսկելու համար» հայ ժողովրդի վերաբնակեցումը և բավարար մատակարարումը, ինչպես նաև նրա «կրոնական ազատության» վերականգնումը: Ավելին, Բարձր Դուռը պետք է ստիպողաբար հիշեցվեր, որ նա պարտավոր է փոխել իր քաղաքականությունը ոչ միայն հանուն մարդասիրության, այլև հանուն այն քրիստոնյա տերությունների, որոնք իր դաշնակիցներն են⁸³:

Ոչ Վիլհելմշտրասեն և ոչ էլ Բալհաուզալացը նպատակահարմար չհամարեցին հաշվի առնել այս անցանկալի հանձնարարականները: Գերմանիայի պետական գործիչների գլխացավանքը էլ ավելի մեծացավ, երբ և՛ շվեյցարական «Hilfswerk-ը» և՛ գերմանական կազմակերպությունների մի փաղանգ՝ «Orient Mission-ը», «Das Notwendige-ն», «Liebeswerk», և Հայ-գերմանական ընկերությունը տեղահանված հայերին օգնություն և օժանդակություն հասցնելու ծրագրերի կոնկրետ պահանջներով մտան Վիլհելմշտրասեն: Այն դեպքում, երբ շվեյցարական աջակիցները կամենում էին իրենց օգնությունն իրականացնել հյուպատոս Ռյուպերի և արդեն Սիրիայում ու Միջագետքում հաստատված մյուս գերմանացի պաշտոնյաների միջոցով, գերմանական խմբերը առաջարկում էին կանոնավոր էքսպեդիցիա ուղարկել Օսմանյան կայսրություն⁹⁴:

Վիլհելմշտրասեն, շատ լավ իմանալով, որ թուրքերը անբարյացակամորեն կընդունեն նման «էքսպեդիցիայի» հայտնվելը, մի քանի շաբաթ կատեցրեց առաջարկությունը, նախքան Կոստանդնուպոլիս ուղարկելը: Ինչ վերաբերում է շվեյցարական «Hilfswerk-ի» պլանին, ապա այն ճիշտ ժամանակին փոխանցվեց հյուպատոս Ռյուպերին (և արժանացավ նրա ջերմ հավանությանը), բայց նրա լավատեսական վերաբերմունքը Վոլֆ-Մետերնիխը չբաժանեց: Ինչպես նա հաղորդում էր Բետման-Հոլվեգին մարտի 21-ին, թուրքերը վերջերս Կայսրության տարբեր մասերում ձեռնարկել էին նոր հակահայկական միջոցառումներ և չնայած ինքն արդեն արտահայտել էր իր երկյուղները Բարձր Դուռը, բայց դեռ խիստ վաղ է ասել, թե որքանով

դա լավ էր⁸⁵: Վեց օր անց դեսպանը հաղորդում էր Բետմանին, որ օգնության շվեյցարական ծրագիրը հաջողության շատ քիչ հնարավորություններ ունի, քանի որ «չնայած բոլոր հակառակ հավաստիացումներին, ավելի ու ավելի ակնհայտ է դառնում..., որ Բարձր Դուռը այժմ պատրաստվում է մնացյալ տեղահանվածներին էլ ոչնչացնել...»⁸⁶:

Չնայած նրա կասկածները հաջորդ շաբաթների ընթացքում լիովին հաստատվեցին զանգվածային կոտորածների, նոր «խլամացման» ու տարբեր վայրերում տեղահանությունների վերաբերյալ զեկուցագրերով, և՛ Վիլհելմշտրասեն և՛ Բալհաուզալացը լուռ մնացին: Այնպես է երևում, որ Բարձր Դուռը զգում էր գերմանական և ավատրո-հունգարական կառավարական շրջանների ամաչկոտ վարվելակերպը, որովհետև, երբ գերմանական «Orient Mission-ի» և մյուս գերմանական կազմակերպությունների մշակած օգնության նախագիծը վերջապես ապրիլի վերջերին հանձնվեց նրա ուշադրությանը, Բարձր Դուռը կտրականապես հրաժարվեց համաձայնել դրա հետ: Ինչպես Վոլֆ-Մետերնիխն էր բացատրում Բեռլինին ապրիլի 28-ին, թուրքերն այնպիսի դիրք են գրավել, որ նրանք չեն կարող հայերին արտաքին օգնության որևէ ծրագրեր թույլատրել, ինչ ձևի էլ որ դա լինի, քանի որ հակառակ դեպքում արտասահմանից օգնություն ստանալու հայերի «հույսերը» կրկին կարող են մեծանալ⁸⁷:

Չնայած Վոլֆ-Մետերնիխի, Ռյուպերի և մյուս դիտորդների պարբերական զեկույցներին շարունակվող հակահայկական հանցագործությունների մասին⁸⁸, հաջորդ չորս ամիսների ընթացքում Բեռլինը ըստ էության լուռ էր մնում: Չունենալով ոչ մի հատուկ հրահանգ դեկավարվելու համար, Վոլֆ-Մետերնիխը պարբերաբար նախագգուշացումներ էր ուղարկում Բարձր Դուռը, որոնք, իհարկե, ոչ մի ազդեցություն չէին գործում: Ավելի բախտավոր չեղավ OHL*-ն, երբ նա իր երկյուղներն արտահայտեց հայկական աշխատանքային խմբերի Բաղդադի երկաթուղու շրջանից տեղահանելու կապակցությամբ, մի թուրքական

* Գերմանական բանակի բարձր հրամանատարությունը:

միջոցառում, որը հանգեցրեց սուկ շինարարական աշխատանքների փակատար դադարեցմանը ինչպես Ամանոսի, այնպես էլ Տավրոսի շրջանների անավարտ հատվածներում⁸⁹:

Թեև Վոլֆ-Մետերնիխը հետման-Հոլվեգին բացահայտորեն նախագուշացրեց, որ «արևելյան նահանգներում հայկական հավածանքները մտել են իրենց «վերջնական ծիրը», ոչ մի պատասխան կամ նոր հրահանգներ չստացավ հեղինակից⁹⁰: Վիեննայում նույնպես մեռյալ լուրջում էր տիրում: Երբ հայհաուզպլացը օսմանյան դեպքանատներից նամակ ստացավ այն մասին, թե հունգարական պաշտամենտում որոշ կղերական շրջաններ, ըստ տեղեկությունների, ծրագրում են հայկական հարցը բարձրացնել պառլամենտում, և որ Հունգարիայի առաջնորդ կարդինալ Յանոշ Չեռնոկը կողմ է նախագծին, Բուրիանը շտապեց գրել պրեմիեր Տիսային և հիշեցնել նրան, որ «ներկայումս նման հարցապնդումը խիստ անժամանակ կլինի»⁹¹: Բուրիանը կարիք չուներ անհանգստանալու, քանի որ կարդինալ Չեռնոկը իսկույն ժխտեց, թե ինքը երբևէ մտածել է հանձն առնել նման քայլ: Նա բացատրեց Տիսային, որ ինքը ընդունակ չէ նման «անտակտության», որ օսմանյան դեպքանությանը պետք է հավաստիացնել, որ «ես անկեղծորեն ցանկանում եմ աջակցել հունգարա-թուրքական բարի հարաբերություններին և հույս ունեմ, որ թուրքական կառավարությունը իր հպատակներից ոչ ոքի չի հավածում նրանց կրոնական համոզմունքների համար, այլ պաշտպանում է նրանց մոլեռանդությունից»⁹²:

Մինչ այդ Լեպսիուսը ավարտել էր իր ծավալուն աշխատանքը հայկական հարածանքների ետնախորքի, ընթացքի և արդյունքների վերաբերյալ: Տպված ձեռագրի իրավունքով և տիտղոսաթերթի վրա նշված իբրև «խիստ գաղտնի», այդ գիրքը՝ «Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei» 1916-ի ամռանը Գերմանիայում բաժանվեց հազարավոր մարդկանց, և 20000 օրինակ տարածվելուց հետո միայն Պոտոսկամում բողոքական «Tempelverlag-ի» կողմից պարզվեց, որ թուրքերն իմացել են Լեպսիուսի տրակտատի մասին: Վիլհելմշտրասեն

սեպտեմբերի 9-ին պաշտոնական արահանջ ստացավ դեպքան Հարբիցի վերջ դնել Լեպսիուսի «թշնամական ազիտացիային» և կրանիել նրա խիստ «տիրամոլության» գրքուկի հետագա տարածումը: Համախառն, ի հետևանք դրա, գերմանական գրաքննությունը պաշտոնապես արգելեց Bericht-ի հետագա օրինակների տարածությունը և տարածումը⁹³:

Վիլհելմշտրասեի համաձայնությունը օսմանյան դեպքանությանը պահանջի հետ հասկանալի էր, քանի որ Լեպսիուսի գրքուկը պարունակում էր մտերմատուն և մերկացնող նկարագրություններ այն ամենի, ինչ որ բաժին էր ընկել օսմանյան հույերին պատերազմի սկզբից ի վեր: Ավելին, չնայած այն պարզ նախագուշացմանը, որ սարվում էր նախաբանում, թե Bericht-ի հայտնությունները չպետք է օգտագործվեն քաղաքական պրոպագանդայի նպատակներով, հենց միայն նախաբանը թավալանաչափ քաղաքական պայթյունիկ էր պարունակում՝ կտոր-կտոր խորտակելու ողջ գերմանա-օսմանյան դաշնակցությունը:

«Քրիստոնյա ամենահին ազգը, — հազորդամ էր Լեպսիուսը իր ընթերցողներին, — քանի որ ապրում է թուրքական տիրապետության տակ, կանգնած է ոչնչացման սպառնալիքի առջև: Հայ ժողովրդի 6/7-ը թալանվել, զրկվել է իր ունեցվածքից, վտարվել է տուն ու տեղից և, բացի նրանցից, ովքեր ընդունել են իսլամը, սպանվել է կամ տարագրվել անապատները: Միայն ժողովրդի մեկ յոթերորդն է խուսափել տեղահանումից... Ավելին. ասորի նեատորականները և, մասամբ, քրիստոնյա հույները ևս տատապում են հավածանքներից»⁹⁴:

Այս փաստերը, — շարունակում էր Լեպսիուսը, — հայտնի էին գերմանական կառավարությանը, որն արեց «ինչ որ կարող էր» կասեցնելու բարձրացող աղետը: Իր Bericht-ի նպատակն է, ասում էր նա, պարզապես առաջ քաշել օգնության «արդյունավետ» ծրագիր հայերի հարատևության համար, մի ծրագիր, որը լիակատար աջակցություն է զրուցում հեղինակի կառավարության կողմից՝ համաձայն նրա իսկ սեփական հայտարարությունների:

Բոլոր քրիստոնյա ազգերի մեջ մեզ՝ գերմանացիներիս վրա է դրված տարաբախտ (հայերի) նկատմամբ կատարելու սամարացու ծառայությունը: Մենք ի վիճակի չեղանք կանխելու այդ ազգի կեսի բնաջնջումը: Մեր խիղճը պահանջում է փրկել մյուս կեսը: Մինչև հիմա ոչինչ չի արվել կարիքի մեջ գտնվողների համար: Այժմ որևէ բան պետք է արվի:

Մենք հաց ենք խնդրում սովյալ կանանց ու երեխաների համար, օգնություն հիվանդների ու մահացողների համար: Այրիների և որբերի մի ժողովուրդ մեկնել է իր ձեռքը գերմանական ժողովրդի, որպես միակի, որը ի վիճակի է օգնելու նրան: Մյուս քրիստոնյա ազգերի համար, որոնք կկամենային օգնել, ճանապարհը փակ է դեպի տարաբախտ (հայերը):

Մենք հայցում ենք ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական օգնություն: ... Մենք գիտենք, թե ճիգերի ինչպիսի լարում է պահանջվում նրանցից, ուրքեր մնացել են տանը և պարտավոր են կատարել ամենահրատապ պահանջները, որ դրել է նրանց առջև պայքարը հայրենիքի համար: Բայց առ նույնպես բարոյական պարտք (Ehrenpflicht) է դնում մեր ժողովրդի վրա, և (մենք պետք է տանք) ապացույցն այն բանի, որ ինքնապահպանման և հաղթանակի մեր փնտրտուքի մեջ մենք չենք կարող մերժել մարդասիրության և քրիստոնեական խղճի թելադրանքը»⁹⁶:

Այն գերմանացիների մեջ, որոնց «քրիստոնեական խղճին» այդպես սուր կերպով ուղղված էին Լեպսիուսի ջանքերը, գտնվում էր փեծ դքսուհի Լուիզ Բադենցին, որը շտապ գրեց Բեռլին-Հոլվեգին, հարցնելով թե ի՞նչ է արված հայկական սարսափների կապակցությամբ: Սեպտեմբերի 9-ին կանցելը գաղտնի գրությամբ պատասխանեց Բադենի արքունիքում Պրուսիայի ներկայացուցչին, հրահանգելով մատնանշելու մեծ դքսուհուն, որ ողջ հայկական հարցը անչափ նուրբ խնդիր է: Ինչպես Բեռլին-Հոլվեգն էր բացատրում.

«Հայերի տեղահանության ընթացքում, որը իբրև այդպիսին հավանաբար անհրաժեշտ էր, անշուշտ սարսափելի բաներ են պատահել, իսկ մեր շարունակական և ազ-

դեցիկ քայլերը Բարձր Դուան մոտ սուկ աննշան հաջողություն են ունեցել: Բանակոնիվը այս հարցի շուրջը, սակայն, ներկա պահիս միայն վնաս կարող է բերել: Թուրքական որոշ շրջաններում արդեն իսկ գոյություն ունեցող հակատրամադրությունները մեր դեմ (իսկ Թուրքիայի դաշինքը մեզ հետ այժմ հատկապես առանձնահատուկ նշանակություն ունի մեզ համար) էլ ավելի կուժեղանան, մինչդեռ հայերն իրենք ոչ մի օգուտ չեն ստանա: Ընդհակառակը, հարցի հասարակական քննարկումը կորդի մոսուլմաններին դիմելու նոր հալածանքների, որոնց դեմ մենք գրեթե անգոր կլինենք»⁹⁶:

Լեպսիուսի ստեղծած աղմուկից շփոթված, Վիլհելմ-շտրասեն սեպտեմբերի վերջերին միջոցներ ձեռք առավ արտասահմանյան ուղևորությունների իր բոլոր թույլտվությունները վերացնելու համար: Ինչպես պարզվեց, Լեպսիուսին Գերմանիայում պահելու որոշումը խիստ ուշ եղավ, որովհետև ուղիղ երկու շաբաթ դրանից առաջ նա օրինականորեն անցել էր դանիական սահմանը և բնակություն հաստատել Հոլանդիայում⁹⁷:

Գերմանական «Orient Mission-ի» և Գերմանա-հայկական ընկերության Լեպսիուսի համախոհները, թվում է, նախապես վճռել էին հետևել Bericht-ին նոր պամֆլետներով և թերթիկներով՝ հայերի դրության վերաբերյալ, սակայն Էռնստ Ջաքի համոզիչ պատճառաբանությունների շնորհիվ նրանք հրաժարվեցին այդ մտադրությունից: Սեպտեմբերի 15-ին տեղի ունեցած մի հուզիչ միտինգի ժամանակ Ջաքը համոզեց Ռորբախին և Գերմանա-հայկական ընկերության մյուս երկու ղեկավար դեմքերին (պատտոր Ծոխերին և դոկտոր Ջեյմս Գրինֆիլդին), որ հայերի օգտին տարվող շարունակական քարոզչությունը նրանց ավելի շատ վնաս, քան օգուտ կարող է բերել, որ տեղահանվածների ճակատագիրը կարելի է շատ ավելի արդյունավետ կերպով բարելավել գերմանական կառավարության կողմից դիվանագիտական հարցապնդումների և օգնության ծրագրերի միջոցով: Հաջորդ օրը Ռորբախը, Ծոխերը և Գրինֆիլդը հայտնեցին Ջաքին, որ իրենք կկամենային դադարեցնել իրենց պրոպագանդիստական ջանքերը, եթե Բեռլինը հնա-

րավոր ամեն բան անի հայերին օգնելու համար: Նրանք ավելացնում էին նաև, որ Լեպսիուսին կամ որևէ այլ մեկին ուղղված այսուհետև լուռ մնալու կոչը քիչ հաջողություն կունենա, քանի դեռ բոլոր մերկացուցիչ պատմությունները օսմանյան հայերի մասին չեն անհետանա գերմանական մամուլի էջերից, ինչպես նաև հանգիստ չեն մնա նրանք, ովքեր հենց հայերին են մեղադրում նրանց կրած անհամ-գըստությունների մեջ⁹⁸:

Լիովին պարզ չէ, թե արդյո՞ք Ջաքը հրավիրեց Վի-հելմշտրասեի ուշադրությունը այդ *quid pro quo*⁹⁹-ի վրա, սակայն հազիվ թե պատահական գուցադիպում էր այն, որ մոտ մեկ շաբաթ անց Ցիմերմանը հանդես եկավ իր խստագույն հայտարարությամբ հայկական հարցի վե-րաբերյալ: Օգտվելով Հայիլ թեյի ներկայությունից Բեռլին-ում, նա օսմանյան արտաքին գործերի մինիստրի երեսին ասաց, որ եթե նախկինում որոշ տեղահանություններ կա-րելի էր համոզիչ կերպով արդարացնել այն ժամանակ տի-րող ռազմական կացությամբ, ընթացիկ «սլլանավորված միջոցառումները կանանց ու երեխաների դեմ, որոնք կազ-մում են հայ ժողովրդի տխուր մնացուկները, ոչ մի կերպ չեն կարող արդարացվել կամ ներվել»⁹⁹:

Ինչպես նախապես հիշատակվեց, այդ ժամանակամի-ջոցում Բարձր Դուռը հաջողեցրել էր, որպեսզի Վոլֆ-Մե-տերնիխը ետ կանչվի: Հաջորդ վեց շաբաթների ընթաց-քում գերմանական շահերը Կ. Պոլսում ներկայացնում էր դեսպանատան խորհրդական Ֆոն Ռադովիցը: Իբրև ժա-մանակավոր հավատարմատար, Ռադովիցը ակնհայտորեն նպատակահարմար չէր գտնում չափից դուրս ներքաշվել պոտենցիալ կերպով պայթուցիկ հայկական գործերի մեջ և բավարարվեց այդ նյութի վերաբերյալ Բեռլինի իր գե-րադասներին պարբերաբար զեկուցագրեր ուղարկելով¹⁰⁰: Լույսի միակ ճառագայթը, գերմանական պասսիվության այս մոայլ ներկայացման մեջ, անցկացրեց Լիման Ֆոն Սանդերսը, որը եռանդուն կերպով միջամտեց Չմյուռ-նիայից հայերին տեղահանելու նախաձեռնության դեմ: Օգ-

⁹⁸ Ծփոթություն, թյուրիմացություն (լատ.):

տագործելով իր հեղինակությունը իբրև հինգերորդ բա-նակի հրամանատար (նրա որոշ գորամասեր տեղակայ-ված էին Չմյուռնիայում), Լիմանը նոյեմբերի 10-ին հայտ-նեց նահանգի վարիին, որ հայերի զանգվածային տեղա-շարժումը խանգարում է պատերազմական ապահովության պահանջներին, և որ ինքը գորքեր կօգտագործի կասեց-նելու համար ոստիկանությանը, եթե վերջինս շարունակի հայերին շորջկալել: Երբ վալին մատնանշեց Լիմանին, որ տեղահանումները անցկացվում են կենտրոնական կառա-վարության հրամանով, գեներալը կրկնեց իր վետոն և առաջարկեց վալիին նոր հրահանգներ ստանալ Կոստանդ-նուպոլսից¹⁰¹:

Վիլհելմշտրասեում Լիմանի անողոքախոս միջամտու-թյունը օսմանյան դաշնակցի «ներքին գործերին» ողջուն-վեց, և Ռադովիցը հրահանգներ ստացավ աջակցել գեներ-ալին նպատակահարմար քայլեր առնելու Բ. Դոսան մոտ: Մի շարք ցուցմունքներ կան, սակայն, որ Վիլհելմշտրասեի դեկավարները իրականում քիչ հույս ունեին, որ թուրքերը գործնականում ձեռք կբաշեն իրենց նախնական ծրագրից, քանի որ նոյեմբերի 15-ին Յագովը հարցում էր արել Կոս-տանդնուպոլսի դեսպանությանը, թե հնարավոր չէ՞ արդ-յոք Չմյուռնիայի հայերին Գերմանիա ուղարկել: Կյուլմանը, որը մինչ այդ ժամանել էր Կոստանդնուպոլիս գլխավորելու դեսպանությունը, երկու օր անց հետագրել էր Գերմանիա, որ դժվար թե կարելի լինի Բարձր Դոսանը առաջարկել տե-ղահանված հայերին Գերմանիա տեղափոխել, ստանց թարմ «կապածներ» հարուցելու թուրքերի մոտ, և որ ինքը ամեն ինչ կանի կաշունացնելու վիճակը Չմյուռնիայում: Հազիվ թե նա գործնականում այդ հարցը քարձրացրեց Բարձր Դոսան մոտ, քայց դիվանագիտական ձեռնարկման կարիք այլևս չգազգվեց, քանի որ դրանից կարճ ժամա-նակ անց Չմյուռնիայի տեղահանությունը պաշտոնապես խափանվեց¹⁰²:

Միացյալ Նահանգների կառավարության և գերմանա-կան կղերական շրջանների վերսկսված դիմումներին դեմ հանդիման, Վիլհելմշտրասեի նոյեմբերի 14-ին և վերստին

ծննդյան տոնի օրը հրահանգեց Կոստանդնուպոլսի իր դեսպանությանը մատնանշելու Բարձր Դուռը, որ նրա հակահայկական քաղաքականության մեղմացումը ուշացել է¹⁰³: 1917-ի հունվարի 4-ին դեսպանության խորհրդական Գյուպերտը դրա հիման վրա նոտա ներկայացրեց Հայիլին, որով կրկին գերմանական կառավարության կողմից ցավ և դժգոհություն էր հայտնվում շարունակվող «քրոնության ակտերի» և «նահանգներում» հայերի բռնի կրոնափոխությունների կապակցությամբ: Հետագա տեսակցության ժամանակ օսմանյան արտաքին գործերի մինիստրը համաձայնեց աշխատել բռնի կրոնափոխություններն անմիջապես դադարեցնելու ուղղությամբ, բայց հայտարարեց, որ անհնարին է և անգործնական ի չիք դարձնել այն, ինչ արդեն կատարված է այդ ասպարեզում, քանի որ դա հավանաբար ծայր կտա «նոր կրոնափոխությունների»: Հենց որ պատերազմը վերջանա, միախարել էր նա Գյուպերտին, հակառակ իրենց կամքի բռնի կրոնափոխ եղածները որոշակիորեն հնարավորություն կստանան վերադառնալ քրիստոնեական հավատին ճիշտ այնպես, ինչպես եղել է հալածանքներից հետո՝ Արդուլ Համիդ II-ի ժամանակաշրջանում¹⁰⁴:

Չնայած այն բանին, որ Թալեաթի ղեկավար դերը նախորդ տարիների հայկական հալածանքներում բացահայտորեն ակնհայտ էր բոլոր նրանց համար, ովքեր գիտեին, թե ինչ էր կատարվում Բարձր Դուռն աներում, 1917-ի փետրվարի 4-ին նրա բարձրացումը մեծ վեզիրի պաշտոնին առաջինը ողջունվեց Կյուլմանի կողմից իբրև մի իրադարձություն, որը կարող է վճռական բարելավում բերել օսմանյան հայերին: Նրա բավական միամիտ հակազդեցությունը գլխավորապես հիմնված էր փետրվարի 15-ին պառլամենտում արտասանած Թալեաթի բացման ճառի վրա, որում նա հայտնել էր իր կաթինետի մտադրությունը՝ «ամեն մի օսմանցու օժտել սահմանադրությամբ նրան շնորհված բոլոր իրավունքներով և, այդպիսով, ապահովել օրենքի տիրապետությունը երկրում»: Կյուլմանի խանդավառ տրամադրությունը բարձրացնելու նպատակով, Թալեաթը փետրվարի 24-ին անձնական հարցազրույցի ժա-

մանակ հավաստիացրեց նրան, որ ինքը «մտադիր է բոլոր հարցերում հետևել նոր կուրսի»: Ինչ վերաբերում է ոչ թուրք ազգությունների, ինքը արդեն տեղեկացրել է հայկական հարանվանությունների ղեկավարներին, որ անցյալ երկու տարիների պատերազմական միջոցառումները պետք է վերացվեն¹⁰⁵:

Ինչպես և շատ հաճախ նախկինում, Բարձր Դուռն հավաստիացումներն անարժեք դուրս եկան: Չնայած շատ վիսպեթներում հետագա տեղահանություններ չկային, շատ քիչ բան էր փոխվել թշվառության մեջ գտնվող տեղահանված զանգվածների կանխամտածված անտեսման քաղաքականության մեջ: Ավելին, մի շարք վայրերում հայերի բռնի իսլամացման ջանքերը շարունակվում էին նախկին ուժգնությամբ¹⁰⁶:

Միջազեռքում և Սիրիայում վերապրած հայ տարագիրների անհույս կացության մասին կարելի է տեղեկություններ հավաքել մի շարք հետազոտություններից, որոնց Հալեպի, Բեյրութի, Դամասկոսի և Մոսուլի գերմանական հյուպատոսարանները ձեռնարկել են 1917-ի գարնանը: Հալեպի շրջանում հյուպատոս Ռյուպերը գտել էր շուրջ 45000 տարագիրներ, որոնցից 25000-ը գտնվում էին «ծայրահեղ կարիքի մեջ, շատերը սովամահության եզրին»: Բեյրութի շրջանում դրությունը նվազ ճգնաժամային էր, թեև լայն տարածում ուներ իսլամի դավանանքի «ընդունումը»: Դամասկոսի հյուպատոսարանի հաշվումներով, իր իշխանության շրջանակներում մոտ 30000 հայեր տակավին կենդանի էին, որոնցից շատերը գտնվում էին «ողբալի վիճակում»: Հայ տարագիրների թիվը Մոսուլի շրջանում, համաձայն հյուպատոս Վուստրովի, հաշվվում էր մոտ 8000, «մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ»: Նա հասկանում էր, որ բացի դրանից, ուրիշ շատ կանայք և աղջիկներ ապրում էին «կիսատրոսկ վիճակում» անապատային ու լեռնային որոշ ցեղախմբերի մոտ¹⁰⁷:

Թեև արևելյան նահանգների գերմանական հյուպատոսարանների մեծ մասը այս ժամանակաշրջանում ակտիվորեն ներգրավված էր մասնավոր կերպով ֆինանսավորվող բարեգործական զանազան ծրագրերում, որոնք դրամ էին 6 Ցեղասպանության պատմությունից

ստանում գերմանական, շվեյցարական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից, հայ տարագիրներին կենդանի պահելու աջակցությունը միայն մասամբ էին հաջողակ: Տեղական և օտարազգական պաշտոնյաները բազմաթիվ դեպքերում պատիվ կամ ակտիվ դիմադրություն էին ցույց տալիս, թեև մի շարք շրջաններում օսմանյան իշխանությունները բավականաչափ լավ համագործակցում էին և թույլ էին տալիս բաժանել պարենամթերք և այլ օգնության միջոցներ¹⁰⁸:

1917-ի օգոստոսին ամերիկյան նահանգների նահանգապետ ծովային մինիստր Ջեմալ փաշան եկավ Բեռլին գերմանական կառավարության հրավերով: Քանի որ Էնվերը և Բարձր Դուռն մյուս խոշոր դեմքերը գնալով ավելի ու ավելի էին կասկածում Ջեմալի վրա, որ նա դավեր է նյութում իրենց դեմ, այցելությունը ի վերջո մասամբ կարգադրվել էր նրան ժամանակավորապես օսմանյան մայրաքաղաքից հեռացնելու նպատակով (որ նա հայտնվել էր հակառակ Էնվերի և Քալեաթի ցանկության): Բեռլինում եղած ժամանակ Ջեմալը ընդունեց գերմանական Evangelische Missionshilfe-ի դիրեկտորներից մի քանիսին, որոնք խնդրեցին, որ նա օժանդակի իրենց քարեգործական գործունեությանը հայերի մեջ: Ջեմալը պատրաստակամությամբ խոստացավ օգնել իր իշխանության ոլորտում՝ Սիրիայում և հավաստիացրեց նրանց, որ ինքը կփորձի դրական ազդեցություն ներգործել նաև մյուս շրջաններում: Հիմք կա հավաստալու Ջեմալի առաջարկի անկեղծությանը, բայց քանի որ մի քանի ամիս անց նա թողեց սիրիական հրամանատարությունը, համաձայնությունը խիստ փոքր պտուղներ բերեց¹⁰⁹:

Ռուսական Կովկասյան բանակի քայքայման 1917-ի աշնանը, և կրակի դադարեցման բոլշևիկյան պահանջով, հուզող «Հայկական հարցը» նոր ծավալ ընդունեց, քանի որ հարյուր հազարավոր հայեր, ներառյալ Օսմանյան կայսրությունից փախածները, նստած էին փոշիացող ռուսական ճակատի ետևում:

Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարի կնքումից քիչ առաջ Քալեաթը «զաղտնի» հաղորդեց Բեռլին, որ Բարձր Դուռը մտադիր է ընդհանուր ներում շնորհել և ֆինանսական օգ-

նություն տրամադրել հայերին, «եթե սեպարատ հաշտություն կնքվի Ռուսաստանի հետ»: Թեև որոշակիորեն սաքարի լուր էր, Ռայխում կային որոշ շրջաններ, որոնք ամենևին հակված չէին հավատալու, թե թուրքական բաղադրանքային մեջ որևէ արմատական փոփոխություն կկատարվի: Դեկտեմբերի 31-ին Deutsche Fraktion-ից Ռայխստագի դեպուտատ Ռանհարդ Մունը ձևականորեն դիմեց Վիլհելմշտրասե՝ հավաստիանալու համար, որ ռուսների կողմից էվակուացվող շրջանների հայերը թուրքերի գոհը չեն դառնա: Եթե օսմանյան բանակը շարժվելու է դեպի այլ շրջանները, նա առաջարկում էր, որ գերմանական սպաները և հյուպատոսարանների պաշտոնյաները ուղեկցեն նրան և այդպիսով աչք պահեն թուրքերի վրա: Մի շարք անց, Ռորբախը և Գերմանա-հայկական ընկերության մյուս ղեկավարները դիմեցին նոր կանցլեր կոմս Գեորգ ֆոն Հերտլինգին Է՛լ ավելի հետոն օգնացող առաջարկով: Նրանք պահանջեցին համապատասխան գերմանական հովանավորություն երբեմնի ռուսական տերիտորիաների հայերի նկատմամբ, ինչպես նաև դրական աջակցություն՝ ստեղծելու համար հայկական ինքնավարություն: Քանի որ թուրքերը հետամուտ են պանիսլամիզմի ծրագրին, էական էր, որպեսզի Գերմանիան հուշակեր իր քրիստոնեական համերաշխությունը հայերի հետ¹¹⁰:

Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարին հաջորդած շարքների ընթացքում դրությունը Անդրկովկասում վերին աստիճանի անկայուն էր: Մի շարք վայրերում տեղի ունեցան բազմաթիվ ընդհարումներ հայկական զինված խմբերի և մահմեդական ազգաբնակչության միջև: 1918-ի փետրվարի սկզբներին նորությունների օսմանյան Milli Agence գործակալությունը մի երկարաշունչ հայտարարություն հրապարակեց զինադադարի գծից այն կողմ ընկած շրջաններում հայերի կողմից կատարվող կոտորածների վերաբերյալ: Գերմանիայում որոշ պրոհայկական կազմակերպությունների պահանջով, որոնք կասկածում էին, որ գործակալության զեկուցագիրը պետք է ծառայի իբրև նախաբան թուրքական «հակամիջոցների» նոր ալիքի համար, փե-

տըրված 8-ին Վիլհելմշտրասեն հրահանգեց Բեռնադորֆին՝ հաստատակամորեն ահագանգելու Բարձր Դուանը՝ խուսափել խտրական հալածանքները վերակենդանացնելուց: Քանի որ նրանք վերադառնալու են կայսրության ոուսական գրավման տակ եղած մասը, ասում էր ենթաքարտուղար Հելմար ֆոն դեմ Բուսշեն, թորքերը պետք է պահպանեն «խստագույն կարգապահություն, ձեռնպահ մնան բոլոր պատժիչ միջոցառումներից» և դատական հետապնդում սկսեն բացառապես այն հայերի դեմ, ովքեր իրականում «մասնակցել են մահմեդական բնակչության դեմ կատարված հանցանքներին»: Բեռնադորֆը պատասխանեց մի շարք վերահամոզող ուղերձներով, նշելով, որ գեներալ ֆոն Սեկտը այք է պահում Էնվերի վրա և որ Հալիլը հավաստիացրել է իրեն, որ օսմանյան զորքերը խստագույն հրամաններ են ստացել չներգրավել նեպրեսիաների մեջ¹¹:

Փետրվարի 14-ին, երկու օր անց այն բանից հետո, երբ օսմանյան զորամիավորումները սկսեցին անցնել անդրկովկասյա:ն դեմարկացիոն գիծը, Վիլհելմշտրասեն Բեռնադորֆին ուղարկեց գերմանական Evangelische Missions Ausschuss-ի պետիցան, որը կոչ էր անում ստիպողական քայլեր առնել կանխելու հայերի դեմ թորքական վայրագությունների կրկնությունը: Երկու շաբաթ անց Բուսշեն անձամբ հրահանգում էր Բեռնադորֆին ներշնչել Թալեաթին, Էնվերին և թորքական մյուս ղեկավարներին, որ որոշակիորեն նրանց սեփական շահերից է թխում՝ ցուցադրել ամբողջ աշխարհին, որ օսմանյան կառավարությունը մտադիր է «հավասար, մեղմ ու արդարացի վերաբերմունք» ցույց տալ այժմ կրկին վերագրավվող նահանգների ամբողջ բնակչության նկատմամբ: Բուսշեի կարծիքով, Բարձր Դուան համար լավ սկիզբ կլիներ ընդհանուր ներում շնորհել հայերին, ներառյալ նրանց, ովքեր միմյև հիմա գեներ են կրել:

«Բոլորովին մի կողմ թողած այն փաստը, որ հետագա, հավանաբար դժվարին պայքարից այդպիսով կարելի կլինի խուսափել, (ներումը) կլինի միակ կենսունակ մեկնակետը՝ հայերին, որոնք ազգաբնակչության անհրաժեշտ և արժեքավոր մի տարրն են նահանգներում, վերատին դարձ-

նելու Թորքիայի լոյալ հպատակները... Ցանկալի կլինի նաև քննարկման ենթարկել այն հայերի հայրենադարձության հարցը, որոնք տարագրված են կայսրության ներքին շրջանները»:

Ի պատասխան դրան, Բեռնադորֆն իսկույն հեռագրեց, որ «ամիսներ շարունակ» ինքը նման մի ծրագիր է առաջ քաշում, թեև ոչ առանձնապես մեծ հաջողության: Սակայն, երևում է, որ Բարձր Դուանը աստիճանաբար ավելի արձագանքող էր դառնում, քանի որ Թալեաթը կրկին անգամ խոստացել է, որ շուտով ներում չհռչակվի¹²:

Թեև վերագրավված օսմանյան նահանգների դրության մասին հավաստի քիչ տեղեկություններ էին հասնում արտաքին աշխարհին, Վատիկանը որոշեց մարտի սկզբներին պաշտոնապես դիմել ինչպես Ռայխի կառավարությանը, այնպես էլ Բարձր Դուանը՝ Անդրկովկասի հայերի վերաբերյալ: Չորս օր հետո Պաշեյին նման դիմում հանձնեց Վիլհելմշտրասեն, իսկ մոնսիոյոր Դուլչին՝ Կոստանդնուպոլսում պապական ներկայացուցիչը, տեղեկացրեց Բեռնադորֆին, որ ինքը շուտով նման բնույթի նոտա է հանձնելու Բարձր Դուանը: Դեսպանը իսկույն հեռագրեց Բուխարեստ (որտեղ Ռումինիայի հետ հաշտության բանակցությունների կապակցությամբ գտնվում էին ինչպես Կյուլմանը, այնպես էլ Թալեաթը) և համոզեց, որպեսզի հաճախ խոստացված թորքական ներման դեկրետը կամ որևէ այլ հանդարտեցուցիչ կոչ հրապարակվի անհապաղ: Թալեաթը հրաժարվեց «շտապելուց», բայց վերջնականապես հավաստիացրեց Կյուլմանին, որ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց հետո որոշակիորեն կգործի այդ ուղղությամբ:

Գերմանիայում կանցլեր Հերտլինգը այդ միջոցին կազմել էր բավական խուսափողական պատասխան Վատիկանի դիմումին: Նա նշում էր, որ Գերմանիան միշտ էլ հակված է եղել կանխելու թորք-հայ անախործությունները, բայց ավելացնում էր, որ հայկական զինված խմբերի գոյությունը Անդրկովկասում և նրանց վայրագությունները մահմեդական բնակչության նկատմամբ դժվարացնում են իրադրությունը վերահսկելու գործը: Իհարկե, եթե Վատիկանն իսկապես կամենում է օգնել, պետք է համոզի Ան-

տանտի կառավարություններին պատարեցնելու իրենց ազիտացիան հայերի մեջ¹¹³:

Մարտի 18-ին, քիչ անց այն բանից նետո, էր Խոբ-հուրդների համագումարը Մոսկվայում պաշտոնապես վա-վերացրեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությանը, գերմանական Ռայխստագը ձեռնամուխ եղավ պայմանագրի քննարկմանը: Մինչ աչ և կենտրոնի կոնսուլցությունները բացահայտեմ ցնծում էին, որ արևելքում խաղաղության է ձեռք բերվել իրենց իսկ պայմաններով, մեծամասնության սոցիալիստներ-ը և, է՛լ ավելի մեծ աղմուկով անկախ սոցիալիստները (SPD) կատաղի կերպով քննադատում էին հաստատված-գիրը: Մարտի 19-ին Vergewaltigungsfrieden-ի վրա կա-տարած մի կատաղի հարձակման ժամանակ, որը բարդ-վեց բոլշևիկների վրա, SPD-ի դեպուտատ Գեորգ Լեդեր-ըը հանդես եկավ Կարսի, Ադրահանի և Բաթումի շրջան-ները de facto թորքերին զիջելու դեմ: Ազգաբնակչան առումով, շեշտեց նա, թորքերը ոչ մի իրավունք չունեն այդ շրջանների վրա, և քանի որ ներս են մտել, նրանք, հավանաբար, կոչնչացնեն «հայ և վրացի ազգաբնակչու-թյանը» ճիշտ այնպես, ինչպես նրանք «գրեթե ոչնչացրին» Անատոլիայի հայերին նախորդ տարիների ընթացքում: Նոր ջարդերը կանխելու համար Բեռլինը և Վիեննան պետք է արգելեն ճիշտ էրեք շրջանների գրավումը օս-մանցիների կողմից և, եթե դա անհրաժեշտ է, միջոցներ ձեռք առնեն տեղական ազգաբնակչության պաշտպանու-թյան համար՝ չեղոր գաղթի միջոցով, ինչպես շվեդական կամ շվեյցարական: Քանի որ սրբաշակի կոստրածներ կան վերսկսված հայկական ջարդերը կանխելու Ռայխի կառու-վարության անհրաժեշտ վճարակառության վերաբերյալ, ուստի Լեդերըը եզրակացնում էր, որ այժմ Ռայխստագը պետք է հոգ տանի, որպեսզի համապատասխան քայլեր ձեռք առնվեն «այդ սարսափահար եղած ժողովուրդների պաշտպանության» համար¹¹⁴:

Հավանաբար ի պատասխան այս մարտահրավերի, Վիլհելմշտրասեի աշխատակիցները մի երկարաշունչ հու-շագիր կազմեցին հայկական հարցի վերաբերյալ, որը Բու-շեն հաշորդ օրերին օգտագործեց Ռայխստագի լիդերների

հետ ունեցած գրույցների ժամանակ: Բնորոշելով արտա-քին գործերի միահատրության տեսակետը, հուշագիրը նշում էր, որ 1) ամեն հնարավոր բան արված է արգելե-լու համար հայկական հալածանքների վերսկսումը: 2) Բարձր Դուռն ինքը քանիցս նշել է իր բարի մտադրություն-ները, և 3) խաղաղության և կարգուկանոնի վերահաստա-տումը հայկական շրջաններում վերջին հաշվով կախված կի-նի հայերի իսկ պատրաստակամությունից՝ հրաժարվել «ան-կախության իրենց բաղձանքից և պատասխանել թորքերի հաշտության առաջարկին»: Անկասկած, Բեռլինի պաշտո-նական ջանքերը՝ կանխելու Անդրկովկասում դեպքերի դժբախտ զարգացումը, բախառյան կաշտպանվելին, «եթե գերմանացի հայասերները օգտագործեին իրենց ազդեցու-թյունը ահագանգելու հայերին, որ դիմադրությունը գար է, հավասար ինքնասպանության, և դրա փոխարեն հորդորե-ին նրանց բանակցել թորքերի հետ՝ նրանց հնազանդվե-լու հարցով»¹¹⁵:

Թեև այս պաշտոնական հայտարարությունը կարծես ազդեց Ռայխստագի Գլխավոր կոմիտեի անձնաժամ մեծա-մասնության վրա՝ նրա վերջնական որոշման մեջ՝ չպա-հանջել օսմանյան գործերի հեռացումը Կարսի, Ադրահա-նի և Բաթումի շրջաններից, ֆինանսական կոմիտեում տրամադրությունները շատ ավելի հռետտեսական էին: Հու-մանայն նրա անդամներից մեկի՝ Հանս Փ. Հանսենի նո-թերի, իր ընկերակիցներից մի քանիքը ի հայտ բերեցին խորին անհանգստություն վերսկսվելիք թորքական վայ-րագությունների կապակցությամբ, մինչդեռ Գուստավ Ծորեզեմանը զգուշորեն հույս հայտնեց, որ Բարձր Դուռը փոխել է իր գործելակերպը: Միակ բանախոսը, որ փորձեց պաշտպանել թորքերին, ըստ Հանսենի, դա Mitteleuropa-ի կողմնակից Ֆրիդրիխ Նատմանն էր¹¹⁶:

Երբ մարտի 22-ի պենար միտում Ռայխստագը ամ-փոփում էր վիճարանությունները, USPD-ն կրկին անգամ սուր քննադատության ենթարկեց Բրեստ-Լիտովսկի պայ-մանագրի անդրկովկասյան հոդվածը: Հուզո Հաագեն հի-շեցրեց պալատին այն զանգվածային ջարդերը, որոնք թորքերը կատարել էին նախորդ տարիներին և կրկին

շեշտեց, որ USPD-ն երբեք պատասխանատվություն չի վերցնի իր վրա «Բարձր Դոան ձեռքը տալու հայկական ազգաբնակչություն ունեցող տերիտորիաներ»: Այն բանից հետո, երբ Ծորեզեմանը հակահարված տվեց, ասելով, որ օսմանյան հայերի անախորժությունները մեծ մասամբ հետևանք էին նրանց իսկ «վարվելակերպի ... սահմանամերձ շրջաններում, համաշխարհային պատերազմի առաջին ամիսներին», և որ Գերմանիան միջոցներ կամ իրավունք չունեի իր կամքը թելադրելու օսմանյան դաշնակցին, Հասագեն կրկնեց իր հայտարարությունը, որ Ռայխը չպետք է «հայերի նոր խմբեր հանձնի» թուրքերին, այն էլ «անեքսիաների քաղաքականության» միջոցով: Նրա բողոքը ուժգին պաշտպանություն գտավ Լեդերուրի կողմից, որը հայտարարեց, թե Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի «ամոթը» ոչ մի բանում այնքան ակնհայտ չէ, որքան Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածներում:

Քանի որ USPD-ն մշտապես կասկածի տակ էր, նրա բողոքներն անտեսվեցին: Այն բանից հետո, երբ Գլխավոր կոմիտեի պաշտոնական բանախոսը հավաստիացրեց պալատին, թե կառավարությունը հաստատում գրավականներ է ստացել Բարձր Դոանից նոր հակահայկական վայրագությունները կանխելու վերաբերյալ, անցան պայմանագրի մյուս մասերի քննարկմանը: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վավերացման վերջնական քննարկման ժամանակ միայն USPD-ն դեմ քվեարկեց, մինչդեռ մեծամասնության սոցիալիստները ձեռնպահ մնացին¹¹⁷:

Մինչ ներքին օպոզիցիան Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների զիջման վերաբերյալ շատ հեշտությամբ հաղթահարվեց, Վիլհելմշտրասեն կրկնապատկեց իր ջանքերը՝ զուսպ պահելու թուրքերին: Մարտի 24-ին Բուսշեն հիշեցրեց Բեռնսդորֆին, որ նա պետք է ամեն հնարավոր բան ի գործ դնի՝ կանգնեցնելու համար Անդրկովկասի հայերի դեմ օսմանյան մամուլի շարունակական ելույթները: Ապրիլի 3-ին հետևեցին նրա հրահանգները դեսպանին, որ վերջինս պետք է ճնշում գործ դնի Բարձր Դոան վրա և հավաստիացում ստանա, որ դեպի Անդրկովկաս ընթացող օսմանյան գործերի հրամանատարներին «կրկին խստորեն

հիշեցնեն, պահպանել խստագույն կարգապահություն և ցույց տալ «մեղմ վերաբերմունք խաղաղ բնակչության նկատմամբ»¹¹⁸:

Թեև Վիլհելմշտրասեն այժմ որոշակիորեն ամեն ինչ ամուս էր, ինչ կարող էր անել դիվանագիտորեն՝ հիշեցնելու թուրքերին նրանց պարտավորությունների մասին, Գերմանիայում որոշ շրջաններ պարզապես համոզված չէին նման միջոցառումների արդյունավետության մեջ: Ապրիլի 3-ին Բյուրնի արքեպիսկոպոս կարդինալ Ֆելիքս ֆոն Հարտմանը անձնական հորդորանք հղեց Հերտլինգին պաշտպանելու Անդրկովկասի հայերին և մի գերմանացի սպա նշանակելու այդ տերիտորիայում՝ հսկողության նպատակով: Ապրիլի 13-ին կանցրեք պատասխանեց, որ Բարձր Դոանը արդեն հանձն է առել հետևելու խելամիտ քաղաքականության, բայց բավական դժվար կլինի կանխել բոլոր դժբախտ պատահարները այն հին թշնամության առկայության պայմաններում, որ գոյություն ունի Անդրկովկասի տարբեր էթնիկական խմբերի միջև¹¹⁹:

Դեռ նոր էր Հերտլինգը ուղարկել այս բավական հոռետես պատասխանը, երբ Բեռլինում ստացվեցին երկու ռադիոգրամներ խորհրդային արտաքին գործերի մինիստր Գ. Վ. Չիչերինից և Մոսկվայի «Հայկական ազգային խորհրդից», որոնք մեղադրում էին օսմանյան Կովկասյան բանակը ջարդարար վայրագությունների մեջ և պահանջում էին գերմանական արագ միջամտություն: Վիլհելմշտրասեն կարգադրեց Բեռնսդորֆին ստուգել բոլշևիկյան մեղադրանքները և բողոք ներկայացնել Բարձր Դոանը, եթե դրանք ճիշտ դուրս գան:

«Մենք պետք է պնդենք, — հեռագրում էր Բուսշեն, — որպեսզի Թուրքիան արդարացի վերաբերմունք ունենա քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ և ամեն կերպ հարգի նրանց իրավունքները: Մենք նաև իրավունք ունենք պահանջելու, որ թուրքերը տեղյակ պահեն վերոգրյալ տերիտորիաներում բոլոր դեպքերի զարգացման մասին: Զեղդ գերազանցությունը այդ ոգով պետք է խոսի մեծ վեզիրի և արտաքին գործերի մինիստրի հետ և հիշեցնի Թալեաթին իր այն խստումը, թե Բուխարեստից վերադառնալուց հե-

տո շուտով պետք է հայերին ներում շնորհող մանիֆեստ հրատարակվի»¹²⁰:

24 ժամվա ընթացքում հեռհսրոֆը պատասխանեց, որ ինքը «հավատացած է», որ Մոսկվայի մեղադրանքները կեղծ են և նշում էր, որ Սեկտը և մի քանի այլ գերմանացի պաշտոնյաներ ներկայումս էնվերի հետ գտնվում են Անդրկովկասի ճանապարհին: Վիլհելմշտրասեն, կասկածելով վատթարագույնը, այդ միջոցին կապվել էր նաև OHL-ի հետ և պահանջել մի քանի «ազդեցիկ» գերմանացի սպաներ ուղարկել Անդրկովկաս՝ աչք պահելու այնտեղ օսման լայն գործերի հրամանատարների վրա: Այս առաջարկը OHL-ի արտված էր, բայց ավելի ուշ այն փոխեց իր կարծիքը, երբ Սեկտը հասկացնել տվեց, որ Վեհեր փաշան ամենևին տանել չի կարողանում, երբ որևէ գերմանացի իր քիչը խոթում է նրա հրամանատարության տակ եղած տեղիտորիան¹²¹:

հեռհսրոֆից ավելի քաջալերիչ լրտեր ստացվեցին ասպրիլի 25-ին: Նա հաղորդեց Թալեարի իրեն արված հավաստիացման մասին, որ «խաղաղության հայերի համար ներում պղու-ֆինանսական վարկեր և ստան վերադառնալու թույլտվություն» կհոշակվի շուտով, և որ հեռհսրոֆը կարող է հրատարակել այս պահանքը, եթե կամենում է: Մանրամասները հաղորդելու հուշերի պահանջին դեպքերը պատասխանեց, որ ենթադրյալ ներումը կվերաբերվի միայն այն հայերին, որոնք արդեն անբաժնով կերպով օսման իսկողության տակ են, մյուսներին նո թերեք, քսո Թալեարի, շատ վտանգավոր կլինի: Ինչ վերաբերում էր «վերադարձվող» հայերին տրվելիք ֆինանսական օգնությանը, հարձր Դուռը ի նկատի ուներ փոխհատուցում տալ նրանց, ովքեր «կորցրել էին իրենց ունեցվածքը»¹²²:

Մեկ անգամ ևս հարձր Դուռն հայտարարությունները անիմաստ դուրս եկան: Թեև պաշտոնական «մեծահոգության» որոշ օրինակներ եղան, ինչպես օրինակ գերված հայ զինվորների արձակումը հարթումում, հայ տարագիրներից իրենց հին տներում վերաբնակեցնելու խոստումը երբեք չիրականացվեց, և ոչ էլ որևէ նկատելի բարելավում կար տարագիրների մեծ մասի նկատմամբ վերաբերմունքի

և հոգաստարության մեջ: Ավելին, նոր օկուպացված որոշ շրջաններում թուրքերի գազանությունների մասին լուրերն ու չհաստատված զեկուցագրերը շարունակում էին հասնել հեռիին¹²³:

Դեմ հանդիման կանգնելով Անդրկովկասյան ֆեդերատիվ պետության արագ մանրատման փաստին, մայիսի 26-ին Կրոմանը հրահանգեց հեռհսրոֆին հիշեցնել հարձր Դուռը, որ Գերմանիան դեմ է Անդրկովկասում օսմանը և հետագա առաջխաղացմանը և սպասում է, որ բոլոր դեպքերում պատշաճ վերաբերմունք կլինի դեպի հալերը «թուրքական գրավման տակ եղած բոլոր տեղիտորիաներում»: Մի քանի օր անց պետական քարտուղարը հարցում էր անում Կոստանդնուպոլիս, թե ինչու է հասարակում խոստացված ներումը. քանի որ հեռիին արդեն հայտարարել է թուրքական մոտակա քայլի մասին, ճիշտ ժամանակն է, որպեսզի հարձր Դուռը գործի: Թալեարը կանխատեսություն չպատասխանեց¹²⁴:

Այդ ժամանակամիջոցում նորաստեղծ Հայկական Հանրապետությունը հեռիինում բացեց դիվանագիտական անորոշ ստատուս ունեցող մի գրասենյակ: Բժիշկ Հ. Օհանջանյանի կողմից գլխավորվող «Հայկական Հանրապետության այս պատվիրակությունը» աշխույժ գրագրություն ձեռնարկեց Վիլհելմշտրասեի հետ՝ նոր պետությունը Ռայխի կողմից հովանավորելու վերաբերյալ և հաջողացրեց բազմիցս գրույցներ ունենալ Կրոմանի գրասենյակի հետ: Հունիսի 15-ին և կրկին անգամ հուլիսի 2-ին պատվիրակությունը երկարաշունչ հուշագիր ներկայացրեց Վիլհելմշտրասե՝ Անդրկովկասում գերմանական հրատապ միջամտության վերաբերյալ: Ըստ հուլիսի 2-ի նոտայի, 800 000 հայեր Անդրկովկասի նախկին ուսական շրջաններից, ինչպես նաև օսման լայն լծից փախստականներ, խույս տալով առաջ շարվող թուրքերից, կուտակվել են Հայկական Հանրապետությունում: Ընդհանուր տնտեսական քառք, սույր և համաճարակները կանխելու համար անհրաժեշտ էր բոլոր այդ փախստականներին վերադարձնել իրենց նախկին տները, թաց դա կարելի կլիներ կենսագործել միայն այն դեպքում,

եթե թուրքերը ետ քաշվեին Բրեստ-Լիտովսկով Ասիա-տեսված սահմանները: Այսպիսով, մեծապես ողջունելի կլինեին գերմանական ճնշումը թուրքերի վրա¹²⁵:

Հուլիսի 10-ին Թիֆլիսում գեներալ Կրեսը աջակցեց հայկական կառավարության դատին, մանավանդ որ նա հենց նոր առաջին ձեռքից՝ Երևանի թեմակալ Մեսրոպ Եպիսկոպոսից տեղեկություն էր ստացել Հայաստանում տիրող ճգնաժամային կացության վերաբերյալ: Կասկած չի կարող լինել, հաղորդում էր Կրեսը Վիլնեյմշտրասե, որ թուրքերը մտադրվել են «սովամահ անել ողջ հայ ժողովրդին»՝ մեկուսացնելով նրան ամբողջովին: Իր բոլոր ջանքերը՝ ապահովելու հայ փախստականների վերստին մուտքը թուրքական գրավման տակ եղած տերիտորիաները, զուր են անցել, ուստի «Կենտրոնական տերությունների հզոր ներգործությունը» Բարձր Դուռն վրա «մարդասիրության և քաղաքականության հրատապ պատվիրանն է»: Հաջորդ օրը Կրեսը ուղղակի գրեց կանցլեր Հերտլինգին, շտապեցնելով նրան օգտագործել ամեն մի հնարավոր միջոց՝ հարկադրելու Բարձր Դուռնը փոխելու իր քաղաքականությունը և ապահովելու հետևյալ զիջումները.

«[Օսմանյան կառավարությունը] անհապաղ ետ է քաշում իր զորքերը Հայաստանից, թույլ է տալիս փախստական հայերին վերադառնալ իրենց հայրենիքը, երաշխավորում է, որ հայերը կարող են հավաքել բերքը առանց որևէ արգելքի կամ սպառնալիքի նրանց կյանքին ու ունեցվածքին, իսկ այն հայերը, ովքեր աշխատանքային գումարտակներ են ուղարկված հարկադրաբար, միանգամից ազատ կարձակվեն և կվերադառնան հայրենիք»¹²⁶:

Մինչ այս ուղերձները Թիֆլիսից կհասնեին Բեռլին, վրացական, հայկական և ադրբեջանական կառավարությունների մի քանի ներկայացուցիչներ մեկնեցին Կոստանդնուպոլիս՝ մասնակցելու Բարձր Դուռն հրավիրած կոնֆերանսին: Մինչ թուրքերը Ասիայի մասնաճշում էին, որ կամենում են քննարկել, հավանաբար նաև վերանայել, հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրերը, Թիֆլիսից, Երևանից ու Ելիզավետպոլից գումարված պատվիրակությունները հասկացան, որ Բարձր Դուռն իրականում չէր

շտապում նրանց հետ լուծել հարցերը¹²⁷: Եթե գերմանական զորքերի պաշտպանության տակ գտնվող վրացական կառավարությունը կարող էր հանգիստ սպասել, Երևանի մեկուսացված հայկական կառավարությունը մեծապես անհանգստացած էր թուրքերի ձգձգումների տակտիկայից: Ի պատասխան գերմանական աջակցությունն ստանալու նրա դիմումների և գեներալ Կրեսի Ասիայի հիշատակված զեկուցագրերի, OHL-ը հուլիսի 15-ին առաջարկեց Վիլնեյմշտրասեին շարունակական ջանքեր գործադրել՝ Անդրկովկասում որոշ քաղաքական կայունություն ապահովելու համար: Մասնավորապես, ցանկալի կլինեին «մի որոշ չափով» ընդհանուր հարաբերություններ սահմանել Կենտրոնական տերությունների բյուրի և Հայկական ու Ադրբեջանական հանրապետությունների միջև, որոնց ստատուսը դեռևս բավական անորոշ էր: Միաժամանակ Լյուդենդորֆը հրապարակեց OHL-ի ցանկությունը՝ այսուհետև կենտրոնանալ սուկ անդրկովկասյան պրոբլեմի «ուսումնասիրությանը» վրա, մինչդեռ Վիլնեյմշտրասեն պետք է իր ձեռքն առնի դրան վերաբերող բոլոր քաղաքական հարցերը: Ինչ վերաբերում է Հայկական Հանրապետության պաշտպանությանը հնարավոր թուրքական բռնություններից, Լյուդենդորֆի կարծիքով նպատակահարմար էր այդ գործը թողնել դուալիստական միապետությանը: Ժիշտ այնպես, ինչպես Ռայխն էր վարվել Վրաստանի նկատմամբ, Ավստրո-Հունգարիան կողարկեր մի քանի գումարտակ և մարտկոցներ Հայկական Հանրապետություն՝ պաշտպանելու բնակչությանը «թուրք-թաթարական ջարդերից»: Ի լրացումն, OHL-ը ցանկալի էր համարում, որ հայկական զինված ուժերը կազմակերպվեն իբրև արդյունավետ մարտնչող գործիք¹²⁸:

Մինչ Լյուդենդորֆը հակված էր թողնելու Հայաստանի պաշտպանության գործը ավստրիացիներին և իրենց՝ հայերին, Բեռլինի արտաքին գործերի մինիստրությունը շարունակում էր հետաքննել գերմանական զորքերը դեպի Երևան շարժելու հնարավորությունը: Սա մի հարց էր, որը, ամենայն հավանականությամբ, խորհրդային կառավարության հետ նոր բարդությունների տեղիք կտար, թեև Վիլ-

քանակին տրամադրել իր ուժերը խաղաղեցման խնդիրներին: Արդյունքը կլինի բոլոր տեսակի ռազմական գործողությունների հարկադրյալ դադարեցումը, «մեր ռազմական ջանքերը կանդամալուծվեն», մի բան, որն անշուշտ OHL-ը չի կամենում: Ինչ վերաբերում է Բաքվի հայերին, եզրահանգում էր էնվերը հեզնանքով, ինքն ուրախ կլինի պարտավորեցնել Գերմանիային և աջակցել նրանց անցնելու Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիան, քանի որ դրանով կհեշտանա թուրքերի գործը՝ հասկացության գալու նավթաքաղաքի մնացյալ ռուսական տարրերի հետ¹³³:

Մինչ OHL-ը և Վիլհելմշտրասեն, այսպիսով, վերստին կանգնեցին մերժման առջև, զեներալ Կրեպը և նրա ավստրո-հունգարացի պաշտոնակիցը Թիֆլիսում՝ բարոն ֆոն Ֆրանկենշտայնը, այդ ժամանակամիջոցում գործը վերցրել էին իրենց ձեռքը և հայտնվել էին երեքացող Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքում: Գնացքով ճանապարհորդելով «թուրքական գրավման տակ եղած տերիտորիայով, առանց լուրջ նեղության», նրանք հուլիսի 30-ին ժամանել էին Երևան և հաջորդ 24 ժամը անցկացրել հուզումնալից խորհրդակցություններում և քանկետներում՝ Հանրապետության քաղաքական և եկեղեցական ստաշնորդների շրջապատում: Մինչ Կրեպի հետագա զեկուցագրերը Բեռլին վկայում էին, որ նրա համակրանքը դեպի հայերը ամբողջովն էր նրանով, ինչ նա տեսել էր և լսել: Նա քաղաքականորեն ճիշտ չէր համարել մնալ Երևանում՝ հայկական պառլամենտի քացմանը: Ինչպես նա քացատրում էր Հերտզիհեդին Թիֆլիս վերադառնալուց հետո, իր անձնական ներկայությունը այդ հանդիսավոր ակտին հայերի մեջ կարող էր կեղծ հույսեր արթնացնել Գերմանիայից օգնություն ստանալու վերաբերյալ և, վերջապես, ինքն էլ չզհետեր, թե ինչպիսի՞ն է Բեռլինի «հայկական քաղաքականությունը»: Մի բան, սակայն, որոշակի էր, — շարունակում էր նա, — դա Հայաստանում զանգվածային սովի սպառնալիքն էր, եթե կենտրոնական տերությունները չմիջամտեին և չստիպեին թուրքերին թուլացնել հեղձուցիչ օղակը: Ավելին, անհրաժեշտ էր Կենտրոնական տերություններից հացահատիկ արտածել Հայաստան, գերադասաբար, համա-

ձայն Կրեպի, թուրքերի համար նախատեսված պաշարներից, քանի որ վերջիններս էին պատճառել բոլոր դժվարությունները, առաջին հերթին նրանով, որ արգելել էին հայերին հավաքել քեռքը:

«Այն հարցին, թե ի՞նչ պետք է արվի, որպեսզի Հայաստանը դառնա մի կենտրոնակ պետություն և ի վիճակի լինի ունենալ անկախ գոյություն՝ հարելով (unter Anlehnung) Կենտրոնական տերություններից մեկին, ես հետևյալը կասեի. Հայաստանը պետք է ստանա Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված սահմանները և թուրքերին չպետք է թույլատրվի սահմանների իրենց ցանկալիքով վերանայումը: Իրականում այդ սահմանների վերանայումը կզրկի Հայաստանին իր լավագույն սահմանամերձ շրջաններից: Եթե այդ տերիտորիաները զիջվեն թուրքերին, դրանց արտադրողականությունն իսկույն կընկնի, որովհետև թուրքերը տնտեսական առումով անկարող են և այդպիսով դրանք կկորսվեն գերմանական շուկայի համար»:

Մինչ Կրեպը ամեն ինչ անում էր Բեռլինի ուշադրությունն ուղղելու դեպի Հայկական Հանրապետության դժվարին կացությունը, օգտագործելով տնտեսական նկատառումները բարի նպատակով, Երևանի կառավարության ներկայացուցիչները շարունակում էին ոմբակոծել և՛ Բեռլինը, և՛ Վիեննան՝ պահանջելով ռազմական օգնություն և, որ ավելի կարևոր է, Հայաստանի սուվերենության դիվանագիտական ճանաչումը: Օգոստոսի 10-ին Բուրիանը տեղեկացնում էր Վիլհելմշտրասեն, որ ինքը հակված է դիվանագիտական ներկայացուցիչ ուղարկել Երևան և կարծում է, որ Գերմանիան էլ այդպես պետք է վարվի: Նախորդ որոշումներից ելնելով, Վիլհելմշտրասեն քաղաքավարի կերպով հրաժարվեց: Համաձայն ներքին պաշտոնական հուշագրի, կազմված ի դեկավարություն Հիցցեի, Վիեննայի ստաշարկությանը համաձայնվելը Բարոն Դոան և Մոսկվայի հետ ունեցած հարցերի շուրջը նոր անախորժությունների տեղիք կտար, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Գերմանիան հանձն էր առել չաջակցել նախկին Ռուսական կայսրությունում եղած անջատողական ձգտումներին: Սակայն, եթե Վիեննան ինչպես ռազմական

օգնություն, այնպես էլ դիվանագիտական ներկայացուցիչ ուղարկի Երևան, Գերմանիան չի խանգարի: Հինգեն համաձայնեց այդ պատճառաբանությանը և այդ մասին համապատասխանորեն Վիեննան տեղյակ պահվեց¹³⁵:

Խուլ մնալով հանդերձ Հայաստանի դիվանագիտական ճանաչման պահանջներին, Վիինելմշտրասեն շարունակում էր ուղիներ որոնել, որոնք ի վիճակի կլինեին մեղմացնել հայերի ֆիզիկական դժվարին կացությունը: Բացի ավստրիացիներին քաջալերելուց՝ գորքեր ուղարկելու Երևան, օգոստոսի 14-ին Բեռլինը առաջարկեց Կրեսին, որ բնակչության գերբեռնվածությունը Հայկական Հանրապետությունում կրճատվի՝ փախստականների հոսքն ուղղելով «դեպի հյուսիս»՝ Վրաստան: Վեց օր անց Հինգեն հարցում արեց Կրեսին, թե արդյո՞ք Հայաստանի համար հացահատիկի ուղարկումը Վրաստանի վրայով քաղաքականորեն հնարավոր կլինի այն փաստի առկայության դեպքում, որ «մենք իրենց վրացիներին կարող ենք ավելի փոքր չափով մատակարարել, քան նախապես խոստացված էր»¹³⁶:

Դեմ հանդիման կանգնելով Կրեսի պահանջներին, որպեսզի Բեռլինը որևէ բան անի թուլացնելու Հայաստանի շուրջը ձգված թուրքական խեղդիչ օղակը, օգոստոսի 22-ին Հինգեն հրահանգեց Բեռնադորֆին կրկին անգամ դիմել Բ. Դոանը, որպեսզի սա փոխի իր քաղաքականությունը: Համաձայն բոլոր առկա վկայությունների, Անդրկովկասում օսմանյան ռազմական իշխանությունները նպատակապես կերպով սաբոտաժի էին ենթարկում ջրկովի հայրենադարձության պաշտոնական ծրագիրը, ուստի Բեռնադորֆը պետք է ազդեր, ուղղելու համար դրությունը: Ավելին, «դուք պետք է հարցնեք թուրքական կառավարությանը... կրկին անգամ քննարկելու, թե արդյո՞ք կան ծանրակշիռ պատճառներ Բրեստի սահմանագծով ամբողջ տերիտորիան բացելու [հայերի] հայրենադարձության համար»: Որ Հինգեն իրականում որևէ շոշափելի արդյունք չէր սպասում այս նոր դիվանագիտական ջանքից, երևում է Կրեսին ուղարկված նրա հետագա նոտայից, որում նա հաղորդում էր, թե տիրող քաղաքական և ռազմական իրադրությունը հազիվ թե բարենպաստ է Բարձր Դոնից զիջումներ կորզելու համար:

Օգոստոսի 28-ին, ռուս-գերմանական լրացուցիչ պայմանագրերի կնքումից մի օր անց Բեռնադորֆը հաղորդում էր Բեռլին, որ Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակությունը Վրաստանի անկախության մոտակա ճանաչումը Գերմանիայի կողմից աղետալի հարված է համարում իր երկրին, քանի որ դրանով այն ամբողջովին մեկուսացվում էր Ռուսաստանից և դյուրին պատառ դառնում թուրքերի համար: Այս մահացու վտանգից և Հայաստանի ապագա ստատուսը հաստատելու Բարձր Դոան համար հրաժարումից էլնելով, Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակությունը այժմ լրջորեն շահագրգռված էր սերտորեն միավորելու իր երկիրը Վրաստանի հետ: Ծակատագրական հարցն այն էր, թե արդյո՞ք վրացիները կկամենային նման միաձուլում¹³⁸:

Երևում է, որ Բեռնադորֆը համակրում էր հայկական այս ծրագրին, սակայն Բեռլինի նրա գերադասները շատ ավելի քիչ էին ոգևորված: Ինչպես Հինգեն էր հիշեցնում դեսպանին՝ ո՛չ Հայաստանի դիվանագիտական ճանաչումը և ո՛չ վիրահայկական միաձուլմամբ ակնկալող օգնությունը համատեղելի չէին Գերմանիայի պայմանագրային պարտավորություններին դեպի խորհրդային կառավարությունը, բոլորովին մի կողմ թողած այն փաստը, որ Թալեաթը, վերջին ռուս-գերմանական պայմանագրի կապակցությամբ, արդեն իսկ բավականաչափ կատաղած էր¹³⁹:

Մինչ այդ գեներալ Կրեսը և նրա ավստրո-հունգարական պաշտոնակիցը Թիֆլիսում՝ Ֆրանկենշտայնը մեկ անգամ էլ էին ուղևորվել Երևան, այս անգամ Էնվերի հորեղբայր գեներալ Հալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, որն այդ միջոցին փոխարինել էր Վեհիբ փաշային իբրև «Արևելյան գորաբանակի» հրամանատար: Հայաստանի մայրաքաղաք Հալիլի այցելության պաշտոնական նպատակը քաղաքավարական այցն էր, բայց Կրեսը ամեն ինչ արեց, որպեսզի օգտագործի այդ առիթը «լուսավորելու» օսմանյան գեներալին Հայաստանում տիրող ճշմարիտ դրության հարցում: Մասնավորապես, նշում էր Կրեսը Բեռլին ուղարկած իր գեկուցագրում, նա փորձեց ցուցադրել Հալիլին, որ հայերը ոչ մի իրական վտանգ չեն ներկայացնում օսման-

յան բանակի համար, որ լիովին հնարավոր է նրանց հայրենադարձության կապակցությամբ ավելի լիբերալ քաղաքականություն անցկացնել: Դժբախտաբար, շարունակում էր Կրեւը, Հալիլի հետ ունեցած ակնհայտ հաջողությունը հնարավոր է, որ ի դերն է եղել. «Կովկասում գտնվող թուրքական զորքերը, բանակի հրամանատարներից սկսած մինչև վերջին լեյտենանտը... այնքան շատ են գրգռված ինչպես հայերի, այնպես էլ գերմանացիների դեմ այդ վայրի զազան Վեհիբ փաշայի կողմից, որ ըստ երևույթին, բավական երկար ժամանակ կպահանջվի, նախքան Հալիլ փաշան, որը շատ ավելի խելամիտ է, կհաջողեցնի թելադրել իր կամքը: Համաձայն Կրեւի, Հալիլի հրամանատարության տակ եղած փաստորեն ամեն մի թուրք գեներալ ավելի կամ պակաս չափով դեմ է նրա չափավոր քաղաքականությանը, և նրանցից մեկը՝ Օեվթի փաշան, արդեն բողոքել է Հալիլի բանակային խմբի ոլորտում ենթադրյալ գերմանական ազդեցության վերակենդանացման դեմ»: Դրությունը բարդացնելու նպատակով, նշում էր Կրեւը, հայկական «չարագործությունների» և հրոսակային կոիվների վերաբերյալ կեղծ զեկուցագրերի մի ամբողջ հեղեղ է ուղարկվել Կոստանդնուպոլիս այդ գեներալների կողմից և ցավալիորեն ակներև է, որ գեներալ Սեկտին մշտապես խաբել են Անդրկովկասի անցուդարձերի վերաբերյալ: Նրա ակնհայտ համաձայնությունը Հնվերի հետ, որ խիստ վտանգավոր կլինեք թույլատրել հայերի հոծ զանգվածների բնակվելը օսմանյան զորքերի թիկունքում, հիմնված էր կեղծ նախադրյալների վրա, քանի որ այդ զանգվածները համարյա ամբողջովին բաղկացած էին ծերունիներից, կանանցից և երեխաներից. «թուրքերն ու թաթարները խորապես համոզված են, որ հազիվ թե գենը կրելու ընդունակ տղամարդկանց թույլատրվի հայրենադարձվել»: Ինչ վերաբերում է գեներալ Անդրանիկի ղեկավարած հայկական մեկ խմբի գործողությանը, որի գոյությունը, անկասկած, միայն թուրքական երևակայության արդյունք չէ, Երևանի կառավարությունը նրա հետ գործ չունի և անգամ առաջարկել է իր օգնությունը զինաթափելու այդ խումբը¹⁴⁰:

Հավանաբար, իբրև հետևանք Կրեւի պատճառաբանությունների, Հալիլ փաշան գերությունից ազատեց մի քանի հարյուր հայ գեղիների հաջորդ շաբաթների ընթացքում, որոնց մեծ մասը ուղարկվեց Երևան: Այս դրական քայլը բնորոշ չէր, քանի որ սեպտեմբերի կեսերին գերմանացիները դեմ հանդիման կանգնեցին հակահայկական բռնությունների մի նոր ալիքի՝ Նուրիի իսլամական բանակի կողմից Բաքուն գրավելու ընթացքում և հետո: Թեև թուրքական կանոնավոր զորքերը հավանաբար ուղղակիորեն ներգրավված չէին Բաքվի մի քանի հազար հայերի կոտորածի մեջ, Նուրին և մյուս օսմանյան սպաները շատ քիչ բան արին կասեցնելու տեղական մահմեդական բնակչությանը և աղբբեջանական զինվորներին: Գեներալ Հալիլի շտաբի պետ գերմանական փոխգնդապետ Պարակենի ջանքերը՝ կարգուկանոնը վերականգնելու քաղաքում, մեծ մասամբ գուր էին և ի վերջո հանգեցրին տաք վիճաբանության նրա և Նուրիի միջև: Երկու օր անց Հալիլը անսպասելիորեն ազատեց Պարակենին իր պաշտոնից և ետ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս¹⁴¹:

Ահագանգում ստանալով Պարակենից Բաքվի անկարգությունների և վտանգավոր դրության մասին, որը ստեղծվել էր անգամ տեղի գերմանացիների համար, գեներալ Կրեւը անհապաղ բողոքներ հղեց Թիֆլիսում օսմանյան և աղբբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին և անձամբ Նուրիին: Վերջինիս ուղարկված հեռագրում Կրեւը պահանջում էր ավելին, որ իսկույն թույլ տրվի գերմանական մի գումարտակ տեղափոխել Բաքու, որպեսզի այն կարողանա «ապահովել» բոլոր գերմանացիների կյանքը և ունեցվածքը: Հինգ օր հետո Նուրին պատասխանեց, որ Բաքվում կատաղի անկարգությունների և արյունահեղության վկայակոչումները մեծ մասամբ անհիմն են, ուստի և գերմանական զորքերի ուղարկումը անիմաստ է¹⁴²:

Որպես հետևանք Նուրիի ընդդիմության, գերմանական զորքերը բնավ չմտան Բաքու: Թուրքերն իրենք բաշվեցին այդ քաղաքից և Անդրկովկասի մնացած բոլոր վայրերից Մուղոթսի զինադարձին հաջորդած շաբաթների ընթացքում. Էվակուացիան մեծ մասամբ ավարտվեց դեկտեմբերի

սկզբներին. Առյուծների 17-ին քրիտանական ուժերը օկուպացրին Բաքուն և դեկտեմբերին տարածվեցին Անդրկովկասի մյուս վայրերում¹⁴³:

Հենց որ օսմանյան անկոչ հյուրերը հեռացան, Երևանում դաշնակցական կառավարությունը տերիտորիալ պահանջներ ներկայացրեց ինչպես Վրաստանին, այնպես էլ Ադրբեյջանին: Ավելի նշանակալից էր, որ 1918—1919 թվականների ձմռանը հայկական զորքերը հետապնդեցին նահանջող թուրքերին և Բրիտանիայի հավանությամբ օկուպացրին Արևելյան Անատոլիայի որոշ շրջաններ¹⁴⁴: 1919-ի մայիսին Երևանի կառավարությունը պաշտոնապես հռչակեց Օսմանյան կայսրության նախապատերազմյան որոշ նահանգների անցումը «Միացյալ Հայաստանին», սակայն, բացի դաշնակիցների որոշ համակրանքից. դեպի հայկական հարցը, այս հաղթանակը ատելի թուրքերի վրա շատ կարճ կյանք ունեցավ¹⁴⁵:

1920-ի սեպտեմբերին քեմալականները մտան Հայաստան և վեց շաբաթվա ընթացքում հարկադրեցին Երևանի կառավարությանը հանձնել այն տերիտորիայի մեծ մասը, որը նա գրավել էր 1918-ի վերջերից¹⁴⁶:

1921-ի մարտին կնքվեց Մոսկվայի պայմանագիրը, որով Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը տեղաշարժվեց դեպի 1877-ի գիծը և անգամ այն կողմ, բացառությամբ հյուսիսային բաժնեհատվածի՝ Բաթումի շրջանի¹⁴⁷: Մոտավորապես 25000 քառակուսի կիլոմետր նախկինում ցարական տերիտորիա պաշտոնապես ձեռք բերելով, քեմալականները փաստորեն յուրացրին ավելի շատ անդրկովկասյան, մասնավորապես հայկական հողեր, քան «Իթթիհաթ վե թերաքքի» ռեժիմը ձեռք էր բերել Բրեստ-Լիտովսկի թելադրած հաշտությամբ՝ երեք տարի առաջ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայկական ողբերգությունը հետևյալ եզրակացություններն է թելադրում. առաջին, օսմանյան հայ բնակչության ոչնչացումը 1915—1918 թվականներին ֆիզիկական բռնության, քաղցի և հիվանդությունների միջոցով դժբախտ մի կողմնակի հետևանք չէր, հակառակ օրինակական ապահովության ծրագրի, այլ արդյունք էր «Իթթի-

հաթ վե թերաքքի» ռեժիմի որոշակի ջանքերի՝ Սնատոլիայի սրտում ազատվելու քաղաքականապես անբարեհույս էթնիկական խմբից: Եթե Կովկասյան ճակատի թիկունքում կային որոշ շրջաններ, որտեղ տեղահանությունը և այլ նախազգուշական միջոցառումները ռազմականապես արդարացված էին, Բարձր Դռան հակահայկական ծրագրի աշխարհագրական ընդգրկման շրջանակները և դրա անխտիր կիրառումը տղամարդկանց, կանանց և երեխաների նկատմամբ միաժամանակ վկայում է, որ դա քաղաքականորեն ներշնչված մի փորձ էր հասնելու Անատոլիայում հայկական հարցի «վերջնական լուծմանը»: Թեև այս մեկնաբանությունը դեռևս փնտրվում է թուրք պատմաբանների մեծ մասի կողմից, բայց և այնպես նրանցից ոմանք ընդունում են, որ պատերազմական ժամանակի «տեղահանությունները» ողբեկցվել են արտակարգ վայրագություններով¹⁴⁸:

Երկրորդ, պարզ է, որ գերմանական կառավարությունը ո՛չ հրահրել է, և ո՛չ էլ հավանություն տվել հայկական հալածանքներին Օսմանյան կայսրությունում, թեև նա չի առարկել կանոնավոր և ռազմական տեսանկյունից անհրաժեշտ տեղափոխումների դեմ: Ավելին, քաղաքական նպատակահարմարության նկատառումներով Բեռլինի (ինչպես նաև Վիեննայի) պետական գործիչները հետևողականորեն հրաժարվել են հորդորանքներից և դիվանագիտական բողոքներից այն կողմն անցնել՝ շեղելու համար Բարձր Դռանը իր վայրագ քաղաքականությունից: Անկասկած, առանց Օսմանյան կայսրության մեջ որոշ գերմանական պաշտոնյաների, ինչպես և Լեպսիուսի նման մասնավոր անհատների մշտական խայթոցների, Բեռլինի ջանքերը՝ ապահովելու հայկական հալածանքների սահմանափակումը, հավանաբար, է՛լ ավելի ամոթխած կլինեին: Կասկածից բոլորովին դուրս է, որ է՛լ ավելի եռանդուն բողոքներ պետք է ներկայացվեին թուրքերին՝ վերջ տալու նրանց հակահայկական ծրագրին: Հայերի ողղակի հովանավորությունը Գերմանիայի ուժերից վեր էր, հակառակ երբեմն եղած պնդումների: Զարդերի բարձրակետին, 1915-ին, փաստորեն գերմանական զորքեր չկային Օսմանյան

կայսրության մեջ, և գերմանացի անհատ սպաների մեծ մասը, որոնք տեղավորված էին արևելյան նահանգներում, որևէ հրամանատարական ֆունկցիա չունեին¹⁴⁹:

Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավարների որոշումը՝ հայերի պատճառով ռիսկի չդիմել խզելու կապերը Բարձր Դուռն հետ, անշուշտ պետք է դիտվի և դատվի կոնտեքստում: Ջարդերը տեղի ունեցան պատերազմի կեսին: Օսմանյան հետագա մասնակցությունը պատերազմին զույգ կենտրոնական տերություններն էլ էական էին համարում: Ժամանակակից պատմությունը չի արձանագրում և ո՛չ մի օրինակ, որտեղ մարդասիրական նկատառումները հարկադրեին պատերազմող երկրին ձեռք քաշել իր դաշնակցի գործուն աջակցությունից՝ վերջինի՝ ներքին հանցագործությունների պատճառով:

Գնահատելով Բեռլինի և Վիեննայի վարքագիծը, վերջնականապես պետք է նշվի, որ շատ այլ երկրների պետական գործիչները ևս դժկամում էին վճռական գործողությունների դիմել հայկական խնդրում: Միացյալ Նահանգներում պրեզիդենտ Վիլսոնը արտոնեց դիվանագիտական և բարեգործական գործունեությունն հօգուտ օսմանյան հայերի, բայց բնավ չհակվեց «Իթիհիս» վե թերաքթի» ռեժիմը ներգրավելու Ամերիկայի հայտարարված թշնամիների թվում: Փաստորեն, եթե Բարձր Դուռը նախաձեռնություն չվերցներ [գերմանական ճնշման տակ] և չխզեր հարաբերությունները Միացյալ Նահանգների հետ 1917-ի ապրիլին, հավանաբար Վիլսոնի կառավարությունը կշարունակեր կանոնավոր դիվանագիտական շփումը օսմանյան կառավարության հետ ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը¹⁵⁰:

1970

ՎԿԱՅՈՒՄ ԵՆ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՓԱՍՏԱԲՂԹԵՐԸ

Փարիզի «Ֆլամարիոն» հրատարակչությունը վերջերս ֆրանսերեն վերահրատարակել է Օսմանյան կայսրությունում 1913—1916 թթ. ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը՝ նոր փաստաթղթերի մի հավելվածով¹:

Հ. Մորգենթաուի բուն հուշերն առաջին անգամ լույս են տեսել 1918 թ. Նյու Յորքում անգլերեն, 1919-ին Փարիզում՝ ֆրանսերեն, իսկ Կ. Պոլսում՝ հայերեն: Հայկական ջարդերին վերաբերվող բաժինը անգլերեն վերահրատարակվել է հեյրություն 1967-ին: Արդ, ի՞նչ անհրաժեշտություն կա վերջստին հրապարակ հանելու պատմության քաջ հայտնի փաստերն ու իրողությունները: Այս հարցին մասամբ պատասխանում է Ժերար Ծալյանը գրքի առաջաբանում.

«Հենրի Մորգենթաուի «Հուշերի» վերահրատարակումն, անկասկած, չէր ձեռնարկվի, չնայած հետաքրքիր շարադրանքին ու պարզությանը, եթե թուրքական պետությունը համառությամբ չչարունակեր ժխտել ցեղասպանության իրողությունը՝ վերստին բազմապատկելով իր պրոպագանդիստական հրապարակումները»²: Սա հարցի մի կողմն է: Մյուսը՝ դա գրքի այժմեական հնչողությունն է, քանի որ ամերիկյան նախկին դեսպանի նկարագրած բռնություններն ու շարագործությունները ոչ պակաս դաժանությամբ գործադրվում են նաև մեր օրերում, ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ աշխարհի տարբեր մասերում:

Այդուհանդերձ, առավել ուշագրավն ու արժեքավորը գրքին կցված պաշտոնական փաստաթղթերն են, քանի որ դրանք հրապարակվում են առաջին անգամ, թեև այդ փաստաթղթերի առկայության մասին հիշատակվել է տակավին 1961-ին: Հավելվածը պարունակում է 17 փաստաթուղթ՝ բոլորն էլ հանված ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի արխիվից:

Առաջին փաստաթուղթը թվագրված է 1915 թ. ապրիլի 30-ին, վերջինը՝ նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին: Դրանցից հինգը դեսպանի խիստ գաղտնի հեռագրերն են՝ հասցեագրված ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին, ինը՝ Հալեպում, Կոնիայում ու Տրապիզոնում ամերիկյան հյուպատոսների զեկուցագրերը իրենց դեսպանին, մնացածը պաշտոնական այլ անձանց հաղորդումներն ու զեկույցներն են:

Ի՞նչ նոր բան են ավելացնում հիշյալ դիվանագիտական վավերագրերը արդեն իսկ հայտնի գերմանական,

նուսական, անգլիական, ֆրանսիական և այլ փաստաթղթերին:

Նախ, բերվող փաստաթղթերի անվիճելի վավերականության հետ մեկտեղ, կարևոր է այն հանգամանքը, որ դրանց հեղինակները չեզոք պետության ներկայացուցիչներ են: Եվ, այնուհետև, այդ փաստաթղթերը ստեղծվել են դեսպերի ու իրադարձությունների անմիջական ընթացքին զուգընթաց՝ նույն 1915-ին:

Ահա առաջին փաստաթուղթը: 1915-ի ապրիլի 30-ին, ցերեկվա ժամը 4-ին, Մորզենթաուն հեռագրում է Վաշինգտոն՝ պետական քարտուղարին, որ «Կայսրության որոշ շրջաններում հայերի հալածանքների, թալանի ու կոտորածների վերաբերյալ զեկուցագրերը չեն դադարում ստացվելուց... Հայ պատրիարքը, Իտալիայի դեսպանը, Բուլղարիայի դեսպանորդը և ես վճռականորեն միջամտեցինք...»: Նույն փաստաթղթից երևում է, որ ամերիկյան դեսպանը ինչ-որ չափով վստահություն էր տածում իթթի-հաթական բարձր ղեկավարության խոստումների հանդեպ: «Մեծ վեզիրը, պատերազմական նախարարը և ներքին գործերի նախարարը խոստացան, որ տեղի չեն ունենա ո՛չ համընդհանուր ջարդ, ո՛չ էլ ծայրահեղություններ...»:

«Հայելայի հյուպատոսից այսօր ստացված մի զեկուցագրից հայտնի դարձավ,— ասվում էր այնուհետև,— որ թուրքական իշխանությունները անհավատալի դաժանությամբ են վերաբերվում Ձեյթունի ու Մարաշի հայ ազգաբնակչությանը. հիմնվելով մի քանի դասալիքների արարքների վրա, նրանք տեղահան են անում և ցրում անմեղ բնակչության մի զգալի մասը»³: Իսկ Մորզենթաուի մայիսի 25-ին ուղարկված զեկուցագրից երևում է, որ նա տակավին անգիտանում էր, թե ի՞նչ չափեր կարող էին ընդունել սկսված տեղահանություններն ու «մասնակի բռնությունները»: Միաժամանակ որոշակի է, որ դեսպանը լավ բան չէր սպասում թուրք կառավարողներից՝ ելնելով անցյալում կատարվածից:

«Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղյակ պահելու,— գրում էր դեսպանը ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին,— հայ համայնքի նկատմամբ ներկա կառավարության որդեգրած

քաղաքականության մի քանի կողմերի մասին: Թուրքական հեղափոխությունից ի վեր նրա նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքը, որն արդեն իսկ դրսևորվել է բիրտ եղանակներով, առավել անբարենպաստ ընթացք է ստացել պատերազմի անկախության պայմաններում: Հիրավի, ներկայիս օտոմանյան կառավարությունը հայերին այլևս չի դիտում որպես իր հավատարիմ հպատակների...» Այնուհետև փաստաթղթում ասվում էր, որ հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանություններով հետապնդվում է առավել հետևողական քաղաքականություն՝ անցյալի համեմատությամբ: Միաժամանակ դեսպանը ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ «կառավարությունը անփոփոխ կերպով ժխտում է փաստաթղթերը կամ դրանք ամբողջովին աղավաղում»: «Ստեղծված իրադրությունը,— եզրակացնում էր դեսպանը,— կարող է հեշտությամբ հանգեցնել ամենալուրջ և ամենացավալի հետևանքների»⁴: Եվ իրոք, հուլիսի 10-ին ուղարկված իր խիստ գաղտնի հեռագրում Մորզենթաուն, հիմնվելով ամերիկյան հյուպատոսներից ստացված զեկուցագրերի վրա, արդեն այն կարծիքն էր հայտնում, որ երիտթուրքերի կառավարությունը նպատակ է դրել «արմատախիլ անել խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը՝ կամայական ձերբակալությունների, սարսափելի տանջանքների, կայսրության մի ծայրից մյուսը զանգվածային արտաքսումների ու տեղահանության միջոցով...», քայլեր, որոնք հաճախ ուղեկցվում են «բռնությամբ, կողոպուտով, սպանություններով, և որոնք ընդունում են կոտորածների բնույթ...» Տակավին անտեղյակ լինելով Իթթիհաթի ղեկավարության գաղտնի նիստերի որոշումներին, դեսպանը իր զեկուցագրում մեջ է բերում Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լեալի Դեյվիսի հետևյալ կոսիմունը. «Թվում է, թե գոյություն ունի անշեղ մի պլան, որի նպատակն է ջախջախել հայ ցեղը»⁵:

Հետաքրքրական է Մորզենթաուի կարծիքը Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիայի դիրքորոշման վերաբերյալ: «Այստեղ ներկայացված միակ դեսպանությունը, շարունակում է նա,— որը հնարավորություն ունի միջամտելու՝ այդ գազանություններին վերջ դնելու համար, գեր-

մանական դեսպանությունն է: Սակայն ես կարծում եմ, որ նա կբավարարվի իր կարծիքը հայտնելով և ձևական մի բողոք ներկայացնելով, հավանական է արխիվների համար նախատեսված, և որը նրան ապագայում կարողանա ծառայել որպես քող՝ պատասխանատվությունից հեռու մնալու հարցում»: Ջեկուցագրի վերջում դեսպանը տեղեկացնում էր պետական քարտուղարին. «Թուրքական իշխանություններն ինձ հասկացնել տվեցին ամենապարզ ձևով, որ ես իրավունք չունեմ միջամտելու իրենց ներքին գործերին»⁶:

Դեսպան Մորգենթաուի վերջին զեկուցագիրը, որ նա հղել է պետական քարտուղարին 1915-ին, կրում է նույնքերի 9-ի ամսաթիվը: Այս անգամ դեսպանը իր զեկուցագրին կցել էր երկու փաստաթուղթ. մեկը ազգությամբ շվեդուհի, գերմանական միսիոներ Ալմա Յոհանսոնի՝ դեսպերի անմիջական ակնատեսի վկայությունն էր Բիթլիսում ու Մուշում տեղի ունեցած կոտորածների մասին, մյուսը ազգությամբ գերմանացի Վիլֆրեդ Պոստի 1915-ի հոկտեմբերի 17-ի թվակիր նամակն էր Կոնիայի հայերի հետ կատարվածի մասին: Կցելով հիշյալ փաստաթղթերը իր պաշտոնական զեկուցագրին, դեսպան Մորգենթաուն ավելացնում է. «Ես կշարունակեմ Ձեզ ուղարկել նման վկայություններ առանց որևէ մեկնաբանության, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ դրանք ինքնին բավականաչափ խոսում են»: Հիրավի, առաջին փաստաթղթի հեղինակն, օրինակ, նկարագրելով Մուշ-Բիթլիսի հայության բարբարոսական ոչնչացումը, եզրակացնում է. «Մա մի պատմություն է, գրված արյունով»: Իսկ երկրորդ Վ. Պոստը իր նամակում ընդգծում է. «Այս ազգի (հայերի— Ռ. Ս.) նկատմամբ կիրառվում է դաժան և մշակված մի մեթոդ. սխտեմատիկ ոչնչացման ճանապարհով նրա թիվը նվազեցնել, և նրա իսպառ բնաջնջումը միայն ժամանակի հարց է»⁷:

Մյուս փաստաթղթերում, հատկապես Մորգենթաունի հասցեագրված ամերիկյան հյուպատոսների զեկույցներում, բացի կոնկրետ փաստերից, կան նաև գնահատականներ և ընդհանրացումներ, որոնք թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ տեղերում բռնագաղթի տեսարաններին ակնատես

ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչները ժամանակին հասկացել են, որ զանգվածային տեղահանությունների բուն նպատակն էր գլխավոր բնաջնջել արևմտահայությանը: Այսպես, Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնը հունիսի 5-ին տեղեկացնում է Մորգենթաունին և միաժամանակ պետական դեսպարտամենտին, որ «կառավարությունը ստացել է դիմումներ զանազան ճանաչված և նույնիսկ իշխանություն ունեցող անձանցից՝ վերջ դնելու ստեղծված իրավիճակին, որն, անկասկած, կարող է նրա դեմ առավել մեծ պարսավանք ու քննադատություն առաջ բերել, սակայն բոլոր այս դեմարշները ապարդյուն անցան»⁸:

«Խոսքը գնում է, անկասկած,— եզրակացնում է Ջեքսոնը,— խնամքով մշակված մի պլանի մասին, որի նպատակն է հայկական ցեղի լիակատար ոչնչացումը»⁹:

Իսկ Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Օսկար Հայզերը, Մորգենթաունին ուղղված հուլիսի 28-ի նամակում նկարագրելով Տրապիզոնի հայերի տեղահանության հանգամանքները, բերում է գերմանական հյուպատոսի հետևյալ խոսքերը. «Գերմանական հյուպատոսն ինձ ասաց, որ ինքը համոզված չէ, թե հայերին կարող են թույլ տալ վերադառնալ Տրապիզոն նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո»¹⁰, խոսքեր, որոնք կարծես կրկնում էին գերմանական դեսպան Վանգելնհայմին, որը տեղահանությունը դիտում էր մահվանը հավասարագոր մի քայլ:

1915-ի հոկտեմբերի 16-ի թվակիր գրությամբ Ջեքսոնը տեղեկացնում էր Խարբերդի հայերի տեղահանության մասին: Այս փաստաթուղթը, ի թիվս այլ հյուպատոսների կողմից բերված տվյալների, օգտագործվել է Մորգենթաուի հուշերում:

Ամբողջությամբ վերցրած, առաջին անգամ հրատարակվող այս փաստաթղթերը գալիս են լրացնելու անցած տասնամյակներում լույս տեսած առավել արժանահավատ ու անաչառ վկայությունների այն ամբողջությունը, որը մարդկությանը հիշեցնում է առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի դեմ գործարկված զանգվածային ցեղասպանու-

թյան փաստը, որն այսօր էլ դեռ փորձում են վիճարկել կամ սարգապես ժխտել իթթիհաթական մարդասպանների ջատագույներն ու պաշտպանները:

Ֆրանսիական «Յունանիտե» թերթը, անդրադառնալով Մորգեթթաուի հուշերին և նոր փաստաթղթերի հրապարակմանը, ընդգծում է. «Ներկա թուրքական կառավարությունը համառորեն ժխտում է ցեղասպանության իրողությունը, որի զոհը դարձան հայերը՝ սկսած 1915 թվականից: Ոչ մի լուրջ պատմաբան չի բաժանում նրա պնդումները»¹¹:

Այնուհետև «Յունանիտե» շարունակում է. «Այս գրքին ավելանում են ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի արխիվներում պահված այն զեկուցագրերը, որոնք մինչև այժմ երբեք չեն հրապարակվել: Ամբողջը միասին կազմում է ճնշող մի թղթապանակ, որը, ինչպես էլ որ այն փորձեն մեկնաբանել, ո՛չ մի կասկած չի թողնում այն բանում, որ ցեղասպանությունը իսկապես տեղի է ունեցել»:

Հողվածի վերջում նշվում է հետևյալը. «Հենրի Մորգեթթաուի «Հուշերը» և նորերս հրապարակվող փաստաթղթերը մասամբ լույս են սփռում ժամանակակից պատմության մեծագույն ողբերգություններից մեկի մութ ծալքերի վրա:

Անշուշտ գոյություն ունեն այլ վկայություններ, այդ թեմային են նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններ: Սակայն այստեղ առկա է իր վավերականությամբ յուրօրինակ ինչ-որ մի բան, որը չի կարելի անտեսել»¹²:

1985

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՑԱՄԲ

Հունգարիայի Ժողովրդական Հանրապետության մայրաքաղաքում՝ Բուդապեշտում լույս տեսնող «Ինտերպրես մագազին» հանրաժանոթ ամսագիրը իր 1985-ի օգոստոսի համարում զետեղել է հունգարացի լրագրող Ծանդոր Նովրատսկու «Մուսադաղը 70 տարեկան է» խորագիրը կրող հոդվածը՝ հայկական ջարդերն արտացոլող մի ցնցող լուսանկարով¹: Հողվածը հիմնականում նվիրված է 1915-ի եղեռնին և նպատակ ունի հունգար մասսայական ընթերցողին տեղյակ պահել հայ ժողովրդի վերապրած

110

մեծագույն ողբերգությանը, այդ աղետի դրդապատճառներին: Միաժամանակ հեղինակը փորձում է բացահայտել այն կապը, որ գոյություն ունի ժամանակակից հայկական ահաբեկչության և եղեռնի պատասխանատուների դատապարտման հարցի միջև: Այս առումով ևս հողվածը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, թեև ոչ բոլոր հարցերի գնահատականներն են համոզիչ ու հիմնավորված: Այսպես, հեղինակը գրում է, որ իբր սուլթան Մահմուդ II-ի (1808—1839) գահակալության տարիներին նայերն ապրում էին հանգիստ ու հավասարակշռված կյանքով, թե իբր XIX դարի առաջին կեսը Օսմանյան կայսրությունում «ազգային հանգստության դարաշրջան էր»: Այնուհետև հողվածագիրը գրում է, թե իբր «հետպատերազմյան թուրքական պատմագրությունը չի ժխտում այն փաստը, որ հայերի հետ անարդարացի են վարվել»: Սա արդեն նշանակում է ցանկալին իրականության տեղ ընդունել, որովհետև հատուկենտ հեղինակների վերապահություններով լեցուն խոստովանությունները հատկանշական չեն հայկական ցեղասպանության պատմությունը նեճափոխող թուրք հեղինակների հարյուրավոր հետազոտությունների համար: Դժվար է կիսել հեղինակի այն ենթադրությունը, թե ժամանակակից թուրք կառավարությունը իբր «չի կարող կողմնակից լինել 1915-ի թուրքական կառավարության գործողություններին», որովհետև փաստերը հակառակն են վկայում. թուրք կառավարողները համառորեն ժխտում են հայկական ցեղասպանության փաստը և փորձ իսկ չեն անում դատապարտելու երիտթուրքական պարագլուխների հանցավոր արարքները:

Եվ, վերջապես, խիստ նվազեցված է 1894—96 թթ. և 1915—16 թթ. ջարդերի ընդհանուր թիվը՝ համապատասխանորեն 100 հազար և 500 հազար՝ 300 հազարի և 1,5 միլիոնի փոխարեն: Ստույգ չէ նաև ներկայումս ամբողջ աշխարհում բնակվող հայերի ընդհանուր թիվը՝ 4,5 մլն 7,5 միլիոնի փոխարեն:

Նշված և մի քանի այլ թերություններով հանդերձ, ներկայացվող հողվածը գալիս է լրացնելու 1915-ի եղեռնի օտարալեզու պատմագրության էջերը՝ իր համեստ նպաստ

111

տը բերելով մարդկության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործության միջազգային չափանիշով ճանաչման ու դատապարտման գործին:

Հողվածը հունգարերեն բնագրից թարգմանել է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Կրայչիր Պիրոշկան:

* * *

«... Հայաստանը հանդիսանում է Եվրոպայի և Ասիայի ամենահին պետություններից մեկը: Հայերը քրիստոնեություն են ընդունել այն ժամանակ, երբ հունգարացիների նախորդները դեռ որսորդությամբ էին զբաղվում Ուրալի շրջակայքում: Միջին դարերի վերջին Հայաստանը դադարեց գոյություն ունենալ, որպես անկախ պետություն: Թուրքիան ու Պարսկաստանը իրար միջև բաժանեցին նախկինում ծաղկուն այդ պետությունը: Ավելի ուշ, Հյուսիսային Հայաստանի մի մասն անցավ ցարական Ռուսաստանին: Սկսած XVI դարից հայերն ընտելանում են անտուն ու անհայրենիք մարդկանց ճակատագրին, սովորում գաղթել, թաքնվել, հաշտվել այլ երկրներում հիմնավորվելու անհրաժեշտության հետ: Հենց այդ ձևով հայերը հայտնվեցին հեռավոր երկրամասերում, իմիջիայլոց և Հունգարիայում, Տրանսիլվանիայում, XVII դարում՝ Սամոշուլյարի և Էրժեբեշվարոշի շրջաններում: Նրանցից մի քանի հազարը վերջնականապես հաստատվեցին և հետագայում ձուլվեցին հունգարացիների հետ, թեև նրանք աշխատում են պահպանել իրենց հավատը, լեզուն ու սովորույթները, ինչպես նաև հայկական ինքնագիտակցությունը: Անցյալ դարի առաջին կեսին, սուլթան Մահմուդ II-ի (1808—1839 թթ.) գահակալության շրջանում հայերը ապրում էին հանգիստ, հավասարակշռված կյանքով Թուրքիայի տարածքում. ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, XIX դարի առաջին կեսը դարձավ ոսկե դարաշրջան տաղանդավոր ու աշխատասեր, ինչպես արվեստների, այնպես էլ առևտրի մեջ հաջողակ հայերի համար: Այդ շրջանը Թուրքիայում հանդիսացավ ազգային հանգստության դարաշրջան: Միջերկրական ծո-

վի ափին հույները, քաղկաններում սեֆարի հրեաները, իսկ երկրի ներսում հայերը ստեղծեցին ծաղկող առևտրական ու արդյունաբերական կյանք: Սուլթանի կողմից հրապարակված ազգային օրենքը իրականացնում էր երկրում ժամանակակից եվրոպական սկզբունքների վրա հիմնված հասարակության պահանջները: Թվում էր թե «Եվրոպայի հիվանդ պետությունը», այսինքն Թուրքիան, ոտք է դնում առաջադիմության և մարդկային ու ազգային իրավունքների իրականացման ուղին: Ծրջադարձը կատարվեց 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց Ռումինիան, Չեռնոգորիան, Բուլղարիայի մի մասը, այնուհետև Կիպրոսը, Թունիսն ու Եգիպտոսը: Գահ քարձրացավ Աբդուլ Համիդ II-ը, որն ընտրեց ազգային հարցի լուծման պարզ ձև: Նա այն կարծիքին էր, որ ամեն կարգի անկարգությունները երկրում քրիստոնյա ազգային փոքրամասնությունների անջատողական ձգտումների հետևանք են: Իր մակիավելիական քաղաքականությամբ նա գրգռում էր հայերի դեմ հարևան քրդական քոչվոր ցեղերին՝ նրանց տալով ձեռքերի լրիվ ազատություն:

Դժվար չէ պատկերացնել, թե վայրենի ու հետամնաց լեռնային ցեղերը ի՞նչ էին հասկանում «ձեռքերի ազատության» տակ: Սովորական դարձան ամբողջ գյուղերի հրկիզումները, կանանց առևանգումները, ընտանիքների կողոպուտը: Սակայն այդ բոլորը ոչինչ էր այն իրադարձությունների համեմատությամբ, որոնք տեղի ունեցան 1896-ին: Մոտ 100 հազար հայ զոհ դարձավ զանգվածային ջարդին, որը կազմակերպվեց Ստամբուլում և մի քանի այլ քաղաքներում: Իրա հետևանքով հայերը զանգվածաբար դուրս եկան երկրից, գնալով Ռուսաստան, Ամերիկա, Ֆրանսիա և իրենց նկատմամբ ավելի հանդուրժող արաբական երկրներ: 12 տարի հետո երիտթուրքական շարժման դրոշի ներքո 1908 թ. թուրք երիտասարդ մտավորականության 200 ներկայացուցիչներ հաղթանակ տարան իշխանության համար մղվող պայքարում: Սուլթանին ստիպեցին հրաժարվել գահից, ու թեև նրա եղբայրը՝ Մեհմեդ V-ը դարձավ սուլթան, երկրի հիմնական կառավարողները դարձան

երիտթուրքերը: Հայերը կարծում էին, որ եկել է նոր դարաշրջան, որ բարբարոսական ֆեոդալիզմի փոխարեն այսուհետև իշխելու են խաղաղությունը, երիտթուրքերի կողմից հռչակված եղբայրության, հավասարության ու ազատության գաղափարները: Երիտթուրքերը սակայն յուրովի էին մեկնաբանում Թուրքիայի մոդեռնացումը: Էնվեր, Թալեաթ ու Ջեմալ փաշաները (չարաբաստիկ երիտթուրքական եռյակը) հռչակեցին նոր սահմանադրություն, սակայն նրանք ձգտում էին Թուրքիայի վերածննդին հասնել երկրի լրիվ ռազմականացման և ազգային բոլոր փոքրամասնությունների թուրքացման ճանապարհով:

Նորից գործի դրվեցին թնդանոթները: Առաջին և երկրորդ բալկանյան պատերազմներին Թուրքիան մասնակցություն ունեցավ մեծ ամբարտավանությամբ, սակայն վերջ ի վերջո ընդմիջտ կորցրեց իրեն ենթակա բալկանյան հողերը՝ բացառությամբ Արևելյան Թրակիայի: Հայկական փոքրամասնությունը, որն այդ ժամանակ հաշվվում էր երկու և կես միլիոն մարդ՝ երկրի 23 միլիոն բնակչությունից, գեներ ձեռքին կռվում էր Թուրքիայի կողմում, չնայած այն բանին, որ 1909-ին թուրքերը Ադանայում կազմակերպել էին հայերի զանգվածային ջարդ: Հայերը վստահում էին երիտթուրքերին:

1914-ի աշնանը երիտթուրքերը որոշեցին, որ եկել է ժամանակը վերականգնելու թուրքական մեծ կայսրությունը: Սակայն նրանք սխալվեցին, կապվելով Կենտրոնական պետությունների հետ՝ Գերմանիայի գլխավորությամբ: Եվ առաջին հաջողություններից հետո, նրանք ինչպես Կովկասյան, այնպես էլ Արևմտյան ճակատներում, Բալկաններում ու Սուեզի ջրանցքի մոտ պարտություն կրեցին:

Ռազմական այդ անհաջողություններն օգտագործելով, թուրքական կառավարությունը հորինեց լեգենդ Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնության դավաճանության վերաբերյալ: Հայտարարվեց, որ Հյուսիսում հայերը, իսկ Միջերկրականի ափերին հույները գործում են թշնամիների հետ համատեղ և նախապատրաստում են երկրի կործանումը:

Գուցե և այն հայերը, որոնք ապրում էին Սև ծովի և Անդրկովկասի շրջանում, հոգեպես ռուսների կողմն էին՝ տառապելով թուրքական ջարդերից: Բայց եթե նույնիսկ նրանք իրենց սրտի խորքում փայփայում էին նման զգացմունքներ, այդ բանը իր արտահայտությունը չգտավ ո՛չ սարտաժի, և ո՛չ էլ ապստամբությունների մեջ: Ծիշտ է, որ սահմանի մյուս կողմում ռուսական գերիշխանության ներքո ապրում էին մեկնկես միլիոն հայեր, որոնք երազում էին իրենց ազգի ազատության մասին, սակայն դա ևս բավարար պատճառ չէր այն սարսափելի արարքների համար, որոնց դիմեց թուրքական կառավարությունը:

Թալեաթ փաշան, որն այդ ժամանակ ներքին գործերի մինիստր էր, հայտարարեց «Բեռլիներ տագեբլատի» թղթակցին. «Հայաստանում տխուր դեպքեր կատարվեցին, բայց հիմա ես կարող եմ հանգիստ քնել: Մեզ մեղադրում են այն բանում, որ մենք տարբերություն չէինք դնում հանցավոր և անմեղ հայերի միջև: Դա պարզապես անհնարին էր, քանի որ նա, ով այսօր անմեղ է, վաղը կարող է դառնալ հանցագործ»²: Առնույդ Թոյնբին, անգլիական հայտնի և առավել անաչառ պատմաբաններից մեկը, նշում է, որ հայերի զանգվածային ոչնչացումը տեղի ունեցավ երեք էտապներով, որոնք չափազանց նմանվում են նացիստների կողմից հրեաների դեմ 30 տարի հետո կիրառված մեթոդներին³:

Առաջին հերթին բանակ զորակոչվեցին հայ տղամարդիկ, որոնց բանակում զինաթափ արեցին և քշեցին երկրի խորքը՝ ճանապարհային շինարարական աշխատանքներ կատարելու: Այնուհետև ճանապարհին նրանց բոլորին ոչնչացրեցին:

Երկրորդ. հայ բնակչությանը ստիպեցին հանձնելու զենքերը, մի բան, որ հնարավորություն տվեց խուզարկություններ կատարել, թալանել ու հաշվեհարդար տեսնել: Այդ նույն ժամանակ քշեցին քաղաքի ու գյուղերի համբավավոր քաղաքացիներին, որոնք այլևս ետ չվերադարձան: Երրորդը, որը հանդիսացավ ողբերգության վերջին արարը, հայերին հավաքեցին քաղաքների ու գյուղերի հրապարակներում, որտեղից էլ սկսվեց բռնագաղթը:

Ի պատասխան միջազգային կազմակերպությունների ու չեզոք դիվանագետների հուզումնալից բողոքների, Ստամբուլի իշխանությունները հայտարարեցին, որ հայերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները բացատրվում են պետության անվտանգությունը պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ:

Իսկ բռնագաղթը (դեպորտացիա) դա հայ ազգաբնակչության տեղափոխությունն է բնակության մի այլ վայր: Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը հեռագրում էր Հալեպի նահանգապետին. «Նախկինում ձեզ հայտնվել է, որ թուրքական կառավարությունը, Ջեմիեթի կարգադրությամբ, որոշել է իսպառ բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: Նրանք, ովքեր կհակադրվեն այդ հրամանին և որոշմանը, չեն կարող մնալ կայսրության պաշտոններում: Նրանց (հայերի—Ռ.Ս.) գոյությանը պետք է վերջ դնել, որքան էլ որ հանցավոր լինեն միջոցները, հաշվի չառնելով ո՛չ տարիքը, ո՛չ էլ սեռը և խոճի ձայնը»⁴:

Եթե հաշվի չառնենք ջարդերը տեղերում, ապա բռնագաղթի «նորմալ» ընթացքը հետևյալն էր. իշխանության ներկայացուցիչը և ոստիկանները հայտնվում էին հայկական քաղաքներում ու գյուղերում, բնակչությանը թողնելով շատ կարճ ժամանակ անձնական իրերը հավաքելու համար, և այնուհետև նրանց քշում էին՝ առանց նախապես հայտնելու, թե ո՛ր եմ տանում: Վերջնական հանգրվանն էր Միջագետքի անապատը՝ Դեր Ջորը:

Տեղահանվածները ամբողջ ճանապարհն ստիպված էին անցնել ոտքով, ոտաբորիկ, քարքարոտ ճանապարհներով կիզիչ արևի տակ, առանց նորմալ սննդի: Հասկանալի է, որ մեծ մասը չհասավ վերջնակետին: Իսկ նրանք, ովքեր հասան, ցնցոտիների մեջ էին, գրեթե մերկ, միձև նսկորները հյուծված: Ծանապարհին զոհվածների դիակները գցում էին գետը կամ թողնում անթաղ, որի հետևանքով տիֆի համաճարակ բռնկվեց: Տեղահանվածների ճակատագիրը սարսափելի էր: Ով չմեռավ ժանտախտից, նրան սպանեցին, կամ իրենք վերջ տվեցին իրենց կյանքին, կամ քաղցից մահացան: Ժամանակակիցների կողմից քերված բոլոր փաստաթղթերը վկայում են, որ շատերը կորցնում

էին գիտակցությունը՝ մարդկային տառապանքներից, իրենց նետում Եփրատ գետը և այլն:

Ծառերն են գրել անապատի սարսափների մասին, քայց գերադասելի է խնայել մեր նյարդերը և չվերականգնել այդ սարսափները: Բավարարվենք մի քանի տվյալներով: Սըվասից տեղահանված տասնյակ հազար հայերից միայն 150-ը հասավ Հալեպ: Խարբերդից աքսորված 5000 հոգուց Հալեպ հասավ 213 մարդ: Ամենից շատ տառապում էին կանայք ու երեխաները, ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք թողնվել էին անպաշտպան, քախտի քմահաճույքին, քանի որ տղամարդկանց նախապես զինակոչել էին և այնուհետև տարել հարկադիր աշխատանքների, այլև այն պատճառով, որ քրդերը հաճախ առևանգում էին նրանց, իսկ նրանց երեխաներին թողնում էին քախտի քմահաճույքին: Ծանապարհներին, քաղաքներում հայ կանանց ցուցադրում էին վաճառքի նպատակով: Թուրքերը կարող էին նրանց ազատ ընտրել իրենց հարեմի համար, և կանայք ու երեխաները ստիպված էին ընդունել մահմեդականություն...

Հայկական հարցը Թուրքիայում այսպիսով «վճռվեց»:

Չոհեթի մասին տարբեր աղբյուրներ տարբեր թվեր են նշում, սակայն նույնիսկ թուրք պատմաբան Հիքմեթ Բալուրի կարծիքով, որը բացահայտորեն վարդազույն ձևով էր գրել այդ մասին, զոհվածների թիվը կես միլիոն էր:

Փաստերը ինքնին խոսում են իրենց մասին: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայում ապրում էին մոտ երկու միլիոն հայեր: Ներկայումս պաշտոնական վիճակագրությունը ցույց է տալիս 65 հազար: Հետպատերազմյան թուրք պատմագրությունը չի ժխտում այն փաստը, որ հայերի հետ վարվեցին անարդարացի: Սակայն, հայ ազգի զանգվածային ջարդերի ու բնաջնջման փաստը չափազանց ծանր էր նրանց խոստովանության համար: Այնուամենայնիվ, պետք էր հաշվետվություն տալ աշխարհի առաջ կատարված դեպքերի համար: Դա պատճառ դարձավ այնպիսի տեսությունների համար, ինչպես վերը նշված Հիքմեթ Բալուրինն է, որն իր «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» աշխատության մեջ գրում է. «Թուրքական իշխանությունները քիչ թե շատ կոռեկտ վարվեցին

տեղահանման հարցում..., սակայն հեռավոր նահանգներում քրդերի ու օժանդակ ջոկատների կողմից թույլ տրված ծայրահեղությունների, տիֆի, հոգնածության և սննդի բացակայության պատճառով տեղի ունեցավ հայերի զանգվածային կորուստ»: Պետք է ասել, որ չնայած մի քանի երջանիկ բացառությունների, տերությունները չօգնեցին հայերին: Պատմությունը մարդասպանների աջակիցը դարձավ:

1915-ին Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը դիվանագիտական հարաբերություններ չունեին Թուրքիայի հետ և այդպիսով չկարողացան հանդես գալ հայերի շահերի պաշտպանությամբ:

Գերմանիայում ու Ավստրո-Հունգարիայում հասարակական կարծիքը դատապարտեց թուրքական կառավարության կողմից ընդունված միջոցառումները, սակայն իրենց դիվանագիտական շահերից ելնելով ճշված երկրների կառավարությունները չկամեցան հակադրվել իրենց դաշնակցին:

Գերմանական թերթերում երբեմն տպագրվում էին հողվածներ հայերի զանգվածային ջարդի մասին, սակայն դրանք չէին մեկնաբանվում, թեև գերմանական մարդատերները, կրոնական ու աշխարհիկ մարդիկ դիվանագետի կամ միսիոների պաշտոնում ակամատես լինելով դեպքերին (օրինակ, աստվածաբան դոկտոր Լեպսիուսը⁵, Հալեպի գերմանական հյուպատոս դոկտոր Ռյոպերը և ուրիշներ), մանրամասն նկարագրեցին այդ սարսափելի իրադարձությունը: Այդ փաստաթղթերը երկար ժամանակ արգելված էր հրատարակել: Չեզոք երկրները (1915-ին դրանց թվին էր պատկանում նաև ԱՄՆ-ը) փորձում էին փրկել հայերին, սակայն Ստամբուլի կառավարող շրջանները մնացին անդրդվելի:

Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուի հուշերը վկայում են, որ նա բազմիցս ընդունելություն է խնդրել Էնվերի ու Թալեաթի մոտ, որպեսզի նրանց համոզի փոխել իրենց վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Թալեաթը հարցրել է նրան. «Ի վերջո, ինչո՞ւ եք դուք այդքան անհամազուտանում հայերի համար, չէ՞ որ դուք հրեա եք, իսկ այդ ժողովուրդը՝

քրիստոնյա: Մահմեդականներն ու հրեաները միշտ էլ իրար լավ են հասկացել: Ինչո՞ւ համար եք դուք բողոքում, ինչո՞ւ չեք թողնում, որ մենք վարվենք քրիստոնյաների հետ, ինչպես որ ցանկանանք»: Մորգենթաուն գրանցեց իր օրագրում հետևյալ միտքը. «Հաճախ եմ ես նկատել, որ թուրքերը բոլոր հարցերին մոտենում են գործնականորեն: Նրանք հասկանում են, որ հրեան օգնում է հրեային, իսկ քրիստոնյան քրիստոնյային, բայց արդարության ու ազնվության հասկացողությունները բոլորովին հեռու են նրանցից»: Իմիջիայլոց դեսպանն այսպես է պատասխանել Թալեաթին. «Ես եկել եմ Ձեզ մոտ ոչ թե որպես հրեա, այլ որպես Ամերիկայի դեսպան: Իմ հայրենիքում ապրում են 97 միլիոն քրիստոնյաներ և ընդամենը երեք միլիոն հրեաներ: Ես Ձեզ դիմում եմ ոչ թե որևէ ազգի կամ կրոնի անունից, այլ հանուն մարդասիրության... հետևաբար եթե Ձեր համար մարդասիրական կողմը նշանակություն չունի, գործին նայեք նյութական կորուստների տեսանկյունից: Հայերի մեջ կան շատ առևտրականներ, գործարար մարդիկ, նրանք արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում են, վճարում են հարկերը: Ինչի՞ կվերածվի երկրի տնտեսական կյանքը առանց նրանց»: Մինիստրը պատասխանել է այսպես. «Մեզ չեն հետաքրքրում առևտրական կորուստները: Մենք դրանով չենք զբաղվում: Պարզապես մենք թույլ չենք տա, որ հայերն ապրեն Անատոլիայում: Նրանք կարող են ապրել անապատում, բայց ոչ մի դեպքում որևէ այլ վայրում...»

Թուրքական կառավարության պարզ ու ցինիկ ստրատեգիան նրա ձգտումն էր մինչև պատերազմի ավարտը հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ: Նա ցանկանում էր ստեղծել կրոնական տեսակետից միատարր երկիր և մինչև պատերազմի վերջը, որի հաղթանակին նրանք ավելի ու ավելի քիչ էին հավատում, ավարտել գործը՝ միջազգային հասարակական կարծիքը դնելով կատարված փաստի առջև:

Չէ՞ որ այն, ինչ որ կատարվեց, ոչ ոք չի կարող փոխել (այդ փոփոխությունը մեզ ծանոթ է): Հիտլերը ծրագրելով հրեաների զանգվածային բնաջնջումը, պատաս-

խանել է առարկողներին. «Ը՛վ է այսօր տակավին հիշում հայերի ոչնչացման մասին»⁶:

Փաստաթղթերը հստակ կերպով տարբերություն են դնում թուրք մղեռանդ ղեկավարների, նահանգապետների, ոստիկանների և հայերի նկատմամբ թուրք ժողովրդի կողմից դրսևորված վերաբերմունքի միջև: Ասիական հետամնաց պայմաններում ապրող թուրք աղքատ բնակչությունը զարմանքով էր նայում հայերի մահվան երթին: Նախդնում էր դժբախտներին ու կարեկցում նրանց: Սակայն ո՛չ թուրք ժողովուրդը կարողացավ ժամանակին կանգնեցնել դեպքերի ընթացքը, ո՛չ էլ ներկայիս կառավարությունը կարող է կողմնակից լինել թուրք կառավարության գործողություններին 70 տարի սրանից առաջ: Պետք է նշել, որ 1915-ին թուրք-արաբական տերիտորիայի վրա (Սիրիայում և Միջագետքում շատ արաբներ ապրում էին թուրքական գերիշխանության ներքո) շատերը չհամաձայնվեցին հայերի ոչնչացման վերաբերյալ պետական հրամանի հետ: Ջելալ բեյը՝ Հայեպի նահանգապետը պատասխանեց հետևյալ կերպ. «Ես այս նահանգի նահանգապետն եմ և չեմ կարող նրա դահիճը դառնալ»: Նրան անմիջապես ազատեցին պաշտոնից: Դեր Ջորի նահանգապետի տեղակալը նույնպես մտադիր էր թեթևացնել տեղահանվածների նակատագիրը, և նա նույնպես պաշտոնագուրկ արվեց՝ փոխարինվելով դաժան մի պաշտոնյայով: Հայերի տառապանքները կարեկցանք էին առաջ բերում արաբ բնակչության մեջ, շատերը թաքցնում էին հայ երեխաներին, թեև դրա համար պատիժ էր հասնում, նույնիսկ մահապատիժ:

Թուրք քաղաքագետների ու հասարակական գործիչների մեջ նույնպես գտնվեցին մի քանիսը, որոնք համարձակվեցին իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնել այդ հրամանի դեմ: Ընդդիմադիր լիբերալ կուսակցության ղեկավար Թերիֆ փաշան հայտարարեց շվեյցարական թերթին. «Երբ որ մի ժողովրդի, որը կարող էր թուրքական կայսրության վերածննդի երաշխիքը հանդիսանալ, ոչ միայն կեղեքում են, այլև ոչնչացնում, նույնիսկ անզգա մարդու սիրտը կտոր-կտոր է լինում: Ես ցանկանում եմ արտահայտել իմ

զայրույթը դահիճների դեմ և իմ կարեկցանքը՝ մեռնող ժողովրդին»: Ազատամիտ կուսակցության մյուս ղեկավարը՝ Իսմայիլ Հաքքըն հայտարարեց Սալոնիկում լույս տեսնող թուրքական թերթին. «Ամեն մի հալածանք, անկախ այն բանից, թե բնակչության որ խավի դեմ է այն ուղղված, աններելի հանցագործություն է: Անտարբեր անցնել դրա կողքով, նշանակում է հանցագործության մեղսակիցը դառնալ: Հեռավոր ծայրամասերում սպանում են հայերին: Ամբողջ արտով ես կարեկցում եմ մեր աղետյալ հայրենակիցներին»: Նույնիսկ պառլամենտում գտնվեց մի մարդ, որը դատապարտեց հայերի բնաջնջումը և փորձեց պաշտպանել նրանց: Պատլամենտի նախկին նախագահ Ահմեդ Ռիզայի ելույթը բուն վեճերի առարկա դարձավ, սենատի շատ անդամներ բաժանեցին Ռիզայի կարծիքը, սակայն Թալեաթը խուսափեց պատասխանից: Դրա փոխարեն նա չկարողացավ խուսափել իր նակատագրից: Երիտասարդ մի հայ (խոսքը Սողոմոն Թեհլերյանի մասին է— Ռ. Ս.) գնդակահարեց նրան Բեռլինում: Նույն ձևով ավարտեց իր կյանքը Ջեմալ փաշան: Իսկ Էնվեր փաշան սպանվեց ռազմաճակատում (հակախորհրդային բասմաչական շարժումը գլխավորելիս— Ռ.Ս.):

Ծան քիչ հայեր կարողացան խուսափել նակատագրից: Նրանք ովքեր ապրում էին հյուսիսում, հնարավորություն ունեցան ոռոսական բանակի հարձակման պահին փախչել հարևան երկիրը (Անդրկովկաս— Ռ. Ս.): Ստամբուլում արյունոտ հանցագործությունները կատարվում էին հնարավորին չափ գաղտնի պայմաններում: Միջազգային հասարակական կարծիքը և մամուլի արտասահմանյան օրգանները չափազանց մոտ էին գտնվում: Չնայած դրան, հսկայական երկրում, սկսած Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծովը և Մարմարա ծովից մինչև Եփրատ գետը, հազիվ թե մի տեղ մնաց, ուր հայերը կարողանային խուսափել մահվանից:

1933-ին ավստրիական գրող Ֆրանց Վերֆելը Պրագայից բերեց Վիեննայում գտնվող Ժոննայի-ֆերլազ հրատարակչություն «Մուսադադի 40 օրը» վերնագիրը կրող վեպի նեռագիրը: Վեպը անգնահատելի ծառայություն մատուցեց

աշխարհին՝ հայերի հարցում: Թեև վեպի նյութը նվիրված է 1915-ի հայ ժողովրդի ողբերգությանը, գիրքը մի բողոք է ժամանակակից բարբարոսության, ոստիկանի դեմ, և գործողության է կոչում: Գրքի լույս ընծայման տարում նացիստները եկան իշխանության և շուտով ձեռնարկեցին հրեաների մտածված ու մեխանիզացված ոչնչացմանը: Այսպիսով Վերֆեյի վեպը մի մարգարեություն դարձավ:

Թերևս այդ է պատճառը, որ շատերը մտածում են, որ վեպում նկարագրված պատմությունը մի այլեզորիա է, երևակայության արգասիք: Սակայն գրողը օգտվել է փաստաթղթերից, առաջին հերթին Լեպսիուսի զեկուցագրերից: Վեպում պատմվում է, թե ինչպես էր հայկական մի փոքր գյուղի բնակչությունը դիմադրում տեղահանությանը, և թե ինչպես ի վերջո նա փրկվեց ֆրանսիական մի հաճախակի օգնությամբ:

Ինչպիսի՞ ճակատագրի արժանացան եղեռնից փրկված հայերը:

Այդ հարցին պատասխանենք վիճակագրական տվյալներով: Թվերը մոտավոր են, որովհետև միայն Խորհրդային Միությունում է, որ հայերը ապրում են իրենց սեփական հանրապետությունում, մնացած վայրերում նրանք ապրում են, որպես ազգային փոքրամասնություն, կամ որևէ մի երկրի հայախոս քաղաքացիներ, կամ միայն պահում են իրենց հայկական ծագման մասին հիշողություններ:

Խորհրդային Միությունում ապրում է երեք և կես միլիոն հայ, որոնցից երկու երրորդը Հայկական ԽՍՀ-ում, մնացածները Վրաստանում, Ադրբեջանում և Միության մյուս մասերում: Սիրիայում ու Լիբանանում ապրում է մոտ երկու հարյուր հազար հայ, Իրանում նրանց թիվը 15 տարի առաջ կազմում էր 130 հազար: Թուրքիայում մնացել է 65 հազար հայ: ԱՄՆ-ում բնակվում է 500 հազար հայ, մեծ մասամբ Կալիֆոռնիայում, հատկապես Ֆրեզնո քաղաքում: Ֆրանսիայում գոյություն ունի բավականին ուժեղ հայկական գաղութ՝ մոտ 300 հազար մարդ: Աշխարհի շատ երկրներում կան ոչ մեծ հայկական համայնքներ, ընդամենը

մի քանի հազար հոգուց քաղկացած: Ամբողջ աշխարհի հայ ազգաբնակչությունը հաշվում է չորս և կես միլիոն:

Շատ երկար ժամանակ կապահանջվեք թվարկելու համար հայկական ծագում ունեցող ականավոր անձանց: Բավական է թվել նրանցից մի քանիսին. Գոհար Գասպարյան, Շառլ Ազնավուր, Վիկտոր Համբարձումյան, Արամ Խաչատուրյան, Անաստաս Միկոյան, Գալուստ Գյուլբենկյան, Վիլյամ Սարոյան: Հունգարահայերի թվում նույնպես նշենք ամենահայտնիներին. Յանոշ Ցեց, Էլեներ Բանյան (Ջուբոյ), Տերյու Մայի, Ծոնեֆանիա Մոլդովան, Բելլա Իշեկուտ, Գերգի Չիկլ, Լասլո Գորոպե և ուրիշներ:

Աշխարհը շատ շուտ է մոռանում: Սա հայկական ողբերգությունից արվող հետևություններից մեկն է: XX դարում դա միակ զանգվածային բնաջնջումը չէր, սակայն բոլոր եղածների մեջ ամենախաղաղն էր: Պատմությունը փակեց հայկական ողբերգության էջը...»:

1986

**ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄ ԵՆ ԹՈՒՐԶ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՆԵՐԻՆ**

**ՀԱՅԵՐԻ ԳԵՆՈՑԻԴԸ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայերի զանգվածային ջարդերը Թուրքիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զայրույթի ու բողոքի ալիք առաջացրեցին եվրոպական և համաշխարհային հասարակայնության մեջ: Տարբեր ազգության ու քաղաքական համոզմունքների մարդիկ ցասումնայի կերպով դատապարտեցին երիտթուրքական կառավարողների հրեշավոր չարագործությունները Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Ռազմական իրադրության քողի տակ և Թուրքիայի գլխավոր դաշնակից կազմակերպության Գերմանիայի թողսվությամբ երիտթուրքական պարագլուխները իրականացրեցին խնամքով մշակված իրենց ծրագիրը՝ հայկական հարցը լուծել արևմտահայության իսպառ բնաջնջման եղանակով, որի հետևանքով ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում (Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա և այլն) այդ ժամանակ բնակվող 2,3 միլիոն հայ ազգաբնակչությունից փրկվեց մոտ 800 հազար մարդ: Պատերազմական իրավիճակը և իթթիհաթական վերնախավի կողմից ձեռնարկված հատուկ միջոցառումները, անշուշտ, խանգարեցին, որ համաշխարհային հասարակական կարծիքը օր առաջ տեղեկանա XX դարի առաջին ցեղասպանության մասին, սակայն արդեն 1915-ի վերջին հրապարակվեցին առաջին տեղեկությունները, բրոշյուրներ

և ջարդերի անմիջական ականատեսների վկայությունները¹: 1916-ին լույս տեսան անգլիական պետական գործիչ և պատմաբան Ջեյմս Բրայսի ու Առնոլդ Թոյնթիի կազմած փաստաթղթերի սովարածավայ ժողովածուն² և գերմանական արևելագետ, հումանիստ Յոհաննես Լեպսիուսի «Հանդրդում հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում» մեծարժեք աշխատությունը³: Նույն տարին անգլերենից թարգմանվեց ռուսերեն և հրատարակվեց Պետրոգրադում հայկական ջարդերի ականատես, ամերիկյան հայտնի իրավաբան դոկտոր Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի «Նորագույն պատմության ամենասև էջը» հայտնի գիրքը⁴:

Հայկական ջարդերը Թուրքիայում դատապարտեցին Սերգեյ Կիրովը, Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին և ուրիշներ Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը, Անտուան Մեյեն, Ժակ դը Մորգանը, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Ռընե Պիոնը Ֆրանսիայում, Կարլ Լիբկնեխտը, պրոֆեսոր Յոզեֆ Մարկվարտը, գրող Արմին Վեգները, դոկտոր Լեպսիուսը Գերմանիայում, և շատ ուրիշներ:

Հիշյալ և մի շարք այլ ականավոր անմիջք իրենց գրքերում ու հոդվածներում, ինչպես նաև հրապարակային ելույթներում մերկացնում էին իթթիհաթական կառավարողների ազգայնամոլ քաղաքականությունը, մասնավորապես արևմտահայերի դեմ նրանց ձեռնարկած անմարդկային քայլերը:

«Նույնիսկ տխրահռչակ թուրքական սահմանադրությունը,— գրում էր Յուրի Վեսելովսկին,— որը պետք է, ինչպես ենթադրում էին, երաշխավորեր օրենքի առաջ Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների հավասարությունը և, ընդհանրապես, հաստատեր օրինականության ու կրոնական հանդուրժողության թագավորություն, սկիզբ դներ կուլտուրային ու առաջադիմությանը, արմատապես չփոխեց իրերի քարացած կարգը: Արդեն իսկ այն փաստը, որ նոր ռեժիմի պայմաններում կարող էին, թեև սակավ դեպքերում, բայց տեղի ունենալ, ինչպես նախկինում, Աբդուլ Համիդի օրոք, ջարդեր Ադամայի նման՝ մեկը առավել ար-

յունահեղ ջարդերից, պերճախոս կերպով վկայում էր, թե ինչ անպտուղ զբաղմունք է նոր գինին հին տիկերի մեջ լցնելը, թե որքան անզգույշ քայլ է հույս դնել վերացական սկզբունքների վրա, երբ պետական օրգանիզմի ընդհանուր ոգին ու համակարգը մնում են անփոփոխ»⁵:

Ականավոր արևելագետ Յոզեֆ Մարկվարտը նույնպես մատնանշում էր, որ թուրքական սահմանադրության հռչակումից հետո տիրապետող վերնախավի քաղաքականության հիմնական կարգախոսը նույնն էր. «երբ որ հայեր չեն լինի, չի լինի նաև հայկական հարցը»: «Ադանայի սարսափելի ջարդը ցույց տվեց,— շարունակում է հեղինակը,— որ երիտթուրքերը, որոնք տարօրինակ կերպով Եվրոպայի հասարակական կարծիքի առջև լիբերալների համբավ էին ձեռք բերել, իրենց ինքնական դաժանությամբ ոչնչով չեն զիջում մեծ դահիճ Արդուլ Համիդին»⁶:

Հիրափի, ընդամենը մի քանի ամիս պահանջվեց, որ երիտթուրքական հեղափոխությունը, Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ կիսատ-պոստ ու մակերեսային այդ հեղափոխությունը, դրսևորեր իր իսկական էությունը: Արդեն 1908 թվականի սեպտեմբերին երիտթուրքերը վերանայեցին իրենց օգոստոսյան ծրագիրը, արմատական բոլոր կետերը փոխարինելով չափավոր ու անորոշ խոստումներով: Գյուղացիներին հող տալու պահանջը փոխարինվեց մի ձևակերպումով, որտեղ ասված էր. «ապահովել հնարավորություն», որ գյուղացիները կարողանան ձեռք բերել հողակտորներ՝ «առանց հողակտորների իրավունքները սահմանափակելու» և այլն:

Ինչ վերաբերում է ազգային հարցին, այստեղ երիտթուրքերը շուտով հրաժարվեցին օսմանիզմի ձախողակ վարդապետությունից, այն փոխարինելով պանթուրքիզմով:

«Թուրքական ազգայնականությունը և պանիսլամիզմի գաղափարը,— նշում էր Լեպիուսը,— բացառում էին կայսրության տարբեր ազգությունների միջև որևէ հավասարություն և որպես դավաճանություն էին որակում ամեն մի շարժում, որը կայսրության փրկությունը տեսնում էր նրա ապակենտրոնացման և տարբեր մասերին ինքնավարություն տալու մեջ: Ազգայնական ու կենտրոնաձիգ

միտումները ուղղված էին ոչ միայն ոչ մահմեդական ազգությունների՝ հույներ, հայեր, ասորիներ, հրեաներ, այլև ոչ թուրք ժողովուրդների՝ արաբների, սիրիացի մահմեդականների, քրդերի, ինչպես և շիթների դեմ: Պանթուրքիզմը դարձավ յուրատեսակ մի կուռք, և ամենադաժան միջոցներ ձեռնարկվեցին բոլոր ոչ թուրք տարրերի դեմ»⁷:

Կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների թուրքացման և մահմեդական ժողովուրդների բռնի ձուլման իրենց քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը հատուկ տեղ էին հատկացնում հայերին, որպես դժվար տարրալուծվող ազգի, միաժամանակ դիտելով նրանց որպես հիմնական խոչընդոտ «մեծ Թուրանի» ճանապարհին: Եվ այսպես, որոշվեց սկսել հայերից: Այդ հարցը հատուկ քննության առարկա դարձավ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստում, որտեղ «հիմնավորվեց» հայ ժողովրդի ոչնչացման անհրաժեշտությունը: Ահա թե ինչ էր ասել այդ նիստում իթթիհաթական կուսակցության տեսաբան դոկտոր Բեհաեդդին Շափիրը.

«Մենք՝ հեղափոխականներս, հանուն թուրք ազգի և օսմանյան պետության ազգային իդեալների ստեղծեցինք Իթթիհաթի իշխանությունը: Մեր ազգային մշակույթում մենք կարող ենք հանդուրժել միայն թուրքական սերմի ծաղկումը: Մենք պարտավոր ենք մեր հայրենիքը մաքրել անցյալից մնացած ազգերից, արմատախիլ անել նրանց, ինչպես մոլախոտերի: Սա՛ է մեր հեղափոխության նշանաբանն ու նպատակը»⁸:

Համաշխարհային պատերազմի բռնկումը երիտթուրքական կառավարողներին հնարավորություն ընձեռեց իրականացնելու արևմտահայության բնաջնջման այդ ծրագիրը:

«Թուրքիայի գոյությունն ապահովելու պատրվակով,— գրում է դեպքերի ականատես, Պարտիզակի ամերիկյան դպրոցի ուսուցչուհի Ադա Չեմբերսը,— կառավարող կիկը ձեռնամուխ եղավ հայերի ազգային անարգմանն ու հալածանքներին: Պատերազմը դրա համար միայն հնարավորություն էր և ոչ թե պատճառ: Նա մերկացրեց թուրքական կառավարության խորագույն գաղտնիքները»: «Թուրքական թերթերում,— վերհիշում է հեղինակը,— երևացին հողփած-

ներ այն պնդումով, որ Թուրքիայի բարձրագույն շահերը պահանջում են միատարր բնակչություն և ուրեմն հայերը պետք է ոչնչացվեն...»⁹:

Կառավարության առաջին միջոցառումը՝ բարբարոսական այդ պլանի ճանապարհին դա թուրքական բանակ զորակոչված հայ ռազմիկների զինաթափումն ու տմարդի ոչնչացումն էր: 1915-ի փետրվարի 27-ին բոլոր բանակային հրամանատարներին հղվեց ռազմական մինիստր Էնվեր փաշայի ծածկագիր հեռագիրը, որը պահանջում էր ձերբակալել ու իրենց գնդերի զորանոցներում փակել ազգությամբ հայ սպաներին, ինչպես նաև բշե մեկուսացված վայրեր, «կողմնակի աչքից հեռու և այնտեղ գնդակահարել կայսերական բանակներում ծառայող բոլոր հայերին»:

«Զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայերը,— գրում է Լեպսիուսը,— նրանք, որոնք ռազմական մինիստրի վկայությամբ խիզախորեն մարտնչել էին ո՛չ միայն Դարդանեղոս, այլև Կովկասյան ճակատում՝ Ռուսաստանի դեմ, զինաթափվեցին և օգտագործվեցին բանակի կարիքների համար, որպես բեռնակիրներ կամ ճանապարհների վերականգնման նպատակով: Գրեթե բոլոր զավառներից տեղեկություններ ստացվեցին այն մասին, որ մեկուսացված վայրեր քվեցին և իրենց մահմեդական զինակիցների կողմից սպանվեցին ո՛չ միայն պարտադիր աշխատանքում գտնվող հայերը, այլև ամբողջ ջոկատներ, բաղկացած 80, 100 և սվեյի մարդկանցից, որոնց գնդակահարում էին թուրք զինվորներն ու ոստիկանները՝ իրենց սպաների հրամանով»¹⁰:

Համընդհանուր քոնազալթին նախորդող երկրորդ Էտապ հանդիսացան հայ մտավորականության հազարավոր ներկայացուցիչների և երևելիների գաղտնի ձերբակալություններն ու սպանությունները: Ստամբուլի հայ մտավորականության ձերբակալությունից երեք օր առաջ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան հայ երևելիների ձերբակալություններին ու աքսորին Անատոլիայի ողջ տարածքում:

«Հայերի այս հազարավոր ձերբակալությունները,— նշում է Լեպսիուսը,— հարգարժան ու կրթված մարդկանց՝

պատգամավորների, հրապարակախոսների, բանաստեղծների, իրավաբանների, փաստաբանների, նոտարների, պետական ծառայողների, բժիշկների, առևտրականների, բանկիրների և բոլոր ազդեցիկ և ունևոր մարդկանց, տեղի ունեցան առանց որևէ դատական քննության: Երբե՛ք, ո՛չ մի դեպքում նրանց նկատմամբ չի հարուցվել մեղադրանք այն բանով, որ նրանք մասնակցել են պետության դեմ ուղղված որևէ ակտում, կամ նման մի բան կանխամտածված կատարելու մեջ: Պարզապես նրանք ուզում էին գրխատել հայ ժողովուրդը՝ մինչև որ կձեռնարկեին նրա առանձին հատվածների բաժան-բաժան անելուն»¹¹:

Նախնական այս միջոցառումներից հետո, որոնք զգալիորեն հեշտացրին կանխամտածված պլանի իրականացումը, երիտթուրքական կառավարությունը 1915-ի մայիսի 14 (27)-ին հրապարակեց դեկրետ այսպես կոչված տեղահանությունների՝ Արևմտյան Հայաստանի և այլ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը Սիրիայի ու Միջագետքի անպատները բռնի գաղթեցնելու մասին: Դրա պաշտոնական փաստարկումը մինչև վերջը շինծու այն վարկածն էր, որ հայերին ռուս-թուրքական սահմանին մոտ թողնելը սպառնալիք է երկրի անվտանգությանը: Անհիմն ու կեղծ այս վարկածը մերկացվել է օտարերկրյա ականատեսների ու դեպքերի ժամանակակիցների կողմից: Բերենք նրանցից մի քանիսի կարծիքը:

«Զի կարելի լուրջ համարել տեղահանությունը հիմնավորող փաստարկները,— գրում է Լեպսիուսը:— Բացառությամբ Վանի շրջանի, որը զերծ մնաց տեղահանությունից, քանի որ այն գրավվել էր ռուսական զորքերի կողմից, և երկու-երեք այլ վայրերի, որտեղ հայերը դիմադրություն ցույց տվեցին (Զեյթուն, Ծապին-Կարահիսար), մնացածները այնքան հեռու են ճակատամերձ գոտուց, որ կայսրության տարբեր մասերում ցրված 1,5 միլիոն բնակիչների արտաքսումը նույնիսկ պատերազմի թատերաբեմից շատ հեռու ընկած շրջաններից ո՛չ մի կերպ չի կարելի արդարացնել ռազմական նկատառումներով»¹²:

«Տեղահանության իսկական նպատակը,— նշում է Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Մորգեն-9 Ցեզսպանության պատմությունից 129

թաուն,— թալանն ու ոչնչացումն էին. այն փաստորեն իրենից ներկայացնում էր բնաջնջման նոր եղանակ: Երբ օսմանյան իշխանությունները արձակում էին տեղահանության հրամանը, նրանք բացահայտորեն կայացնում էին ամբողջ մի ազգի մահավճիռը: Նրանք այդ բանը լավ էին հասկանում և մեզ հետ գրույցների ժամանակ չէին փորձում թաքցնել այդ փաստը»¹³ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.):

Տրանսիսիայի հայտնի պատմաբան Ռընե Պիանոնի կարծիքով, հայերի՝ կանանց, երեխաների ու ծերերի տեղահանությունը խարդախորեն քողարկված մահվան դատավճիռ էր: «Կոտորածը տեղում,— գտնում է հեղինակը,— ավելի մարդկային կլիներ: Համենայն դեպս նա մարդկանց կազատեր սարսափելի տառապանքներից»¹⁴:

«Տեղահանության նպատակը,— գրում էին Հալեպի գերմանական ռեպրական դպրոցի դասատուները գերմանական ժողովրդի պաշտոնական ներկայացուցիչներին ուղղված իրենց դիմումի մեջ,— ողջ հայ ժողովրդի գլխովին ոչնչացումն է: Այդ մտադրությունը պարզորոշ կերպով երևում է այն փաստից, որ կառավարությունը սխտեմատիկ կերպով խոչընդոտներ է հարուցում երկրում գտնվող այն միսիոներներին, գթության քույրերին և այլ եվրոպացիներին, որոնք փորձում են միջամտել՝ հայերին օգնություն ցույց տալու համար: Ծվեցարացի մի ինժեներ զինվորական առյանին հանձնվեց տեղահանված հայերի քարավանին հաց բաժանելու համար»¹⁵:

Թալեաթ փաշայի սպանության կապակցությամբ 1921-ի հունիսի 2—3-ին Բեռլինում կայացած դատավարության ժամանակ վերը հիշատակված դոկտոր Լեպսիուսը հայտարարեց, որ Թալեաթի կողմից ստորագրված հրամանում կային հետևյալ խոսքերը. «Տեղահանությունը նշանակում է ոչնչացում», և որ ամեն ինչ տեղի էր ունենում համաձայն այդ հրամանի: Արևմտյան Հայաստանից և Արևելյան Անատոլիայից տեղահան արված հայ ազգաբնակչության միայն 10 տոկոսը հասավ արքարալայր, մնացած 90 տոկոսը սպանվեցին ճանապարհին կամ մահացան քաղցից ու հյուսվածությունից՝ բացի այն դեռատի կանանցից ու

օրիորդներից, որոնց վաճառել էին ռուսիկաններին, կամ որոնք առևանգվել էին քրդերի կողմից:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Անատոլիայից, Կիլիկիայից ու Հյուսիսային Միջագետքից դեպի անապատ քշված հայերին, ապա նրանք հավաքվում էին համակենտրոնացման ճամբարներում և ոչնչացվում սխտեմատիկ քաղցի և պարբերական ջարդերի եղանակով: Երբ որ ճամբարները լցվում էին արքարալների նոր խմբերով և մարդկանց համար այլևս տեղ չէր մնում, նրանց քշում էին խոշոր խմբերով անապատի խորքը և այնտեղ սպանում: «Թուրքերը հայտարարում էին,— վկայում է Լեպսիուսը,— որ համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարին նրանք եկան անգլիացիների օրինակով, որոնք նույն ձևով էին վարվում բուրերի հետ Հարավային Աֆրիկայում»¹⁶:

Ինչպես երևում է քերված փաստերից, հայերի զանգվածային բռնագաղթը դեպի Սիրիայի անապատները ոչնչացման մի նոր ձև էր, առավել դաժան ու անխիղճ, քան արյունոտ սուլթան Արդու Համիդի ժամանակներում:

Վերը հիշատակված օտարերկրյա հեղինակներից շատերը ընդգծում են երիտթուրքերի քաղաքականության այս «առավելությունը». ոչնչացման լավ մշակված մեթոդի առկայությունը:

«Հայերի հետապնդման իրենց քաղաքականության մեջ երիտասարդ թուրքերի և հին թուրքերի միջև միակ տարբերությունն այն է,— նշում է նորվեգացի մեծ գիտնական ու հումանիստ Ֆրիտյոֆ Նանսենը,— որ առաջինները հետևում էին լավ մտածված պլանին և այդ պատճառով չափազանց վտանգավոր էին: Երիտթուրքական կուսակցության շատ պարագլուխներ իրենց կրթությունը ստացել էին Պրուսիայում, որտեղ ուսումնասիրել էին ոչնչացման մեթոդը»¹⁷:

«Երբ ուշադիր կարդում ես հայկական ջարդերին վերաբերող փաստաթղթերը,— գրում է «Արևելքի բարբարոսների դեմ» գրքում ֆրանսիացի հայտնի գիտնական Ժակ դը Մորգանը,— զարմանում ես այն շրջահայեցությանն ու հմտությանը, որոնցով երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպել էր այդ սարսափները: Ամեն ինչ նախա-»

տեսված է. գոհերի գինաթափում, դիմադրության ընդունակ երիտասարդ տարրի հեռացում, զանգվածային տեղահանությունն ու ճանապարհի տատապանքներ, տղամարդկանց հետ աքսորի ճանապարհին հաշվեհարդար տեսնելը, կանանց ու օրիորդների ընտրությունը իսլամի կրոնին դարձնելու նպատակով և, վերջապես, փրկվածների ոչնչացումը քրդերի և ուղեկցող ոստիկանների կողմից Բեմախ Բողազում: Նախագգուշական նկատառումներով գումեշներով լծված սայլերը սպասում էին այդ անհիշյալ վայրում՝ դիակները տեղափոխելու և Եփրատ գետը նետելու համար: Այս սարսափները հիշողության մեջ վերականգնում են Նանտում, Լիոնում և Ֆրանսիայի այլ քաղաքներում զանգվածային հաշվեհարդարները մեր պատմության ամենամոռյալ ժամանակներում»¹⁸:

Այդ մասին 1916-ին գրել է նաև վերը հիշատակված Ֆրանսիացի պատմաբան Ռընե Պիևոնը.

«Մի բան, որ առավել զարմացնում է ականատեսների պատմածներում, դա կանոնավոր ու սխտեմատիկ ջարդի կազմակերպումն է: Սա այն դեպքը չէ, երբ տարբեր ազգության պատկանող տեղի բնակիչները հարձակվում են իրար վրա, վայրենի անարխիայի մոլուցքի պահին: Գործողությունը սկսվում է կառավարական դեկրետից, որը փակցվում է գլուղերում: Հրահանգները գալիս են Կոստանդնուպոլսից՝ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, իսկ նրանց միջոցով՝ կատարողներին: Հեռախոսը խաղում է հսկայական դեր այդ մոռյալ դրամայում... Ամեն ինչ անցնում է կարգին, չեն սպանում քաղաքներում համաճարակից խուսափելու նպատակով...»

Այստեղ սխալվել անհնարին է. հետապնդվող նպատակն է հայ ժողովրդի գլխովին ոչնչացումը սպանության կամ բռնի կերպով իսլամի կրոն պարտադրելու ճանապարհով: Նրանցից (հայերից— Ռ. Ս.) հետո հայածանքների կենթարկվե՞ն քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ... Նրանց հերթը կհասնի, հենց որ պահը բարենպաստ թվա թուրքական կառավարության համար»¹⁹:

Մեթոդիկ կերպով կազմակերպելով արևմտահայերի ջարդերը, երիտթուրքական դահիճները նույն մեթոդիկ

եղանակով փորձում էին քողարկել իրենց հանցագործությունների հետքերը: Հայեպի նահանգապետին ուղղված ծածկագիր հեռագրում Թալեաթ փաշան հրահանգում էր. «Առժամանակ ձևացնել, որ [հայերի] հետ քաղաքավարի էք վարվում, և սովորական միջոցառումները անցկացրեք հարմար վայրերում»²⁰: Մի այլ հեռագրում հրամայում էր ձերբակալել և ոչնչացնել, որպես վտանգավոր անձանց, հայկական թերթերի թղթակիցներին, որոնք ձեռք էին բերել «որոշ հանցավոր ակցիաներ պատկերող»²¹ տեղեկություններ ու լուսանկարներ, մեկ այլ հեռագրում նա խորհուրդ է տալիս ի տես չցուցադրել սպանված հայերի դիակները, որպեսզի դաշնակից բանակի սպաները չլուսանկարեն դրանք²² և այլն:

Դեռ ավելին. երիտթուրքական ղեկավարները չքաշվեցին հայկական ջարդերի պատասխանատվությունը բարդել գոհերի վրա: 1916-ին Ստամբուլում լույս տեսավ Ֆրանսերեն, ապա նաև թուրքերեն մինչև վերջը շինծու մի գիրք, որը վերնագրված էր «Մշմարտություն հայկական հեղափոխական շարժման և կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցառումների մասին»²³, ուր գետնղված էին սարքված փաստաթղթեր, որոնք պիտի վկայեին, «հայկական համընդհանուր ապստամբության» վտանգի առկայությունը և «մերկացուցիչ» այլ փաստաթղթեր: Սակայն երիտթուրքական կառավարությանը չհաջողվեց հասնել իր նպատակին՝ շփոթության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը: Ջարդերի անմիջական ականատեսների և ժամանակակիցների վկայությունների հիման վրա Արևմուտքում տպագրված փաստաթղթերի ժողովածուները մինչև վերջը մերկացնում էին չարամիտ այն կեղծիքը, որն իրենից ներկայացնում էր վերոհիշյալ հրատարակությունը: Առավել արժեքավոր էին վերը հիշատակված դոկտոր Լեպսիուսի «Գաղտնի տեղեկագիր հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում», անգլիացի պատմաբան Առնոլդ Թոյնթի «Հայկական ջարդերը», անգլիական պառլամենտի անդամ Ջեյմս Բրայսի հետ միասին վերջինիս կազմած փաստաթղթերի սովորաձավալ ժողովածուն և այլն:

Ահա ինչ էր գրում Լեպսիուսի գրքի մասին հայտնի ուս
իրավաբան-միջազգայնագետ Անդրեյ Մանդելշտամը.

«Լեպսիուսի ժողովածուն, որտեղ հրապարակված են
գերմանական հյուպատոսների բոլոր գեկուցագրերը, վըն-
ուականորեն հերքում է երիտթուրքերի կողմից շրջանառու-
թյան մեջ դրված ամեն կարգի լեգենդներն ու կեղծիքները,
որոնց նպատակն է ժխտել կամ նվազեցնել իրենց պատաս-
խանատվությունը:

Իմիջիայլոց, այս ժողովածուն ջախջախեց հայկական
ապստամբության վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական
լեգենդը: Մինչև տեղահանության սկիզբը եղել է ընդամենը
երեք անձան ընդհարում ոստիկանների և այսպես կոչված
խողարարների միջև (Մուշում, Զեյթունում և Վանում):
Զարդը սկսվելուց հետո, առանձին վայրերում՝ Վանում,
Ծապին-Կարահիսարում, Ուրֆայում և Սուեդիայում հայերը
միայն զինված դիմադրություն են ցույց տվել մարդա-
սպաններից...

Գերմանական հյուպատոսների գեկուցագրերը,— շա-
րունակում է հեղինակը,— միաժամանակ հերքում են թուր-
քերի կողմից հայերին ներկայացված մի այլ մեղադրանք,
այն է, որ իբր վերջիններս նախապատրաստվում էին համ-
ընդհանուր ապստամբության կայսրության մեջ»²⁴:

«... Բոլոր այս հանցագործությունները հայերի դեմ
կատարվել են առանց նվազագույն իսկ մարտահրավերի
նրանց կողմից... Օսմանյան կառավարությունը ի վիճակի չէ
թաքցնելու իր հանցագործությունը նախազգուշական միջո-
ցառումների ետևում...»²⁵,— գրում է Թոյնթին տակավին
1915-ին:

Այդ նույն առիթով հայկական ջարդերի ականատես,
գերմանական գրող Արմին Վեգները ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ
Վուդրո Վիլսոնին ուղղած բաց նամակում գրում է հետև-
յալը.

«Ամեն ոք, ով ծանոթ է Անատոլիայում տեղի ունեցող
պատերազմական դեպքերին, ով անաչառ կերպով հետևել
է այդ ազգի ճակատագրին, գիտի, որ հայ ժողովրդի դեմ
ուղղված խարդախ մեղադրանքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ
նողկալի գրպարտություն՝ հորինված միջոցների մեջ խորու-

թյուն չղնող բռնակալների կողմից, որոնք նպատակ են հե-
տապնդում իրենց գերծ պահել անհոգի ու դաժան գործո-
ղությունների հետևանքներից և քողարկել իրենց սեփական
անկարողությունը՝ անկեղծության ու մարդկայնության ոգու
ձգտման մեջ»²⁶:

Եվրոպայի ու Ռուսաստանի առաջադեմ հասարակա-
նությունը դատապարտել է նաև կայգերական Գերմանիա-
յին նրա թողտվության, երիտթուրքական կառավարության
հանցագործ արարքները խրախուսելու համար: Հայտնի է,
որ գերմանական դիվանագիտական ու հյուպատոսական
ներկայացուցիչները ժամանակին տեղեկացրել են իրենց
կառավարությանը երիտթուրքերի մտադրությունների մա-
սին: Այսպես, Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Շոյք-
ներ-Ռիխտերը 1915-ի հուլիսի 28-ի իր գեկուցագրում նշել
է, որ տեղահանության կողմնակիցները բացեիբաց խոս-
տովանում են, որ հայերի դեմ ձեռնարկված իրենց գործո-
ղությունների վերջնական նպատակն է այդ ժողովրդի
ոչնչացումը Թուրքիայում: «Պատերազմից հետո Թուրքիա-
յում այլևս հայեր չեն լինի»,— բառացիորեն ասել էր նրան
թուրք հեղինակավոր գործիչներից մեկը²⁷: Իսկ Ստամբու-
լում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը 1915-ի հուլիսի
7-ին գրում էր կանցլեր Բետման-Հոլվեգին, որ «... կառա-
վարությունն իսկապես նպատակ է հետապնդում ոչնչացնել
հայ ազգը թուրքական կայսրությունում»²⁸: Այդ պաշտոնում
նրան փոխարինած Վոլֆ-Մետերնիխը 1916-ի հուլիսի 10-ի
իր հեռագրում հաղորդում էր, որ թուրքական կառավարու-
թյունը չի հրաժարվել կյանքում իրականացնելու իր ծրա-
գիրը՝ հայկական հարցը լուծել ամբողջ հայ ազգի բնա-
ջնջման ճանապարհով: «Այժմ նա մտադիր է բաժան-բա-
ժան անել և ցրել հայերի վերջին խմբերին, որոնք փրկվել
են առաջին տեղահանություններից հետո»²⁹:

«Գերմանական ժողովրդի պաշտոնական ներկայացու-
ցիչներին» իր դիմումում դոկտոր Մարտին Նիպագեն գրոք
էր կոչ անում իր կառավարությանը՝ միջամտել կես մի-
լիոն կանանց ու երեխաների մահը կանխելու համար:

«Վարելի է խորապես սխալվել, ենթադրելով, որ թուր-
քական կառավարությունը, առանց գերմանական կառավա-

րութեան կողմից գործադրված ուժեղ ճնշման, կամավոր կերպով կիրառարվի այդ կանանց ու երեխաներին ոչնչացնելուց...»³⁰;

Սակայն կայզերի կառավարությունը հեռու էր հայերի օգտին միջամտելու մտադրությունից: Նա լուկ հոգ էր տանում, որ երկրի հասարակայնությունը ոչինչ չիմանա «հայկական սարսափների» մասին:

1919-ի փետրվարին հեղինակում արտասանած իր հրապարակային ճառում ականավոր գերմանացի գիտնական արևելագետ Յոզեֆ Մարկվարտը մերկացրեց Գերմանիայի կառավարող շրջանների խարդախ դերը, ցույց տվեց, որ կայզերի կառավարությունը պարբերաբար խլացնում էր այն ամբողջ ինֆորմացիան, որը նպատակ ուներ վերահանելու այն, ինչ տեղի էր ունենում Հայաստանում:

«Մինչև 1919-ի հոկտեմբերը, — գրում է Մարկվարտը, — կառավարությունը խստիվ արգելել էր հրապարակել տեղեկություններ, որոնք բարենպաստ կլինեին հայերի համար, լինի դա բրոշյուրի թե հոդվածի ձևով, արգելել էր այն ամենը, ինչը կարող էր հասարակայնության աչքերը բաց անել իրական դեպքերի հարցում: Հայերի նկատմամբ գազանությունների վերաբերյալ մերթընդմերթ ներթափանցող տեղեկությունները ներկայացվում էին որպես մեր թշնամիների չարամիտ հորինվածքներ»³¹:

Մարկվարտը հրապարակեց գերմանական մամուլին գինվորական գրաքննության կողմից կարգադրված վարքագիծը³², ինչպես նաև վեր հանեց Ռայխստագի անվանունակ դերը³³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ երիտթուրքական պարագլուխները, Թուրքիայի կրած խայտառակ պարտությունից հետո, ապաստան գտան Գերմանիայում, առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչները հանդես եկան հայկական ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչներին դատի տալու պահանջով: Առաջիններից մեկը իր ձայնը բարձրացրեց պրոֆեսոր Յոզեֆ Մարկվարտը՝ գերմանական ժողովրդին կոչ անելով կառավարությունից պահանջել «հանձնել էնվերի... ու Թալեաթին՝

զանգվածային սպանությունների մեղավորներին, այն հաշվով, որ նրանց դատի միջազգային դատարանը...»³⁴:

Օտարերկրյա հեղինակները իրենց գործերում նկարագրել են հայ ժողովրդին բաժին ընկած աննախադեպ տառապանքները: Դեսպան Մորգենթաուն, օրինակ, հետևյալ համեմատություններն է անում. այբիգույցիների ջարդը Ֆրանսիայում XIII դարի սկզբին արժեցավ 60 հազար մարդու կյանք, Բարդոնիմենույան գիշերվա ընթացքում սպանվել է մոտավորապես 20 հազար մարդ, Սիցիլիական ժամերգության ժամանակ զոհվել է 8 հազար մարդ, Իսպանիայում ինկվիզիցիայի տարիներին՝ Տոբկվեմադայի 18-ամյա տիրապետության ընթացքում մահապատժի են ենթարկվել 8 հազարից ավելի հերետիկոսներ: Պատմության մեջ միակ դեպքը, որը ինչ-որ չափով կարող է հիշեցնել հայերի տեղահանությունը, դա հրեաների արտաքսումն է Իսպանիայից Ֆերդինանդի ու Իզաբելլայի զահակալության տարիներին, XV դարի վերջին, երբ 160 հազար հրեաներ թշվեցին իրենց օջախներից և ցրվեցին Հյուսիսային Աֆրիկայով ու Եվրոպայով մեկ: «Սակայն բոլոր այս հալածանքները, — գրում է հեղինակը, — ոչինչ էին հայերի ճակատագրի համեմատությամբ, որոնք զոհաբերեցին ամբողջ մեկ միլիոն մարդկային կյանք»³⁵:

Անցել է 50 տարի մեր դարի առաջին ցեղասպանությունից: Այդ տարիներին մի շարք երկրների հասարակայնության ներկայացուցիչներ, մասնավորապես գիտական ու ստեղծագործական մտավորականությունը, դատապարտել է Թուրքիայի նախկին կառավարողների հայաստան քաղաքականությունը: Ծատերը, բայց ոչ թուրք մտավորականության ներկայացուցիչները: Բավական է նշել, որ դեմոկրատական կուսակցության կառավարման տասնամյակում լույս է տեսել զգալի գրականություն, որ անսանձ կերպով գովաբանվում են անցյալի պետական ու ռազմական այն գործիչները, որոնք աչքի են ընկել իրենց ռազմամոլ գործունեությամբ: Այսպես, 1955-ին Ստամբուլում լույս տեսավ հակախորհրդային ոգով ներծծված Ջեմալ Բուրջայի «Էնվեր փաշան Լենինի դեմ» գրքույկը, որի հեղինակը անվերապահորեն արդարացնում էր իր հերոսին Միջին Ասիա-

յում 1921—1922 թթ. նրա ծավալած հակախորհրդային արարքների համար³⁶: 1956-ին լույս տեսավ նշված հեղինակի մի այլ գործը՝ «Ինչպես Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը», որի վերնագիրը արդեն իսկ խոսում է իր մասին: 1958-ին Ստամբուլում երկրորդ հրատարակությամբ լույս տեսան «Թալեթի հուշերը»³⁸, 1962-ին նշվեց Էնվեր փաշայի «հերոսական մահվան» 40-ամյակը³⁹ և այլն:

Ահա թե ինչու մեր օրերում էլ անհրաժեշտ է դատապարտել ցեղասպանության քաղաքականությունը: «Երեկ գոհ դարձան «միայն» հայերը, այսօր «միայն» հրեաները, ինչպես նաև լեհերն ու եվրոպական այլ ժողովուրդները, իսկ վա՛ղը», — իրավացիորեն հարցնում է Ջոզեֆ Գուտմանը «Գեոնցիդի սկիզբը»⁴⁰ խորագրով բրոշյուրում:

Որպեսզի չլինի այդպիսի վաղվան օր, մենք այսօր դատապարտում ենք ցեղասպանության քաղաքականության ամեն մի դրսևորում: Այս խնդրի այժմեականությունը լավ է վերհանել «Յումնահիտե» թերթը, 1965-ի ապրիլի 23-ի համարում զետեղելով հատուկ հոդված, նվիրված հայկական ջարդերի հիսնամյակին: Հիշեցնելով այն մասին, որ գեոնցիդի առաջին հանցագործությունը կատարվել է հայ ժողովրդի դեմ Թուրքիայում 1914—1918 թթ., թերթը գրում է. «Եթե խաղաղության շարժումը պայքարում է այն բանի համար, որպեսզի վաղեմության ժամկետ չլինի մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար, ապա դա արվում է այն հաշվով, որպեսզի ապագայում սարսափի այդ ակտերը չկարողանան անգամ ծնվել որոշ խելագարների ուղեղներում:

Այդ գործը արդար է և այն պետք է հաղթանակի:

Ահա թե ինչու ենք մենք հիշում հայերի ջարդի մասին»⁴¹:

1965

ՅՈՒՆԵՍԿՕ ՄԱՐԿՎԱՐՏԸ ԱՐԵՎՄՏԱԱՆՆԵՐԻ ԳԵՆՈՑԻԴԻ ԵՄՍԻՆ

Մեծ եղեռնը լայն արձագանք գտավ երկրագնդի մարդասեր հասարակայնության մեջ: Տարբեր ազգության ու դավանանքի, տարբեր զբաղմունքի ու քաղաքական հայացքների տեր մարդիկ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին երիտթուրքական հանցավոր ղեկավարների

ձեռնարկած հայասարան գործողությունների դեմ, ամբողջ արևմտահայության իսպառ բնաջնջման անմարդկային հրեշավոր ծրագրի իրականացման դեմ:

Հայ ազգի տխուր ճակատագիրը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, նրա ապրած մեծագույն ողբերգությունը առանձնապես խոր ցավ պատճառեց առաջավոր այն մտավորականներին, որոնք մոտիկից ծանոթ էին հայոց բազմադարյան պատմությանը, փառավոր մշակույթին, գրականության ու արվեստի գոհարներին: Նրանք չէին կարող անտարբեր դիտել մեր ժողովրդի և նրա նյութական ու հոգևոր արժեքների բարբարոսական ոչնչացումը թուրքական վայրագ կառավարողների կողմից: Չնայած պատերազմական իրավիճակի առկայությանը, իմպերիալիստական նպատակներ հետապնդող բոլոր մեծ տերությունների փոխադարձ ոչնչացման մոլուցքին, Եվրոպայի ու Ռուսաստանի մի շարք հայազետներ ու մշակույթի գործիչներ արդար բողոքի իրենց խոսքն ասացին ի պաշտպանություն անլուր տատապանքների ենթակա հայ ժողովրդի: Այդ շրջանում առանձին հոդվածներով ու գրքերով հանդես եկան ֆրանսիացի անվանի հայազետ-արևելագետներ Անտուան Մեյեն¹, Ժակ դը Մորգանը², Ֆրեդերիկ Մակլերը³, Ռոնե Պինոնը, Վիկտոր Բերարը, անգլիացի հայտնի պատմաբան-միջազգայնագետ Աոնոլդ Թոյնբին⁴, ռուս ականավոր գործիչներ՝ փայլուն բանաստեղծ ու գիտնական Վալերի Բրյուսովը⁶, բանաստեղծ ու գրականագետ Յուրի Վեսելովսկին⁷, ճանաչված իրավաբան-միջազգայնագետ Անդրեյ Մանդելշտամը⁸ և շատ ուրիշներ:

Երիտթուրքական կառավարության կողմից անցկացվող արևմտահայերի գեոնցիդի քաղաքականության դեմ դատապարտող ելույթներ ունեցան նաև գերմանական ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները, մի պետության, որն իր հրահրիչ ու թուրքապաշտպան դիրքորոշումով մեծապես նպաստեց բովանդակ արևմտահայության ոչնչացման զարհուրելի ծրագրի իրականացմանը: Իրանցից հատկապես արժանի են հիշատակության հայտնի հումանիստ դոկտոր Յոհաննես Լեպսիուսը⁹, առաջադեմ գրող ու հրապարակախոս Արմին Վեգները¹⁰, դոկտոր Մարտին Նիպագեն¹¹ և,

առանձնապես, ականավոր հայագետ, արևելագետ, մեծ հումանիստ Յոզեֆ Մարկվարտը:

Պրոֆեսոր Մարկվարտն այն ազնվագույն մտավորականներից էր, որոնք երբեք չեն դադարեցնում իրենց անհաշտ ու հետևողական պայքարը ամեն մի անարդարության ու բռնության դեմ: Նույնիսկ պատերազմի տարիներին, երբ Թուրքիայի մերձավորագույն դաշնակցի երկրում կայգերական Գերմանիայում, արգելված էր ամեն մի խոսք հոգուտ հայերի, Մարկվարտը բազմիցս հանդես է եկել նրանց պաշտպանությամբ, դատապարտելով ինչպես երիտթուրքական, այնպես էլ գերմանական կառավարությանը հայկական կոտորածներում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում կայգերական Գերմանիայի ու օսմանյան Թուրքիայի կրած խայտառակ պարտությունից հետո, 1919-ի փետրվարին Մարկվարտը Բեռլինում հրատարակ հանեց իր «Հայ ժողովրդի ծագումն ու վերականգնումը» աշխատությունը:

Հիշյալ գրքում Մարկվարտը մերկացնում է սուլթանական ու երիտթուրքական հայահալած քաղաքականությունը, բացահայտում արևմտահայերի գենոցիդի բուն դրդապատճառները, վերհանում թուրքական հայաջինջ քաղաքականության ավանդական բնույթը:

«Ոչինչ այնքան սխալ չէ, այնքան անհարիր ճշմարտությանը,— գրում է Մարկվարտը,— որքան հաճախ կրկնվող այն պնդումը, որի համաձայն, հայերը թուրքական գերիշխանության ներքո մինչև 1878-ը իրենց շատ լավ էին զգում և թուրքերի հետ հաշտ էին ապրում: Բավական է մի հայացք ձգել հայ վարդապետ Առաքել Դավրիժեցու պատմության վրա, գաղափար կազմելու համար, թե ինչ ձևով էին վարվում օսմանցիները հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների հետ տակավին XVII դարում»¹²:

Վերլուծելով հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների և, առաջին հերթին, հայերի իրավիճակը օսմանյան բիրտ կարգերի օրոք իրենց հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, Մարկվարտը գալիս է այն եզրակացության, որ միայն գերմարդկային ճիգերի շնորհիվ է, որ վերջիններիս հաջողվել է պահպանել իրենց գոյությունը Թուրքիայում:

«Գրեթե որպես հրաշք պետք է դիտել այն իրողությունը,— գրում է Մարկվարտը,— որ չնայած թուրք պաշտոնյաների կամայականությանը, կյանքի, պատվի ու ունեցվածքի ապահովության կատարյալ բացակայությանը, XIX դարում դեռ կարելի է հանդիպել հայերի, որոնք կենդանի են մնացել»¹³:

Առավել ծանր փորձությունների ենթարկվեցին արևմտահայերը արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք, երբ առաջին անգամ թուրքական կառավարող շրջանները մշակեցին արևմտահայությանը գլխովին ոչնչացնելու ծրագիրը՝ պարբերաբար կազմակերպվող զանգվածային ջարդերի միջոցով: Անդրադառնալով այդ շրջանում հայերի նկատմամբ կիրառվող սուլթանական քաղաքականությանը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրին ու հայկական հարցի բննարկմանը Բեռլինի վեհաժողովում և դրանց հաջորդող իրադարձություններին, Մարկվարտը մինչև վերջը մերկացնում է քրդական անկանոն հեծելազորի՝ «համիդիեների» կազմակերպման դերը Արևմտյան Հայաստանում նախատեսվող բարենորոգումները խափանելու, հայ ժողովրդին բնաջնջելու, նրա ազգային ազատագրական պայքարը կասեցնելու ու արյան մեջ խեղդելու գործում:

«Խորամանկ Աբդուլ-Լայիմը (Աբդուլ Համիդը),— նշում է անվանի գիտնականը,— հորինեց մի շատ արդյունավետ միջոց՝ կազմակերպելով քրդերին համիդյան հեծելազորում: Այդ եղանակով պաշտոնապես հիմք դրվեց քրիստոնյաների առավել դաժան ճնշմանը»¹⁴: Այս առիթով Մարկվարտը սուր քննադատության է ենթարկում եվրոպական բոլոր մեծ տերությունների թողտվությունն ու անավոր փարիսեցիությունը, նրանց խարդախ դիվանագիտական խաղերը, որոնք քիչ վնաս չհասցրին բազմատանջ արևմտահայությանը: Հիշատակելով այն մասին, թե ինչպիսի զանգվածային ջարդերով Աբդուլ Համիդը պատասխանեց քրդերենորոգումների իրականացման մեծ տերությունների փորձերին, նա գրում է.

«Այո, մեզ հարկ եղավ տեսնելու, ամոթն ու զայրույթը մեր սրտերում, թե ինչպես քրիստոնյա ողջ Եվրո-

պայում և ոչ մի ձեռք չբարձրացավ՝ պատժելու համար այդ հանցագործությունները, որոնց սքանազանքը մինչև երկինք էր հասնում»¹⁵:

Միաժամանակ Մարկվարտը անողորքաբար մերկացնում է իր սեփական՝ գերմանական կառավարության գրաված դիրքը 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ: «Գերմանական կառավարությունն իր վրա անջնջելի ամոթի մի հետք կթողնի այն բանի համար, որ նա այդ պահին արգելեց հանգանակություն անցկացնելու սպանդի գոհերի օգտին... Այդ իրադարձություններից անմիջապես հետո,— շարունակում է Մարկվարտը,— Վիլհելմ Կալիգուլան իր նկարն ուղարկեց իր բարեկամ կարմիր սուլթանին»¹⁶:

Ավելի հանգամանորեն Մարկվարտը վեր է լուծում երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավորած կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ:

1908-ի հուլիսին տեղի ունեցավ այսպես կոչված երիտթուրքական հեղափոխությունը, որը շատ չանցած, 1909-ի ապրիլին գահընկեց արեց սուլթան Համիդին: Բազում ճառեր արտասանվեցին այդ ամիսներին ազատության, հավասարության ու եղբայրության մասին, խոսում էին անգամ ֆրանսիական մեծ հեղափոխության վեհ գաղափարները թուրքական հողում արմատավորելու և նույնիսկ զարգացնելու, ուրիշ շատ բարի մտադրությունների մասին: Եթթի-հաթական ղեկավարները փարիսեցիորեն ողջագուրվում էին այլազգիների և, հատկապես, քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ, նոր դարաշրջանի գալուստը ազդարարում, սակայն աշխարհում քիչ կգտնվեն հեղափոխություններ, որոնք այնքա՛ն կարճ ժամանակում մերկացնեին իրենց իսկական իմաստն ու էությունը, որքան երիտթուրքական հեղափոխությունը:

«Նույնիսկ «Սահմանադրության» հոչակումից հետո,— նշում է Մարկվարտը,— օսմանյան քաղաքականությանն զանաբանը մնում էր նույնը՝ «երբ հայեր այլևս չեն լինի, չի լինի նաև հայկական հարց»: Ադանայի սարսափելի կոտորածները ցույց տվեցին, որ երիտթուրքերը, որոնք այն-

քան տարօրինակ ձևով Եվրոպայի հասարակական կարծիքի առջև իրենց համար ազատամիտ գործիչների համբավ էին ստեղծել, իրենց կամայական դաժանությամբ ոչնչով չէին զիջում մեծ դահիճ Աբդուլ Համիդին»¹⁷:

Բավական է նշել, որ նույն 1908-ի սեպտեմբերին արդեն իթթիհաթական կոմիտեն վերանայեց իր օգոստոսյան ծրագիրը՝ նախկին լայնախոստում նախագծերը փոխարինելով խիստ չափավոր ու անհավանական միջոցառումներով: Գլուղացիներին հող տալու պահանջն, օրինակ, վերածվեց կալվածատերերի իրավունքները պահպանելով հանդերձ, նրանց հողակտրոններ ձեռք բերելու հնարավորություն ստեղծելու հին խոստումով:

Ինչ վերաբերում է կնճոռտ ազգային հարցին, այստեղ ևս իթթիհաթականները շատ կարճ ժամանակում դրսևորեցին իրենց. հրաժարվելով օսմանցիության հեղհեղուկ դրույթից, նրանք այն փոխարինեցին պանթուրքիզմի վայրենի քարոզով, արձակելով «Թուրքիան թուրքերի համար» մարդասոյաց ու մոլի ազգայնական կոչը: Հետաքրքրական է այն բացատրությունը, որ տալիս է երիտթուրքերի ներքաղաքական այս նոր դիրքորոշմանը անցնելուն իթթիհաթական կուսակցության «տեսաբաններից» մեկը՝ դոկտոր Բեհեդդին Շաքիրը՝ կոմիտեի գաղտնի նիստում արտասանած իր ճառում. «Մենք, հեղափոխականներս, հանուն թուրք ազգի օսմանյան պետությունը ազգային սկզբունքների վրա հիմնելով, «Միության և առաջադիմության» իշխանությունը հաստատեցինք... Մենք «Եթթիհաթ վե թերաքքի» իշխանությանը «Նոր Թուրքիայի կառավարություն» անվանումը տվինք և օսմանցի անվան արժեքը գրոյի իջեցրինք: Արդարև, ի՛նչ իմաստ կարող էր ունենալ օսմանցի բառը... ի՛նչ կարող է ավելանալ Օսմանի անվան հետ կապված պետության մշակույթում: Դերվիշների նման, զանազան ազգությունների թափառականները ապավինելով Օսմանի անվանը, տարօրինակ մի խառնուրդ են կազմել: Տեսականորեն ու գիտականորեն սրան չի կարելի պետություն անվանել, այն նմանվում է Օսմանից իր զավակներին ժառանգած ընդարձակ մի կալվածքի: Զանազան տարրերից բաղկացած օսմանյան խառնուրդը չի կարելի

ընդունել որպես ազգային մարմին, այն հիշեցնում է մի ազարակի մեջ հավաքված ընտանի կենդանիների: Հույն, հայ, բուլղար, պոմակ, սերբ, այբանացի, քորդ, չերքեզ, արաբ, վրացի, լազ, այս զանազան տարրերը օսմանցի անվան տակ իբր թե մի զանգված են կազմել: Անհրաժեշտ է փոխել այս համոզումը: Ինչպես որ մի ազարակում սա-գը, բաղը, հավը, ոչխարը, այծը, կովը, եզը, գոմեշը, ձիւ մնացել են նույնը, առանց տեսակը փոխելու, նույն ձևով էլ մեր հայրենիքում մնացել են հույնը, հայը, բուլղարը, պոմակը, սերբը, այբանացին, չերքեզը, վրացին, արաբը, քորդը՝ պահպանելով իրենց ազգությունն ու լեզուն: Առի-թը ներկայանալուն պես նրանք անջատվել են՝ փշրելով թուրքին ու գրավելով նրա երկիրը: Ահավասիկ ումիհա-ցիները, սերբերը, բուլղարները և ամենավերջինը՝ այբանա-ցիները... Եթե Մովսեսի նման մի թշվառական, Հիսուսի նման մի վտարված, Մահմեդի նման մի որբ այս աշխար-հում հիմնել են առանձին մեծագույն կրոններ, ինչո՞ւ մեզ պես կամքի տեր մտավորական մարդիկ չընդհանրացնենք ու չտարածենք «Թուրանի» կրոնն ու գաղափարը»¹⁸:

Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդնե-րին բռնի կերպով դավանափոխելու և ասիմիլյացիայի են-թարկելու իրենց ձգտումն իրականացնելիս երիտթուրքե-րը հայերին «ստաջնակարգ» տեղ հատկացրին, որովհետև վերջիններս առավել դժվար տարրալուծվող ազգերից էին և հազիվ թե հոժարակամ ընդառաջ գնային թուրքացման ամենակույ ծրագրին: Մի հանգամանք ևս. «թուրքերը նա-խանձով էին նայում իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսա-պես ավելի ուժեղ այդ եռանդուն ժողովրդին: Նրանց զայ-րացնում էր հայերի կապը Պետրոգրադի ու Փարիզի հետ, ինչպես և այն, որ վերջիններս հրաժարվում էին խոռվու-թյուններ հրահրել Կովկասում»¹⁹, — նկատել է անգլիա-ցի առաջադեմ պատմաբան Գոտլիբը:

Եվ ահա վերահաս պատերազմը հանդիսացավ այն պատեն առիթը, որը երիտթուրքական հանցավոր դեկա-վարները չհապաղեցին օգտագործել՝ արևմտահայերին հիմնովին բնաջնջելու իրենց ձգտումն իրականացնելու համար:

«Ոչ մի կասկած չկա, — գրում է Մարկվարտը, — որ օս-մանյան կառավարությունը համաշխարհային պատերազմի մոտեցումը գնահատեց որպես առավել բարենպաստ մի պահ՝ երկար ժամանակ իր փայփայած նախագիծը կյան-քում կիրառելու համար: Զինաթը՝ ի պատիվ այլահի կա-տարվող սպանությունն ու կողոպուտը, մեղմ ձևով կոչված այդ «սրբազան պատերազմը», որը Թուրքիան հայտարա-րեց գերմանական կառավարության հրահրմամբ կամ հա-մենայն դեպս նրա հավանությամբ..., միայն այն հետևանքն ունեցավ, որ թուրքերին հնարավորություն ընձեռեց ավելի հեշտությամբ իրականացնելու իրենց ծրագիրը՝ Արևելքի բոլոր քրիստոնյաների և, հատկապես, հայերի գրեթե լրիվ ոչնչացումը»²⁰:

Ազնիվ ու արդար մարդու անաչառությամբ երևելի գիտ-նականն անխնա կերպով վեր է հանում ու դատապար-տում կալգերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների բռնած դիրքը, կիսապաշտոնական մամուլի և գաղափարա-կան ներգործման այլ մարմինների անմաքուր ու ամոթալի դերը հայկական կոտորածների լուսաբանման գործում:

«Արդարացնելու համար մահմեդականների (թուրքե-րի — Ռ. Ս.) կողմից ձեռնարկած սատանայական միջոցա-նումները հանդեպ մի ժողովրդի, որի միակ մեղքն այն էր, որ նա չէր ցանկանում իօգուտ իսլամի հրաժարվել իր ազ-գությունից ու իր նախնիների քրիստոնեական հավատ-քից, — գրում է Մարկվարտը, — գերմանական մամուլը ան-տեղյակ քաղքենուն հեղեղեց զրպարտիչ լուրերով, որոնք մասամբ գալիս էին թուրքական աղբյուրներից, մասամբ էլ այդ նույն մամուլի հորինած կեղծիքն էին: Հայերը, — շա-րունակում է Մարկվարտը, — ներկայացվում էին ամենա-մուսլ գույներով, սուկ որպես չարչիների ու ըմբոստ վաշ-խառուների մի խառնամբոխ, մինչդեռ «օսմանյան փառա-պանծ դաշնակիցները», ինչպես Բավկանյան պատերազմ-ների ժամանակ, երկինք հանվեցին իրենց կարծեցյալ խի-զախության համար»²¹:

Գիտնականը մերկացուցիչ փաստերով բացահայտում է գերմանական կառավարության իսկական դիրքը ահավոր եղեռնի տարիներին: Հայտնի է, որ Գերմանիայի դիվանա-

գիտական ներկայացուցիչները ժամանակին իրենց կառավարությանը տեղյակ էին պահել արևմտահայերի տեղահանման ու արքայի իրական շարժառիթների մասին: Այսպես, Թուրքիայում գերմանական դեսպան Վանզենհայնը 1915-ի հուլիսի 7-ին հաղորդում էր հետևյալը գերմանական կանցլեր Բետման-Հոլվեգին. «... կառավարությունն իրականում նպատակ է հետապնդում բնաջինջ անել հայ ազգը թուրքական կայսրությունում»²²: Ահա և Վանզենհայնին փոխարինած նոր դեսպանի՝ Վոլֆ-Մետերնիխի գեկույցը նույն կանցլեր Բետման-Հոլվեգին 1916-ի հուլիսի 10-ին:

«Հայերի հետապնդումը արևելյան մահաճակատում թևակոխել է իր վերջին փուլը: Իրականացնելով իր ծրագիրը՝ հայկական հարցը վերացնել հայ ցեղի ոչնչացման ճանապարհով, թուրքական կառավարությունը չարձագանքեց ո՛չ մեր դիմումներին և ամերիկյան դեսպանության ու Վատիկանի պատվիրակի դիմումներին, ո՛չ էլ Անտանտի տերությունների սպառնալիքներին, և առավել նվազ չափով հաշվի նստեց Արևմտյան Եվրոպայի կարծիքի հետ: Այժմ նա մտադիր է անդամատել ու վերացնել հայերի վերջին խմբերին, որոնք կենդանի էին մնացել առաջին տեղահանությունից հետո...»²³:

Մարկվարտը ցույց է տալիս, որ կայգերի կառավարությունը լավատեղյակ լինելով թուրքական դահիճների կողմից տարագիր արևմտահայերի նկատմամբ գործադրվող վայրագություններին, ջանք չէր խնայում դրանք խնամքով քողարկելու, երկրի հասարակական կարծիքը ճշմարտությունից հեռու պահելու համար:

«Մինչև 1918 թվականի հոկտեմբերը, — նշում է Մարկվարտը, — կառավարությունը խստիվ արգելել էր հայաընդհանուր ամեն մի տեղեկություն՝ լինելով դա առանձին հողվածների ձևով մամուլում կամ բրոշյուրներում, թուրքական հերյուրանքների ամեն մի ուղղում, որը կարող էր հասարակայնության աչքերը բացել և ցոլց տալ, թե ինչ է կատարվում իրականում: Հայերի նկատմամբ կիրառվող գազանությունների վերաբերյալ երբեմն ներթափանցող լուրերը, — վերհիշում է Մարկվարտը, — ներկայացվում էին

որպես մեր թշնամիների չար դիտավորություններ»²⁴: «Քյոլնիչե Ցայտունգ» թերթը, — գրում է Մարկվարտը, — նույնիսկ լիտիություն ունեցավ պարզապես ժխտելու դոկտոր Մարտին Նիպագեի²⁵ գոյությունը, որը հանդես էր եկել «Գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին ուղղված դիմումով»:

Մարկվարտը բերում էր գրաքննության կողմից այդ առթիվ տրված հրահանգը, որը հրապարակվել էր 1917-ի սկզբին լույս տեսած գրաքննության հատուկ գրքում.

«Հայերի նկատմամբ կատարվող գազանությունների մասին, — գրված էր հիշյալ գրքում, — պետք է ասել հետևյալը. ներքին վարչությանը վերաբերող այդ հարցերը ո՛չ միայն չպետք է վտանգի ենթարկեն մեր բարեկամական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, այլև անհրաժեշտ է, որ դժվարին հանգամանքներում մենք հրաժարվենք դրանք քննելուց: Ներկա պահին մեր պարտքն է լուել: Հետագայում, եթե արտասահմանն ուղղակի մեղադրի Գերմանիային մեղսակցության մեջ, հարկ կլինի քննել այդ հարցը՝ զուսպ ձևով ու մեծագույն զգուշությամբ, և մշտապես հայտարարել, որ հայերը վտանգավոր եղանակով գրգռում էին թուրքերին՝ դրդելով իրենց դեմ (sic!): Իսկ ավելի լավ է հայկական հարցում լռություն պահպանել...»²⁶:

Ահա նման պայմաններում էր, որ գերմանական կառավարությունը արգելեց հանգանակություն անցկացնել արքայազն հայերի օգտին: Ինչպես նշում է Մարկվարտը, թույլ չտվեցին անգամ հանձնաժողով ուղարկել ադետալի վիճակում գտնվող հայերին օգնություն ցույց տալու համար, և դա լույս այն պատճառով, որ թուրքերը թշնամաբար էին վերաբերվում նման կարգի միջոցառումներին:

Մարկվարտը սուր քննադատության է ենթարկել նաև Ռայխստագին, որի բռնած դիրքը նույնպես պատիվ չէր բերում Գերմանիային:

«Ռայխստագի վրա ընկնող պատասխանատվությունը նվազ ծանր չէ, — գրում է անվանի գիտնականը. — բրոշյուրներով ու բանավոր հաղորդումների միջոցով նա ստույգ տեղեկություն ուներ այն մասին, թե ինչ էր տեղի ունե-

նում իրականում և ցանկացած պահին կարող էր կառավարությունից լրացուցիչ բացատրություն պահանջել: Չնայած այդ բանին, բացատրությամբ երեք անկախ սոցիալիստների՝ Լիբկնեխտի, Լեդբերուրի և Հաազեի ելույթների, Ռայխրատագը համառ լուրջությամբ պահպանեց»²⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից հետո, երբ իթթիհաթական մարդասպանները խայտառակ փախուստի դիմեցին, Յոզեֆ Մարկվարտը առաջիններից էր, որ հրապարակապես նորեն հանդես եկավ երիտթուրքական հանցագործ առաջնորդներին միջազգային մասշտաբով պատժելու պահանջով²⁸: Մարդասեր գիտնականը դիմում է գերմանական ժողովրդին հետևյալ կոչով.

«Այժմ մենք պետք է ազնվորեն հետևություն անենք փաստերից և եռանդուն կերպով գործի անցնենք՝ մեր ուժերի ներածին չափով քափելու դաժան հանցագործությունները, որ մենք օգնել ենք կատարելու:

Ամենից առաջ պետք է գերմանական կառավարությունից պահանջել, որ նա անհապաղ հանձնի Էմվեր փաշային ու Թալեսթ-փաշային՝ զանգվածային սպանությունների հեղինակներին... Նրանք պետք է հանձնվեն ոչ թե թուրքական նոր կառավարությանը, այլ Հայկական Հանրապետությանը կամ Անտանտին այն հաշվով, որ նրանց դատի միջազգային դատարանը»²⁹:

Պետք է ասել, որ գտնվեցին նաև մարդկային խիղճը կորցրած գործիչներ, որոնք այլևայլ ձևերով փորձեցին «հիմնավորել» կատարվածը և անգամ արդարացնել արևմտահայերի զանգվածային ջարդերը: Նման մարդատյացներից էր պանիստիզմի մոլեռանդ պաշտպան Մարտին Հարտմանը, որը, ինչպես գրում է Մարկվարտը, գտել էր ցինիկ մի արտահայտություն՝ «Հայերի գրեթե լրիվ անհայտացումը (Մեծ Հայքից, Փոքր Հայքից, Կիլիկիայից, Հյուսիսային Սիրիայից) պարզեցրեց դրությունը»: Մարկվարտը ցատումնայից կերպով բողոքում է նման նողկալի ելույթների դեմ.

«Հանուն մարդկայնության, արդարության, քաղաքակրթության ու առաջադիմության, մարդու իրավունքների բո-

լոր պաշտպանները պետք է ամենաեռանդուն կերպով բողոքեն նման որոշման դեմ»:

«Թուրքասեր քաղաքականության ներկայացուցիչները,— գրում է Մարկվարտը,— նորմալ են համարում XX դարում՝

1. Բազմաթիվ քրիստոնյաների մահմեդականություն պարտադրել. ոչնչացնել կամ մզկիթների վերածել քրիստոնեական հարյուրավոր եկեղեցիներ ու վանքեր:

2. Անարգել հազարավոր քրիստոնյա կանանց ու աղջիկների և վաճառել նրանց թուրքական հարեմներին:

3. Բարոքանդ անել հազարավոր տներ ու քրիստոնեաբնակ գյուղեր, կողոպուտի ու թալանի տալով բնակիչների սեփականությունը և բռնագրավելով նրանց հողերը՝ մահմեդականներին հանձնելու համար:

4. Սպանել առանց տարիքն ու սեռը հաշվի առնելու մեկ միլիոն 300 հազարից ավելի քրիստոնյաների. ոչ թե սովորական կովում ընկած թռչունների կամ ժողովրդական հուզումների ժամանակ սպանված խոտվարարների, այլ զոհերի, որոնց կառավարության հրամանով ու նախօրոք կազմած ծրագրի համաձայն ստոնասրտությամբ կոտորել են, մյուսներին թշվ դեպի անապատ՝ այնտեղ քաղցից ու հիվանդություններից մահանալու: Եվ այս ամենը լոկ այն բանի համար, որ նրանք քրիստոնյա էին և ամենևին չէին ցանկանում դառնալ թուրք կամ մահմեդական...»³⁰:

Հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամ, ականավոր գիտնական ու մեծ մարդաբեր Յոզեֆ Մարկվարտի խոսքերը չեն կորցրել իրենց նշանակությունը նաև մեր օրերում, երբ դեռ գտնվում են պետական գործիչներ ու հեղինակավոր անձնավորություններ, որոնք նորմալ են համարում գեներոզիդի քաղաքականությունը և անգամ փորձում են մերթընդմերթ կիրառել այն՝ կարծես հիշեցնելու համար ժողովուրդներին, որ նրանք դեռ լավ չեն յուրացրել պատմության դասերը:

Գերմանական արևելագետ ու հասարակական գործիչ Յոհաննես Լեպսիուսի (1858—1926) բազմաբեղուն գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում նրա անխնայ մարդասիրական գործունեությունը ի նպաստ արևմտահայության: Այդ ազնիվ նպատակին Յ. Լեպսիուսը հատկացրել է ավելի քան 30 տարի՝ իր կյանքի մոտ կեսը: Պրոպագանդիստական ու հրապարակախոսական ակտիվ ելույթներին զուգընթաց Օսմանյան կայսրությունում հայերի հետապնդման դեմ մղած իր պայքարը դոկտոր Լեպսիուսը շարունակել է նաև իր բազմաթիվ գիտաքաղաքական հրապարակումներով:

Պետք է նշել, որ դոկտոր Լեպսիուսի հայանպաստ գործունեությունը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ և ըստ արժանվույն չի գնահատվել, թեև այն մասնակիորեն իր արտացոլումն է գտել ԽՍՀՄ-ի և ԳԴՀ-ի պատմաբանությունագետների աշխատություններում¹:

Բավականին արժեքավոր և հեռանկարային է թվում մեզ խորհրդային ու գերմանական հեղինակների համագործակցությունը դոկտոր Լեպսիուսի հարուստ արխիվային ժառանգությունը ուսումնասիրելու և հրատարակության պատրաստելու գործում, մի ժառանգություն, որում, արդեն մեզ ծանոթ փաստաթղթերից դատելով, զգալի տեղ են գրավում հայկական հարցին նվիրված նյութերը:

Սույն հոդվածի նպատակն է Յոհաննես Լեպսիուսի հիմնական աշխատությունների քննական վերլուծության հիման վրա վերհանել դրանց նշանակությունը հայերի ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործում:

1896-ի վերջին դոկտոր Լեպսիուսը հրապարակ քերեց իր առաջին գործը, որի վերնագիրը՝ «Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրանք մեծ տերությունների դեմ և կոչ քրիստոնեական Գերմանիային»² ինքնին պարզ էր դարձնում հեղինակի առաջադրած խնդիրը: Սույն աշխատությունն անմիջապես թարգմանվեց ֆրանսերեն ու անգլերեն³ և լայն արձագանք գտավ եվրոպական հասարակայնության մեջ, բացի Գերմանիայից, որի պաշտոնական ղեկավարները

ամեն ինչ անում էին թաքցնելու համար ճշմարտությունը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի վիճակի վերաբերյալ: Այսօր, դոկտոր Լեպսիուսի հիշյալ գիրքը լույս տեսնելուց մոտ հարյուր տարի հետո, առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ այն զարմանալի կերպով պահպանում է իր այժմեականությունը փոքր ժողովուրդների նկատմամբ մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունը մերկացնելու խնդրում: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանում թորքական գազանությունները մերկացնելու ու դատապարտելու խնդրին, ապա այստեղ ևս հարկ է հաստատել, որ Լեպսիուսի կողմից բերված փաստագրական աղբյուրները ց'այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը շնորհիվ բերված փաստերի հավաստիությանն ու ճշմարտացիությանը:

Ի՞նչ հիմնական հարցեր է բարձրացնում Յոհաննես Լեպսիուսը «Հայաստանն ու Եվրոպան» գրքում և ի՞նչ հետևությունների է նա հանգել:

Գրքում հստակ կերպով ցույց է տրվում այն կապը, որ գոյություն է ունեցել արևմտահայ ազգաբնակչության դեմ գործադրված անմարդկային արարքների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու սուլթանական կամակատարների հրամանների միջև:

«Երբ որ որևէ սպա ոգևորում է նրանց (ամբոխին— Ռ. Ս.) գոռալով՝ «Մա՛հ հայերին, դա սուլթանի կամքն է», կամ երբ որ վալին (նահանգապետը— Ռ. Ս.):՝ նրանց դիմում է. «Եղեք ակտիվ, չդադարեք սպանել, թալանել և աղոթել սուլթանի համար»՝ քստերով, ապա ինչո՞ւ պետք է նրանք խուլ մնան նման հրահանգներին»,— գրում է հեղինակը⁴:

Յոհաննես Լեպսիուսը փաստեր է բերում ջարդարարների գազանությունների վերաբերյալ, ցույց տալիս, որ նրանք չէին խնայում կանանց ու մանուկներին «թեև սուլթանը հրամայել էր սպանել միայն յոթ տարեկանից բարձր քրիստոնյաներին»⁵: Այս կապակցությամբ հեղինակը փաստեր է բերում բռնի կերպով իսլամական կրոնին դարձնելու, ինչպես նաև հայ հոգևորականներին ֆիզիկապես ոչընչացնելու վերաբերյալ:

«Մեր առջև են 559 գյուղերի ցուցակներ, որոնց բնակչությունը իսլամի դավանանքին էր պարտադրվել հրով ու սրով. 568 եկեղեցի լրիվ թալանված և հիմնավորապես քանդված. 282 եկեղեցի՝ մզկիթի վերածված. 21 բողոքական քարոզիչներ և 170 առաքելական քահանաներ, որոնք հրաժարվել էին դավանափոխ լինել, սպանվել են, հաճախ անհրաժեշտ եղանակով խոշտանգումներից հետո»⁶:

Հատուկ բաժնում դոկտոր Լեպսիուսը քննում է հայկական շարժերում օսմանյան քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների մասնակցության հարցը: Այստեղ ցույց է տրվում, որ զինվորական իշխանությունները զենք էին փոխանցում խուժանին, քրդական ու չերքեզական ավազակախմբերին, իսկ իրենք միջամտում էին միայն այն դեպքերում, երբ հայերը կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս:

«Քաղաքացիական իշխանությունների խնդիրը,— գրում է Լեպսիուսը,— մի այլ կերպ բարդ էր, քանի որ նրանք մի կողմից պետք է շարժերի հրահրեին մահմեդական բնակչությանը, նախապատրաստեին նրան և ապահովեին նրան անպատժելիություն ցանկացած հանցագործության համար, մյուս կողմից՝ քրիստոնյաների և, մասնավորապես, հյուսաստանների առջև այդ իշխանությունները պետք է հնարավորին չափ անտեղյակություն խաղային, հովանավորության կեղծ խոստումներով զսպեին զոհերին՝ մինչև սպանդի նշանակված օրը, և ուխտադրած միջոցներով նրանց հանկարծակիի բերեին այն դեպքում, երբ որ հարվածը անսպասելի հասցվեր»⁷: Հեղինակը թվարկում է այն քաղաքների անունները, ուր թուրքական կանոնավոր զորքերը մասնակցություն են ունեցել հայկական շարժերում. Տրապիզոն, Էրզրում, Հայբուրդ, Խարբերդ, Մալաթիա, Արաբկիր, Երզնկա, Սեղերդ, Մեզրա, Սրվաս, Թոքատ, Մարզվան, Ամասիա, Դիարբեքիր, Ուրֆա, Մարաշ, Ենիշե-Կալե, հիբեշիք, ինչպես նաև բազմաթիվ գյուղական վայրեր⁸:

Բազմաթիվ հավաստի փաստերի հիման վրա Լեպսիուսի արված հետևությունները տրամաբանական են ու համոզիչ:

1. Քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունները չեն խանգարել հայ ազգաբնակչության շարդի նախապատրաստմանը:

2. Նրանք իրենք մասնակցել են շարդի նախապատրաստությանը, սխտեմատիկ կերպով քրիստոնյա բնակչությունից խլելով նրա մոտ եղած զենքերը և միաժամանակ զինելով մահմեդականներին:

3. Այդ իշխանությունները, նույնիսկ ամենաբարձրաստիճան նրանց ներկայացուցիչները, ուղղակի և անձնական մասնակցություն են ունեցել կոտորածներին, թալանին, ինչպես նաև քրիստոնյաներին բռնի կերպով մահմեդականություն պարտադրելու գործում:

4. Քաղաքացիական իշխանությունները փորձել են շարժերից հետո թաքցնել կամ արդարացնել կատարվածը՝ հայ երևելիներին ստիպելով բանտ նետվելու սպառնալիքի տակ կեղծ ցուցումներ տալ այն մասին, թե իբր նրանց հայրենակիցները հրահրիչ գործունեություն են ծավալել, նաև արգելելով հայերին Էմիգրացիայի դիմել, իսկ արտասահմանցիներին՝ շփվել նրանց հետ:

5. Իշխանությունները ոչ մի քայլի չդիմեցին շարդի ու կողոպուտի աղետալի հետևանքները մեղմացնելու համար: Նրանք նույնիսկ խանգարել են եվրոպական մի շարք երկրներում ստեղծված օգնության կոմիտեների գործունեությանը:

6. Ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվել կանխելու համար շարժերը այն շրջաններում, որոնց հաջողվել էր խուսափել դրանցից: Ընդհակառակը, 1896 թվականի վերջին շարժերը Վանում, Տրապիզոնում, Քղիում և այլ վայրերում, հայ ժողովրդի ոչնչացումը շարունակվում է անարգելք կերպով:

7. Զանգվածային շարժերի, կողոպուտների ու բռնի դավանափոխության հեղինակներն ու մասնակիցները մնացել են անպատիժ⁹:

Թուրքական կեղծիքը: Այսպես է հեղինակը վերնագրել այն բաժինը, որտեղ մերկացվում է այսպես կոչված հայկական սադրանքների վերաբերյալ սուրը: Դիվանագիտական ու հյուպատոսական զեկուցագրերի հիման վրա Լեպսիուսը մերկացնում է այն ահավոր կեղծիքն ու խեղաթյու-

բումները, որոնց դիմում էին թուրքական իշխանությունները ջարդերի համար ողջ պատասխանատվությունը իրենց իսկ զոհերի վրա բարդելու նպատակով: Հեղինակը փաստեր է բերում, թե ինչպիսի դաժան միջոցներով էին տեղական իշխանությունները ստանում իրենց բաղձալի կեղծ ցուցումները, ինչպես էին զոհերին ստիպում ստորագրել զանազան կեղծ փաստաթղթեր: Սուլթանական պաշտոնյաների ցինիզմը հասնում էր այնտեղ, որ նրանք ազդեցիկ հայերին և նույնիսկ հոգևորականության ներկայացուցիչներին ստիպում էին շնորհակալական նամակներ հղել սուլթանին: Երբ թուրքական մի փաշա իր մոտ է կանչում հայ համայնքի առաջնորդին և սպառնալից կերպով պահանջում նրանից երախտագիտության հեռագիր ուղարկել սուլթանին, նա հարցնում է. «Բայց ինչի՞ համար եք դուք ուզում, որ մենք շնորհակալություն հայտնենք»: Փաշան պատասխանում է. «Դա ձեզ չի վերաբերում, վարվեք այնպես, ինչպես մյուսները»: Ինչպես գրում է Լեպսիուսը, այդ կեղծ հեռագիրը ստորագրելուց հրաժարվելու համար հայ երևելիք բանտ է նետվում¹⁰: Հեղինակն այնուհետև նկարագրում է, թե ինչպիսի տանջանքների ու խոշտանգումների էին ենթարկվում չհնազանդվող հայերը¹¹:

Սակայն լինում էին նաև այլ դեպքեր: Լեպսիուսը մեջ է բերում մի հատված այն նամակից, որ հայերից մեկը ուղարկել էր իր եղբորը 1895-ի դեկտեմբերի 29-ին: Այնտեղ ասվում էր. «... Այս ամբողջ գործում առավել ցինիկը այն է, որ՝ բավական չէ այն, ինչ որ մենք մեր վրա կրեցինք, մեզ դեռ ստիպում են շնորհակալական նամակներ ստորագրել սուլթանին: Մեզ նույնիսկ ստիպում են ասել, որ իբր մենք՝ հայերս ենք պատճառ դարձել կատարվածի համար... Մի՞թե Եվրոպան այնքան բութ է, որ արդեն ամոք չէ խաբել նրան մասն կոպիտ միջոցներով»¹²:

«Դիվանագիտական փաստաթղթերից հետևում է նաև,— եզրակացնում է Լեպսիուսը,— որ ամեն անգամ, երբ տեղեկություններ էին ստացվում ջարդի մասին, թուրքական կառավարությունը շտապում էր հայերին մեղադրել դրանք հրահրելու մեջ»¹³:

Սակայն ո՞ւմ համար էին նախատեսված այդ հանգստացուցիչ հեռագրերը, սուլթանին հասցեագրված շնորհակալական նամակները և այլն,— հարցնում է հեղինակը: Առաջին հերթին Եվրոպային ու նրա դիվանագետներին քննցնելու համար, քանի որ վերջիններս անհանգստացած էին իրենց հանգիստը խանգարելու համար, քանի որ նրանք շահագրգռված էին անդորրն ու կարգ ու կանոնը պահպանելու մեջ: Հանգստություն ամեն գնով, սա է հեղինակի եզրակացությունը:

Դոկտոր Լեպսիուսը հերքում է այն ժամանակ տարածված այն կեղծիքը, թե իբր թուրքական իշխանությունները անգոր էին որևէ բան ձեռնարկել խուժանի ու քրդերի դեմ:

«Շշմարտությունն այն է,— գրում է հեղինակը,— որ ամենուրեք, որտեղ իշխանություններն իրենք չէին մասնակցում արյունահեղությանը, նրանք հանդես էին գալիս, որպես ջարդի ու կողոպուտի հանդիսատեսներ: Մինչդեռ բավական էր ձեռքի մի շարժում՝ սպանող դադարեցնելու համար»¹⁵: Ըստ որում ջարդարարները լավ գիտեին, որ իրենք չործում են ոչ թե երկրորդական պաշտոնյաների հրահանգներով, որոնք նրանց երաշխավորում էին անպատժելիություն, այլ սուլթանի հրամանով ու նրա անունից¹⁶:

Առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում Յոհաննես Լեպսիուսը «քրիստոնեական տերությունների» պատասխանատվության հարցը քննարկելուն: Մասնավորապես, նա քննադատում է Անգլիային այն բանի համար, որ հենց նրա առաջարկով էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինվել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով, և Սան-Ստեֆանոյի հոդվածներն այդպիսով չէին իրականացվել կյանքում, մինչդեռ դրա դիմաց Անգլիան ստացավ Կիպրոս կղզին¹⁷:

«Այսպիսով մենք հայտնաբերում ենք,— գրում է Լեպսիուսը,— որ իրենց շուրթերին մշտապես ունենալով Հայաստանը և նրա բողոքները, Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած տերությունները երբեք լրջորեն չեն էլ մտածել նույնիսկ մատը շարժելու, որպեսզի Բարձր Դռանը ստիպեն

կատարել այդ քաղցր խոստումները, պահանջել կատարել իր պարտավորությունները»¹⁸:

Լեպսիուսի կարծիքով, հենց եվրոպական տերությունների նման վարքագիծը հանգեցրեց ահավոր ջարդերին 1895—1896 թվականներին ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ կայսրության այլ վայրերում և նույնիսկ մայրաքաղաքում՝ Կոստանդնուպոլսում: Միշտ է, Բեռլինի կոնգրեսից հետո մեծ տերությունները 1880-ի սեպտեմբերի 7-ին Բարձր Դռանը ներկայացրեցին կոլեկտիվ նոտա, որը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ սուլթան Աբդուլ Համիդի վրա: Ինչպես նշում է Լեպսիուսը, այդ տերությունները 15 տարվա ընթացքում փաստորեն անտեսում էին այն փաստը, որ «թուրքական վարչական մեքենան քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ վարվում էր այնպես, ինչպես «ծղոտը տալիս են քամուն»:

Մինչդեռ քրիստոնյա մեծ տերությունների ներկայացուցիչները հիանալի գիտեին, — շարունակում է Լեպսիուսը, — որ հայկական նահանգներում տիրող անարխիայի պահպանումը կարող էր հանգեցնել քրիստոնյա ազգաբնակչության լրիվ ոչնչացմանը¹⁹:

Ընդհանրացնելով հայկական հարցում XIX դարի 80—90-ական թվականներին եվրոպական մեծ տերությունների դիրքորոշումը, Յոհաննես Լեպսիուսը գալիս է այն եզրակացության, որ Հայաստանը նրանց քաղաքականության զոհը դարձավ, որ «Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ դիվանագիտական ողջ գրագրությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անարժան մի ֆարս»²⁰:

Եվ Սասունի ջարդը պարզորոշ կերպով վերհանեց բնաջնջման այն քաղաքականությունը, որը օսմանյան կապավորությունը կիրառում էր Արևմտյան Հայաստանում:

Եվ այսպես, «Ի՞նչ բան է կոտորածը Հայաստանում», — հարցնում է Լեպսիուսը և տալիս հետևյալ պատասխանը. «Դա Բարձր Դռան կողմից ընդունված վարչական այն միջոցառումն է, որի միակ շարժառիթն ու նպատակն է վերջնականապես հրաժարվել բարենորոգումների անցկացումից՝ հայ ազգը ոչնչացնելու ճանապարհով»²¹:

Բռնությունների ու ջարդերի հետևանքով, Լեպսիուսի

հաշվումներով, զոհվել են ավելի քան 100 հազար սրևմտահայեր: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ գիրքը գրելու պահին, հեղինակն իր տրամադրության տակ չունեիր վերջնական թվերը, որոնց համաձայն 1894—1896 թվականներին սպանվել կամ քաղցից, ցրտից ու զանազան հիվանդություններից մահացել է շուրջ 300 հազար մարդ:

Լեպսիուսի գրքի երկրորդ բաժնում, որը վերնագրված է «Ջարդեր», բերվում են դիվանագիտական փաստաթղթեր՝ հյուպատոսների զեկույցները իրենց դեսպաններին, ջարդերի անմիջական ականատեսների պատմածները, ինչպես նաև «Բոնոթենիորարի ռիվյու» ամսագրում 1895-ի օգոստոսին տպագրված իուլանդական իրավաբան-միջազգայնագետ Էմիլ Դիլոնի հոդվածը: Որոշակի արժեք է ներկայացնում գրքի հավելվածը՝ ցուցակներ խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ ըստ վիլայեթների գործարած բռնությունների, մարդկային կորուստների և նյութական վնասի վերաբերյալ թվական տվյալներ և այլն:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ դոկտոր Լեպսիուսի առաջին գիրքը, նվիրված հայ ժողովրդի վիճակին Օսմանյան կայսրությունում, մեծ տերությունների երկդիմի քաղաքականության մերկացման հետ մեկտեղ որոշակի դրական դեր խաղաց արևմտահայության իրական դրությունը լայն հասարակայնությանը ներկայացնելու գործում: Միաժամանակ Լեպսիուսի այս աշխատությունը օգնում է առավել խորն ըմբռնելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ծավալված իրադարձությունները:

Այդ ժամանակաշրջանի դեպքերին է նվիրված Յոհաննես Լեպսիուսի մի այլ աշխատությունը՝ «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում»²², որը պատրաստվել էր կայզերական Գերմանիայում պատերազմի ժամանակ տիրող խստագույն ռազմական գրաքննության պայմաններում: Այդ գիրքը, որ մի քանի հրատարակություն ունեցավ արևմտաեվրոպական լեզուներով, ինչպես նաև թարգմանվեց հայերեն, հետազոտողի ուշադրությունն է գրավում ամենից առաջ իր բարձր հավաստիությամբ: Հենվելով դեպքերի անմիջական ականատեսների վկայություն-

Անրի վրա՝ գերմանական ծառայողներ, միսիոներներ, չեզոք պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչներ և այլն, դոկտոր Լեպսիուսը քննական վերլուծության ենթարկելով այդ վկայություններն ու օբյեկտիվ այլ աղբյուրներ, տալիս է անաչառ պատկերը այն ողբերգության, որ հայ ժողովուրդն ապրեց Թուրքիայում հատկապես 1915—1916 թթ., պատկերը ցեղասպանության այն քաղաքականության, որ երիտթուրքերը անց էին կացնում բուն տեղահանությունների ու զանգվածային ջարդերի ճանապարհով: «Հաղորդման» մեջ բերված աղյուսակները արևմտահայերի կորուստների վերաբերյալ ցույց են տալիս, որ 1915-ին բռնազաղթվել և գաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվել է 1 միլիոն 396 հազար 350 մարդ:

Հիշյալ գրքի առաջին մասում, որը վերնագրված է «Փաստեր», Լեպսիուսը մեջ է բերում չեզոք տեղությունների, հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկուցագրերից քաղվածքներ, որոնք վեր են հանում հայերի զանգվածային տեղահանության բուն նպատակը, երիտթուրքական ղեկավարության մեթոդիկ պլանի առկայությունը:

«Նախորդ ժամանակաշրջաններում կիրառվող ուղղակի հարձակումների ու ջարդերի մեթոդը,— գրում է Լեպսիուսը,— այսօր մի փոքր մոդիֆիկացիա է կրել. իրենց երկրից տեղահանում են մեծ քանակությամբ տղամարդկանց ու պատանիների, որոնք անհայտանում են ճանապարհին: Այնուհետև նրանց հետևում են կանայք ու մանուկները»,— հաղորդում էր Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսը 1915-ի օգոստոսի 3-ին²³:

Հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչ նպատակ էին հետապնդում արագ պաշտոնագրկումը, քանտարկությունն ու տեղահանությունը հայ մտավորականության այն ներկայացուցիչների, որոնք կարող էին բողոքի իրենց ձայնը բարձրացնել կատարվող անօրինականությունների դեմ: Դա համընդհանուր միջոցառում էր,— ընդգծում է Լեպսիուսը,— որը նպատակ ուներ հայ ժողովրդին զրկել իր ղեկավարներից և մամուլի իր օրգաններից այն հաշվով, որ

բունի տեղահանությունը ընթացար անաղմուկ և առանց որևէ դիմադրության²⁴: Խոսելով հայ ազդեցիկ ու երևելի անձանց ձերբակալության մասին (օսմանյան սրտլամենտի անդամներ, հրապարակախոսներ, գրողներ, իրավաբաններ, բժիշկներ, առևտրականներ և այլն), դոկտոր Լեպսիուսը ընդգծում է այն փաստը, որ «ձերբակալությունները տեղի ունեցան առանց որևէ դատաքննության, որը կնախորդեր կամ կհաջորդեր այդ ձերբակալություններից»²⁵:

Նույն ձևով էին թուրքական իշխանությունները վարվում նաև զավառի երևելի անձնավորությունների, հայկական համայնքների ներկայացուցիչների հետ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր վիլայեթներում: Յոհաննես Լեպսիուսը հավաստի փաստեր է բերում դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցիչների զեկուցագրերից, որոնցում արդեն այն ժամանակ այն միտքն էր հայտնվում, որ տեղահանությունների բուն նպատակը հայ ժողովրդի ոչնչացումն է Թուրքիայում:

Այսպես, Տրապիզոնում ամերիկյան հյուպատոս Օսկար Հայզերը իր 1915-ի հուլիսի 28-ի թվակիր զեկուցագրում տեղեկացնելով քաղաքի հայ ազգաբնակչության բռնազաղթի մասին, գրում էր. «Գերմանական հյուպատոսն ասաց ինձ, որ ինքը չի կարծում, որ հայերը կարող են վերադառնալ Տրապիզոն նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո»²⁶:

Իսկ Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոսը տեղեկացնելով իր դեսպանին տեղի հայերի բռնազաղթի մասին, հաղորդում էր, որ թուրքական ժանդարմները Խարբերդից ոչ ֆեռու գազանաբար ոչնչացրել են մոտ 800 հայերի, այդ թվում անվանի անձանց: «Երբեք նրանց դեմ որևէ մեղադրանք չի հարուցվել,— ավելացնում էր հյուպատոսը: Նրանք բոլորը ձերբակալվեցին ու սպանվեցին միայն այն պատճառով, որ կառավարության գլխավոր պլանի համաձայն պետք էր ձերբազատվել հայ ազգից»²⁷:

Յոհաննես Լեպսիուսը այս աշխատության մեջ տալիս է հայերի տեղահանության պատկերը ըստ վիլայեթների: Հեղինակի կողմից բերված փաստերը, թվերն ու կոնկրետ

տվյալները չեն կորցրել իրենց արժեքը և կարևորությունը մեր օրերում:

Հափազանց այժմեական է դոկտոր Լեպսիուսի կողմից բարձրացված հարցը այսպես կոչված «համընդհանուր հայկական ապստամբության մասին», որը իբր պատճառ դարձավ տեղահանությունների: Թուրքական կառավարության պաշտոնական այս վարկածը, որն այն ժամանակ լայն տարածում գտավ, նպատակ էր հետապնդում արդարացնել արևմտահայության բռնագաղթն ու ֆիզիկական ոչնչացումը: Պատմության կողմից մերժված այս կեղծ վարկածը այսօր էլ օգտագործվում է թուրք պաշտոնական պրոպագանդայի կողմից, ինչպես նաև պատմագրության մեջ՝ ցեղասպանության քաղաքականությունը արդարացնելու համար:

Դոկտոր Լեպսիուսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս թուրքական այդ վարկածի ողջ սնանկությունը, հայերի «դավաճանության» մասին թուրքական պնդումների պրովոկացիոն բնույթը:

«Այսպես կոչված Վանի ապստամբությունը,— գրում է Լեպսիուսը,— օրինական պաշտպանության սովորական մի ակտ է, մի էպիզոդ ջարդի պատմության մեջ, բայց ո՛չ մի դեպքում դավաճանություն: Դա հաստատվում է նաև պաշարմանը ներկա գերմանացիների կողմից»²⁸: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Վանի հայ ազգաբնակչությունը կազմակերպեց ինքնապաշտպանություն խուսափելու համար այն ճակատագրից, որը բաժին ընկավ թուրքական իշխանությունների խոստումներով խաբված և իրենց կյանքը զոհաբերած հայրենակիցներին:

Քննելով ռուսական զորքերի՝ քաղաքի ապստամբ բնակիչներին օգնության գալու հարցը, հեղինակը ընդգծում է. «Երկու իրադարձություն — Վանի հայերի օրինական ինքնապաշտպանությունը՝ նրանց սպառնացող ջարդի դեմ հանդիման և ռուսների առաջխաղացումը իրար հետ ո՛չ մի կապ չունեն, և չեն կարող դիտվել, որպես պատճառ և հետևանք... Իրենց ինքնապաշտպանությանը Վանի հայերը լոկ նպատակ էին հետապնդում փրկել հարազատների կյանքը»²⁹:

Հարցը քննելով ավելի լայն առումով՝ համաթուրքական մասշտաբով, Լեպսիուսը գալիս է այն հետևության, որ կառավարության դեմ ուղղված կանխամտածված որևէ շարժում չի եղել: «Վանիամտածված էին միայն այն հույս-ծանձքները, որոնք իրականացվում էին մեթոդիկ կերպով»³⁰,— եզրակացնում է հեղինակը:

«Հաղորդման» երկրորդ մասը վերնագրված է՝ «Պատասխանատվության հարցը», այսինքն՝ պատասխանատվություն երկրի օրինական քաղաքացիների բռնի տեղահանման, նրանց ունեցվածքի ապօրինի զավթման և, վերջապես, բռնության բացահայտ ակտերի համար: Պատասխանատվություն՝ տեղերում, գաղթի ճանապարհին և արքայալների կենտրոնացման վայրերում, այսինքն՝ համակենտրոնացման ճամբարներում նրանց կազմակերպված ջարդի համար: Ընդ որում Լեպսիուսը մատնանշում է, որ երիտթուրքերը այդ ճամբարների գաղափարը վերցրել էին անգլիացիներից, որոնք նույն ձևով էին վարվում բուրերի հետ Հարավային Աֆրիկայում:

«Մեր կողմից բերված փաստերից,— գրում է Լեպսիուսը,— անվիճելիորեն հետևում է, որ տեղահանությունների և դրանց իրականացման մասին հրամանի պատասխանատվությունը ընկնում է Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության վրա»³¹:

Հայ ժողովրդի դեմ Թուրքիայում գործադրված բոլոր անօրինական գործողությունների և հանցագործությունների համար հիմնական պատասխանատու է դիտում Լեպսիուսը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և նրա ակումբները գավառներում: Հեղինակը մասնավորապես նկատում է, որ երիտթուրքական ակումբները իրենց ձեռքում էին պահում թուրքական բանտերից ազատ արձակված քրեական տարրերից կոմպլեկտավորված բանդաների կազմակերպման գործը»³²:

Այնուհետև Յոհաննես Լեպսիուսը վերլուծում է տեղահանության ու ջարդերի կապակցությամբ «թուրքական բացատրությունները», ցույց տալով դրանց ողջ կեղծավորությունն ու սնանկությունը:

«... Վայրության բոլոր մասերում ցրված մեկկես մի-

փոն բեակիչների տեղահանությունները,— գրում է Լեպսիուսը,— ո՛չ մի կերպ չի կարելի արդարացնել ռազմական նկատառումներով: Միակ բացատրությունը, որը թույլ չի տալիս կառավարական այս միջոցառման մեջ տեսնել անբնական մի ակտ, դա այն է, որ խոսքը գնում էր ներքին քաղաքականության մի պլանի մասին, որը նպատակ էր հետապնդում նախապես մտածված ու սառնասրտորեն հաշվարկված եղանակով բնաջնջել հայ էթնիկական տարրը»³³:

Դոկտոր Լեպսիուսը եվրոպական հեղինակների մեջ առաջիններից մեկն էր, որն ուշադրություն դարձրեց այն անմիջական կապի վրա, որ գոյություն ուներ երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության և նրանց պանթուրքական զավթողական ձգտումների միջև:

«Պանթուրքիզմը դարձավ յուրօրինակ մի կուռք և ամենախիստ միջոցները ձեռնարկվեցին բոլոր ոչ թուրք տարրերի դեմ»³⁴:

«Հաղորդման» երրորդ մասում Յոհաննես Լեպսիուսը քննում է իրենց հարազատ վարչերից հայերի արտաքսման ու ոչնչացման տնտեսական հետևանքների հարցը: Հետևությունը, որին հանգում է հեղինակը, խիստ հատկանշական է. «Հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը չի նշանակում միայն Անատոլիայի բնակչության 10—25 տոկոսի կորուստը, այլև քաղաքակրթության տեսակետից առավել արժեքավոր ու տնտեսապես առավել զարգացած տարրերի ոչնչացումը»³⁵:

Լեպսիուսի գրքի վերջին բաժինը նվիրված է հայկական հարցում գերմանական մամուլի վարքագծի քննադատությանը: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիայի մեծ մամուլը կամ լռության էր մատնում կատարվածը, կամ առանց որևէ մեկնաբանության արտատպում էր թուրքական թերթերի այն կեղծ ինֆորմացիան, որի համաձայն թուրքական իշխանությունների ընդունած միջոցառումները իբր «խաղաղ» բնույթ էին կրում:

Ամփոփելով Լեպսիուսի այս երկրորդ աշխատության վերաբերյալ մեր առածը, հարկ է նշել, որ հիմնված լինե-

լով հավաստի և մանրակրկիտ կերպով ստուգված փաստաթղթերի ու նյութերի վրա, նա Ջեյմս Բրայսի ժողովածուի հետ³⁶ դարձավ այն արժեքավոր հրապարակույն, որը մերկացնելով արևմտահայության բնաջնջման խարդախ մեթոդներն ու եղանակները, ցույց տվեց, որ ծավալված ողբերգության գլխավոր պատասխանատուն երիտթուրքական կլիկն էր: Եվ այս գիրքն էլ մեղադրական մի փաստաթուղթ է Իթթիհաթ կուսակցության ու նրա գլխավորած կառավարության դեմ:

Վերջապես, դոկտոր Լեպսիուսի երրորդ արժեքավոր հրապարակման մասին՝ «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն, որը լույս տեսավ արդեն պատերազմի ավարտից հետո՝ 1919 թվականին³⁷:

Հիշյալ գիրքը չլինելով գիտական հետազոտություն, այսինքն Լեպսիուսի կողմից գրված աշխատություն, այլ միայն նրա կազմած փաստաթղթերի ժողովածու, նվազ կարևոր ու արժեքավոր չէր իր նշանակությամբ, թեև գերմանական կառավարության հետապնդած նպատակը միանգամայն այլ էր. ցույց տալ կայզերական Գերմանիայի լրիվ «անմեղսակցությունը» հայերի բնաջնջման գործում:

Լեպսիուսի կողմից ընտրված փաստաթղթերը համաշխարհային հասարակայնության առջև վեր էին հանում Թուրքիայի բարեկամ ու դաշնակից կայզերի կառավարության իսկական դեմքը: Գերմանական դեսպանների, հյուպատոսների, դիվանագիտական ու զինվորական այլ ներկայացուցիչների զաղտնի և խիստ զաղտնի զեկուցագրերը, մատչելի դառնալով, անհերքելիորեն վկայում էին, որ տեղահանության իսկական նպատակը հայ ազգի ոչնչացումն էր թուրքական պետության մեջ, նաև այն, որ գերմանական կառավարությունը բացահայտորեն հանդես չէր եկել իթթիհաթականների հաշտապան գործողությունների դեմ:

Դժվար է գերագնահատել «Գերմանիան և Հայաստանը» փաստաթղթերի ժողովածուի նշանակությունը պատմության թուրք կեղծարարների ստահող պնդումները մերկացնելու գործում, բոլոր այն պատմաբանների ու քաղա-

քագետների, որոնք այսօր էլ փորձում են ժխտել հայերի գեներոլը՝ XX դարի այդ քստմների հանցագործությունը՝ ուղղված մարդկության ու մարդկայնության դեմ:

1987

**ԵՂԵՌՆԻ ԳՍՏԱՊՍՐՏՄԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱԿՍԻ
ՀՍՄԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ֆրանսիական առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչները միշտ էլ հանդես են եկել հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանությամբ, իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացրել արևմտահայության դեմ կիրառված անլուր հալածանքների ու բռնության դեմ:

Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի և երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ձեռնարկված հայերի զանգվածային ջարդերն ու 1915-ի ահապոր ցեղասպանությունը ցատմնալից կերպով դատապարտվել են Ֆրանսիայի արժանավոր զավակների կողմից: Մեր ժողովուրդը չի կարող մոռանալ, որ ծերունագարդ Անատոլ Ֆրանսը գլխավորում էր համիդյան ջարդերի հետևանքով որբացած բազմահազար հայ մանուկներին օգնություն հասցնելու հանգամանկության գործը¹, իսկ աշխարհահռչակ արևելագետ Ժակ դը Մորգանը հանդես էր գալիս իթթիհաթական մարդասպաններին միջազգային ատյանին հանձնելու և խտրագույնս պատժելու արդարացի պահանջով²:

Մեր օրերում, երբ թուրք պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները, և անգամ կառավարական առավել բարձրաստիճան անձինք փորձում են այս կամ այն պատրվակով կամ «պատճառաբանությամբ» վիճարկել իրենց նախորդների ցեղասպան քաղաքականությունը, պաշտպանության տակ առնել թուրքական դատարանի իսկ կողմից ժամանակին դատապարտված հանցագործներին, երկրագնդի առաջադեմ մարդիկ վերստին անդրադառնալով 1915-ի եղեռնին, պահանջում են, որ հայկական ցեղասպանությունը դատապարտվի պաշտոնապես՝ միջազգային չափանիշով, որպես մարդկության ու մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործություն:

Այս առումով ուշադրության արժանի են այն քայլերը,

որոնք վերջին տարիներին կատարվել են Ֆրանսիայի քաղաքական ու հասարակական շրջանակներում՝ ձախ ուժերի կողմից: Այս հարցում հետևողական գիծ է վարում ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցությունը՝ հանձինս իր ներկայացուցիչների Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում, սեճատում և այլուր:

Տակավին 1965-ի ապրիլին, Մեծ եղեռնի 50-ամյակի նախօրեին, ֆրանսիական պառլամենտի՝ Ազգային ժողովի կոմունիստ պատգամավորները հարցապնդում արեցին կառավարությանը, պահանջելով դատապարտել 1915-ի ցեղասպանությունը միջազգային չափանիշով, որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, և փոխհատուցում տալ հայերին:

Իսկ 1977-ի հունիսին ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ժորժ Մարշեն պատասխանելով Մարսելում ֆրանսերեն լույս տեսնող «Արմենիա» ամսագրի հարցին, մասնավորապես նշեց հետևյալը. «... Սկսած 1920 թվականից, ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցությունը պարզ ու հստակ դիրքորոշում է ընդունել՝ արտահայտվելով ի նպաստ հայ ժողովրդի դատի արդարացի լուծման, հայտարարելով, որ մշտապես դառնում է հանցագործություն այն պահից, երբ հարցը վերաբերում է 1915-ի ջարդերի քղարկմանը, ամբողջ մի ժողովրդի ոչնչացմանը՝ իր սեփական տարածքում...»³: Այնուհետև, կոմունիստ պատգամավորները 1982—86 թթ. ընթացքում բազմիցս գրավոր հարցապնդումներ են արել երկրի բարձրագույն օրենսդրական մարմիններում: Այսպես, Ազգային ժողովի փոխնախագահ Գի Դյուկլունեն 1985 թ. դեկտեմբերին 35 կոմունիստ պատգամավորների անունից հանդես եկավ գրավոր առաջարկով՝ ընդունել օրենք և ճանաչել «ցեղասպանությունը, որի զոհը դարձավ հայ ժողովուրդը 1915-ին»⁴: Հիշյալ օրինագծում մասնավորապես ասված էր.

«Իր անկումն ապրող Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը 1915—1922 թթ. զոհ դարձավ նոր ժամանակների առաջին ցեղասպանությանը: 1915-ին թուրքական կառավարությունը կազմակերպում է հայ ժողովրդի բռնա-

գաղթ, քանի որ այդ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը դեմ էր առնում բարձրացող թուրքական ազգայնականությանը: Հայկական աղբյուրների համաձայն, մեկնելու հիշում հայեր սպանվեցին կամ անհետացան աքսորի ճամբարահին, կամ տեղահանության վայրերում: Միայն վեց հարյուր հազար հոգի փրկվեց, որոնց մեծ մասը գաղթեց, միանալով XIX դարի սկզբին տեղի ունեցած առաջին գաղթի ալիքին...

Կոմունիստ պատգամավորները միշտ էլ հանդես են եկել հայերի ցեղասպանության ճանաչման օգտին: Ժամանակ էլ այն, նշանակում է գործնականորեն հանդես գալ այն բանի օգտին, որ այդ հանցագործությունը հիշվի ու դաս ծառայի՝ խանգարելով նրա կրկնությանը»⁵:

Փաստաթղթում այնուհետև ասվում էր, որ 1915-ից մինչև օրս հայկական գեներոցիդը պաշտոնապես չի ճանաչվել, իսկ թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չի ընդունում այն, այլև ձգտում է ոչնչացնել հայկականության հետք: Իսկ Թուրքիայի հայկական հողերում:

«Վերջին տարիների ընթացքում,— կարդում ենք նույն փաստաթղթում,— բարձրաստիճան պաշտոնական անձինք հանդես են եկել այդ հանցագործությունը դատապարտող հայտարարություններով, սակայն կառավարական կամ օրենսդրական որևէ ակտով դրանք չեն հաստատվել: Ահա թե ինչու առաջարկվում է օրենսդրական տեքստով վավերացնել գեներոցիդի ճանաչումը Ֆրանսիայի կողմից, նախատեսել նրա նշումը և ձեռնարկել կառավարական քայլեր՝ միջազգային չափանիշով»⁶:

Հիշյալ օրինագծի վերջում մատնանշվում էր, որ Ֆրանսիայի ազգային ժողովի կոմունիստ պատգամավորների խումբը նախկինում բազմիցս հանդես է եկել հայկական գեներոցիդը ճանաչելու և պաշտոնապես դատապարտելու առաջարկությամբ, այդ իսկ պատճառով այս վերջինը պետք է դիտել, որպես նրա հաստատում ու հետևողական դիրքորոշման մի նոր վկայություն:

Օրինագիծն ուղարկվում է Ֆրանսիական Հանրապետության սահմանադրական, օրենսդիր ու վարչական օրենքներ-

րի նախնաժողով, որը հարցին համապատասխան ընթացք չի տալիս:

Կոմունիստ պառլամենտականները սակայն շարունակում են հարցք պահել օրակարգում: 1986-ի ապրիլի 23-ին նրանք կրկին հանդես եկան Ազգային ժողովում՝ նոր առաջարկով. «Ֆրանսիական Հանրապետությունը, ճանաչելով ցեղասպանությունը, որին զոհ դարձավ հայ ժողովուրդը 1915-ին օսմանյան կառավարության կողմից, հանձն է առնում ապահովել այդ տարեթվի ամենամյա նշումը ազգային չափանիշով և աշխատել միջազգային հասարակայնությանը ճանաչել տալ մարդկության դեմ ուղղված այս հանցագործությունը»⁷: Պատասխանելով այս հարցադրմանը, արտաքին գործերի մինիստր Ժան-Բեռնար Ռեմոնը ըստ էության հրաժարվեց ընթացք տալու կոմունիստ պատգամավորների պահանջին:

«Մեր երկիրը,— հայտարարեց նա,— չի կարող թուրք ժողովրդին ու այսօրվա թուրքական կառավարությանը պատասխանատվության կանչելու հարց հարուցել հայերի կոտորածի համար, որոնք տեղի են ունեցել սրանից 71 տարի առաջ, և նվազագույն չափով իր աջակցությունը բերել այն պահանջներին, որոնք սպառնում են Թուրքական Հանրապետության ամբողջականությանը»⁸:

Չնայած նման դիմադրությանը, նույն հետևողական դիրքն են գրավում ֆրանսիական կոմունիստները նաև Եվրոպական պառլամենտում: Այսպես, 1985-ի նոյեմբերի 26-ին Եվրոպական պառլամենտի անդամ Պիեռ Պլանշերը անդրադառնալով հայկական ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման հարցին, նշեց, որ «հայկական ազգային տարածքի 1/5-րդը, որն այսօր էլ գտնվում է Թուրքիայի սահմաններում, ամբողջովին դատարկվել է հայ ազգաբնակչությունից»:

«Այն ժամանակ երբ Եվրոպական պառլամենտում քննարկվում էին բյուջետային հարցեր,— ավելացրեց նա,— իմ խումբը պահանջեց օրինագծի ուղղում, որպեսզի թուրքական ռեժիմին հատկացվելիք վարկերը առժամանակ դադարեցվեին», մինչև որ Թուրքիայում ամբողջովին չվերահաստատվեին դեմոկրատական կարգերը: «Ես պիտի

նշտեմ,— ավելացնում է հոետորը,— որ վերադարձ դեմոկրատիային մեզ համար նշանակում է ո՛չ միայն վերջ տալ մարդու իրավունքների ոտնահարմանը երկրի ներսում, այլև ճանաչել հայերի ցեղասպանության փաստը»⁹:

Եվրոպական պատվամենտը, սակայն, այ ուժերի ճնշման ներքո մերժում է ֆրանսիական կոմունիստ պատգամավորների հիշյալ առաջարկը և որոշում կայացնում վերականգնել դրամական վարկի հատկացումը Թուրքիային այն հաշվով, որ վերջինս ապագայում «վերադառնա դեմոկրատիային»:

Պաշտոնական ելույթներին զուգընթաց, վերջին ժամանակներս Ֆրանսիայում որոշակի ակտիվություն են հանդես բերում նաև հասարակական կազմակերպությունները: Հատկապես կարևոր է նշել «Հայերի ցեղասպանության ճանաչման ֆրանսիական կոմիտեի» ստեղծման փաստը 1985-ի դեկտեմբերին, ընդ որում հիշյալ կոմիտեի կազմում զգալի թիվ են կազմում նացիզմի ու ֆաշիզմի դեմ պայքարած, մահվան ճամբարներն անցած նախկին դիմադրականները, ինչպես նաև գաղութային պատերազմների դեմ ըմբոստացած մարտիկներն ու խաղաղության պաշտպանները, օրինակ, Անրի Ալլեգը և ուրիշներ:

Ինչպես տեսնում ենք, այս փաստն ինքնին ընդգծում է այն կապը, որ գոյություն ունի բռնության տարբեր դրսևորումների (ոսսիզմ, ցեղասպանություն, նացիզմ, ֆաշիզմ, գաղութականություն և այլն) դեմ պայքարի միջև, պայքար, որն այսօր ստանում է համամարդկային հնչողություն, դառնում կենսական պահանջ ու անհրաժեշտություն:

Հիշյալ կոմիտեի նախագահն է Գի Դյուկլոնեն, որն այդ կազմակերպության հիմնադրման առթիվ սասց հետևյալը. «Մեր երկրի վերապրած ծանր պահերին դրսևորելով հըմտություն և ավանդ ներդնելով իրենց բնակության վայրերի տնտեսական ու մշակութային զարգացման գործում, հայերն իրենց նպաստն բերեցին Ֆրանսիայի պաշտպանությանը, նացիստական գրավման դեմ պայքարին ու Ֆրանսիայի ազատագրությանը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտի 40-րդ տարեդարձի այս օրերին պե՛տք է արդյոք հիշեցնել, որ Խորհրդային Միության ավելի քան 300

հազար հայեր զոհվել են կոլի դաշտում հանուն ազատության ու Եվրոպայի ազատագրության:

Այսօր ոչ ոք չի կարող վիճարկել նրանց տեղը մեր ազգի մեջ: Այդ է պատճառը, որ հայերն իրավունք ունեն ակրնկալելու Ֆրանսիայից հատուկ ուշադրություն՝ հանդեպ իրենց պատմությունն ու մշակույթը, որի կրողներն են նրանք»:

Հարկ է նշել, որ զուտ ֆրանսիական հասարակական կազմակերպությունների հետ մեկտեղ Հայ դատի պաշտպանության ու 1915-ի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ հետևողական գործունեություն են ծավալել ֆրանսահայ մի շարք կազմակերպություններ. «Հայ դատի պաշտպանության կոմիտեն» (CDCA), «ֆրանսահայ մշակութային միությունը» (UCFAF), «ֆրանսահայ երիտասարդաց միությունը» (JAF), «ֆրանս-հայկական համերաշխությունը» (SFA) և այլն, գործունեություն, որն իրավամբ արժանի է հատուկ ուսումնասիրության ու զննհատման:

1986

ՄՈՒՍՏԱՆԱ ՔԵՄԱԼԻ ՄԻ ՀԱՐՅԱԶՐՈՒԹՅԻ ԱՌԻԹՈՎ

Ամերիկյան «Լոս Անջելես իզգամիներ» օրաթերթը 1926-ի օգոստոսի 1-ի համարում «Քեմալը խոստանում է ավելի շատ կախաղան հանել իր քաղաքական հակաակորդներին Թուրքիայում» խորագրի տակ գետնդել էր Թուրքական Հանրապետության նախագահ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի (Աթաթյուրք) հարցազրույցը շվեյցարական լրագրող Էմիլ Հիդերբերանդի հետ¹:

Հիշյալ հարցազրույցում, որը տեղի էր ունեցել Անկարայում նույն թվականի հունիսի 22-ին, Մ. Քեմալը, անդրադառնալով իր դեմ կատարած մահափորձին, ասել էր հետևյալը.

«Երբ մենք հաղթեցինք մեր արտաքին թշնամիներին, կամ այն թշնամիներին, որոնք որոշակիորեն համակրանք էին տաճում օտարերկրյա ինտրիգանների հանդեպ, մեր ազգաբնակչության գրեթե բոլոր դասակարգերն ու խավերը խանդավառությամբ և նույնիսկ մոլեռանդությամբ համա-

169

խմբվեցին՝ փրկելու համար ազգը բազմաթիվ օտար լեռ-
րից: Բայց հազիվ էր ազգը իր ով լինելը արացուցել օտար-
երկրյա զրպարտիչներին, երբ որոշակի տարրեր, որոնք
սեփել էին քաղաքական ինտրիգների հին դպրոցից, սկսե-
ցին ցույց տալ իրենց մազիլները: Մենք կանգնած էինք
հանրապետության կյանքին սպառնացող երկու տարրերի
դեմ հանդիման:

Մեկը դա այն խումբն էր, որը կրոնական մոլեռանդու-
թյունն ու տգիտությունը զուգակցում էր քաղաքական ան-
մտության հետ, և որն անցյալում, տարրեր սուլթանների
իշխանության ներքո, փորձում էր հավատացնել, թե պետու-
թյունը մի օրգանիզմ է, որը կարելի է շահագործել անառա-
կության ու անքող կաշտակերության միջոցով՝ իրենց
անձնական նպատակների համար:

Ես վերջ դրեցի կառավարման այս չարագուշակ ու դա-
տապարտելի տեսությանը՝ վերացնելով խալիֆին ու սուլ-
թանին: Ես արքայիցի այն անձանց, ովքեր մարմնավորում
էին այդ տեսությունը...»²:

«Երկրորդ տարրը,— շարունակում է Մ. Քեմալը,— որի
դեմ ես անխնա պայքար եմ մղում, դա մարդկանց այն
խումբն է, որը նախահանրապետական շրջանում աշխար-
հին հայտնի էր երիտթուրքերի միության կոմիտե անվան
տակ: Այդ տարրի շարքերը հավաքագրված էին քաղաքա-
կան բախտախնդիրների կասկածելի նմուշներից, կիսա-
գրագետ առաջադիմականներից և սանձարձակ սովորույթ-
ների տեր մարդկանցից: Այն օրերին, երբ մենք պայքարում
էինք մեր հակառակորդների դեմ՝ ներսից մինչև դուրսը,
այս տարրերը մեզ միացան և կովեցին մեր շարքերում:
Չնայած դրան, ես առաջին իսկ օրից հավատ չունեի նրանց
մղումների հանդեպ: Սակայն ես ցանկանում, հույս էի
տածում և աղոթում, որ երբ մեր երկիրը ազատվի օտար
լծից, այս տարրը ուղղի իր մեթոդները՝ ներշնչվելով հայրե-
նասիրական զգացումներով: Շուտով ես հաստատեցի, սա-
կայն, որ իմ հույսերը դատապարտված էին հիասթափու-
թյան, և որ իմ մաղթանքները մնացին անպատասխան: Ես
համբերությամբ սպասում էի, աչքս չհեռացնելով նրանց
գործունեությունից»:

Այնուհետև ասվում է, որ երբ այդ ուժերը ձևավորվեցին
որպես քաղաքական ընդդիմադիր կողմ, ինքը Քեմալը,
«չհավակնելով լինել դիկտատոր», հակված էր հանդուրժե-
լու նրանց, բայց երբ նրանք քաղաքական ընդդիմա-
թյան քողի տակ սկսեցին խոտովություններ կազմակերպել,
«կառավարման մեթենայի դեկի մոտ կանգնած անձանց
սրբազան սրբառականությունը դարձավ ճնշել նրանց և
ճնշել օրինակելի դաժանությամբ...»³:

Անդրադառնալով այնուհետև իր հակառակորդների
անցյալի գործունեությանը, Մ. Քեմալն իր հարցազրույցում
մատնանշում է.

«Նախկին երիտթուրքական կուսակցության այդ մնա-
ցորդները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար
մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար,
որոնք անգթորեն թշվեցին զանգվածաբար իրենց բնակա-
վայրերից և ոչնչացվեցին, այդ մնացորդները շարունա-
կում էին համառել հանրապետական կառավարման օրոք:
Նրանք մինչև օրս էլ շարունակում էին ապրել կողոպուտի,
թալանի ու կաշտակերության միջոցով, թշնամաբար վե-
րաբերվելով օգտակար աշխատանքի մեջ ներգրավվելու և
իրենց ապրուստը արդար քրտինքով վաստակելու ամեն մի
գաղափարի:

Ընդդիմադիր կուսակցության քողի տակ, այս տարրը,
որը ժողովրդի կամքին հակառակ երկիրը ներքաշեց մեծ
պատերազմի (առաջին համաշխարհային պատերազմի—
Ռ.Ս.) մեջ և պատճառ դարձավ, որ թուրք երիտասարդու-
թյան արյան գետեր հոսեց՝ էնվեր-փաշայի հանցավոր փա-
ռասիրությանը հագուրդ տալու համար, այդ տարրը փոք-
րագի եղանակով փորձեք կատարեց իմ, ինչպես և իմ կա-
ռավարության անդամների կյանքի դեմ»⁴: Որպես օրինակ
Մ. Քեմալն իր հարցազրույցում մատնանշում էր 1926-ի
հունիսի կեսերին Իզմիրում իր դեմ ձեռնարկված մահա-
փորձը, որը ձախողվեց, իսկ այդ մահափորձին ուղղակի
կամ անուղղակի մասնակցած նախկին երիտթուրքական
գործիչները դատապարտվեցին մահվան՝ կախաղանի մի-
ջոցով: Դրանց թվում էր իթթիհաթական կուսակցության

գաղափարախոս դոկտոր Նազրմը, որը Կ. Պոլսի ռազմական ատլանի կողմից 1919-ի հուլիսի 5-ին կայացված դատավճռով, ի թիվս երիտթուրքական մյուս հանցագործների, հեռակա կարգով դատապարտվել էր մահվան⁶: Եվ եթե ժողովրդական վրիժառուները ի կատար ածեցին արդար դատավճիռը Թալեթի, Ջեմալի, Սալիդ Հալիմ փաշայի, Բեհաեդդին Շաքիրի, Տրապիզոնի հայերի դահիճ Ջեմալ Ազմի բեյի նկատմամբ, ապա դոկտոր Նազրմին հաջողվեց խույս տալ դատաստանից և նա 1923-ին Բեռլինից վերադարձավ Թուրքիա: Հարելով Մուստաֆա Բեմալին ընդդիմադիր քաղաքական խմբավորմանը, նա մասնակցություն ունեցավ վերը նշված դավադրությանը՝ կախաղան բարձրացվելով հենց Մ. Բեմալի կարգադրությամբ:

Ինչ վերաբերում է երիտթուրքական կուսակցության ու կառավարության քաղաքականությանը Մ. Բեմալի տված գնահատականին, մասնավորապես Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության ոչնչացման հարցում, ապա պետք է ասել, որ այդ գնահատականը, որքան որ արդարացի էր ու իրականությանը համապատասխան, նույնքան էլ թելադրված էր ժամանակավոր ու անձնական նկատառումներով, իր քաղաքական հակառակորդների հետ դաժան հաշվեհարդար տեսնելու ձգտումներով: Դրա ապացույցն են Մ. Բեմալի ինչպես մինչև նշված հարցազրույցը, այնպես էլ դրանից հետո արված հայտարարությունները:

Այսպես, 1919-ի դեկտեմբերի 31-ին Անկարայի երևելիների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Մ. Բեմալը ասել էր հետևյալը:

«Հիրավի, մեր պետությունը, մեր ժողովուրդը դեռ ամենահին ժամանակներից արել է այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ էր ոչ մահմեդական տարրերի կյանքի և ունեցվածքի ապահովման, նրանց իրավունքների ու հնարավորությունների զարգացման համար... Այն լայն արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին ոչ մահմեդական տարրերը Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո մինչև այսօր, ակնհայտորեն ապացուցում են, որ մեր ժողովուրդը ամբողջ աշխարհի ամենահանդուրժող, ամենամեծահոգի ժողո-

վուրդն է ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական հարցերում»⁶:

Իսկ բերված հարցազրույցից մեկ տարի հետո՝ 1927-ի հոկտեմբերի 15—23-ը տեղի ունեցած ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում արտասանած իր հայտնի ճառում անդրադառնալով 1919—20 թթ. Կիլիկիայում, մասնավորապես Մարաշում ծավալված դեպքերին, որոնք, ինչպես հայտնի է, այդ երկրամասի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը և, մասնավորապես, հայերին, տասնյակ հազարավոր նոր զոհեր արժեցան, Մ. Բեմալը ճամարտակում էր այն մասին, թե իբր «հայկական ջարդերի վերաբերյալ պնդումներն անկասկած չէին արտացոլում իրերի իսկական վիճակը...»: Վերջացնում էր Մ. Բեմալը իր ամբաստանությունը պատմական դեպքերի անքող անգափոխությամբ՝ հայտարարելով, թե իբր «հենց հայերն էին կերտողները այդ վայրենության, որն իր նախադեպը չունեի պատմության մեջ»⁷ (ընդգծումն իմն է—Ռ. Ս.):

Այնուհանդերձ, 1926-ի Մ. Բեմալի տված հարցազրույցը, որպես պատմական փաստ, ինքնին հետաքրքրական է և ուշադրության արժանի: Միաժամանակ, այն չբխելով 1915-ի դեպքերի գնահատման հարցում Մ. Բեմալի սկզբունքային, անաչառ դիրքորոշումից, ծառայություն չմատուցեց պատմությանը, քանի որ երիտթուրքերի դատապարտելի ազգային քաղաքականությունը այս կամ այն եղանակով որդեգրվեց թե՛ իր՝ Մ. Բեմալի, թե՛ նրա հետնորդների կողմից: Ուստի պատահական չէ, որ ժամանակակից թուրք պատմագրությունը, մասնավորապես Մ. Բեմալի հիմնադրած «Թուրքիայի պատմության ընկերությունը», ամենևին էլ չի առաջնորդվում Մ. Բեմալի կողմից երիտթուրքերի քաղաքականությանը տրված գնահատականով, ընդհակառակը, նշված ընկերության մեջ մտնող «հեղինակավոր» պատմաբանները այս կամ այն ձևով փորձում են ծխտել 1915-ի հայկական ցեղասպանության փաստը և ապակողմնորոշել համաշխարհային հասարակական կարծիքը:

Գլուխ չորրորդ

ԳԻՄԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐԳԱՍՊԱՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՈՒՆ ԳՈՅԱՍԵՐՏԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՄԵՐԸ

Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ 1915-ի հուլիս-սեպտեմբերին, թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած դարավոր ազատագրական պայքարի առավել փայլուն ու լուսավոր էջերից է: Մուսալեռցի հայերի պատմական սխրանքը իր ուրույն ու անփոխարինելի տեղն ունի հայոց հազարամյա տարեգրության մեջ: Միաժամանակ, անցած տասնամյակների ընթացքում Մուսա լեռան հերոսամարտը ընկալվեց իր ողջ իմաստով ու նշանակությամբ, իր ընդհանրացնող ուժով, իր արտասովոր օրինակով: Ժամանակը հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ ի վերջո ոչինչ չի մոռացվում և ոչ ոք չի մոռացվում և Մուսա լեռան գոյամարտն ու նրա հերոսները իրենց արժանի տեղը գրավեցին և՛ մեր ժողովրդի պատմության, և՛ մարդկության հիշողության մեջ:

Սակայն նախքան քաջարի մուսալեռցիների մղած օրհասական կռույի պատմական դասերին անցնելը փորձենք գծել այդ հերոսամարտի ընդհանուր պատկերը, նրա ընթացքն ու վախճանը:

Մուսա լեռը (Ջաբալ Մուսա, Մովսեսի լեռ) մտնում էր պատմական Անտիոքի գավառակի մեջ, որն իր հերթին Հայկաի վիլայեթի մասն էր կազմում: Մուսա լեռան շուրջը,

նրա փեշերին, վաղուց ի վեր ծվարել էին վեց հալկական գյուղեր՝ Քերուսիե, Վազրֆ, Խարբեկ, Յոզունույուկ, Հաչի Հաբիբի, Բիթիաս, շրջապատի մահմեդական բնակչության մեջ կղզիացած: Յոթերորդ հայաբնակ գյուղը՝ Քեսասը կտրված էր սրանցից, գտնվում էր 18 կիլոմետր հեռավորության վրա: Հայկական այս գյուղերը, թեև կտրված բնօրրանից՝ Արևմտյան Հայաստանից, ապրում էին լիարժեք ազգային կյանքով, ունեին իրենց դպրոցները, եկեղեցիները:

Պետք է ասել, որ Սուեդիայի հայությունը նախկինում էլ աչքի է ընկել իր ըմբոստ, ազատատենչ ոգով, չի խոնարհվել թուրքական յաթաղանի առաջ և անհրաժեշտության դեպքում դիմադրություն է ցույց տվել ջարդարարներից: Այսպես, համիդյան ջարդերի ժամանակ Սուեդիայի հայությունը 1895-ին դիմեց ինքնապաշտպանության և խիզախորեն մարտնչեց թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ: 1909-ի ապրիլին Կիլիկիայում և այլուր կազմակերպված ջարդերի ժամանակ դարձյալ չընկրկեց, արիաբար դիմադրեց, իսկ Հաչի-Հաբիբի գյուղի մոտ փախուստի մատնեց թուրքական հրոսակախմբերին ու զինված խուժանին:

Պայթեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը, որին Օսմանյան կայսրությունը մասնակցեց Կենտրոնական տերությունների՝ կալգերական Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողքին: Պատերազմական առիթը երիտթուրքական կուսակցության ու կառավարության ղեկավարներին լայն հնարավորություն ընձեռեց վերջապես իրականացնել իրենց դիվային ծրագիրը՝ արևմտահայության զանգվածային, գլխովին ոչնչացումը բռնի տեղահանության (դեպորտացիայի) քողի տակ:

Տեղահանության մասին հրամանն արձակվեց 1915-ի մայիսի 14 (27)-ին, թեև մարտի վերջին և ապրիլի սկզբին արդեն բռնի տարագրության էր ենթարկվել Ջեյթունի և շրջակա գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը: Այդ տխուր լուրը մուսալեռցիներին հասցրեց Ջեյթունի հայ ավետարանական համայնքի հոգևոր հովիվ, ծագումով յողունույուկցի Տիգրան Անդրեասյանը, որին հաջողվել էր խույս տալ

բռնագաղթից և բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով հասնել իր հարազատ վայրերը:

Հուլիսի 29-ին վերը նշված հայկական գյուղերի երևելիները հավաքվեցին Յողունօլուկում ընդհանուր խորհրդակցական ժողովի, որն անցավ լարված մթնոլորտում: Հանուն պատմական նշանակության պետք է ասել, որ լեռ բարձրանալու և զինված դիմադրություն ցույց տալու գաղափարը սկզբում հավանություն գտավ ոչ բոլորի կողմից: Ներկաների մի մասը դիմադրության որևէ փորձ խեղճություն համարեց՝ վկայակոչելով զենքի, ռազմամթերքի ու պարենի սակավությունը: Հիրավի, ստեղահայերն իրենց տրամադրության տակ ունեին 140 սովորական և մի քանի հարյուր հասարակ, փողաբերանի կողմից լցվող հրացան, 11 «Մաուզեր» տիպի ատրճանակ՝ յուրաքանչյուրի համար 100—120 փամփուշտով և որոշ քանակությամբ վառոդ՝ շատարկ փամփուշտները լցնելու համար: Սակայն ի վերո հաղթանակեցին զգաստ բանականությունն ու մարդկային արժանապատվության զգացումը՝ եթե զոհվել, ապա «իմացյալ մահով» զոհվելու գաղափարը: Մուսավեղների հիմնական զանգվածը ժամանակին կանխագուշակեց իթթիհաթական պարագլուխների արձակած բռնագաղթի հրամանի թաքնված իմաստը, այսինքն տեղահանություն՝ անէացում, մահ:

«Ես այստեղ ծնվել եմ, այստեղ էլ կմեռնեմ, բայց գաղթական չեմ դառնա»: Ահա այս երդումն էր, որ տվեց քաջարի մուսավեղների ճնշող մեծամասնությունը: Իսկ մնացածները: Նրանք, ունկնդրելով հիթիաս ու Քերուսի գյուղերի քահանաներին ու հարուստներին, բռնեցին գաղթի կործանարար ճամփան և հիմնականում ոչնչացան աքսորի ճամփաներին ու Դեր Զորի անապատում:

Պետք է ասել, որ տատանվողների ու պահպանողականների մի մասն էլ միացավ մեծամասնությանը, երբ համոզվեց, որ կառավարությունը ոչ մի բացառություն չի անում և տեղահանության հրամանը տարածվում է և իրենց վրա: Այդ հրամանը, ստորագրված Անտոքի գավառակի կայմական Մարուֆի կողմից, հուլիսի 30-ին տարածվեց հայկական գյուղերում թուրք ոստիկանների միջոցով:

Հուլիսի 31-ից գյուղացիներն արդեն սկսեցին աստիճանաբար լեռ բարձրանալ և մի քանի օրվա ընթացքում Յողունօլուկ, Խորթեկ և Վազրֆ գյուղերն իրենց շրջակայքի բնակիչներով դատարկվում են: Հաջի-Հաքիբի և հիթիասի բնակիչների մեծ մասը հետևում է մյուսներին օգոստոսի 4-ին, իսկ Քերուսի գյուղից Մուսա լեռ է բարձրանում ընդամենը 17 ընտանիք: Ինչ վերաբերում է քեսապցիներին, նրանց համոզելու ճիգերն արդյունք չեն տալիս և գյուղի բոլոր բնակիչները բռնում են աքսորի ճամփան՝ արժանանալով շատ տխուր ճակատագրի:

Եվ այսպես, 1915-ի օգոստոսի սկզբին շուրջ 5 հազար հայեր՝ մոտ հազար ընտանիք, մեծ մասը կանայք ու երեխաներ, արդեն իսկ հաստատվել էին Մուսա լեռան վրա և նրանց միայն մի քանի օր էր տրամադրված լեռը ինչպես բնակավայրի, այնպես էլ իսկական ռազմական ճամբարի վերածելու համար: Ժողովուրդը գործի լծվեց օր ու գիշեր: Անտառապատ լեռը հնարավորություն տվեց ծառեր կրտստել և տնակներ կառուցել՝ խոնավությունից ու տեղացու անձրևներից պատսպարվելու համար: Միաժամանակ տեղիծվեց զինվորական հատուկ մարմին, որը լուրջ ուշադրություն դարձրեց շատ կարճ ժամանակում պաշտպանված դիրքերի, պատնեշների ու խրամատների կառուցմանը: Ռազմիկների թիվը 600-ից չէր անցնում: Նրանք բաժանվեցին տասնյակների, ղեկավարներ կարգվեցին, եղած զենքերը բաշխվեցին: Զինվորական պատասխանատվությունը իրականացնում էին մի քանի հոգի՝ Եսայի Յաղուբյան, Պետրոս Տմալքյան, Պետրոս Թութազյան և ուրիշներ, որոնց մեջ հատկապես աչքի ընկավ իր անձնական հերոսությամբ ու հմտությամբ Եսայի Յաղուբյանը: Սակայն չնոռանանք ընդգծել, որ ինքնապաշտպանության գործի ընդհանուր ղեկավարության մեջ առանձնանում էր վերը նշված Տիգրան Անդրեասյանը, որն անձամբ մեծ դեր է խաղացել ստեղահայերի դիմադրական կորովի ամրապնդման գործում:

Հազիվ էր ժողովուրդը ուշքի եկել իր հարազատ պապեճական օջախները լքելուց հետո, երբ նա ստիպված եղավ արդեն օգոստոսի 7-ին առաջին մարտը տալ թուրքական

կանոնավոր գործերի մի շնկատի, թվով երկու հարյուր աս-
քյար, որոնք հարձակման էին անցել Առեղիսի մշտոր
Խալիդի առաջնորդությամբ: Վեց ժամ տևող առաջին մար-
տակյան մկրտությունը պսակվեց լեռան պաշտպանների
հաղթանակով: Երեկոյան թշնամին նահանջեց, իր հետ տա-
նելով 5—6 սպանված և ավելի մեծ թիվ կազմող վիրավոր-
ների: Առաջին հարձակումը միաժամանակ պարտադրեց
արագացնել պաշտպանական դիրքերի կառուցման աշխա-
տանքները, կովող ուժերի կազմակերպումն ու դասավորու-
մը: Տասնապետներ կարգվելու հետ մեկտեղ առանձնացվում
է շուրջ 40 քաջամարտիկների մի խումբ, քաղկացած զին-
վորական որոշ փորձառություն ունեցող կամ վարպետորեն
զենք գործածելու ունակ երիտասարդներից: Իսկ ձերերն ու
պատանիները կազմում էին օժանդակ ուժը, որին հանձ-
նարարված էր երկրորդական պաշտպանությունը:

Անցավ ընդամենը 3 օր, և ահա թշնամին, համարելով
ուժերը, օգոստոսի 10-ի վաղ առավոտյան անցավ նոր հար-
ձակման անհամեմատ ավելի մեծ ուժերով՝ մոտ 5 հազար
զինվոր ու սպա: Այս անգամ թուրքական զորքերը, պաշտ-
պանված լեռնային խոշոր թնդանոթներով, առաջ էին շարժ-
վում յոթ թուրք հազարապետների և գերմանացի սպայի
ղեկավարությամբ:

Տեղի տալով ուժերի քացահայտ գերակշռությանը, հայ
մարտիկները ստիպված եղան նահանջել իրենց դիրքերից,
և թուրքերը, ինչպես գրում է ականատեսը, «հրճվանքի
վայրագ քացականություններով օղը թնդացրին»: Մակա-
տամարտը սակայն նոր էր սկսվում: Լեռան խորքերը քաշ-
վող հայ մարտիկները նոր դիրքեր գրավելով սկսում են
դիպուկ կրակոցներով դիմավորել գրոհող հակառակորդին՝
ստիպելով նրան՝ դադարեցնել առաջխաղացումը: Այս երկ-
րորդ ճակատամարտը, որը տևեց 12 ժամ, ավարտվեց
թշնամու նահանջով և նույնիսկ փախուստով: Բազմաթիվ
հայրորդիներ՝ Պետրոս Գալուստյանը, Սարգիս Գասպար-
յանը և ուրիշներ աչքի ընկան իրենց քաջագործություննե-
րով: Ականատեսները հիշում են հատկապես Հակոբ Կա-
րագոյաչյանին, որին ժողովուրդը կոն՝ առյուծ է կոչել: Սու-
րալով դիրքից դիրք, նա գոտեպնդում էր կով...ներին և իր

մահասպիտու գնդակները տեղում հարձակվող թշնամու
զլխին: Մահացու վիրավորված, նա դիմում է իր զենքի ըն-
կերներին, հետևյալ խոսքերով. «Կաղաչեմ, ինձնով մի
զբաղիք: Ես արդեն ինչ որ պիտի ըլլամ, եղած եմ, դուք
գացեք ու թշնամին դիմադրեցեք: Մանականդ մի տարա-
կուսիք վերջնական հաղթանակի վրա: Մերը պիտի ըլլա
ան»?: Համառ ու օրհասական այս կոիվները ստիպում են
հակառակորդին նահանջել՝ կովի դաշտում թողնելով 100-ից
ավելի սպանված և մոտ 300 վիրավոր:

Երկրորդ ճակատամարտը, թեև ավարտվեց մուսալե-
ցիների հաղթանակով, սակայն այն վերհանեց նաև պաշտ-
պանության խոցելի տեղերը, ստիպելով ճակատները կըր-
ճատել և ուժերը կենտրոնացնել, նաև առավել լուրջ ուշա-
դրություն դարձնել պարենավորման կազմակերպմանը:
Որոշվում է ժողովրդին կենտրոնացնել չորս շրջաններից
միայն մեկում՝ Դամվաջըքում, որն ուներ մի քացահայտ
առավելություն՝ Միջերկրական ծովը միշտ դիմացն էր, և
փրկության հույսը մեծ չափով կապվում էր ծովից ակնկալ-
վելիք օգնության հետ, քանի որ անգլիացիներին պատկանող
Կիպրոս կղզին գտնվում էր ոչ այնքան մեծ հեռավորու-
թյան վրա և նրա նավահանգիստներում խարիսխ գցած
ոսպանակները դեգերում էին Միջերկրականի ջրերում:

Այդ ժամանակ էլ կազմվում է ընդհանուր վարչական
մարմին՝ Տիգրան Անդրեասյանի նախագահությամբ, որը
պիտի հետևեր կարգ ու կանոնին, զբաղվեր պարենավոր-
ման հետ կապված հարցերով, ապահովեր թիկունքի պա-
հակախմբերի անխափան աշխատանքը և այլն: Ելնելով եր-
կու ճակատամարտերի փորձից, որոշվում է ստեղծել երեք
չեթեական շարժուն ջոկատներ՝ 33 մարտիկներից, որոնք
պիտի ապահովեին կապը առաջապահ դիրքերի և զորա-
նոցի միջև, ժամանակին տեղեկացնելով հակառակորդի
հարձակման մասին այս կամ այն ճակատում: Ստեղծվում
են նաև գործավորական վաշտեր, կազմված պետներից
ու զենք չունեցողներից, որոնք ի վիճակի չէին կովելու
առաջապահ դիրքերում: Սրանց պարտավորությունն էր
խրամատներ փորել և դիրքերի առջև որոշ հեռավորության
վրա ծառերը կտրատել, որպեսզի թշնամին հեռվից նշար-

վեր: Ռազմական որոշ կետերում նրանք նաև փակում էին ճամփաները խոշոր քարերով ու ժայռաբեկորներով՝ թշնամու առաջխաղացումն արգելելու նպատակով:

Օգոստոսի 15-ի արշավույսին թուրքական 5 հազարանոց բանակը նոր գրոհ ձեռնարկեց, իր հետ ունենալով նաև մոտ 4 հազար բաշիբոզուկներ: Ընդհանուր հրամանատարն էր Ֆահրի փաշան: Այս անգամ թուրքերը դիմել էին ուսկան խորամանկության՝ ուժերը բաժանելով երկու մասի, որոնցից մեկն ուղղվեց դեպի Թաթար Ալանկ, իսկ մյուսը արևմտյան ուղղությամբ մի փոքր առաջանալով, դարանակալ կանգ առավ անտառում: Թշնամու երկու թնդանոթները անդադար ունեցան էին Մուսա լեռան պաշտպանների դիրքերը: Ամբողջ օրը մղվող կռիվների ընթացքում թուրքերին չհաջողվեց մեկ քայլ իսկ առաջանալ՝ շնորհիվ քաջարի մուսալեոցիների զանգվածային հերոսության ու անձնագոհության: Այդ և հաջորդ օրվա մարտերին իրենց մասնակցությունը բերեցին կանայք, պատանիներն ու ծերերը: «Ոմանք զինված էին հասարակ հրացաններով, կանայք ու պատանիները՝ փայտի կտորներով, քարերով և իրենց եղունգներով»³,— կարդում ենք հերոսամարտի տարեգրության էջերում: Այնուհանդերձ, մի շարք տեղերում հայերը ստիպված էին տեղի տալ, և թշնամին գիշերվա մթությունից օգտվելով, գրավեց դաշտը: Մուսալեոցիներն այդ օրը տվեցին 11 զոհ և մի քանի վիրավոր:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 16-ին կռիվը վերսկսվեց առավել կատաղի ուժով: Կեսօրին թուրքերին հաջողվում է խորտակել պաշտպանական գծերը, ստիպելով մուսալեոցիներին դիմելու անկարգ նահանջի: Դրա հետևանքով թշնամին արդեն համազարկի տակ է առնում կենտրոնական բանակատեղին՝ Դամլաջրքը: Մի պահ գերիշխում է հուսահատությունը և սկսվում է խուճապը: Անզեն կանանց ու երեխաների թափորը Աբրահամ քահանա Տեր-Գալուստյանի գլխավորությամբ ուղղվում է դեպի ծով՝ ալիքների մեջ փրկելու հայ կնոջ պատիվը դաժան ոտխի նկրտումներից: Սակայն թուրքերի կայծակնային հարձակման հետևանքով առաջացած խուճապը երկար չի տևում: Մի պահ հուսալքված, ոչ մեծաթիվ մարտիկների խումբը, ոգևորվելով ան-

վեհեր մարտիկներ Եսայի Յաղությանի, Ջաբրա Խեյոյանի, Վանես Խոջենյանի, Մարտիրոս Հաբեշյանի, Մովսես Յարամաղյանի, Պետրոս Գալուստյանի, Մարտիրոս Ջանաբգյանի (Գալենտեր), Մանուկ Գրլլըճյանի, Պողոս Գապայանի, Պետրոս Արամացյանի, Հակոբ Խեչոնյանի, Սարգիս Ծանազյանի, խիզախ կանանց՝ Շուշան Գապայանի, Վարդեր Ջեյթլյանի, Մանուշակ Մանուկյանի, Եղիաթեթ Արզայանի օրինակով, հավաքում է իրեն, նոր շունչ առնում, վերադառնում դիրքերը և շարունակում օրհասական կռիվը, որն այդ օրը ի վերջո պսակվեց մուսալեոցիների հաղթանակով:

«Մուսա լեռան հերոսամարտի ժողովրդական բնույթը որևէ ժամանակից ավելի այս ճակատամարտում է, որ ի հայտ եկավ»⁴,— գրում է դեպքերի ուշադիր հետազոտող մուսալեոցի դոկտոր Մարտիրոս Գուշաքչյանը: Հիրավի, համարձակորեն շրջանցելով իր հաջողությունից արբեցած թշնամուն, լեռան քաջարի պաշտպանները վերցնում են նրան կիսաշրջանակ օղակման մեջ, որին հաջորդում է ուժեղ մի համազարկ: Եվ այդ պահին, Եսայի Յաղությանի թելադրանքով, հակառակորդի երկու կողերը բռնած քաջամարտիկները սկսում են բարձրաձայն գոռալ հյուշյում (ի գրոհ), որն անակնկալի է բերում թուրքական զորքերին՝ ստիպելով նրանց կանգ առնել մի պահ: Հենց այդ ժամանակ էլ հայ քաջամարտիկները սկսում են սեղմել պաշարման օղակը՝ թիրախ դարձնելով թշնամու խիտ շարքերը: Գործի են դրվում նաև դեռ 1895-ի կռիվներից մնացած մի քանի ժանգոտած ուումբեր, որոնց հանած մեծ աղմուկը սաստկացնում է թուրքերի մեջ ծայր առած շփոթությունը՝ վերջիններիս կարծել տալով, թե հայերին թարմ ուժեր են եկել օգնության: Դրան հետևած խուճապային նահանջի հետևանքով թուրքական զորքերը «ինչ արագությամբ որ առաջացել էին, կրկնակի արագությամբ սկսում են ետ քաշվել», թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ, զենք ու զինամթերք (7 մարտեր, 300 փամփուշտ), ուտելիքի պաշար, դեղորայք, նաև թուրք հրամանատարի անձնական սուրբ ու կոշիկները: Երկու օրվա մարդկային կորուստներն էին՝ թուրքերի կողմից 600—700 սպանված ու վիրավոր, հայերի կողմից 14 սպանված և 6 վիրավոր:

Պետք է ասել, որ այս երրորդ ճակատամարտի ընթացքում մուսափեցի ժողովրդի հանդես բերած անօրինակ սխրանքի տպավորությունն այնքան մեծ էր, որ թուրք հրամանատարը ստիպված էր խոստովանել իր ենթակա սպանին հետևյալը. «Եթե ես իմ հինգ հազարի փոխարեն հրամանատարությանս տակ ունենայի 500 այսպիսի քաջեր, կտեսնեիք, թե ինչ հրաշքներ կգործեի»⁵:

Այս անհաջողությունից հետո թուրքերը որոշում են առժամանակ դադարեցնել հարձակումները, պաշարել լեռը և պաշտպաններին սովամահ անել: Այդ նպատակով լեռան շուրջը կենտրոնացվում է 15 հազար զորք: Մինչդեռ, մուսափեցիները ամենևին նախապատրաստված չէին երկարատև պաշարման: Սպառվելու վրա էին զինամթերքը, պարենը, և նրանք ստիպված էին օգնության դիմել:

Ինքնապաշտպանության ղեկավարները նախապես ծրագրել էին որևէ կապ հաստատել դաշնակից տերությունների հետ: Հիմնական ակնկալությունը կապված էր Միջերկրականի չրեքում մարտանավի երևալու հետ: Առաջին անգամ սեպտեմբերի 2-ին հորիզոնում նշմարվեց «փրկարար» մի նավ, որը սակայն անցավ-գնաց մարելով ժողովրդի մեջ ծայր առած խանդավառությունը: Այնուհանդերձ, կենտրոնական մարմինը հմուտ լողորդ Աբրահամ Գոճանյանին նրա երկու ընկերների հետ ուղարկում է Ալեքսանդրետի ուղղությամբ՝ թիթեղյա տուփերի մեջ պահված երկու աղերսագրերով:

Միաժամանակ, լեռան ծովահայաց մի բլրի վրա բարձրացվում է երկու սպիտակ «դրոշակ», որոնցից մեկը պարզապես մի խոշոր պատառ էր՝ մեջտեղում կարմիր խաչ, իսկ մյուսի վրա անգլերեն գրված էր. «Քրիստոնյաներն աղետի մեջ են»: Դրանց շուրջը վառվում էին խարույկներ՝ անցնող նավերի ուշադրությունը գրավելու համար: Այդ երկու դրոշակների մոտ մշտական պահակախումբ էր կարգված, որի պարտականությունն էր նավ նշմարվելու պարագայում եռանդուն կերպով ծածուկել դրանք: Եթե մարտանավը նկատեր և ուղղություն վերցներ դեպի ծովափ, ապա փորձված լողորդներից մեկը (նախատեսված էին Մովսես

Գրրգյանը, Գասպուշյանը կամ Չլարյանը) ծով նետվելով պիտի լողար դեպի փրկարար նավը՝ նավապետին հանձնելով անգլերեն գրված մի կոչ, որտեղ մասնավորապես ասված էր հետևյալը.

«Անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, ռուսական և ամերիկյան բոլոր ծովակալներուն, նավապետներուն և իշխանությանց, որոնց կրնա ներկայանալ սույն աղերսագիրը՝ դիմում կընենք մենք հանուն Աստուծո և մարդկային եղբայրության, դիմում կընենք հանուն Քրիստոսի և քրիստոնեության... Տեր, մենք հոս ապաստանած ենք թուրքական բարբարոսութենեն, խժոժություններեն, կոտորածեն և մահեն, մանավանդ մեր կիներուն պատիվին բռնաբարումեն զերծ մնալու համար: Տե՛ր, վատահ ենք, որ դուք տեղյակ եք թուրքին ներկա բնաջնջման քաղաքականության, զոր ան կգործադրե մեր խեղճ ցեղին վրա... Մեկ խոսքով, որոշ գիտենք թե, ինչպես որ ամերիկացի տոքթոր մը ըսած է, թուրք կառավարությունը որոշած է բնաջնջել թրքահայերը և մեծ կորույծ կը գործադրե իր ծրագիրները: Հիմա, Տեր, մենք դարերով հալածված ժողովրդի մը մնացորդներն ենք: Թուրք կառավարությունը ասկէ 40 օր առաջ իմացուց մեզի մեր ամբողջ ժողովուրդը զաղթեցնելու իր որոշումը, և մենք հոս քաշվեցանք մեր կյանքն ու պատիվը փրկելու համար, քանզի որոշ գիտենք, թե զաղթել ներկա պայմաններու ներքև կնշանակէ ոչնչացում, սարսափ, տանջանք և անպատվություն: Ուստի մենք որոշեցինք մեռնել կովելով, քան մեր իսկ աչքերով տեսնել մեր կիներուն պատվին անարգվիլը և հետո, իբր վախկոտներ, անշուշտ շարշարանքներով մահվան դիմել»:

Այնուհետև ասվում էր, որ թեև հայերը հաղթանակող են դուրս եկել հակառակորդի դեմ մղած ճակատամարտերից, սակայն այլևս վստահ չեն, թե կկարողանան դիմադրել շատ քիչ մնացած զենքերով ու ռազմամթերքով, «մանավանդ որ սովը շատ մոտեցած է մեզի»:

Դիմումի վերջում ասվում էր.

«Տեր, դիմում կընենք Ձեզի, հանուն աստուծոյ և մարդկային եղբայրության, հանուն Քրիստոսի, հանուն քաղաքակրթության, ընդդէմ քաղաքակրթության այս ոսոխին և

կանդրենք, որ ազատեք մեր կյանքն ու պատիվը: Հաճեցե՞ք, Տեր, փոխադրել զմեզ Կիպրոս կամ ուրիշ ազատ երկիր մը: Մեր ժողովուրդը ծուլ չէ. կրնա իր ապրուստը ճարել, եթե զորձ տրվի իրեն: Եվ կամ, եթե այսքանը կարելի չէ, հաճեցե՞ք փոխադրել զոնե մեր կիները, ծերերը ու մանուկները, և պարենավորեցե՞ք մեզ գեներով և ռազմամթերքով, ուտելիք տվե՞ք մեզի, որ ձեզի հետ կողք-կողքի կովիճք թրքական ուժերուն դեմ: Կը խնդրենք, Տեր, մի թողուք որ սովամահ ըլլանք, մի՛ թողուք, որ ոչնչանանք, ազատեցե՞ք մեր կյանքը, ազատեցե՞ք մեր պատիվը, քանի դեռ ուշ չէ:

Ձեր խոնարհ ծառան

Ի դիմաց տեղվույս բոլոր քրիստոնյաներուն

Տիգրան Անդրեասյան

1915 օգոստոս 20/2 սեպտեմբեր»⁶:

Սակայն հորիզոնում մարտանավ չէր երևում, իսկ թուրքական հրամանատարությունն այդ ընթացքում մի քանի անգամ փորձեց դիմել Մուսա լեռան խիզախ պաշտպաններին՝ գեներ վայր դնելու և անվերապահ անձնատուր լինելու առաջարկով: Մուսալեռցիները վճռականորեն մերժեցին թուրքական բոլոր վերջնագրերը և պահպանելով իրենց դիրքերը շարունակեցին փրկության այլ ուղիներ որոնել: Սուրհանդակներ ուղարկվեցին Հալեպ և Ալեքսանդրետ դաշնակիցների հետ շփման մեջ մտնելու նպատակով: Վերջապես, սեպտեմբերի 5-ին, կիրակի պայծառ մի օր, երբ մշուշն ու ամպերը իսպառ չքացել էին, և ժողովուրդը մի ինչ-որ բնագոյական կանխագագսումով խոնկել էր ծովահայաց բարձունքի վրա՝ հուսաբեր ծովին նայելով, հանկարծ լսվում են աղաղակ-բացականչություններ՝ «վափառուր մը կուգա», այսինքն «նավ է գալիս»: Պահակները անմիջապես սկսում են եռանդուն շարժումներով թափահարել դրոշակները: Քիչ հետո «փրկարարից»՝ ֆրանսիական «Գիշեն» հաժանավից ծով է իջեցվում մի մակույկ, որն արագընթաց մոտենում է ծովեզրին և՛ վերցնելով ֆրանսերեն խոսող Խաչեր Թումասյանին և մի քանի այլ ժամապահներին, վերադառնում է հաժանավ: Այստեղ արժե հիշատակել

նաև ծերունագարդ խիզախ լողորդ Մովսես Գրեզյանին, որն արդեն իսկ նետվել էր ծովը և բավականին մոտեցել նավին: Մի ուրիշ նավակ նրան հասցնում է մինչև «Գիշեն» հաժանավը, որը գտնվում էր ֆրանսիական ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեի հրամանատարության ներքո, իսկ նավապետն էր II կարգի կապիտան Բրիտոնը, որին և հանձնվում է վերը նշված դիմումը: Վերջինս, ուշադիր կարդալով այն «իր հիացմունքն է հայտնում հանդեպ ըմբոստ մուսալեռցիները և ընդհանրապես հայ ժողովուրդը»: Նրա պահանջով նավ է հասցվում նաև Պետրոս Տմբալանը՝ լրացուցիչ տեղեկություններ տալով թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին: Տեղեկացնելով դեպքի մասին իր բարձր հրամանատարությանը, կապիտան Բրիտոնը իր անձնակազմի պատասխանատվությամբ հաժանավը խարսխել է տալիս ծովափի մոտ և հրամայում ոմբակոծել Քեբուսիե գյուղի եկեղեցին, որը թուրքերը վեր էին ածել ռազմամթերանոցի: Այս ոմբակոծությունը նյութական մեծ վնասներ է հասցնում թուրքերին՝ պատճառելով նաև լուրջ մտահոգություն նրանց հրամանատարությանը: Հարցը նրանում է, որ թուրքերի համար ստեղծվում էր սպառնալիք Միջերկրականի կողմից, այսինքն թիկունքից, ուստի թուրք զինվորական հրամանատարությունը որոշում է համախմբել ուժերը և մինչև դաշնակիցների նոր նավերի երևալը վերջ դնել մուսալեռցիների «ըմբոստությանը»: Եվ այսպես, սեպտեմբերի 7-ին թուրքերն անցնում են նոր հարձակման, սակայն մինչև երեկո տևած մարտերում նրանք ոչ մի հաջողության չեն հասնում: Այս անգամ մուսալեռցիները կովում էին առանձնահատուկ քաջությամբ և խանդավառությամբ: Ականատեսները պատմում են, որ լեռան պաշտպանները «երգելով ու իրար հետ կատակելով էին մարտնչում կատաղած թշնամու դեմ»: Այդ նույն ժամանակ, որպես փրկության լաստ, ֆրանսիական մի քանի մարտանավ իրար ետևից մոտենում են ափին, որոշ ժամանակ կանգ առնում, իսկ այնուհետև հեռանում դեպի բաց ծովը, մի բան, որ հոգեբանական տեսակետից դրական ներգործություն էր ունենում դիմադրողների վրա: Ամենամեծ նավը՝ «Ժամանակ

դ'Արկ» հաստատված, մոտենալով, ընդունում է վարչական մարմնի «անդամներին» Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ: Վերը հիշված ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեն հավաստիացնում է, որ ո՛չ մի դեպքում նա չի լքի նրանց: Միաժամանակ նա խնդրում է կապիտան Բրիսոնին ճշտել պաշարված հայերի ընդհանուր թիվը:

Այս շփումներին հետևող թշնամին, նախքան նոր հարձակման անցնելը, դիմում է խորամանկության՝ սեպտեմբերի 9-ին վաղ առավոտյան նամակատարներ ուղարկելով ապստամբներին: Իրարից որոշ չափով տարբերվող երեք նամակների բովանդակությունը նույնն էր. անհապաղ և անվերապահ հանձնվել թուրքերի գթությանը . ըստ որում պատասխանի համար տրվում էր ընդամենը երկու ժամ: Կենտրոնական վարչական մարմինը, քննելով հարցը, որոշում է, ժամանակ շահելու նպատակով, խնդրել 24 ժամ՝ պատասխանի համար: Թուրքերը, սակայն, չսպասեցին դրան և պատասխան նամակը հազիվ տեղ հասած՝ անցան հարձակման: Հայ մարտիկները, գտնվելով իրենց դիրքերում, ձևացնում են, թե իբր լքել են դրանք և հեռացել՝ թույլ տալով թշնամուն հասնել մինչև ամրացված կիրճը: Այստեղ մուսալեոցիները ուժեղ համազարկ են բացում թուրք ասքյարների ու տարբեր տեղերից խմբված խուժանի վրա: Անակնկալի եկած թշնամին սկսում է խուճապահար նահանջել, իսկ հայերը՝ հետապնդել նրանց: Թուրք սպաների ճիգերը կանգնեցնելու զինվորների գահավեժ նահանջը հաջողություն չեն ունենում: Հայերը վերադառնում են իրենց դիրքերը, տալով երկու սպանված և մեկ վիրավոր (Հաբեթ Վանայան), որը վախճանվում է ֆրանսիական նավի վրա:

Սեպտեմբերի 9-ի ճակատամարտում իրենց խիզախությամբ աչքի ընկան Մարտիրոս Հաբեշյանը, Մարտիրոս Զանազյանը, Եսայի Յաղոբյանը, Պետրոս Տյմաքյանը, Պետրոս Գալուստյանը, Սեդրակ Բուրսալյանը, Հաբեթ Վանայանը, Պետրոս Հավաթյանը, Հովհաննես Լուրջյանը, Մովսես Յարամաղյանը, և, հատկապես, Պետրոս Արզախանի իր ընտանիքով՝ կինը, չորս տղաներն ու աղջիկը:

Հատկանշական է, որ մուսալեոցիների այս նոր հաջողությունն իր դերն է խաղացել ֆրանսիական հրամանա-

տարության կողմից կայացրած որոշման մեջ: Այսպես, երբ հաջորդ օրը, սեպտեմբերի 10-ին, «Գիշեն» և «Դեզե» մարտանավերը խաբիսխ են ձգում փրկության ափին, նրանց հրամանատարները շտապում են տեղեկանալ նախորդ օրվա ճակատամարտի մասին: Ափը հսկող պահակները հայտնում են նրանց, որ կոիվն ավարտվել է հայերի հաղթանակով: «Երեկ դուք կատարեցիք ձեր պարտականությունը, այսօր հերթը մերն է»,— լինում է պատասխանը: Բիշ անց թնդանոթները հիշյալ նավերից սկսում են ուժեղ ոմբակոծություն, թիրախ դարձնելով թուրքական գորանոցը և ռազմական կարևորություն ունեցող այլ կետեր, ինչպես նաև թուրքական Բարաքլը գյուղը, որը վեր էր ածվել ռազմական կենտրոնի: Հայ մարտիկները, օգտվելով թըշնամու բանակում առաջացած իրարանցումից, անցնում են հարձակման՝ փախուստի մատնելով թուրքերին: Վերջապես սեպտեմբերի 10-ի երեկոյան ֆրանսիական 3-րդ նավախմբի հրամանատարությունը հայտնում է իր որոշումը. նպատակահարմար չէ գեներ ու ռազմամթերք տրամադրել հայ ապստամբներին կոիվը շարունակելու համար և ոչ էլ նոր ճակատ բացել Միջերկրականի այդ մասում. նրանք պատրաստ են բոլորին փոխադրել ապահով մի վայր: Բայց ո՛ր, դեռ հայտնի չէր:

Պետք է ասել, որ անգլիական իշխանություններն առանձնապես մեծ էռանդ չեն ցուցաբերել Մուսա լեռան քաջարի պաշտպաններին ապաստան տալու հարցում: Այսպես, երբ ֆրանսիական ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեն հատուկ մեկնում է Կիպրոսի Յամագուստա նավահանգիստը և դիմում այդ հարցով կղզու անգլիական նահանգապետին, վերջինս պատասխանում է, թե ինքը «տրամադրելիք տեղ չունի», իսկ Եգիպտոսի բարձր կոմիսարն էլ հայտնում է, թե դիմել է Լոնդոն, բայց պատասխան դեռ չկա: Եվ անհա, ֆրանսիական վեհանձն ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեն, չունենալով դեռ ոչ մի դրական պատասխան, այդ թվում և իր կառավարությունից, իր անձնական պատասխանատվությամբ հրամայում է ժողովուրդին տեղափոխել նավերը: Ֆրանսիական հինգ մարտանավ՝ «Գիշեն», «Դեզե», «Ֆուդր», «Լ'ամիրալ Ծարնե» և «դ'Էստրե» սեպ-

տեսքերի 12-ին մտնելու են ծովափին, խարխախ ձգում և մակույկներ իջեցնելով ձեռնարկում փրկարար աշխատանքներին, որոնք տևում են երեք օր: Այդ դժվարին գործի դեկավարությունն իր վրա է վերցնում «Դեզե» հաճախակի վրա ծառայության մեջ գտնվող ֆրանսիական ծովային սպա Տիրան Թեքեյանը, վեհանձն ու մարդասեր մի հայրողի, որը հետագայում էլ չափազանց մեծ հոգատարություն է հանդես բերել գաղթական իր հայրենակիցների նկատմամբ:

Վերջապես, սեպտեմբերի 14-ին Մուսա լեռան պարպումն ավարտված էր: Ամենավերջինը իրենց դիրքերը լքում և նալ են բարձրանում լեռան քաջարի պաշտպանները՝ զենքը ձեռքներին:

Ահա թե ինչպես է նկարագրում այդ անմոռանալի պահը վերոհիշյալ Տիրան Թեքեյանը:

«Երբ կհներեն, ծերունիներեն և տղաներեն վերջինը նալ դրված էր, հայկական 20 զորախմբերը, միաժամանակ ձգելով իրենց լեռնային դիրքերը, զանազան կողմերեն ծովափ եկան, և ես ան ատեն տեսա, որ ձորերեն ծայր կուտային, խմբակ առ խմբակ, հուժկու և խրոխտ պատերազմիկներ՝ կործեքերնին փամփշտակալներով զարդարված»:

Փրկվածների ընդհանուր թիվն էր 4058, որոնցից 1563-ը երեխաներ էին, իսկ 2495-ը՝ կանայք ու տղամարդիկ: Փրկարար նավերն ուղղություն են վերցնում դեպի եգիպտական Պորտ-Սաիդ նավահանգիստը, ուր մուսալեոցիներին սպասում էր վրանաբնակ կյանք՝ ընդհուպ մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը: Մինչ այդ, սակայն, փրկված մուսալեոցիների միջից զգալի թվով խիզախ երիտասարդներ (մոտ 600 հոգի) ցանկություն են հայտնում շարունակելու պայքարը թուրք ցեղասպանների դեմ՝ մըտնելով Արևելյան լեզեոնի մեջ: 1918-ի սեպտեմբերի 19-ին հայ լեզեոնականները փառքով իրենց պասկեցին Պաղեստինի Արարա բարձունքի վրա տեղի ունեցած հայտնի ճակատամարտում, իրենց անձնագոհ խիզախությամբ մեծապես նպաստելով ձեռք բերված հաղթանակին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած խայտառակ պարտությունը արաբական երկրներին հնարավորություն ընձեռեց թուրափել թուրքական

դարավոր լուծը: Մասնավորապես Սիրիան, որի տարածքում էր գտնվում Սուեզիան իր հայկական գյուղերով, անցավ Ֆրանսիային, որպես մանդատային տերիտորիա և բոլոր մուսալեոցիները 1919-ի հուլիս-նոյեմբերի ընթացքում վերադարձան իրենց բաղձալի պապեճական լեռնաշխարհը: Ցավոք, միայն 20 տարի տևեց նրանց խաղաղ ու շինարար աշխատանքը հարազատ վայրերում: 1939-ի հունիսի 23-ին Փարիզում կնքված Ֆրանս-թուրքական համաձայնագրով Ալեքսանդրետի սանջաքն անցավ Թուրքիային և, բնական է, որ մուսալեոցիները հրաժարվեցին վերադառնալ թուրքական տիրապետության տակ: Նրանց այլևս ոչինչ չէր մնում, քան նորից բռնել գաղթականության ճամփան: Նույն թվականի հուլիս-օգոստոսին հայաբնակ գյուղերի ողջ բնակչությունը՝ շուրջ 5 հազար մարդ, փոխադրվեց Լիբանան, Այննար անունը կրող ընդարձակ բացատը, ուր մուսալեոցիները լծվելով շինարար աշխատանքի, կարճ ժամանակում կյանքի կոչեցին իրենց նոր բնակավայրը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, 1946—1947 թթ. մուսալեոցիների մի զգալի մասը՝ ավելի քան 650 ընտանիք, ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան, բնակություն հաստատելով Երևանում և Էջմիածնի շրջանում: Այստեղ գտնվող Գինեպետ ավանը 1972-ին վերանվանվեց Մուսալեո, ուր վեր է խոյանում Մուսա լեռան հերոսամարտի հույակապ հուշարձանը (նարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյան):

Խոսելով Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, այսօր չափազանց կարևոր է հիշատակել նրա պատմական որոշ դասերը, նրա այժմեական հնչողությունն ու հրատապ արդիականությունը, որովհետև ազգայնամոլ այն ուժերը, որոնք երեկ փորձում էին վերջ դնել մուսալեոցի հայերի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի գոյությանը, այսօր էլ կենսունակ ու վտանգավոր են:

Այս տեսանկյունից դիտելով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ծավալված իրադարձությունները՝ Հայկական եղեռնը, արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերը, Արևմտյան տերությունների դիրքորոշումը և այլն, մենք պիտի արձա-

նագրեմք, որ մուսալեոցիների օրինակը տակավին մնում է որպես մի կանխագուշացում և զգոնության ահազանգ՝ ուղղված համայն աշխարհին, ահազանգ, որին ինչպես գրում է Լեհինգրադում լույս տեսնող «Զվեզդա» ամսագիրը, «աշխարհը ժամանակին չանասց» և չուզեց հասկանալ, որ հայերի ցեղասպանությունը, որի դեմ ընդվզեցին քաջարի մուսալեոցիները, «ընդամենը նախերգանքն էր եվրոպական մի շարք ազգերի ու ազգությունների բնաջնջման»: Մինչդեռ նման եզրակացության էր հանգել «Մուսա լեռան քառասուն օրը» անմահ վեպի հեղինակ, մեծ հումանիստ Ֆրանց Վերֆելը, որն «իր ժամանակակիցներից շատ առաջ կանխագուշակեց, թե ինչ աղետներ կբերի գերմանացի ժողովրդին խաբած ու նրան իր կամքին ենթարկած մի խումբ բախտախնդիրների դիկտատուրան: Ի դեմս Հիտլերի, Հիմլերի, Գյորինգի ու Գեբելսի,— կարողում ենք նույն ամսագրում,— նա ճանաչեց Էնվերի, Թալեսթի, Ջեմալի ու Նազըմի բնավորությունները և մարդկությանը կոչ արեց ի սեր բարության զինված մենամարտի մեջ մտնել չարության դեմ»¹⁰:

Մուսալեոցիների մյուս դասը այն է, որ ազատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թեկուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար է: Հիրավի, կարող է հարց ծագել, արդյո՞ք արկածախնդրություն չէր հայերի լեռ բարձրանալը: Ժամանակը պատասխան տվեց այդ հարցին. ո՛չ, արկածախնդրություն չէր, այլ միակ ճիշտ ելքը ստեղծված պայմաններում: Ընդհակառակը, արկածախնդրություն կլիներ հազարավոր մարդկանց իթթիհաթական մարդասպանների գոությանը թողնելը, բռնագաղթի ճամփան բռնելը, սիրիական անապատների ավազուտներին կույ գնալը: Ծիշտ է, մուսալեոցիները չմեռան, շնորհիվ իրենց անկոտրում կամքի, կազմակերպվածության ու անսովոր խիզախության, մասամբ նաև երջանիկ պատահականության դիմակայեցին թուրքական բազմահազար զորքերին ու թնդանոթներից, բայց միևնույնն է, եթե նույնիսկ նրանք զոհվեին անհավասար կռվում, նման մահը գերադասելի կլիներ այն

տանջալի մահվանից, որին արժանացան իրենց աքսորյալ հայրենակիցները:

Պատմական ճշմարտությունն, այսպիսով, այն պարզ իրողությունն է, որ բռնությանն ու հալածանքներին, ջարդերին ու տեղահանություններին օրինաչափորեն ու անխուսափելիորեն հակադրվում են և պիտի հակադրվեն հուզումներն ու ասպտամբությունները, պայքարն ու ինքնապաշտպանությունը: Այլ կերպ ասած՝ չլիներ ջարդն ու տեղահանությունը, չէր լինի և մուսալեոցիների ընդվզումը: Միայն այսպես, և ոչ թե հակառակը, ինչպես փորձում են Երկաչացնել պատմության թուրք կեղծարարները:

Իմիջիայլոց, հին ու նոր բռնությունների անմիջական կապը շատ հաշոդ է բացահայտել ուս ականավոր բանաստեղծ Միխայիլ Դուդինը Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի ռոտերեն թարգմանության փայլուն առաջաբանում: Խոսելով արևմտահայերին «իրենց հայրենիքից, դարավոր բնօրրանից բռնի ուժով տեղահանելու և մահաշունչ վաչրեր քշելու» մասին, ուր նրանք «սովի ու անապատաչին անողոք տանջանքների մեջ դատապարտված էին մահվան», հեղինակն այնուհետև ավելացնում է. «Այդ նույն ձևով, քառուրդ դար անց Հիտլերի հրամանով էսէսականներն էին հրեաներին ու լեհերին, ռուսներին ու գնչուներին և բոլոր անցանկալիներին քշելու Օսլեցիմ, Ռավենսբրուկ և Կոնո, քշելու էին դեպի գազախցիկները, հորերը, գնդակահարելու էին կանանց, երեխաներին, ծերերին, և ողջ Եվրոպայի օղը հագեցնալու էր մարդկային մագերի խանձահոտով»:

Չուզահեռ անցկացնելով թուրքական ու ֆաշիստական մարդասպանների միջև, Մ. Դուդինը իրավացիորեն ընդգրծում է 1915-ի ողբերգության հերոսական, լուսավոր էջերը, որոնցից մեկն էր մուսալեոցիների սխրանքը: Նա մատնանշում է, որ «Ֆրանց Վերֆելն իր գրքում անդրադարձել է ոչ այնքան զոհերին, որքան հերոսներին, ոչ թե դաժանությանը կրավորաբար հնազանդվելուն, այլ դիմադրությանը, դահիճների ոճրագործությանն ակտիվորեն դիմադրելուն»: Մանավանդ, ավելացնենք, որ Մուսա լեռան ինք-

նապաշտպանությունը ձեռք է բերել համամարդկային հըն-
չողություն, նպաստել ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարին:

«Այդօրինակ համատությանը քառորդ դար անց կմաքա-
տեն Բրեստի և Գանգոտայի, Աջիմուշկայի և Օդեսայի
պաշտպանները, Լենինգրադի և Մոսկվայի պաշտպաննե-
րը,— գրում է ռուս բանաստեղծը:— Քաջության բոլոր եղ-
բայրները մարդկային արժանապատվության համար մղվող
ճակատամարտի բոլոր հերոսները»¹¹:

Մուսայեղցիների քաջագործությունը ոգևորել է նաև հա-
րավալական պարտիզաններին, որոնք շրջապատած լի-
նեյով Սյովեհիայի Ռոգ լեռան վրա 1942 թ., և շնորհիվ
Ֆրանց Վերֆելի վեպի ծանոթ լինելով մուսայեղցիների
սիրանքին, կոչ են արձակել՝ «Հայրենիքի համար կովել
այնպես, ինչպես կովում էին հայերը Մուսա լեռան վրա»:
Երեք ամիս դիմադրելով գերմանա-իտալական զորքերին,
նրանք ճեղքել են պաշարման շղթան ու փրկվել, և այդ
օրվանից Ռոգ լեռը կոչվում է Սյովեհիայի Մուսա լեռ:

Մի այլ օրինակ: Լեհ կին գրող Քրիստինա Ժիվուսկան՝
հիտլերյան մահվան ճամբարների նախկին բանտարկյալը,
«Օսվենցիմի դժոխքը» հայտնի գիրք-ողբերգության հեղի-
նակը, նշում է, որ Ֆրանց Վերֆելի վեպի հերոս Գաբրիել
Բագրատյանը իր համար դարձել էր պայքարի միակ ճիշտ
ձևի խորհրդանիշ, «երբ ինքը կանգնած է եղել կործանման
դեմ հանդիման»:

«Ցավոք,— ավելացնում է նա,— հիտլերյան մահվան
ճամբարները հնարավորություն չէին տալիս հավաքվելու
Մուսա լեռան նման բարձունքի վրա, այնտեղից թշնամուն
հարվածելու համար: Դաժանության աստիճանը Լույնն էր
մնացել, կատարելագործվել էր միայն մարդասպանության
տեխնիկան: Բարձր լարվածության էլեկտրական հոսանքին
միացած փշալարերի ետևում, Օսվենցիմ կոչվող այդ անիծ-
յալ հողակտորի վրա փակված, ես քանի-քանի անգամ եմ
Մուսա լեռ երազել...»

Այսպիսով, մուսայեղցիների պատմական սիրանքի
վեհությունն առավել ըմբռնելի է դառնում, երբ մենք գի-
տակցում ենք, որ Մուսա լեռան գոյամարտի պատմությունը
ոգեշնչում է ազատության մարտիկներին՝ ամեն կարգի
բռնության դեմ մղվող նրանց պայքարում:

Հայ ժողովրդի հազարամյակներ հաշվվող պատ-
մության առավել քախտորոշ, ճակատագրական շրջադար-
ձերի շարքում Սարդարապատն, անշուշտ, գրավում է և
կպահի իր առանձին, անկրկնելի տեղը: Եվ որքան էլ
տարօրինակ թվա, սակայն փաստ է, որ այդ հերոսամարտի
մասին քիչ է գրվել, իսկ նրա շատ հերոսներ տակավին
սպասում են իրենց ճշմարտացի գնահատմանը: Ուստի,
ողջունելի է ամեն մի նոր գործ, որն օգնում է ամբողջաց-
նելու մեր պատմության այդ փառավոր էջը և հավերժաց-
նելու այդ վսեմ պահը: Նման գրքերից է ֆրանսագիր
հայագրի պատմաբան Սերժ Աֆանասյանի ծավալով ոչ
մեծ, սակայն վերին աստիճանի բարեխիղճ ուսումնասի-
րությունը «Սարդարապատի հաղթանակը: Հայաստան,
21—29 մայիս, 1918» վերտառությամբ¹: Հարցին նվիրված
սակավաթիվ գործերի մեջ հիշյալ ֆրանսերեն գիրքն աչքի
է ընկնում իր համակողմանի ընդգրկումով: Հեղինակը, տի-
րապետելով մի շարք լեզուների, ուշադիր կերպով ծանո-
թացել և լայնորեն օգտագործել է արտասահմանյան, այդ
թվում խորհրդային պատմաբանների, ռազմական գործիչ-
ների, թուրքագետների աշխատությունները, փաստաթղթե-
րի ժողովածուները, հայ և ռուս մամուլում ժամանակին
տպագրված դեպքերի ականատեսների, մասնակիցների ու
ժամանակակիցների հուշերն ու գրառումները: Գրքում
բազմաթիվ մեջբերումներ կան Խորհրդային Միության մար-
շալ Հովհաննես Բաղրամյանի «Իմ հիշողությունները» գրք-
քից, պատմաբաններ Աշոտ Հարությունյանի, Երվանդ
Սարգսյանի և այլոց ուսումնասիրություններից: Գրքի մյուս
արժանիքը խորհրդային հետազոտողին անմատչելի վա-
րձագրերն ու փաստերը գիտական շրջանառության մեջ
դնելն է: Պատմաբանը պրպտումներ է արել Ֆրանսիայի
արտաքին գործոց ու ռազմական մինիստրությունների ար-
խիվներում, Ստրասբուրգի համալսարանի թուրքագիտական
հետազոտությունների ինստիտուտի, Արևելյան լեզուների
ինստիտուտի, Քաղաքական գիտությունների դպրոցի գրա-
դարաններում, Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում և

այլուր: Եվրոպական լեզուներով լույս տեսած գրականությունից հեղինակն իրավացիորեն ստանձնացնում է հերոսամարտի մասնակից հայազգի Ժակ Կայալոֆի 1973-ին անգլերեն տպագրված «Սարդարապատի ճակատամարտը» գիրքը²:

Ահա աղբյուրագիտական այս կոտ հիմքի վրա է ծավալում հեղինակը իր հետազոտությունը: Գրքում հիմնականում ճիշտ է բնութագրվում 1918-ի փետրվարին ձեռնարկված թուրքական հարձակման բուն նպատակը: «Էնվեր փաշան գտնում էր,— գրում է Ս. Աֆանասյանը,— որ հասել է ժամանակը իրականացնելու համար պատերազմի սկզբին ձախողված իր երազանքը՝ ոտքի հանել Ռուսական կայսրության մահմեդական ազգաբնակչությունը և իր համար ճանապարհ հարթել դեպի «թուրքական» Կենտրոնական Ասիա: 1918-ի փետրվարի 12-ին նա երրորդ բանակին հրաման է արձակում անցնել 1917-ի դեկտեմբերի 5-ին սահմանված դեմարկացիոն գիծը: Առիթը, որն այսուհետև կդառնա դասական,— ավելացնում է հեղինակը,— պերճախոս է. խոսքը գնում է «հայերի կողմից կեղծվող մահմեդական բնակչության պաշտպանության մասին»³: Մինչև 1914-ի ռուս-թուրքական սահմանին հասնելը, թուրքական զորքերը գրավում են Արևմտյան Հայաստանի այն ողջ տարածքը, որն ազատագրվել էր ռուսական զորքերի և հայ կամավորական զնդերի համատեղ ջանքերով:

Գրքում վեր է հանվում ժողովրդական հերոս, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր Անդրանիկի ռազմական հմտությունն ու կորովը: Ունենալով միայն երեք հազար հետևակային, 400 հեծյալ և ութ թռչանոթ, Անդրանիկը կարողացավ կազմակերպել Էրզրումի պաշտպանությունը՝ դիմակայելով Կարաբեքիրի եռապատիկ գերակշռություն ունեցող զորքերին: Եվ միայն շրջապատման վտանգը ստիպեց քաջ զորավարին նահանջել՝ գաղթականների երթը դեպի Անդրկովկաս ապահովելուց հետո միայն:

Հեղինակն իրավացիորեն քննադատում է ժամանակակից թուրք պատմաբաններին, ռազմական ու քաղաքական գործիչներին, որոնք երկար պատմություններ են նվիրում թուրքական զորքերի՝ Կովկասյան ճակատում տարած

էրևակայական հաղթանակներին, լուռյամ մատնելով Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում և այլուր կրած խայտառակ պարտությունները: Որպես դեպքերի ուշադիր հետազոտող, հեղինակն իր զարմանքն է հայտնում, թե ինչո՞ւ անդրկովկասյան հրամանատարությունը հրաման չէր տվել Էրզրումի ռազմամթերքի պահեստները նախապես ոչնչացնելու մասին և այդ նույն սխալը կրկնել էր Սարիղամիշում, Կարսում և Ալեքսանդրապոլում, երբ Արևմտյան Հայաստանը ետ գրավելուց հետո թուրքերը ներխուժեցին Արևելյան Հայաստանի տարածքը:

Կարսի անկման կապակցությամբ պատմաբանը նշում է, որ թեև հայ մարտիկները լի էին քաղաքը պաշտպանելու վճռականությամբ, սակայն «նրանք դարձան թուրքերի ռազմաքաղաքական դիվանագիտության և անդրկովկասյան կառավարության անմիաբանության զոհը»⁴: Եվ հենց այդ կառավարությունն էր,— ավելացնում է հեղինակը,— Ս. Չխենկելու գլխավորությամբ, համառորեն պնդում, որ թուրքերը Կարսից դեմը չեն գնա, կանգ կառնեն Արփաչալի ափին, այն ժամանակ երբ զորավար Անդրանիկը Կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբ ուղարկած իր հաղորդագրության մեջ զգուշացնում էր, որ «թուրքերի հարձակումն անխուսափելի է»:

Գրքում բերվում են ուշագրավ փաստեր Սարդարապատի ճակատամարտի նախօրյակին ստեղծված ծանր իրավիճակի մասին: Այսպես, զորավար Սիլիկյանը, որի հրամանատարական կետը գտնվում էր Գևորգյան ճեմարանի շենքում, տեղեկացնում էր գլխավոր շտաբին, որ «դրությունը ողբերգական է», և որ ինքը «կորցրել է հեղինակությունը զորքերում»: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 19-ին նա այցելում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին և առաջարկում նրան տեղափոխվել առավել անվտանգ վայր՝ Սևանա լճի շրջան, որին հետևում է արժանապատվությամբ լեցուն մի պատասխան. «Եթե հայկական ուժերն ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սրբազան վայրը, ապա ես ինքս կանեմ այդ, հոգ չէ, թե կզոհվեմ հազարամյա Մայր տաճարի շենին»: Եվ պատմաբանն իրավացիորեն եզրակացնում է.

դրությունն այնպիսին էր, որ նահանջելն անմտություն կլիներ, «պետք էր հաղթել կամ մեռնել»⁵:

Գրքում տրվում է ինքնապաշտպանության առանձին կազմակերպիչների ու անմիջական ղեկավարների անաչառ գնահատականը: Այսպես, 1915-ի, Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավար Արամ Մանուկյանի մասին ասված է հետևյալը. «Ողբերգական այդ ժամերին Արամը, ինչպես երբեմնի Վարդանը Ավարայրի ժամանակ, ի հայտ բերեց այդ հիշարժան էպոպեային վայել քաջություն: Նրա անհողողող վճռականությունը՝ ասեն գնով պաշտպանելու քաղաքը (Երևանը— Ռ.Ս.), փոխանցվեց Սիլիկյանին, և այս վերջինը, որ դեռ նախօրյակին տատանման մեջ էր, իր տեղակալ Վեթիլովի հետ միասին մշակեց գործողության պլան, որի իրականացումը վստահվեց ռուսական բանակի գեներալ Դանիելյեկ Փիրումյանին և նրա օգնական, ծագումով էլզասցի կապիտան Շնեյդիսին»⁶:

Ծարադրելով թուրք զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած այդ դյուցազնամարտի պատմությունը, հեղինակը հիշատակում է Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի մասնակցության մասին՝ հենվելով նրա «Հիշողությունների» վրա: Նկարագրվում են նաև գնդապետ Պավելյեկ Փիրումյանի, հետևակային 5-րդ գնդի կազմում մարտնչող դարաբաղցի հայ զինվորների, արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանի, Իգդիրի ու Խնուսի հայերից կազմված խմբերի, գնդապետ Սալիբեկյանի հրամանատարության ներքո կռիվող գեյթունցի հեծյալների, կապիտան Խորեն Իգիթիսյանի մարտկոցի, փոխգնդապետ Վ. Պերեկրեստովի կամավորների, կապիտան Ամիրխանյանի հատուկ ջոկատների և շատ ուրիշների քաջագործությունները:

Հենց նրանք էին, որ մայիսի 22-ին շոշափելի հարված հասցրին ներխուժողներին: Այդ օրը թշնամին զագրի դաշտում թողեց 500 սպանված ու վիրավոր և իր ամբողջ շարժական կազմը: «Որոշ թուրք սպաներ, — գրում է հեղինակը, — ձեռքները վեր բարձրացրած թողություն էին հայցում, գոռալով, որ իրենք ծագումով Թրակիայից են և մասնակցություն չեն ունեցել հայկական շարժեքին»⁷:

Պատմաբանը փորձում է անաչառ վերլուծության ճա-

նապարհով ի հայտ բերել դեպքերի անմիջական ականատեսների հուշերում, ինչպես նաև դրանք հետազոտողների գործերում արտահայտված այս կամ այն կարծիքի ու գնահատականի ճշմարտացիությունը: Այսպես, հեղինակը նշում է, որ հայկական զինված ուժերը, բաժանվելով երկու մասի, գործնականորեն բաց էին թողել դեպի Երևան տանող ճանապարհը: «Արդյո՞ք դա արված էր թուրքերին ծուղակի մեջ գցելու նպատակով, — հարցնում է հեղինակը: — Եթե դա արդյապես է, ապա մեծ տակտիկական գերծ չէր դիսկից. կարելի է պատկերացնել, թե ինչ ճակատագիր էր սպասելու Երևանին ու Էջմիածնին, եթե թուրքերը չպարտվեին»⁸: Մակայն կապիտան Կլիշի մարտկոցը շարքից հանում է ջրհամ կայանը՝ թուրքական զորքերին զրկելով միակ աղբյուրից, և նրանք, կրակի տակ վերցվելով կապիտան Տաճատ Հովակիմյանի 5-րդ վաշտի գնդացիների կողմից, դիմում են խուճապահար փախուստի: Մայիսի 22-ի երեկոյան հետևակային V գնդի առաջապահ մարտիկները՝ Վարդան Զահինյանի ու Միքայել Օհանջանյանի ղեկավարությամբ և փոխգնդապետ Վասիլի Պերեկրեստովի կամավորները ազատում են Մարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Հինգ ժամվա ընթացքում թուրքերը նահանջում են 15—20 կիլոմետր, բայց քանի որ նրանց չեն հետապնդում, կարողանում են ամրանալ Թյուլքի-թեփե և Ջիմնի Գիր բարձունքներում՝ Արաքս կայարանից դեպի հյուսիս-արևելք մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Իսկ այդ ընթացքում եզրի-քրդերը Ջհանգիր աղայի գլխավորությամբ դուրս են բերում Արաքսի շրջանում ամրացած մահմեդական անկանոն հրոսակներին: Գլխավոր շտաբի մայիսի 24-ի հաղորդագրության մեջ ասված էր. «Հաջողություն Երևան—Մարդարապատ ճակատում: Թշնամին հետապնդվեց մինչև Արաքս կայարանը: Չորավար Սիլիկյանը տեղեկացնում է, որ զորքերի բարոյական ոգին գերազանց է: Դասալիքները տարերայնորեն զենքերը ձեռքներին վերադառնում են իրենց միավորումները: Ջինվորները պատրաստ են առաջ շարժվելու»: Մեջ բերելով այս փաստաթուղթը և անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչպիսի՞ տակտիկա պետք էր կիրա-

նել Սարդարապատի հաղթանակից հետո, հեղինակը գրտնում է, որ հայ ռազմիկների մարտական ոգին այն աստիճան բարձր էր, որ կարելի էր գնալ Ալեքսանդրապոլի վրա և ազատագրել այն թուրքերից: Այդ էր պահանջում զորավար Դ. Փիրումյանը, սակայն զորավար Թովմաս Նազարբեկյանն արգելում է այդ քայլն անել՝ բավարարվելով աչքի ընկած ռազմիկներին պարզևատրելով: Տեղեկանալով այդ մասին, Դ. Փիրումյանը բացականչում է. «Ես չեմ կարող փոխանցել այդ կործանարար հրամանը հաղթանակած իմ մարտիկներին և ստիպել նրանց նահանջելու այն հողից, որ նրանք նվաճել են իրենց արյունով: Նահանջը նրանց լրիվ կբարոյալքի: Գնացեք ինքներդ կատարեք այդ նողկալի գործը»⁹:

Հեղինակն այն հետևությունն է անում, որ Սիլիկյանի ու Վեքիլովի մշակած պաշտպանական պատիվ ծրագիրը ի վերջո հանգեցրեց հաղթանակած հայկական բանակի բարոյալքմանը՝ չբերելով ո՛չ մի քաղաքական հաղթանակ: «Ամեն գնով հաշտություն կնքելու ձգտումը՝ մարդկային գոհերից խուսափելու համար,— գրում է Ս. Աֆանասյանը,— ստիպեց չափազանց թանկ վճարելու, քանի որ այն հանգեցրեց այլ արժեքների ոչնչացման, արժեքներ, որոնք նվազ անհրաժեշտ չեն մի ազգի համար, որն ուզում է գոյություն ունենալ և խուսափել կործանումից: Սարդարապատի հաղթանակից հետո հայկական զորքերի մարտունակությունը թերևս կարող էր թույլ տալ ազատագրել Ալեքսանդրապոլը: Հենվելով թուրքական աղբյուրների վրա,— գրում է Ս. Աֆանասյանը,— որոշ հեղինակներ պնդում են, որ օսմանլան շատ սպաներ շտապում էին թողնել քաղաքը և նույնիսկ քարձրանում էին գնացքները»:

«Ամեն դեպքում,— եզրակացնում է ֆրանսագիր պատմաբանը,— հայերի վճռականությունը հասկացնել տվեց թուրքերին, որ այս ժողովուրդը այլևս չի խոնարհվի կատաղի ու դաժան հակառակորդի առջև»¹⁰:

Գրքում ցույց է տրվում, թե հաղթանակի լուրը ինչպիսի ոգևորություն էր առաջ բերել ամենուր՝ Էջմիածնից մինչև Երևան: Կաթողիկոսը Մայր տաճարում հանդիսավոր պատարագով ուղեկոչեց հիշատակը և փառքը Սարդարապատի

բոլոր հերոսների: Երևանում «բնակչության խանդավառությունն անկարագրելի էր: Ահել ու ջահել, կին թե երեխա, բոլորը շտապում էին կալարան, որը ձեռքին մի կտոր հաց, որը՝ շաքար ու թեյ, որը՝ ծխախոտ կամ գավաթներով թարմ ջուր՝ մարտիկներին հասցնելու համար: Երիտասարդների խմբերն առաջնորդվում էին դեպի Անգլիական կոչվող պուրակը (ներկայիս Կոմայգի)՝ կամավոր գրվելու համար»:

Ծիշտ է վարվել հեղինակը, համառոտակի կանգ առնելով հաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի վրա և ընդգծելով դրանց նշանակությունը Հայաստանի գոնե արևելյան մասը թուրքական ստրկացումից զերծ պահելու գործում: Որովհետև, պատմական ճշմարտությունը վերհանելու հետ մեկտեղ, մեր ժողովրդի մղած դարավոր ազատագրական ընդվզումներին անդրադառնալը, օտարերկրյա ամեն կարգի զավթիչների դեմ տարած հաղթանակներն ու մեծագործությունները ունեն անժխտելի այժմեականություն՝ հայրենասիրական դաստիարակության առումով, նաև՝ որպես համոզիչ պատասխան պատմության այն կեղծարարներին, ովքեր այսօր էլ դեռ շարունակում են կրկնել, թե իբր հայ ժողովուրդը երբեք չի կարողացել մաքառել իր անկախության համար և այդ իսկ պատճառով երբեք չի ունեցել իր անկախ պետականությունը: Կարծես նման վայ-պատմաբաններին հակահարված տալու նպատակ է հետապնդում հեղինակը՝ մեջբերելով թուրք զորահրամանատար Մեհմեդ Վեհիբ փաշայի հետևյալ խոստովանությունը.

«Բեյլի-Ահմեդում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում ու Սարդարապատում հայերը ստոիկ կերպով դիմադրեցին... Սարդարապատում մենք ջախջախվեցինք...»¹¹ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.):

Ամփոփելով մեր խոսքը Մերժ Աֆանասյանի «Սարդարապատի հաղթանակը» արժեքավոր աշխատության մասին, տեղին ենք համարում ավարտել այն հեղինակի եզրափակումով.

«Սարդարապատը խորհրդանշան է պատվի ու ազատության համար մղված պայքարի, մի պայքարի, որը պահանջում էր ինքնահրաժարում ու գերմարդկային զոհաբերություններ, մի հրաշք, պայմանավորված ամբողջ մի ժողո-

վրդի կամքով ու վճռականությամբ՝ մեռնել զենքը ձեռքին Արարատյան դաշտում, Էջմիածնի պատերի տակ, բայց թույլ չտալ, որ բարբարոսությունն ամբողջացնի իր գործը: Այդ հաղթանակը անապառ ոգևորության աղբյուր է: Նա ապացուցում է, որ այս մարտիրոսացած ժողովրդի երակներում տակավին հոսում է, ինչպես 15 դար առաջ Ավարայրում, արյունն այն հերոսների, ովքեր ստեղծել են նրա պատմության աստեղային ժամերը...»¹²:

1987

ՀԱՃՐՆԻ ՄԱՔԱՌՈՒՄԸ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Լեռնային Կիլիկիայի հիմնավոր քաղաքներից մեկը՝ Հաճընը, համաշխարհային առաջին պատերազմից առաջ ուներ 30—35 հազար ազգաբնակչություն¹, բացառապես հայեր, որոնք 1915-ի ահավոր եղեռնի ժամանակ կեղծիքի ու մատնության զոհը դառնալով², զինաթափվեցին ու արքորվեցին Դեր-Ջորի անապատները, ուր նրանց մեծ մասը ոչնչացավ:

1918-ի հոկտեմբերի 30-ի Մուղրոսի զինադադարից հետո, դաշնակից տերությունների քաղաքական ու զինվորական պատասխանատու անձինք շույլ խոստումներ էին տալիս եղեռնը վերապրած կիլիկիահայերին: 1919-ին Հաճըն այցելած ֆրանսիացի գեղապետ Նորմանը «հավաստիացնում» էր, որ «ասկե ետք ամեն հայ ազատ պիտի ապրի և ոչ ոք պիտի չկրնա վնասել անոր»³:

Հավատալով նման սին խոստումներին, Դեր Ջորի սպանդանոցներից փրկված ազատասեր ու քաջարի հաճընցիները Հայեպից, Ադանայից, Սսից ու այլ վայրերից մեկնում են իրենց հարազատ քաղաքը՝ այն ավերակների միջից բարձրացնելու, հայրենի օջախները վերակենդանացնելու համար: 1919-ի վերջին Բրեմոնի տվյալներով, Հաճընում վերահաստատվել էին 6 հազար հայեր⁴:

Վերապրող հաճընցիները շատ կարճ ժամանակամիջոցում ոտքի կանգնեցրին հրդեհված ու ավերված իրենց քաղաքը, որտեղ միայն ազգային վարժարանի շենքն էր պահպանվել: Ծիմարար ու ստեղծագործ ժողովուրդը վերստին դրսևորեց իր անընկճելի կամքը: Այրված ու քա-

րուքանդ արված տների տեղը նորերը բարձրացան, դրարոցներ բացվեցին, որբանոց հիմնվեց և այլն: Սակայն կարճ տևեց հաճընցիների այդ խանդավառ աշխատանքը: Մարաշի հաջողությունից քաջալերված, քեմալական սպաներն ու բազմաթիվ լրտեսներ տեղադրեցին գործուճեությունն են ծավալում նոր չեթեներ կազմակերպելու և Հաճընը պաշարելու ուղղությամբ:

Վերահաս վտանգը հաճընցիները որոշում են դիմավորել կազմակերպված, զենքը ձեռքներին: Հաճընի ինքնապաշտպանության գործը ղեկավարելու համար ստեղծվում է զինվորական բարձրագույն մարմին՝ ազգային հերոս Անդրանիկի նախկին զինվոր Սարգիս Ծեպեճյանի գլխավորությամբ, որն ընտրվում է զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար:

Սարգիս Ծեպեճյանի հրամանով գորակոչի են ենթարկվում 16—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Չինված ուժերը բաժանվում են չորս վաշտերի, որոնք կանոնավոր մարզվում են: Չինվորական խիստ կարգապահություն է սահմանվում: Կարգավորվում է պարենավորման գործը, փորվում են խրամատներ և այլն⁵: Սակայն զենքի խիստ կարիք էր զգացվում. ութը հարյուր կովոդներից միայն երեք հարյուրը իրենց անձնական զենքն ունեին⁶:

1920-ի փետրվարի վերջերին Հաճընի դրությունը սպառնալից է դառնում: Չինված ուժերի հրամանատար Սարգիս Ծեպեճյանը փետրվարի 22-ին գումարում է ինքնապաշտպանության կոմիտեի ժողով, և տեղեկացնում, որ «այս առավոտ Էվերեկի կողմերեն քաղաք հասած է բարեկամ բուրդի մը զավակը, որ հայտնեց, թե Կեսարիո, Էվերեկի և Ազիզիեի մեջ թուրքերը կհավաքվին շրջակա գյուղերը, կզինվին և կապստեն ձյունհալին՝ Հաճըն վրա հարձակվելու համար»⁷:

Երկար խորհրդակցելուց հետո ժողովը որոշում է երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկել Ադանա գեղապետ Բրեմոնի մոտ՝ Հաճընի վիճակը, շրջակա թուրքերի պատրաստություններն ու ծրագրերը ներկայացնելու և օգնություն խնդրելու համար⁸: Պատվիրակությունը, որի կազմում էին Հաճընի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Պետրոս

Սարաճյանը, Հարություն Խաչատրյանը և Ազգային վարժարանի տնօրեն Օմարյանը, ժողովի կողմից հետևյալ առաջադրանքն էր ստացել.

Առաջին. Ադանա երթալ և տեսնել ֆրանսիական իշխանության ներկայացուցիչ գեղասպետ Բրեմոնին և հանուն Հաճընի խնդրել զինվորական և նրութական օգնություն, այսինքն՝ զինվոր, զենք, ռազմամթերք և դրամ:

Երկրորդ. Ի հարկին ադանադարնակ հաճընցիներն և այլ փափագողներն կամավորական խումբեր կազմել և դրկել Հաճըն:

Երրորդ. Այս ըլլալիք դիմումներու հաջողումի կամ անհաջողումի պարագային հեռագրով հրահանգ տալ Հաճընին՝ դիմադրելու կամ ճահանջելու⁹:

Նույն օրը՝ փետրվարի 22-ին, հիշյալ պատվիրակությունը, լոթոստիկանների ուղեկցությամբ ճանապարհ է ընկնում և հաջորդ օրը հասնում Սիս, որտեղ նա ստիպված է լինում մնալու մեկ շաբաթ՝ ճանապարհների անապահովության պատճառով: «Ամբողջ դաշտը չեթեներով լեցուն էր, — գրում է իր հուշերում Պ. Սարաճյանը, — ոչ միայն ճանփորդները կկողոպտեին, այլ նաև այն թուրք գյուղերը, որ չեթեներուն չէին միանար, կթալանվեին ու կհրկիզվեին»¹⁰:

Փետրվարի 24-ին Սսի մայրավանքում պատվիրակության անդամները տեսնվում են քաղաքի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Թալարդայի հետ և հայտնում նրան իրենց առաքելության նպատակը: Վերջինս հայտարարում է, որ «գեղասպետ Պրեմոն կգրի զենք ու ռազմամթերք տալու, սակայն երբեք մի սպասեք, որ կրնանք զինվոր տրամադրել Հաճընի պաշտպանության համար կամ զենքի տեղափոխման համար»¹¹:

Պատվիրակությունն, այնուամենայնիվ, որոշում է հասնել Ադանա և փորձել օգնություն կազմակերպել թուրքական հրոսակների կողմից օղակվող Հաճընին:

Մարտի 4-ին, Սսից Տարսուն փոխադրվող ֆրանսիական մի ջոկատի ընկերակցությունից օգտվելով, պատվիրակությունը շարունակում է իր ուղին և մարտի 5-ի երեկոյան ճամանում Ադանա: Մարտի 7-ին Հաճընի պատվիրակու-

թյունը Միհրան Տամատյանի հետ ներկայանում է գեղասպետ Բրեմոնին, որը, ըստ էության, նույն պատասխանն է տալիս, ինչ որ Թալարդան, միայն խոստանում է զենք և պարեն հայթայթել, եթե հայերից կազմվեն կամավորական խմբեր՝ Հաճըն գնալու համար: Մարտի 9-ին 200 երիտասարդներ պատրաստ էին մեկնելու, սակայն զինվորական իշխանությունները, հակառակ Բրեմոնի խոստման, հրաժարվում են նրանց զենք տալ պատճառաբանելով, որ նրանք պետք է հասնեն Սիս և այնտեղ միայն զինվեն, թեև նրանց քաջ հայտնի էր, որ ամբողջ Չուքուր-օվան լի էր քեմալական չեթեներով: Հետևյալ օրը, մարտի 10-ին, Հաճընի պատվիրակության անդամները կրկին այցելում են Բրեմոնին, որը հավաստիացնում է նրանց, թե կատարվածը «թյուրիմացություն է եղած, թող 200 երիտասարդները մեկնեն այս իրիկուն, ես կպարզեմ հարցը»¹²: Նույն օրը հայտնի է դառնում, որ այն զենքն ու ռազմամթերքը, որ ֆրանսիական զինվորականները խոստանում էին Սսում տրամադրել հայ կամավորներին, ամբողջությամբ ընկել է թուրք չեթեների ձեռքը: Արդեն հիշատակված Սսի կառավարիչ Թալարդան, սսեցի և հաճընցի 80 երիտասարդների (ժանգարման և կամավորների) հանձնարարում է մեծ քանակությամբ հրացան, փամփուշտ և պայթուցիկ նյութեր փոխադրել Հաճըն, սակայն ոչ թե սովորական ճանապարհով, այլ Յաղբասանի վրայով, ուր թուրքական գյուղերն ավելի շատ էին: Վերջիններս, սակայն, խոհեմություն հանդես բերելով, որոշում են գնալ ճիշտ հակառակ կողմից՝ լեռների միջով, առավել ապահով և կարճ ճանապարհով, սակայն մեկնելու պահին Թալարդան տեղեկանում է նրանց մտադրության մասին և խստիվ հրամայում գնալ իր կողմից նախընտրած ճանապարհով: Քեմալական բազմաթիվ ջոկատները հենց դրան էին սպասում. նրանք շրջապատում են հայ կամավորներին և կատաղի կովում ոչնչացնում նրանց մեծ մասին: Միայն 18—20 հոգու, վիրավոր վիճակում, հաջողվում է ազատվել: 40 բեռ ռազմամթերք ընկնում է չեթեների ձեռքը¹³:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների «օգնությունը» Հաճընին: Մի

քանի որ հետո՝ մարտի 14-ին Բրեմոնը Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճյանին և Միհրան Տամատյանին ավելի բացորոշ և կտրուկ կերպով արտահայտեց այդ նույն զինվորականության բռնած դիրքը. «Ավելորդ և ապարդյուն է դժվարին լեռներով Հաճընին օգնություն ուղարկել, կամ կամավորական գնդեր դրկել. զինվոր դրկելու մասին խորհել անգամ ավելորդ է...»¹⁴ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Այսպիսով, Ֆրանսիայի պաշտոնական ներկայացուցիչը Կիլիկիայում, «մոռանալով» իր կառավարության կողմից հայերին տրված «երաշխիքները», հայտարարում էր, որ ո՛չ մի ֆրանսիացի զինվոր չի ուղարկվելու հաճընցիներին պաշտպանելու համար¹⁵, նաև գտնում, որ ավելորդ է հայ կամավորական գնդեր ուղարկել Հաճըն¹⁶:

Ի՞նչ էր մնում անելու նման պարագայում, երբ ռազմական ոչ մի օգնություն չէր հասցվելու Հաճընին, իսկ այնտեղից նույն օրը՝ մարտի 14-ին ստացված հեռագրում (որը Հաճընից ուղարկված վերջին հեռագիրը եղավ) աղերսագին ասվում էր, որ եթե «օգնություն չը փութաք, գիտցեք, որ Հաճըն ջնջված է երկրի վրայեն»:

Երկու ընտրություն կար.

կազմակերպված նահանջել Միս, քանի դեռ Հաճընը լրիվ օղակված չէր քեմալական հրոսակների կողմից, կամ մնալ և ընդունել անհավասար կռիվը, ավելի ճիշտ, գիտակցորեն մահվան դատապարտել Հաճընի վեց հազարից ավելի ազգաբնակչությանը, այդ թվում կանանց և երեխաներին:

Բանականությունը թելադրում էր նախընտրել առաջինը և նահանջել: Այդպես էին մտածում հաճընցիները և Ադաճա ուղարկված ներկայացուցիչները: Մարտի 14-ին էլ Հաճընի պատվիրակության ղեկավար Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճյանի ստորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում Հաճըն՝ անհապաղ նահանջելու խորհրդով: Հեռագիրը հասնում է Հաճըն¹⁷:

Սակայն այլ մտտեցում ունեին Հաճընի պաշտպանության հարցին Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի ազդեցիկ անդամները՝ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ: Ինչպես գրում է իր հուշերում «Հաճընի օգնության արշավախմբի արտակարգ հանձնախմբի» ատենադպիր Կարապետ Իզ-

միրյանը, «Կիլիկիայում բարձր քաղաքականություն ընդունեցրը հաճընցիներուն նահանջը կնկատեին ո՛չ միայն նկատություն, այլև այդ շրջանին նկատմամբ ազգային իրավունքներու ծխտուն»¹⁸: Նույն օրը, մարտի 14-ին Մ. Տամատյանը, խաբվելով գնդապետ Բրեմոնի՝ իրեն հասցեագրված 1920-ի մարտի 14-ի թվակիր նամակում արտահայտած այն կարծիքով, թե հաճընցիների «ամբողջական մեկնումը առանց կովի Եվրոպայի առաջ իրենց համար պիտի ըլլա վնասակար», և որ «Հայաստանի բարձր համբավին տեսակետովը անհրաժեշտ է, որ այդ նահանջը չկատարվի»¹⁹, հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Հաճըն.

«Հաճըն. Հայ Ազգային Միություն:

Գաղթը ազգային արժանապատվության դեմ է: Դուք հայու վայել և հաճընցիի քաջությամբ կռիվը շարունակեցեք, քանի մը օրվան մեջ ձեզի 1200 հոգինոց օգնական ուժ պիտի հասնի: Օղանավ ալ պիտի դրկենք: Ս. Սարգիսի բլուրին վրա ներմակ խաչ մը շինեցեք, որպեսզի ծրարները հոն նետն:

14 մարտ 1920:

Մ. Տամատյան
Հարապնակական պետեղ
Հաճընի Հայր. Միություն»²⁰:

Մյուս օրը՝ մարտի 15-ին, Մ. Տամատյանը հրավիրում է Ազգային միության և միջկուսակցական խառը ժողով՝ Հաճընի խնդիրը քննության առնելու համար: Հիշյալ ժողովում նա տեղեկացնում է, որ Բրեմոնը Սսի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Թայարդայի միջոցով հեռագրական հրաման է ավել Հաճընի տեղակալ (կայմակամ) Կարապետ Չալչանին, որ «պատրաստովին նահանջել կիները, մանուկները և ձերերը, գլխա դիմավորելու և ապահով կերպով վրա հասցնելու համար ֆրանսիական իշխանությունը մինչև որոշ վայր մը զինվոր պիտի դրկեր, իսկ գեներ բռնող տղամարդիկ պետք է Հաճըն մնան և զայն պաշտպանեն, որուն ի պատասխան Հաճընի տեղակալը հեռագրած է, թե Հաճընի տղամարդիկ իրենց կիներու, ծնողներու և զավակներու մեկնումն վերջ չեն ուզեր Հաճըն մնալ, միայն Հաճընի ավերակները պաշտպանելու համար, ուստի որոշած

են ամբողջովին նահանջել»²¹: Միաժամանակ Տամատյանը հայտնում է այն մասին, որ գնդապետ Բրեմոնը իրեն հանձնարարել է «համոզել հաճրնցիները, որ բարձրագույն հրամանին համեմատ շարժին»: Բրեմոնի հրամանը՝ Հաճր-նի մասնակի նահանջի վերաբերյալ, երկար վիճաբանությունների մյուս է ծառայում հիշյալ ժողովում, որն ի վերջո որոշում է «հրահանգ տալ Հաճրնի, որ չը նահանջեն և ամբողջությամբ հոն մնան, և թե պետք եղած նյութական ու զինվորական օգնությունը շուտով պիտի հասնի»: Ժողովը նաև որոշում է, որ այդ հեռագիրը Հաճրն ուղարկվի Պետրոս եպիսկոպոս Սարաճյանի ստորագրությամբ, չիմանալով այն մասին, որ Հաճրնի առաջնորդը նախօրյակին՝ մարտի 14-ին հեռագրել էր հաճրնցիներին՝ անհապաղ Միս նահանջելու: Տեղեկանալով այդ մասին, ժողովը, որոշ տատանումներից հետո, որոշում է, որ Պ. Սարաճյանը նոր հեռագիր ուղարկի հաճրնցիներին, որ նրանք չնահանջեն, այլ մնան քաղաքում²²: Սարաճյան սրբազանը հրաժարվում է նահանջի հեռագիրը հերքող նոր հեռագիր ուղարկել, սակայն ժողովը հաշվի չի առնում նրա կարծիքը և Միս-րան Տամատյանը, իր անձնական պատասխանատվությամբ հեռագրում է Հաճրն՝ «չը նահանջել, դիմադրել և օգնության սպասել»²³:

Իմանալով այդ մասին, Պ. Սարաճյանը հայտարարում է, որ ճակատագրական սխալ է թույլ տրվել, և հանձնարարում է պատվիրակության անդամ Ծ. Փոսթոյանին անհապաղ Հաճրն ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«Երեկվան հեռագիրս կհաստատեն, կետ առ կետ գործադրեցեք, առանց ուրիշներուն մտիկ ընելու»²⁴:

Ի մեծ դժբախտություն հաճրնցիների, այս վերջին հեռագիրը Հաճրն չի հասնում, որովհետև նախօրյակին հեռագրաթելը Վահկայի և Հաճրնի միջև խզվել էր, և պաշարված հաճրնցիները այլևս ոչ մի հեռագիր չստացան արտաքին աշխարհից: Այսպիսով, վերջին հեռագիրը, որ ստացան չեթեմերի կողմից օղակված հաճրնցիները, դա Մ. Տա-ճատյանի վերը բերված հեռագիրն էր, որն, իսկապես, ողբերգական հետևանքներ ունեցավ քաղաքի 6 հազար հայ ազգաբնակչության համար: Եվ այդ բանը հայտնի դարձավ

Հաճրնի անկումից հետո միայն, երբ պաշարման շրթան ճեղքած և մահից փրկված Հաճրնի ինքնապաշտպանության կոմիտեի անդամներից մի քանիսը պատմեցին եղելությունը. մարտի 14-ին ստանալով Պ. Սարաճյանի հեռագիրը, հաճրնցիները ժողովի են հավաքվում, որոշում ունկնդրել իրենց առաջնորդին, և նահանջի պատրաստություններ են տեսնում, սակայն մարտի 15-ին ստանալով Մ. Տամատյանի հեռագիրը, եզրակացնում են, որ քաղաքականությունը փոխվել է, օգնության հույս կա, և ամիսներով սպասում վերջինիս խոստացած օգնությանը²⁵, որը նրանք այդպես էլ չստացան: Այստեղ պետք է ասել, որ եթե նույնիսկ ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները մեծ քանակությամբ գեներ և ռազմամթերք տրամադրեին քաջարի հաճրնցիներին, միևնույն է, վերջիններս ի վիճակի չէին լինի երկար ժամանակ պաշարված վիճակում պաշտպանական կոիվներ մղելու քեմալական կանոնավոր զորքերի դեմ, որոնց թիվը օրըստօրե բազմապատկվում էր: Առանց Հաճր-նի ռազմական գրավման հնարավոր չէր պաշտպանել քաղաքը քեմալական հրոսակներից: Մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, ֆրանսիական իշխանությունները Կիլիկիայում ամենևին էլ մտադիր չէին զորք ուղարկել Հաճրն, թեև նրանք հայտարարում էին, որ «այդ քաղաքը և նրա տերիտորիան, անկասկած, ֆրանսիական օկուպացիայի և վարչության գոտու մասն են կազմում»²⁶:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների և Մերձավոր Արևելքում նրանց ծրագրերն իրականացնող զինվորականության խարդախ, հայերի համար աղետաբեր քաղաքականությունը մի կողմից, և կիլիկիահայության բախտի տնօրինումը ստանձնած հայ ազգային մի քանի ղեկավարների անհետատես քայլերը՝ մյուս կողմից, հնարավորություն ընձեռեցին Անկարայի ղեկավար շրջաններին՝ շարունակելու երկիրը հայերից մաքրելու թորքական ավանդական քաղաքականությունը, Մարաշից հետո սրի քաջելով Հաճրնի վեց հազար հայությունը, որը, 8-ամսյա խիզախ դիմադրությունից հետո, բնաջնջվեց քեմալական հրոսակների կողմից:

Մեր խնդրից դուրս է հանգամանորեն լուսաբանելու

Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության պատմությունը, որն ի մի է բերվել այդ հերոսամարտի մասնակից Սուկրատ Թերզյանի կողմից²⁷, սակայն հարկ է այստեղ անդրադառնալ այդ պայքարի առանձին դրվագներին:

Ինչպես ասվեց, 1920-ի մարտի 15-ից Հաճընը լրիվ շրջապատված վիճակում էր, իսկ հեռագրային կապը արտաքին աշխարհի հետ՝ խզված: Սակայն տեղեկանալով հաճընցիների ինքնապաշտպանական միջոցառումների մասին և ծանոթ լինելով նրանց դիմադրական կորովին, Կիլիկիայի ետգրավման քեմալական բանակի հրամանատար Կոզան օղլու Դողանը կույի ստաջին օրերին փորձ է անում կեղծիքի ու խորամանկության օգնությամբ համոզել հաճընցիներին դադարեցնելու կոիվը և անձնատուր լինելու: Մարտի 17-ին նա Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեին նամակ է ուղարկում՝ «իրարհասկացողության գալու և վեճերն ու պատակտիչ հարցերը հարթելու» կեղծ առաջարկությամբ և 12 օր բանակցություններ վարում վերջինիս հետ:

Մարտի 28-ին ուղարկված Դողանի խաբեպատիր վերջին նամակը արդեն վերջնագրի բնույթ էր կրում.

«Հաճընցիներ, թուրք կայսրությունը ճիհատ հոչակած է: Անատոլիոի բազմացեղ բնակչությունը անխտիր, ազգային գերապանձ դրոշին տակ համախմբված, կկույի արիաբար, հանուն թուրք ազգի ազատության: Ցավալի է, որ մեր ազգային շարժումին տարբեր նկատումներ կվերագրեք: Մեր նպատակն է 18 ամիսներն ի վեր կապիտալիստ Ֆրանսայի արյունաթաթախ դրոշին ներքև հեծող մեր թուրք ազգակիցները ազատագրել և վտարել մեր սրբազան հողեն անոր վայրագ գորքերը: Ձեր ներքին պատրաստությունները, որքան ալ անպարտելի նկատվին, անկարող են մեր բանակին դեմ երկու ժամ դիմադրելու: Արդ, անմիջապես պետք է հանձնենք Ֆրանսացիներուն կողմն բաժանված զենքերն ու ռազմամթերքները, որոնք ապերախտ **Ֆրանսա** մեզմե գրավեց:

Բացեք մեր ճամփան, որ շարունակենք իրագործելու շերիաթի հրամանը, որ է՝ զոհել ամեն բան, փրկելու համար Անատոլիոի նվիրական հողամասը՝ Կիլիկիան:

Եթե մեր պահանջները չընդունիք, ձեր «օլուխ-չոճուխ»-ներուն մեղքը վիզերնիդ ըլլա»²⁸:

Այս նամակին Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեն հետևյալ պատասխանն է տալիս.

«Եթե ձեր նպատակը Ֆրանսան վտարելն է Կիլիկիայեն, հոս որևէ ֆրանսական սպա և զորք չկա. թուրքերը լավ գիտեն այս պարագան:

Ահա Ֆրանսան և դուք: Հաճընը Կիլիկիո ճանապարհը չէ և ոչ ալ անոր պատվարը: Ատանա քանի որ Կիլիկիո մայրաքաղաքն է, առաջին առթիվ պետք է զայն գրավեք: Այդ պարագային մենք սիրով կհամակերպինք թրքական վարչության վերահաստատումին: Ատանան գրավվելու պարագային հանձնախումբ մը կուզա և անոր որոշումները սիրով կընդունինք: Որքան այտեն Ատանա և Սիս կման ֆրանսական իշխանության տակ, անկարելի է, որ զինաթափ ըլլանք:

Վեց հարյուր տարիներն ի վեր թուրք գերիշխանության լուծին տակ ապրեցանք որպես ստրուկներ՝ ամեն հարբստահարությանց տոկալով: Ահա Հաճընը: Ո՛ր եմ պալա-տանման մեր տուները:

Թողեք պարոններ, մեզ ազատ, որպեսզի խաղաղ կյանք մը ապրինք:

Այո, գիտենք ձեր ծրագրին ներքին ծայրերը. շարդել, քանդել ու մոխրի վերածել, ինչ որ հայկական է...

Մենք չենք հնազանդի այն պայմաններուն, որոնք հակասակ են մեր շահերուն: Թողեք մեզ ազատ, որ կարենանք Մաղարայի թուրքերուն հետ պայեճակական բարեկամությունը անվրեպ պահել»²⁹:

Հաջողության չհասնելով, Դողան-բեյը դիմում է մի այլ խորամանկության՝ անուղղակի բանակցությունների, Հաճըն տղարկելով քաղաքի արվարձաններից մեկում՝ Գրտեթում գտնվող ամերիկյան որբանոցի միսիոներունի տիկին Իբի-ին³⁰: Հաճընցիները, սակայն, անցյալի դառը փորձից իմաստնացած, հրաժարվում են հանձնել իրենց զենքերը, ասելով, որ դրանք բացառապես ինքնապաշտպանության համար են և ուրիշ նպատակի չեն ծառայելու:

Ապրիլի 16-ին թուրքերի կողմից Հաճըն են առաքվելու

անգլիական նպատամատուցի ներկայացուցիչ պարոն Իպին և Գրտեթի ամերիկյան որբանոցի տնօրենուհի տիկին Քոլտը, իրենց հետ բերելով Դոդանի հետևյալ պայմանները.

«1. Թրքական դրոշակ պարզել:

2. Տրանսական կառավարության կողմն տրված գեներն ու ռազմամթերքները հանձնել ամբողջությամբ:

3. Հաստատել Հաճընի մեջ թրքական ազգային կառավարություն, որ իրավասու ըլլա հայ ըմբոստներուն արդար պատիժը տնօրինելու»³¹:

Այս պայմանները, բնականաբար, չէին կարող ընդունվել հաճընցիների կողմից: Ինքնապաշտպանության կոմիտեն քննության է առնում Դոդան-բեյի «նոր» առաջարկները և «նկատի ունենալով, որ ներկայացված պայմանները Հաճընի ժողովուրդին կյանքին ու ինչքին վստահություն չեն ներշնչեր, և որ վեց հազար հայության գոյության դեմ խորհրդավոր դավ մը թագնված է երեք առաջարկներուն մեջ», մերժում է դրանք³²:

Հաճընցիների համառությունից կատաղած՝ թուրքական հրամանատարությունը նոր ուժեր է կենտրոնացնում Հաճընի շուրջը և ուժեղ ունբակոծության ենթարկում քաղաքը: Ապրիլի 30-ին թուրքերն անցնում են հարձակման, սակայն հարյուրավոր զոհեր տալով, ստիպված են լինում ետ նահանջել: Հակահարձակման ժամանակ հաճընցիների ձեռքն ընկած մի փաստաթղթից հայտնի է դառնում, որ Դոդան-բեյը, որը Էվերեկից, Վահկայից, Կեսարիայից և Ազիզիեից մի շարք երևելի թուրքերի հրավիրել էր Հաճընի անկման «հարսանիքին» մասնակցելու, անհաջողություն կրելով, հետևյալ հեռագիրն էր ուղարկել Անկարա՝ Մուստաֆա Քեմալին.

«Մեր հարձակումներն ապարդյուն անցան: Հաճընը գրավել անկարելի է: Պիտի սպասեմ, որ անոթութենե ուժասպառ՝ անձնատուր ըլլան: Արդեն քանի մը ամսվան բավելիք ուտելիք ունին»³³:

Հիրավի, շուտով Հաճընի վիճակը առավել ծանր դարձավ: Քաղաքի քաջարի պաշտպանները հատկապես նեղվում էին զինամթերքի պակասից: Մայիսի 30-ին Հաճընից Ադանա հասած երկու սուրհանդակները հայտնում են, որ

ամեն մի հրացանի համար ընդամենը 15 փամփուշտ էր մնացել³⁴:

Սակայն հաճընցիներին հասցված ամենածանր հարվածը 1920-ի մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական զինադադարն էր, որի համաձայն ֆրանսիական զորքերը լքեցին Սիսը և նահանջեցին Ադանա՝ իրենց հետ տանելով քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը և անչափ դժվարացնելով Հաճընին օգնության փութացող հայ կամավորների ջանքերը: Միաժամանակ, «Սսի պարպումով,— նշում էր այդ ժամանակ Կիլիկիայում գտնվող Զապել Եսայանը,— դաշտային Կիլիկիան իր բոլոր դռները կբանար թշնամիին առաջ՝ առանց այլևս ունենալու որևէ ռազմական հենակետ»³⁵:

1920-ի հունիսի 14-ին Մ. Տամատյանը իր մտտ հրավիրելով Հաճընի Հայրենակցական միության անդամներին և մի քանի հաճընցիների, հայտնում է նրանց, որ պաշարված Հաճընի ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու միակ ելքը այլևս մնում է հաշտվել թուրքերի հետ և կոնվլը դադարեցնել, ուստի, նա առաջարկում է, որ Հաճընի Հայրենակցական միությունը այդ մասին մի նամակ ուղարկի հաճընցիներին՝ իր ծառայությունը բերելու պատրաստ ամերիկյան միսիոներ դոկտոր Տատի միջոցով³⁶: Հաճընի ղեկավարները, ի վերջո համաձայնություն են տալիս Մ. Տամատյանի առաջարկին, պայմանով, որ հաշտության պայմանները սահմանվեն վերջինիս կողմից: Նույն օրը Մ. Տամատյանը, հաճընցիների ներկայությամբ և նրանց հետ խորհրդակցելով, իր ձեռքով գրի է առնում ապագա հաշտության պայմանները.

Հաճընցիները պետք է ճանաչեն թուրքական կառավարությունը և դրոշակը, չհանձնելով սակայն իրենց զենքերը:

Քաղաքի ապահովության համար խառը ոստիկանություն պիտի ստեղծվի:

Գլխիների փոխանակություն պիտի կատարվի հայերի և թուրքերի միջև և այլն³⁷:

Վերջապես, Հաճընի Հայրենակցական միության 1920-ի հունիսի 14-ի թվակիր նամակը պատրաստ էր: Նամակի վերջում ասված էր. «Անհեթեթություն պիտի ըլլար ասկե

ուղղություն տալ Ձեզ, որով առաջադրված կետերը ձեզի կը ներկայացվին թելադրական ձևով և անտարակույս, եթե դուք այ հարմար տեսնեք, ինչ որ ներկա կացության առջև տրամաբանական է, Ձեզ ուզած և կարելի ձևով կը կարգադրեք զայն երկու չարյաց փոքրագույնը...»³⁸: Հիշյալ մասակը, Հաճընի Հայրենակցական միության կնիքով կնքված և նրա անդամների կողմից ստորագրված, հաճնկում է Մ. Տամատյանին՝ օղանավով Հաճըն ուղարկելու համար, սակայն մի քանի օր հետո ետ է վերադարձվում այն առարկությամբ, թե օղանավով հնարավոր չի եղել հասցնել Հաճըն:

Պետք է ասել, որ դեպքերի ականատեսներից ու մասնակիցներից և ոչ մեկի հուշերում չի նշվում, թե ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, հիշյալ նամակը Հաճըն չհասցվեց: Ձե՞ որ օղանավից բացի, ուրիշ շատ միջոցներ կային, այն կարելի էր ուղարկել հաճընցի սուրհանդակներից մեկի միջոցով (որոնք ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ ավելի ուշ, լուրեր էին բերում Հաճընի դրության մասին), դուրսոք Տատի կամ մեկ ուրիշ ամերիկյան միսիոներին՝ միջոցով և այլն:

Սակայն վերը հիշատակված Կ. Իզմիրյանը իր հուշերում մատնանշում է, որ Հաճըն ուղարկվելիք նամակի լուրը տարածվելուն պես մեծ դժգոհություն ծայր առավ նրա բովանդակության շուրջ: Բննադատում էին առաջ քաշված պայմանները հետևյալ պատճառաբանություններով.

«Թրքական դրոշը և կառավարությունը ընդունիլ պրատ մըն է, և մյի կը նշանակե: Այս ակտը Կիլիկիո հայության սրտին միայն զաշույն մըն է: Մեր իրավունքները մեր իսկ կամքովը ջնջել է: Այլևս բան մը պահանջելու իրավունք պիտի չունենանք, Հաճնո հաշտությունն իրական օգուտ մը սպասել անհեթեթություն է, հետևաբար նամակը քաջաբար կուվող հաճընցիներուն կորովը ջլատելն գառ ոչինչ կը ծառայե: Ամոթ մըն է, որ Ատանայի մեջ գտնվող այնքան հայությունը Հաճընը լքե: Ազգը, եթե ուզե, ամեն բան կարելի է, Հաճըն կարելի է ուժ դրկել, ազգը պետք է ուրքի էլլե»³⁹:

Բերված փաստերից կարելի է ենթադրել, որ նամակը Հաճըն չուղարկելու հիմնական պատճառը, թերևս, եղել է

Ադանայում բնակվող հաճընցիների⁴⁰ դժգոհությունը: Այդ է վկայում նաև հունիսի 27-ին Ադանայի Արզարյան վարժարանի բակում հրավիրված բազմահազարանոց միտինգը, որի բուն նպատակը,— ինչպես նշում է իր հուշերում Կ. Իզմիրյանը,— գրված նամակին դեմ բողոքելը, «և ժողովուրդը՝ Հաճընը ազատելու համար կամավոր արձանագրվելու հրավիրելն էր»: Հիշյալ միտինգի մասնակիցները գալիս են այն եզրակացության, որ «հերոս Հաճընը պետք չէ որ հաշտություն խնդրե, թուրքին ձեռքը համբուրե: Ազգը անոր կոնակն է, պատրաստ է երթալու...»⁴¹:

Հաճընի Հայրենակցական միությունը գործի է անցնում. կազմվում է «Հաճընի օգնության արշավախմբի արտակարգ հաճնախումբ», ստեղծվում են զինվորական հավաքի, դրամահավաքի և զինահավաքի գործը կազմակերպող ենթահաճնախմբեր և այլն: 1920-ի հուլիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում, սակայն, հաջողվում է հավաքագրել և Ախարճայում կենտրոնացնել ընդամենը 300 կամավորների, գրեթե ամբողջովին հաճընցիներից բաղկացած, այն դեպքում, երբ միայն Ադանայում 100 հազարից ավելի հայեր կային:

Ինչո՞վ էր բացատրվում նման անտարբերությունը մարտընչող Հաճընի ճակատագրի հանդեպ: Մեր կարծիքով, մի շարք պատճառներից հիմնականներն էին.

1. Անվստահությունը ձեռնարկված գործի հաջողության հանդեպ.
  2. Հուսալքումը և հիասթափությունը՝ ֆրանսիական կառավարության և զինվորական շրջանների գրաված դիրքից, հատկապես Սևրի պայմանագրից հետո, որի համաձայն Կիլիկիան մնում էր Թուրքիայի գերիշխանության ներքո.
  3. Յուրաքանչյուրի ձգտումը առաջին հերթին օգնել իր անմիջական հայրենակիցներին և անտարբերությունը՝ մյուս վայրերից իրենց հայրենակիցների ճակատագրի նկատմամբ (Ջալել Եսայանը գրում է, որ «կամավորները շատ կամայական տրամադրություն ունեին. հաճընցիները կուզեին Հաճըն երթալ, զեյթունցիները՝ Չեյթուն և այլն»⁴²):
- Այս և մյուս պատճառները խանգարեցին ժամանակին կազմակերպելու և մինչև վերջը հասցնելու Հաճընի օգնու-

թյան գործը, որի հաշողությունը, թերևս, հնարավորություն տար պաշարված հաճրնցիներին կամավորական ուժերին միացած՝ ճեղքել շղթան և ազատվել բնաջնջումից:

Սակայն մեծ դժվարությամբ կազմված հայ կամավորների փոքրաթիվ ջոկատն անգամ չկարողացավ Հաճրն մեկնել: Օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագիրը, որն այնքան սին պատրանքներ ստեղծեց ու չարդարացված ոգևորություն առաջ բերեց համայն աշխարհի հայության մեջ, անսքող կերպով ազդարարում էր, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան «գիշում» է Թուրքիային: Եվ Սևրի պայմանագրի անմիջական հետևանքներից մեկը արդեն մի քանի օր հետո երևան եկավ այն բանում, որ ֆրանսիական իշխանությունները Կիլիկիայում փորձ արեցին ցրելու Հաճրնի օգնության արշավախմբի պատրաստ ուժերը՝ պահանջելով նրանց ուղարկել Միսիսի, Ինջիրլիկի և Ախարճայի շրջանները՝ քերթը հավաքելու պատրվակով: Եթե այդ հրահանգը չկատարվեց օգոստոսին, ապա սեպտեմբերի 22-ին, երբ շուրջ 300 հաճրնցիներից կազմված կամավորական խումբը պատրաստվում էր Հաճրնին օգնության գնալ, ֆրանսիական զորքերը շրջապատում են Ախարճան, զինթափ անում հայ կամավորներին և արտաքսում նրանց Կիլիկիայից⁴³:

Ահա այսպիսի տխուր վախճան ունեցավ Հաճրնին օգնության հասնելու նպատակով առաջ եկած կամավորական շարժումը՝ կործանման դատապարտված հերոս Հաճրնի հույսի վերջին աղբյուրը: Եվ քաջարի հաճրնցիները, 8-ամսյա դաժան կռվից հետո, ընկան անհավասար մարտում:

Հոկտեմբերի 15-ին քենալական զորքերը անցնում են հարձակման բոլոր ուղղություններով և հրետանային կրակով խորտակելով պաշտպանության գծերը, ներխուժում քաղաք:

Մինչև վերջ քաջարի հաճրնցիները կռվեցին անարգ թշնամու դեմ՝ անօրինակ սխրանքներ կատարելով: Գրավելով Հաճրնը, քենալական հրոսակները հրկիզեցին այն և գազանաբար ոչնչացրին քաղաքի ողջ ազգաբնակչությունը՝ մոտ վեց հազար հայերի⁴⁴, այդ թվում կանանց ու երեխաներին, ծերերին ու վիրավորներին⁴⁵: Միայն 387 հոգուց

քաղկացած մի ջոկատի՝ Արամ Կայծակի գլխավորությամբ հաջողվում է ճեղքել թուրքերի պաշարման գիծը և անընդհատ մարտեր մղելով հետապնդող թշնամու դեմ՝ հասնել Ջիհան, իսկ այնուհետև՝ Ադանա⁴⁶:

Օտարերկրյա ականատեսները պատմեցին աշխարհին Հաճրնի վրա արշավող զորքերի դաժանության մասին: «Մարդկային խիղճը խորթ էր նրանց», — գրում է ամերիկյան միսիոներ Դ. Իրին... Միսիոներները հուսով էին, որ թուրքերը թնդանոթներ չեն կիրառի պաշտպանվող հայերի դեմ, բայց երկրորդ գիշերը նրանք շրջեցին իրենց թնդանոթները հաճրնցիների վրա»⁴⁷:

«Ներխուժելով քաղաք, — շարունակում է ականատեսը, — թուրքերը մահվան գոտեմարտի մեջ մտան խիզախ պաշտպանների հետ: Կոտորածը սարսափելի էր: Ինչո՞ւ վերհիշել նրա անավոր ու նողկալի մանրամասները...»⁴⁸:

Ինչպե՞ս են լուսաբանվում Հաճրնի դեպքերը պատմագրության մեջ:

Խորհրդային թուրքագետներից Ա. Դ. Ժելտյակովը իր հողվածներից մեկում հիշատակում է այն փաստը, որ «Հաճրնի ազգաբնակչությունը անխնա սրի քաշվեց քենալական զորքերի կողմից»⁴⁹: Ն. Էֆենդիևան Կիլիկիայի իրադարձություններին նվիրված գրքում հարկ չի համարում նշելու այդ փաստը⁵⁰, իսկ պրոֆեսոր Ա. Մ. Ծամսուտդինովը ըստ էության աղավաղում է իրականությունը, գրելով հետևյալը. «Մարաշի, Ռոֆայի ու Այնթափի բնակիչներից հետո ֆրանսիական զավթիչների դեմ պայքարի ելավ նաև Կիլիկիայի մյուս վայրերի բնակչությունը: Տարսուսի, Ադանայի, Պոզանթիի, Սսի, Օսմանիեի, Մերսինի, Հաճրնի շրջակայքում համառ պայքար ծավալվեց»⁵¹ (ընդգծումն իմն է — Ռ.Ս.): Այսպիսով, ստացվում է, որ Հաճրնի ազգաբնակչությունը ևս, այսինքն՝ հայերը, պայքարել են ոչ թե քենալական, այլ ֆրանսիական զորքերի դեմ:

Թուրք պատմաբանների գերակշռող մասը գերադասում է չսնդրադառնալ «Հաճրնի դեպքին», քանի որ, ինչպես խոստովանում էր թուրքական «Ադանա փոսթալը» թերթը տակավին 1920-ի նոյեմբերի 4-ին, «Հաճրնի դեպքը աղետալի ձևով մը եղած է», և այն «աշխարհի ամեն կողմն գեշ

արձագանք պիտի տա...»⁵²; Իսկ այն հեղինակները, որոնք իրենց գործերում տեղ են հատկացրել Հաճընի կոիվներին, նպատակ են հետապնդում քողարկել կամ արդարացնել Յ հազար հաճընցիների քստմնելի բնաջնջումը՝ մեղքը բարդելով վերջիններիս վրա: Այսպես, Ալի Սահպը հաճընցիներին անվանում է «ավազակներ», «չէթեական հրոսակներ», որոնք իբր թուրք ազգաբնակչությանը «հալածում ու կեղեքում էին»⁵³: Նա միաժամանակ գովաբանում է Հաճընի պաշարումն ու գրավումը անմիջականորեն ղեկավարած Թուֆան բեյին⁵⁴ հաճընցիների դահճին:

Ոչ անհայտ գորավար և քաղաքական գործիչ Ալի Ֆուաթ Ջեբեսույը ևս չարամտորեն խեղաթյուրում է իրականությունը, գրելով թե «Հաճընի հայերը չորս դիմ այրում-ավերում էին և վայրագ հարձակումներ գործում ժողովրդի վրա»⁵⁵: Հաճընի հայ ազգաբնակչության դեմ քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից «նախատեսված գործողությունների նպատակն էր,— գրում է հեղինակը,— ազատել Ստամ և Հաճընում հարձակված ենթարկվող մեր եղբայրներին, որոնք զենքի էին դիմել իրենց օրինական իրավունքները պաշտպանելու համար»⁵⁶: Հեղինակը գոհունակությամբ է նշում այն փաստը, որ հաճընցիների «մի փոքր մասը միայն կարողացավ փախչել, իսկ մնացածները ոչընչացվեցին»⁵⁷:

Ինչ վերաբերում է ֆրանսիական հեղինակներին, նրանք, գրեթե բոլորն էլ, հիշատակելով հանդերձ Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, տարբեր փաստարկներով ու պատճառաբանություններով փորձում են արդարացնել Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների և զինվորականության քաղաքականությունը, լուրջան մատնում նրանց մեղսակցությունը կիլիկիահայերի, մասնավորապես հաճընցիների, ողբերգական ճակատագրում: Այսպես, գընդապետ Բրեմոնը պնդում է, որ «Հաճընին օգնելու ուղղությամբ բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկվել էին գեներալ Դյուֆրոյի կողմից»⁵⁸, թեև Հաճընի պաշարման ամբողջ ժամանակամիջոցում ֆրանսիական մի ինքնաթիռ ընդամենը երկու անգամ թռիչք էր կատարել Հաճընի վրա, դրանցից մեկի ժամանակ քաղաքի պաշտպաններին հասցնելով մեկ

արկղ փամփուշտ⁵⁹: Ֆրանսիական պատմաբան Պոլ դյու Վեուն ևս շեշտում է, թե իբր «Դյուֆրոն նյութական միջոցներ չունեիր» հաճընցիներին օգնելու համար⁶⁰, իսկ Պիեռ Ռոդանը, ընդունելով որ «Հաճընի պաշտպանությունը մեծաքանակ հրետանիով զինված հակառակորդի դեմ պատմության գեղեցիկ էջերից մեկն է», նույնպես մատնանշում է այն փաստը, որ «Ֆրանսիացիները կարողացան մեկ ինքնաթիռ ուղարկել Հաճըն»⁶¹:

Ուետք է ասել, որ ինչպես թուրք, այնպես էլ ֆրանսիական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը ժամանակին քննադատվել է սփյուռքի մի շարք անվանի մտավորականների կողմից: Այսպես, ֆրանսահայ ակադավոր գրող և հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը 1921-ի հունվարին գտնվելով Բեյրութում, որպես հայ ազգային պատվիրակության անդամ, ֆրանսիական գերագույն կոմիսարին հասցեսագրված նամակում այն միտքն է հայտնում, որ հաճընցիները, ինչպես և Կիլիկիայի մյուս քաղաքների հայ ազգաբնակչությունը, փաստորեն դարձան ֆրանսիական քաղաքականության զոհը: Նամակում միաժամանակ վճռականորեն հերքվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից տարածվող այն կեղծիքը, թե իբր հաճընցիների հետ համաձայնագիր է կնքվել և նրանք բոլորը ողջաոողջ են մնացել⁶²: «Այդ ամենը բացարձակ սուտ է,— գրում էր Ա. Չոպանյանը:— Քրիստոնյաների նկատմամբ հանդես բերված մարդասիրության վերաբերյալ կանխակալ լուրերը, ավա՛ղ, ամենևին չհաստատվեցին փաստերով...»⁶³:

Եվ այսպես, ինչո՞ւ ընկավ Հաճընը: Փաստերի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է մեզ հետևյալ եզրակացությունների.

1. Մեծ եղեռնի տարիներին տեղահանված ու զանգվածային ջարդից փրկված հաճընցիների մնացորդները իրենց հարազատ օջախները վերադարձան այն հույսով, որ Կիլիկիան գրաված ֆրանսիական զորքերը կապահովեն իրենց անվտանգությունն ու խաղաղ կյանքը: Կիլիկիայի հայությունը, այդ թվում և հաճընցիները, չկարողացան հասու լինել Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության իմպերիալիստական ու գաղութատիրական էությանը, մի

հանգամանք, որը զգալիորեն թուլացրեց նրանց զգոնությունը, խանգարեց սեփական ուժերով հոգ տանելու իրենց անվտանգության մասին:

3. Հանրնցիների ապավինումը «ամենագոր» Ֆրանսիայի հովանավորությանը, հանգեցրեց թուրքերի ռազմունակության թերագնահատմանը, անտեսել տալով այն փաստը, որ նրանք զինված էին նաև Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ճնշելու դարավոր փորձով:

3. Քեմալականների ուժի թերագնահատումը, որոնք ֆրանսիական զավթիչների դեմ մղած պայքարում հմտորեն օգտագործում էին Կիլիկիայում հիմնավորված երիտթուրքական քաղաքական կազմակերպությունները, ուղեկցվում էր հայ ազգային պարագլուխների կողմից իրենց սեփական ուժերի բացահայտ գերագնահատմամբ:

4. Հանրնի անկման մեջ մեծ է ֆրանսիական գաղութային ու զինվորական շրջանների պատասխանատվությունը, որոնց գրգռիչ վարվելակերպը ըստ էության խրախուսում էր թուրքերին՝ Հանրնի դեմ ձեռնարկված թշնամական գործողություններում:

5. Հանրնի դեպքերը՝ քաղաքի պաշարումը, գրավումը և նրա խաղաղ բնակչության կոտորածը, վերհանեցին քեմալական քաղաքականության ազգայնամոլ բնույթը, մերկացնելով նաև այն կեղծիքը, թե իբր նրանց պայքարն ուղղված էր ֆրանսիացիների դեմ, այն դեպքում, երբ Հանրնում չկար և ոչ մի ֆրանսիական զինվոր:

6. Վեց հազար հանրնցիների տմարդի ոչնչացումը քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից կարելի է որակել, որպես երկրորդ ցեղասպանություն, որն իրականացվեց 1915-ի եղեռնը վերապրած հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի շարդարարական քաղաքականությունը որդեգրած քեմալականների կողմից:

7. Հանրնի հերոսական ինքնապաշտպանությունը իր մնայուն տեղն ունի ոչ միայն կիլիկիահայերի, այլև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական դարավոր պայքարի չխամրող տարեգրության մեջ:

Կլավս հիեգերոդ

ՄԵՍ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մ. Ն. ԱՆՂՐՅՈՒԽՆԻ «ԳԵՆՈՑԻԴԸ

ԽՊՊԵՐՈՒՄԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

«ԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ» ԲՐՈՇՅՈՒՐԻ ԱԹԹՎ

Միութենական «Գիտելիք» հրատարակչությունը յույս է ընծայել իրավաբանական գիտությունների թեկնածու Մ. Ն. Անդրյուխնի «Գենոցիդը իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության մեջ» խիստ այժմեական բրոշյուրը¹:

«Համաշխարհային պատմությունը չգիտի մարդկային բարոյականության հիմքերին հակասող, ողբերգական ու հրեշավոր մի որևէ այլ բան, քան գենոցիդն է»,— իրավացիորեն նշում է հեղինակը:

Հարկ է ընդունել, որ հեղինակի կողմից գենոցիդ հասկացողությանը տրված սահմանումը քավականին լայն է ու ճշգրիտ:

«Գենոցիդը»,— գրում է Մ. Անդրյուխնը,— հանցագործություն է: Այն իրենից ներկայացնում է գործողությունների մի շարք, ուղղված ազգային, տնտեսական ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ ու մասնակի ոչնչացմանը, ինչպես նաև այդ խմբերի զարգացման դեմ պայքարին այնպիսի միջոցառումներով, որոնք թույլ չեն տալիս մանկածնություն և հավածվող ազգին զրկում են իր ազգային մշակույթն ու լեզուն զարգացնելու հնարավորությունից»²: Գրքով կում տրվում է գենոցիդի ծագման պատմությունը,

Աշխատում է, որ «գեոցիոլոգիա» ուսուցանող գաղափարախոսության անցկացման առավել սուր և ծայրահեղ ձևն է», մերկացվում են մարդատյաց այդ տեսության քառագույնները Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, դատապարտվում գեոցիոլոգի քաղաքականությունը կիրառողների հանցագործությունները ինչպես անցյալում, այնպես էլ մեր օրերում:

Թվում էր, թե հեղինակը կուսաբանի նաև գեոցիոլոգի քաղաքականությունը, որի գոհը դարձան հայերը ինչպես իրենց հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում, քանի որ տասնամյակների ընթացքում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի և իթթիհաբական կառավարողների կողմից կիրառվող քաղաքականությունը հենց գեոցիոլոգի քաղաքականությունն էր:

Սակայն մեզ անհայտ պատճառներով, հեղինակն ամբողջովին շրջանցել է այդ հարցը՝ ստեղծելով թերի սպափորություն գեոցիոլոգի հանցագործության շուրջ:

Դժվար է հավատալ, որ խորհրդային իրավագետ Մ. Ն. Անդրյուխինը գիտակցորեն լուռությամբ է մատնում թուրք ազգայնամոլ-ցեղապաշտների չարագործությունները, որոնց գոհը միայն 1915—1922 թթ. դարձան 1,5 միլիոնից ավելի հայեր:

Անցյալի իրադարձություններին մեզ մոտեցումը, իմ կարծիքով, ոչնչով չի կարելի արդարացնել: Չէ որ քաջ հայտնի է, որ երիտթուրքական ղեկավարների հայաստան գործողությունները նախադեպ են ծառայել Հիտլերի համար, որը 1939-ի օգոստոսի 22-ին՝ ֆաշիստական զորքերի Լեհաստան ներխուժելուց մի քանի օր առաջ, իր գեներալներին տեղեկացրել է այն մասին, որ նա Էսեսական միավորումներին հրամայել է մեկնել լեհական ճակատ և «առանց խղճահարության ու կարեկցանքի ոչնչացնել լեհական ծագում ունեցող ու լեհական լեզվի պատկանող տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների: Միայն այս ձևով մենք կարող ենք ձեռք բերել մեզ անհրաժեշտ կենսական տարածությունը: Ո՛վ է, ի վերջո, այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»³:

Օսմանյան Թուրքիայում հայերի դեմ գործադրված ցեղասպանության վերաբերյալ գոյություն ունի հսկայական փաստագրական ու մեմուարային գրականություն, հարյուրավոր անվիճելի վավերագրեր ունենում ու արևմտաեվրոպական լեզուներով, չհաշված հայերեն, թուրքերեն, արաբերեն և այլ լեզուներով անկա աղբյուրները, որոնց գոնե մի մասին պիտի ծանոթ լինեք գեոցիոլոգի հարցը քննող հեղինակը: Նրան հայտնի էր նաև, որ եղեռնի 50-ամյակը լայնորեն Աշխատում էր ամբողջ աշխարհում, որ «Պրավդա» թերթը 1965-ի ապրիլի 24-ին գետնից էր Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի և պրոֆեսոր Ն. Ուշակովի հողվածը «Գեոցիոլոգիա» ժամանակագրության հանցագործությունն է մարդկության դեմ» խորագրով, որտեղ մասնավորապես Աշխատում էր, որ XX դարում գեոցիոլոգի քաղաքականությունն առաջինը սկսեց անցկացնել երիտթուրքական կառավարությունը⁴: Այդ օրերին ֆրանսիական կոմունիստների օրգան «Յոմանիտե» թերթը գրում էր. «... Անհնարին է մի քանի խոսքով վերապատմել այդ սարսափելի իրադարձությունները, որոնց ընթացքում ավելի քան մեկկես միլիոն հայեր, առանց սեռի ու տարիքի խտրականության, գազանաբար ու մեթոդիկ կերպով սրի քաշվեցին այն ժամանակվա թուրքական կառավարության լավ մշակված պլանի համաձայն: Բավական է ասել, որ իր տարածքի վրա սարող ժողովրդի դեմ գործադրված գեոցիոլոգի առաջին հանցագործությունը կատարվել է XX դարի սկզբին՝ 1914—1918 թթ. պատերազմի ժամանակ»⁵:

Վերջապես, 1966-ին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակությանը ունենում լույս տեսավ «Հայերի գեոցիոլոգիա Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ու նյութերի սովորաբար ժողովածու:

Մ. Ն. Անդրյուխինը չպետք է անտեսեր անկա ողջ գրականությունը և շրջանցեր հայերի ցեղասպանության փաստը:

Երիտթուրքական կառավարության ազգայնամոլ-հայտնայ քաղաքականությունն անհրաժեշտ է դատապարտել նաև այն պատճառով, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ մեր օրերում Թուրքիայում քայլեր են արվում արդարացնելու

համար այդ քաղաքականությունը և նրա անմիջական կիրառողներին: Ավելին: Նրանց մեծարում են, որպես ազգային հերոսների: Այսպես, մեծ հանցագործ Թալեսօ փաշայի աճյունը, որը 1942-ին հիտլերյան Գերմանիայից փոխադրվել է Թուրքիա, վերաթաղվել է Ստամբուլում, Ազատության անհատակների բլրի վրա: «Ենի Իսթանբուլ» թերթը 1967-ի մայիսի 9-ին տեղեկացնում էր, որ ծրագրվում է այդ նույն Պանթեոնը փոխադրել Բեռլինից իթթիհաթական կուսակցության տեսաբան, մարդասպան բժիշկ Բեհետդին Ծափրի և երիտթուրքական մյուս հանցագործների աճյունները⁶:

Վերոհիշյալ հանցագործները, ինչպես և Էնվեր ու Ջեմալ փաշաները, Տրապիզոնի հայերի դահիճ Ջեմալ Ազմի բեյն ու դոկտոր Նազըմը Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919-ի հուլիսի 5-ի դատավճռով մահվան են դատապարտվել, իսկ նրանց արարքները 1915—16 թթ. որակվել են որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն: Մի շարք երկրների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Եվայցարիայի, Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի, Նորվեգիայի և նույնիսկ Թուրքիայի դաշնակից կազմակերպության Գերմանիայի հումանիտաները թողոքել են թուրք ցեղասպանների անմարդկային արարքների դեմ: Այդ շրջանում հրապարակային ելույթներով ու հոդվածներով հանդես են եկել Սերգեյ Կիրովն ու Կարլ Լիբկնեխտը, Մաքսիմ Գորկին ու Անատոլ Ֆրանսը, Վալերի Բրյուսովն ու Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Յոհաննես Լեպսիուսն ու Առնոլդ Թյոնթին, Հերբերտ Գիբոնսն ու Ջեյմս Բրայսը և շատ ուրիշներ: Ականավոր արեվելագետներ Յոզեֆ Մարկվարտն ու Ժակ դը Մորգանը հանդես են եկել զանգվածային սպանությունների գլխավոր մեղավորներին միջազգային ատյանին հանձնելու պահանջով:

Ուստի իրավացի չէ Մ. Ն. Անդրյուխինը պնդելով, թե իբր «գեոցիդի հանցագործության համար պատասխանատվության հարցը ծագել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին»:

Այսպիսով, Մ. Ն. Անդրյուխինը թեմային մոտեցել է մակերեսորեն, իր գրքույկից դուրս թողնելով XX դարի քստըմ-

նելի հանցագործությունը՝ հայերի ցեղասպանությունը իրենց բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Մեզ թվում է, որ հեղինակը հաշվի կառնի նշված դիտողությունները, քանի որ 1915-ի ցեղասպանությունը հարկ է ճանաչել ու դատապարտել ճիշտ այնպես, ինչպես մենք դատապարտում ենք հիտլերյան նացիստների հանցագործությունները Բուխենվալդում ու Օսվենցիմում, Մայդանեկում ու Օրադուրում:

1963

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Օսմանյան կայսրությունում և դրա հետևանքը հանդիսացող արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները միշտ էլ զբաղեցրել են Ֆրանսիայի առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչներին, մղել նրանց հանդես գալու թուրքական բռնությունների դատապարտմամբ՝ ի պաշտպանություն անլուր տառապանքների դեմ ընդվզող արևմտահայության:

Եթե հիմք ընդունենք Փարիզի Նուպարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն, իրավագիտության դոկտոր Ա. Սալմասյանի «Հայկական մատենագիտությունը»¹, որն ընդգրկում է մինչև 1960-ական թվականների կեսերը լույս տեսած գրականությունը, կարելի է հաստատել, որ 1900—1960-ական թվականներին միայն Ֆրանսիայում լույս է տեսել շուրջ 400 անուն գիրք, նվիրված Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը, հայկական ազատագրական շարժումներին, ջարդերին և, վերջապես, 1915-ի ահավոր ոճրին:

Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանությունների ու ջարդերի անմիջական արձագանքն են հանդիսանում տակավին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տարագրված աշխարհահռչակ հնագետ-արևելագետ Ժակ դը Մորգանի², պատմաբաններ Ռընե Պիտոնի³, Էմիլ Դումերգի⁴, բանասեր ու արվեստաբան Ֆրեդերիկ Մակլերի⁵, ֆրանսիական մեծ գրող Անատոլ Ֆրանսի⁶, լրագրող Անրի Բարբի⁷ և շատ ուրիշների գործերը⁸: Այս շրջանում լույս տեսած գրքերի մեծ մասը նկարագրական բնույթի է. հեղի-

նակներն ընթերցողին ծանոթացնում են Օսմանյան կայսրությունում և, առաջին հերթին, իր դարավոր հայրենիքում Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայության նկատմամբ կիրառված ջարդարարական քաղաքականության հետևանքներին՝ չխորանալով դրանց սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բուն դրդապատճառների մեջ: Առավել գերիշխում է գերմանատյաց ուղղությունը, կատարված ոճրի հիմնական մեղքն օսմանյան Թուրքիայի դաշնակից կազերական Գերմանիայի դեմ ուղղելու միտումը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո և 1920-ական թվականների սկզբին լույս տեսած գրականության մեջ, երբ առաջին անգամ Փարիզում հրապարակվեցին երիտթուրքական կոմիտեի և կառավարության գաղտնի փաստաթղթերը⁹, փորձ է արվում հայկական եղեռնի փաստը քննել առավել լայն չափանիշով: Ընդ որում, մի քանի անվանի մտավորականներ հանդես են գալիս հայկական ջարդերի գլխավոր պատասխանատուներին միջազգային առյուծին հանձնելու պահանջով¹⁰:

Սրանց հակադրվում են թուրքասեր ուղղության ներկայացուցիչները՝ հանդես գալով այսպես կոչված հայկական համընդհանուր ապստամբության շինծու վարկածով, փորձելով կատարվածի մեղքը բարդել հենց իրենց՝ զոհերի վրա¹¹:

Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս տեսած գրականությունը սահմանափակ է: Փաստական նոր նյութերի ընդգրկմամբ և շատ դեպքերում անաչտ գնահատականներով աչքի են ընկնում Պոլ դյու Վեռի, Ռեյնոլդսի, Ռ. Գոնտո-Բիրոնի, Է. Նիկոլի, Միշել Պայանտի, Պիեռ Ռոդանի և այլոց աշխատությունները¹²: Հայ-թուրքական հարաբերությունների և, մասնավորապես, 1915-ի եղեռնի պատմությունը շարունակում են կեղծել Պիեռ Լոտին, Պիեռ Լիոտեն¹³, ինչպես նաև ֆրանսիական քուրճուակյան մի քանի թերթերում տպագրվող բացահայտ թուրքասեր այլ հեղինակներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և, հատկապես, 1960-ական թվականների կեսերից, երբ աշխարհի 23 երկրներում, այդ թվում և Ֆրանսիայում, նշվեց 1915-ի

ցեղասպանության 50-ամյակը, Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ, ինչպես և հրապարակախոսական գործերում, հայկական եղեռնը արժեքավորվում է առավել լայն չափանիշով. այն քննվում է մարդկության ու մարդկայնության դեմ գործադրված հանցագործությունների շղթայում և որակավորվում, որպես XX դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանություն:

Հատկապես արժեքավոր են 1970—80-ական թվականների հրատարակությունները, որոնցում փորձ է արվում մերկացնել ժամանակակից թուրք պատմագիտության միտումնավոր մոտեցումը, պատմական փաստերի ու թվական տվյալների բացահայտ նենգափոխումը և, միաժամանակ, դատապարտել ժամանակակից թուրք կառավարողների ժխտողական դիրքը եղեռնի փաստի ճանաչման հարցում:

Սույն հոդվածը նվիրված է 1960—80-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած աշխատությունների քննական վերլուծությանը:

Նշված ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս տեսան մի շարք աշխատություններ, որոնցում ամբողջությամբ կամ այս կամ այն չափով լուսաբանվում են հայկական եղեռնի հետ առնչվող հարցերը¹⁴: Այնուհետև գալիս են հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատությունները¹⁵ և, վերջապես, Օսմանյան կայսրության, թուրքերի և հանրապետական Թուրքիայի պատմությանը նվիրված գործերը, որոնցում նույնպես լուսաբանվում է խնդրո առկա հարցը¹⁶:

Պետք է նշել նաև, որ եղեռնի պատմության առանձին հարցեր արտացոլված են առաջին համաշխարհային պատերազմի¹⁷, դիվանագիտության պատմությանը¹⁸, ռաիզմին ու ազգային փոքրամասնություններին նվիրված գործերում¹⁹, ինչպես նաև ֆրանսիական քաղաքական ու ռազմական գործիչների ու դիվանագետների հուշերում²⁰:

Ի տարբերություն նախապատերազմյան հրատարակությունների, որոնք հիմնականում կրում էին նկարագրական բնույթ, 1960—80-ական թվականներին լույս տեսած աշխատություններում առկա է դեպքերի ու պատմական իրադարձությունների կոնկրետ վերլուծություն, տրվում է երիտ-

թուրքական կառավարող վերնախաւի կիրառած ցեղասպան քաղաքականության ճշմարիտ գնահատականը, ինչպես նաև քննադատական խոսք է ասվում ինպերիալիստական մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի՝ Հայկական հարցում վարած քաղաքականության մասին:

Ժամանակակից ֆրանսիական հեղինակների աշխատությունների մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ դրանցում օգտագործված են նաև խորհրդային փաստագրական հրատարակությունները, ինչպես նաև Հայաստանի ու Թուրքիայի պատմությանը նվիրված առանձին խորհրդային պատմաբանների ու թուրքագետ-արևելագետների ուսումնասիրությունները:

Իրական կողմերից է նաև որոշ պատմաբանների կողմից արխիվային, չհրատարակված դիվանագիտական փաստաթղթերի օգտագործումն ու գիտական շրջանառության մեջ ընդգրկումը:

1960—80-ական թվականներին լույս տեսած աշխատություններում ֆրանսիական հեղինակները փորձում են պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչո՞ւ տեղի ունեցավ իր նախադեպը չունեցող հայկական ցեղասպանությունը, խաղաղ բնակչության հրեշավոր ջարդը, փորձում են վերհանել եղեռնի կանխամտածված բնույթը և այդ հանցագործության մեջ երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության մեղսակցության աստիճանը՝ դիտելով կատարվածը, որպես հանցագործություն մարդկության ու մարդկայնության դեմ:

Առավել հանգամանորեն 1915-ի իրադարձությունները հետազոտում են Իվ Տերնանը և Ժան-Մարի Կառզուն: Առաջինը 1915-ի ցեղասպանությունը հետազոտում է իր մի քանի աշխատություններում: Արևմտահայության գեոնոցիդին նվիրված հատուկ գրքում, որը կրում է «Հայերը. մի ցեղասպանության պատմություն» խորագիրը, հեղինակը վերլուծում է երիտթուրքական կուսակցության գաղափարական կոնցեպցիաները և գալիս այն եզրակացության, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, այն բանից հետո, երբ համոզվեց, որ օսմանիզմի վարդապետությունն

անհրաժեշտ է, իր գաղափարական զենքը դարձրեց թուրքիզմը, որը դարձավ «կոլեկտիվ մանիա»:

«Գաղափարախոսությունը փոխվեց,— եզրակացնում է հեղինակը,— և հայերը դատապարտվեցին»: Նա իրավացիորեն նշում է, որ ցեղասպանության ծրագիրն իրականացնելու ճանապարհով երիտթուրքերը փորձեցին «վերջնականապես լուծել Հայկական հարցը»:

Հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում հայերի ոչնչացման հրեշավոր ծրագիրը և դրանում «Հատուկ կազմակերպության» դերը, մի կազմակերպություն, որը ստեղծվել էր 1914-ի օգոստոսին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկման առաջին իսկ օրերին: Հավաքազրկված մահվան դատապարտված քրեական հանցագործներից, որոնք ազատ արձակվել էին կայսրության բանտերից, հիշյալ կազմակերպությունը, ինչպես մատնանշում է հեղինակը, «զգալի գումարներ էր ստանում Իթթիհատի սև դրամարկղից՝ նրա մասնակիցներին հանդերձավորելու ու զինավարժելու համար»²¹:

Հիմնվելով 1919-ին Ստամբուլում կազմակերպված երիտթուրքերի հայտնի դատավարության փաստաթղթերի վրա, հեղինակը մերկացնում է Իթթիհատի այդ հանցավոր կազմակերպության գործունեությունը: «Հրահանգները հաղորդվում էին բանավոր՝ կուսակցության պատասխանատու անձանց, պատգամավորների կամ մարզային մասնաճյուղերի գլխավոր քարտուղարների միջոցով»: Կազմակերպության անդամները ցանկացած ժամանակ կարող էին վալիից կամ այլ պաշտոնյաներից պահանջել, որ նրանք կուրորեն հպատակվեին իրենց: Նրանք նույնիսկ լիազորված էին հրաժարվելու կամ խուսափողական դիրք գրավելու դեպքում փոխարինել կամ պատժել այդ պաշտոնյաներին: «Այդ հատուկ կազմակերպության ստեղծումը,— եզրակացնում է հեղինակը,— ապացուցում է, որ Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեն համաշխարհային պատերազմի հայտարարումից հետո և մինչև կառավարությունը կորոշեր Թուրքիայի մասնակցությունն այդ կոնֆլիկտին, ձեռնամուխ եղավ պանթուրքական ծրագրի իրականացմանը»:

Հեղինակի կարծիքով, այդ ծրագիրը ներառում էր տար-

բեր կողմեր և մի քանի փուլ: Սակայն հենց այդ պահին է, որ Իթթիհաթի կենտկոմը որոշում է ընդունում այն մասին, որ «բոլոր խոչընդոտները այդ առաջնային նպատակի իրականացման ճանապարհին անխնա կերպով կվերացվեն»:

Հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ «Հատուկ կազմակերպության» ստեղծումով Իթթիհաթը նպատակ էր դրել օգտագործել այն՝ Հայկական հարցը կարգավորելու համար: Միաժամանակ նա գտնում է, որ «պանթուրքիզմի գաղտնի բանակը հանդիսացող» այդ կազմակերպության հետ երիտթուրքական կոմիտեն կապում էր շատ ավելի ընդարձակ պլաններ, քան «պարզապես» հայերի ոչնչացումը²²:

Քննելով այն հարցը, թե ե՞րբ է վերջնական որոշում ընդունվել Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող անխտիր բոլոր հայերի ոչնչացման մասին, հեղինակը նշում է, որ այդ հարցին ճշգրիտ պատասխան տալ անհնարին է, քանի որ երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի նիստերի արձանագրությունները չեն պահպանվել: Կարելի է միայն ենթադրել, որ կենտկոմի որոշումը պետք է կայացած լիներ 1915-ի հունվարի վերջին կամ փետրվարին, «քանի որ անհրաժեշտ էր նվազագույնը երկու ամիս՝ այդ դիվային պլանի իրականացումը նախապատրաստելու համար»²³:

Վերլուծելով «ոչնչացման գլխավոր պլանը», Իվ Տերնոնը նշում է, որ ընդունելով արևմտահայության իսպառ բնաջնջման որոշում, Իթթիհաթի կենտրոնական կոմիտեն պետք է պատասխան տար այն հարցին, թե ինչպե՞ս ազատվել նրանից: Այդ պատասխանը, գրում է հեղինակը, գտնվեց. հայերից ազատվել ամբողջությամբ, հնարամտորեն, աննկատելի կերպով, առանց որևէ ռիսկի և կորուստների:

Հանգամանորեն շարադրելով զանգվածային տեղահանությունների ու ջարդերի պատմությունը հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ հայկական եղեռնը «XX դարի առաջին ցեղասպանությունն էր, առաջին կոլեկտիվ սպանությունը՝ իրականացված նախապես մշակված պլանի համաձայն և ժամանակակից միջոցներով, որոնք գտնվում էին տոտալիտար պետության տրամադրության տակ»²⁴:

Հեղինակի մյուս եզրակացությունն այն է, որ հայերի ցեղասպանությունը հետևանք էր վերընթաց գծով զարգացող թուրքական ազգայնականության: «Հայերի անհետացումով,— գրում է հեղինակը,— վերացվում էր թուրքիզմի դեմ Օսմանյան կայսրությունում կանգնած խոչընդոտը և, միաժամանակ, պանթուրքիզմի դեմ ծառայած խոչընդոտը, պանթուրքիզմի, որը հավակնում էր միավորել Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների թուրքերին»²⁵:

Ընդհանրացնելով իր խոսքը, հեղինակը զուգահեռ է անցկացնում երիտթուրքերի ու նացիստների հանցագործությունների միջև. «Ինչպես նոր ժամանակների բոլոր մեծ հանցագործությունները, հայկական ցեղասպանությունը ծավալվում էր ներդոլ բռնված տրամաբանական պրոցեսի համաձայն: Հենց այդ բանում նա նմանվում էր նացիոնալ-սոցիալիստների կողմից կիրառվող հրեաների, սլավոնների ու գնչուների գեոցիդին»²⁶:

Գեոցիդի պատմության մի այլ հետազոտող՝ Ժան-Մարի Կառզուն, ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ 1915-ի ցեղասպանությանը նախորդել էին այսպես ասած տեղական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ փաստեր և իրադարձություններ, որոնց ուշադիր քննությունը կարող է բերել այն մտքին, որ փոթորիկը մոտենում է, որ Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության և, առաջին հերթին, հայերի կյանքը մշտական վտանգի տակ է, մի փաստ, որի մասին ասվում էր 1913—14 թթ. տարբեր երկրների դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցիչների բազմաթիվ զեկուցագրերում²⁷: Նրա գրքում, որը շատ քնորոշ վերնագիր ունի՝ «Օրինակելի ցեղասպանություն: Հայաստան, 1915 թվական» ցույց են տրվում ամբողջ մի ժողովրդի ոչնչացման ծրագրի նախապատրաստման տարբեր փուլեր՝ բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումը, աշխատանքային գումարտակներում որպես քարշուժ օգտագործումը և, այնուհետև, տմարդի ոչնչացումը, ազգի մտավոր և հոգևոր առաջնորդների ձերբակալությունը, ոչնչացումը և այլն:

Հեղինակը, քննելով հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման հարցն այսպես կոչված հայկական ապստամ-

րության անհշուտամբ, ընդգծում է, որ թուրքական կառավարության այն պնդումը, թե հայերի բռնազաղթը թելադրված էր նրանց կողմից երկրի անվտանգությանը սպառնացող վտանգով, գուրկ է որևէ հիմքից: Այդ վարկածը, որն իր ձևակերպումը գտավ 1917-ին օսմանյան կառավարության կողմից հրատարակված պաշտոնական գրքում, լայնորեն օգտագործվեց և հետագայում չարաշահման առարկա դարձավ: Թուրքական պաշտոնական այդ կեղծ վարկածը Ժ. Մ. Կառզուն հերքում է մի շարք հավաստի փաստերով, որոնք վկայում են, որ հայերի բռնի տեղահանությունը սկզբունքորեն վճռված էր երիտթուրքական վերահասլի կողմից Վանի դեպքերից առաջ, և որ այդ դեպքերը սուկ պատրվակ ծառայեցին՝ թուրքական ծրագրի իրականացման համար: Հեղինակը մասնավորապես քաղվածքներ է բերում Թուրքիայում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների գաղտնի զեկուցագրերից այն մասին, որ «հայերի տեղահանությունը թելադրված չէ ուղղակի անկատարումներով», որ «այն եղանակը, որով իրագործվում է տեղահանությունը, վկայում է, որ կառավարությունն իսկապես նպատակ է հետապնդում գլխովին ոչնչացնել հայ ազգը թուրքական պետությունում», որ «գոյություն չունի ո՛չ մի ապացույց, որը հայերը կանխամտադրվել ու իրականացրել են խոտվություն»²⁸: Հեղինակը վկայակոչում է նաև Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի գրույցը ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի հետ, որի ժամանակ վերջինս հայտարարել էր, թե «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն հանգամանորեն քննել է հարցը, և այն քաղաքականությունը, որը կիրառվում է ներկայումս, հանդիսանում է կառավարության պաշտոնական քաղաքականությունը, ընդամին ավելացնելով, որ չպետք է հավատալ այն բանին, թե տեղահանումների վերաբերյալ հարցը վճռվել է հապճեպորեն: Ընդհակառակը, ավելացրել էր Թալեաթը, այդ տեղահանումները հետևանք են երկարատև ու լուրջ քննարկումների²⁹:

Վերլուծելով արևմտահայերի տեղահանության կանխամտածված քայլի բոլոր հետևանքները, հեղինակը եզրակացնում է. «Այս տեղահանությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ

գեոհոյի կիրառումը կյանքում, վիթխարի մի գործողություն, որում պարտադիր կարգով իրենց մասնակցությունն էին ունեցել պետության բոլոր պաշտոնական անձինք՝ ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական»³⁰:

1915-ի հայկական ողբերգության պատճառների ու հանգամանքների համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ XX դարի առաջին այդ ցեղասպանությունը պարունակում էր բոլոր այն բաղադրիչ մասերը, որոնք բնորոշում են գեոհոյի ընդհանուր հասկացությունը, որպես մի հանցագործություն, ուղղված մարդկության և մարդկայնության դեմ:

Ճրանսիական պատմաբան Արթուր Բեյլերյանը «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում. 1914—18 թվականներ» խորագիրը կրող դիվանագիտական փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածուի առաջաբանում քննության է առնում մի շարք հարցեր, որոնք առնչվում են ազգային հարցում երիտասարդ թուրքերի վարած այն քաղաքականությանը, որն ավարտվեց հայերի զանգվածային բնաջնջման վերաբերյալ երիտթուրքերի կայացրած որոշումով: Սույն հեղինակը ևս քննության է առնում այն հարցը, թե ե՞րբ է կայացվել հայերի ոչնչացման մասին որոշումը: Այս կապակցությամբ նա ֆրանսախոս ընթերցողին ծանոթացնում է մի շատ կարևոր փաստաթղթի հետ, որն ինքը հայտնաբերել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրության արխիվում: Այդ փաստաթղթում ասվում է, որ 1915-ի հունվարի սկզբին տեղի է ունեցել խիստ գաղտնի մի ժողով, որին մասնակցել են ընդամենը 5 հոգի՝ Թալեաթը, դոկտոր Բեհանդդին Շաքիրը, Կոստանդնուպոլսի պրեֆեկտ Իսմայիլ Չանկոյաղը, դոկտոր Նազրմը և ուղղակի մինիստրության քաղաքական բաժնի փոխտնօրեն գեղապետ Սեյֆին: Երկար քննարկումից հետո ժողովն ընդունել է «10 հրահանգ»:

1. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի երրորդ և չորրորդ հոդվածների հիման վրա արգելել բոլոր հայկական միությունները, ձեռքակալել այն հայերին, ովքեր հակակառավարական գործունեություն են ծավալել, աքսորել նրանց

այնպիսի գավառներ, ինչպես Բաղդադ կամ Մոսուլ, և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ նշանակման վայրը հասնելուց հետո:

2. Բռնագրավել գեները:

3. Գրգռել մահմեդական հասարակությանը այն մեթոդներով, որոնք կիրառվել են այնպիսի նահանգներում, ինչպես Վանը, Էրզրումը կամ Ադանան, որտեղ հայերը իրենց դեմ հարուցեցին մահմեդականների ատելությունը, և առաջ բերել կազմակերպված ջարդ...

4. Այդ բանն իրականացնելու համար հիմնվել Էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ-ու-Ազիզի (Խարբերդի— Ռ. Ա.) և Բիթլիսի նահանգների բնակչության վրա և օգտագործել կարգի պահպանության զինված ուժերը (ինչպես, օրինակ, ոսոթկանությունը) այն հաշվով, որ դա կրի ջարդը դադարեցնելու բացահայտ բնույթ և, ընդհակառակը, այդ նույն ուժերը ներգրավել մահմեդականներին ակտիվ օգնություն ցույց տալու համար այնպիսի նահանգներում, ինչպես Ադանան, Սըլվասը, Բրուսան, Իզմիրը և Իզմիրը:

5. Միջոցներ ձեռնարկել ոչնչացնելու համար մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, քահանաներին և դպրոցական ուսուցիչներին. թույլ տալ օրիորդներին ու երեխաներին ընդունելու իսլամի դավանանքը:

6. Տեղահանել այն ընտանիքներին, որոնց մեծերին կհաջողվի փրկվել և այսպիսով խզել նրանց բոլոր կապերը հայրենի երկրի հետ:

7. Վկայակոչելով այն, որ հայ ծառայողները կարող են լրտեսներ լինել, հեռացնել նրանց բոլոր պաշտոններից ու դիրքերից և բացարձակապես հեռացնել նրանց բոլոր այն հիմնարկություններից, որոնք ենթարկվում են պետական վարչությանը:

8. Հարմար մեթոդներով ոչնչացնել բանակում ծառայող բոլոր հայերին՝ հանձնարարելով այդ գործը զինվորականներին:

9. Ամենուրեք օպերացիան սկսել միաժամանակ, այն հաշվով, որ ժամանակ չտրվի պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկելու համար:

10. Հետևել այդ հրահանգների խիստ գաղտնի բնույթին, որոնք չպետք է հայտնի լինեն ավելի քան երկու կամ երեք անձանց»³¹:

Անդրադառնալով արևմտահայերի տեղահանության բուն նպատակին, հեղինակը մեջ է բերում մի նոր փաստաթուղթ. դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի 1915-ի ապրիլի 21-ի ծածկագիրը՝ հասցեագրված Խարբերդում իթիֆ-հաթական կոմիտեի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ռեսնեյի Նազըմ բեյին³²: Նշված հեռագիրն առաջին անգամ բերվել է դատավարության մեղադրական արձանագրության մեջ և հրապարակվել «Թաքվիմի վաքայի» թուրքական պաշտոնաթերթում՝ 1919-ի մայիսի 5-ին: Այդ փաստաթղթում ասվում էր հետևյալը. «Վերացված են Ձեր գավառից տեղահանված հայերը: Այդ վտանգավոր անձինք, որոնց տեղահանման մասին դուք մեզ տեղեկացրել էք, գտնվում են արդյոք ոչնչացման պրոցեսում: Թե՞ նրանք պարզապես տեղահանվել են մի այլ շրջան: Տեղեկացրեք մեզ ավելի պարզ, եղբայր իմ»³³:

Այս փաստաթղթերի հիման վրա հեղինակն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ Բեհաեդդին Շաքիրի հեռագիրը մերկացնող մեղադրական մի փաստաթուղթ է Թալեթ փաշայի հետմահու հուշերում տեղ գտած այն կեղծիքի դեմ, թե իբր օսմանյան կառավարությունը հայերին տեղահանելու մասին որոշում կայացրեց ոուսական զորքերի Վան մտնելուց հետո :

Ի տարբերություն արևմտյան մի շարք հեղինակների, որոնք լուրջան են մատնում Անտանտի տերությունների խարդախ ու երկդիմի քաղաքականությունը արևմտահայերի նկատմամբ, Ա. Բեյլերյանը փաստարկված քննադատության է ենթարկում մասնավորապես Անգլիայի քաղաքականությունը, որն ազատ արձակեց հայկական եղեռնի մեղսակից 67 երիտթուրքական գործիչներին³⁴:

Ֆրանսիական որոշ հեղինակներ գտնում են, որ հնարավոր չէ ապացուցել հայերի ոչնչացման պլանի առկայությունը քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի թուրքական պաշտոնական արխիվները մատչելի չեն հետազոտողներին: Սակայն նրանք ավե-

լացնում են, որ չնայած այդ հանգամանքին, գոյություն ունի համապատասխան ապացույցների հսկայական մի քանակություն, որն ամփոփված է այնպիսի հրատարակություններում, ինչպես Ջեյմս Բրայսի «Չոկոլատե»³⁵, դոկտոր Լեպսիուսի «Հաղորդումը»³⁶, նրա իսկ կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» խորագրով դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն³⁷ և այլն: Ժան-Պիեռ Մահեն մատնանշում է, որ բացի նշված հրատարակություններից, պահպանվել են երիտթուրքական կառավարության և, մասնավորապես, Թալեաթ փաշայի պաշտոնական ծածկագիր-հեռագրերը, որոնք բերված են Նայիմ բեյի հուշերում³⁸: Այդ պաշտոնական փաստաթղթերըն այնուհետև հրատարակվեցին անգլիական «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթում՝ 1922-ի մայիսի 29-ին: Մեջբերելով Թալեաթի այդ հեռագրերից մի քանիսը, Ժան-Պիեռ Մահեն եզրակացնում է, որ 1916-ի վերջին հայկական ցեղասպանությունը գործնականորեն սկսված էր, թեև շարդերը տեղ-տեղ շարունակվում էին նաև 1917-ին:

Հիշատակելով 1919-ի Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության կողմից ձեռնարկված երիտթուրքերի դատավարությունը, հեղինակը գտնում է, որ այն ամենին չէր նշանակում, որ հայկական գեներալը ճանաչվում էր և դատապարտվում: Ավելի շուտ դա մի խորամանկ քայլ էր, որը նպատակ ուներ ձեռքագատվել հակառակորդներից և, միաժամանակ, բարերար ազդեցություն թողնել Անտանտի տերությունների վրա այն պահին, երբ սկսվել էին հաշտության բանակցությունները³⁹:

Մի շարք հեղինակներ, դատապարտելով հայ խաղաղ ազգաբնակչության բարբարոսական ոչնչացումը, վեր են հանում նաև 1915 թվականի ողբերգության լուսավոր էջերը խոսելով Մասունում, Ծատախում, Վանում, Ծապիմ-Կարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա և այլուր հայերի ցույց տված հերոսական դիմադրության մասին:

Այսպես, օրինակ, «Ռասիզմը հազար պատկերներում» հետաքրքիր գրքի հեղինակ Էլենա դը լա Մուշերը⁴⁰, շարադրելով այդ փաստերը, միաժամանակ փորձ է անում պատասխանելու այն հարցին, թե ինչու, այնուամենայնիվ,

թույլ էր դիմադրությունը ջարդարարներին: Պատճառներից մեկը, ըստ հեղինակի, Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության, ներառյալ օսմանյան պառլամենտի պատգամավորների— բոլոր նրանց, ովքեր կարող էին բողոքի ձայն բարձրացնել, քստմենտի ձեռքակալությունն ու ոչնչացումն էր: Այնուհետև, թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորների ու սպաների մեկուսացումը, զինաթափումն ու տմարդի ոչնչացումը և այլն:

«XX դարի արշալույսին հայերի ջարդը գլխավոր մի փորձ էր զանգվածային այն սպանությունների, որոնք շուտով բարձրացվեցին կառավարման արվեստի աստիճանին»⁴¹,— եզրակացնում է հեղինակը, նկատի ունենալով նացիզմի ու ֆաշիզմի հանցագործությունները:

Որոշ հեղինակներ, անդրադառնալով իթիհաթական պարագլուխների պանթուրանական ծրագրերին՝ ցեղասպան քաղաքականության առնչությամբ, ընդգծում են տվյալ գործոնի գերակշռությունը կրոնականի նկատմամբ: Այսպես, Լ. Ծաքրին և Ա. Ծաքրին գրում են, որ թեև հայերի ոչնչացման իրենց ծրագրի իրականացման նպատակով երիտթուրքերը շահագործում ու հրահրում էին կրոնական հակամարտությունը՝ ցեղասպանությունը քողարկող «սրբազան պատերազմի դիմակի տակ», իրականում, սակայն, հայերի ոչնչացումը պայմանավորված էր թուրքական էթնոսը պետության մեջ գերակշռող դարձնելու ցանկությամբ. «Հենց ռասայական գաղափարը և ոչ թե կրոնի պաշտպանությունը դարձավ ջարդի ամենահիմնական պատճառը. իսլամի պաշտպանությունը երկրորդական նշանակություն ուներ»⁴²:

Վերը նշվեց, որ ժամանակակից Ֆրանսիայում, ինչպես և նախկինում, առկա է թուրքասիրական տրամադրություններ ունեցող հեղինակների մի խումբ (պատմաբաններ, դիվանագետներ, լրագրողներ և այլն), որը թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունը լուսաբանում է ոչ օբյեկտիվորեն, աչառու, ժամանակակից թուրք պաշտոնական պատմագրության դրույթներից ելնելով: Այսպես, օրինակ, ֆրանսիական հայտնի թուրքագետ Պոլ Դյումոնը փաստորեն համաձայնվում է երիտթուրքական կառավարության և ժամանակակից թուրք հեղինակների այն կեղծ վարկածի

հետ, որ հայերի տեղահանությունը «ստիպողական բնույթ ունենալը»: Չթաքցնելով այն փաստը, որ այդ տեղահանությունները խլեցին հարյուր հազարավոր մարդկային կյանք, հեղինակն այնուհետև գրում է. «Թուրքիայի հայկական համայնքների վերացումը իր սկզբունքով նպատակ ուներ դուրսացնել ռուսական ներխուժմանը դիմադրություն կազմակերպելը»⁴³:

1915—16 թթ. իրադարձություններն առավել կոպիտ կերպով են աղավաղում Ժան Լյարոշը և Պիեռ Մոգերը: Առաջինը գտնում է, որ «զազանային ռեպրեսիաները սուկ պատասխան էին զայրույթի պոռթկումին (հայերի կողմից—Ռ.Ս.)»⁴⁴: Զանալով արդարացնել թուրքական բոլոր վարչակարգերի չարագործությունները հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ, հեղինակը պնդում է, թե իբր «բոլոր պատմաբանները հաստատում են, որ թուրքերն իրենցից ներկայացնում են գերիշխող ժողովրդի գրեթե եզակի մի օրինակ, որը հանդես է բերել կատարյալ հանդուրժողականություն պարտված ժողովուրդների կրոնների նկատմամբ նույնիսկ միջնադարում»⁴⁵:

Սակայն առավել անքող կերպով է արդարացնում թուրք կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականությունը Պիեռ Մոգերը՝ Ֆրանսիայում անհայտ մի հրատարակչության միջոցով լույս աշխարհ հանած «Հայերը. որտե՞ղ է ճշմարտությունը» վերնագրով իր գրքում⁴⁶:

Ո՞րն է, ըստ հեղինակի, պատմական ճշմարտությունը: Այն, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ «հայերը, խոսվություն բարձրացնելով, առաջինը դիմեցին ջարդի և այդ ժամանակից ի վեր տեղի ունեցած իրադարձությունները կրում էին ներքին պատերազմի բնույթ»⁴⁷:

Ծարունակելով, հեղինակը առանց որևէ փաստարկման պնդում է, որ «թուրքեր սպանվեցին նույնքան, որքան և հայեր», և եզրակացնում, որ «իրադարձություններն իսկապես երկու կողմից էլ ցավալի էին, բայց անարդարացի կիներ միակողմանի կերպով թուրքերին մեղադրել ցեղասպանության մեջ»⁴⁸:

Պատմության այդ կոպիտ նեղգափոխումը ընկած է հեղինակի աշխատության հիմքում: Նրա գրվածքում և ո՛չ մի

թեզ և ո՛չ մի փաստ, ո՛չ մի պնդում հիմնված չէ սրատմական աղբյուրների վրա: Այսպես, անդրադառնալով ցեղասպանության հասկացության բնորոշմանը, հեղինակը գրում է, որ թուրք կառավարողներին չի կարելի մեղադրել հայկական ցեղասպանության մեջ, քանի որ «թուրքերը երբեք իրենց չեն պարտադրել Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդներին. հարձր Դուռը նույնիսկ փորձ չի արել նրանց ձուլելու»⁴⁹:

Գրքի վերջում բերված եզրակացություններում Պ. Մոգերը վերստին փորձում է ծխտել փաստերը և ըստ էության արդարացնել հայ ժողովրդի դեմ կատարված հանցագործությունը. «Այսպես կոչված ցեղասպանությունը պատմականորեն երբեք չի ապացուցվել: Միջազգային բարձր մարմինները միշտ էլ մերժել են ճանաչել այն»⁵⁰: Ավելին: Հեղինակը պնդում է, որ հայերի զանգվածային սպանություն չի եղել: Համեմատության դեպքում կարող է պարզվել, ավելացնում է նա, որ զոհված թուրքերի թիվը գերազանցում է հայկական կորուստների վերաբերյալ բոլոր տվյալները⁵¹: Բարեբախտաբար Ֆրանսիայում լույս տեսած այս արտաոտոց հորինվածքը եզակի մի նմուշ է, որը անկասկած, դատապարտված է մոռացության:

Ֆրանսիական պատմաբանները քննում են նաև հայկական ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցը: Ի տարբերություն նախապատերազմյան հրատարակությունների, որտեղ գերիշխում էր այն տեսակետը, թե կատարվածի համար երիտթուրքերից հետո պատասխանատվություն է կրում Գերմանիան, որպես Թուրքիայի դաշնակից, 1960—80-ական թվականներին լույս տեսած գործերում այս գնահատականը վերանայվում է, նույնիսկ քննադատվում: Առավել հստակորեն պատասխանատվության հարցը քննում է վերը հիշատակված Իվ Տերևոնը՝ մերժելով ֆրանսիական հայտնի պատմաբան Ռընե Պիեռնի այն կարծիքը, որ հիմնական պատասխանատվությունը Թուրքիայի հետ հավասարապես կիսում է Գերմանիան: Տերևոնը առաջ է քաշում բոլոր մեծ տերությունների պատասխանատվության հարցը: «Հիրավի,— գրում է հեղինակը,— տե-

րություններից յուրաքանչյուրը փնտրում էր իր անմիջական շահը և դաշնակից տերությունների վարքագիծը, որոնք իրար մեջ բաժանեցին ավարը՝ ի վնաս հայերի, ամենևին էլ փայլուն չէ»⁵²: Միաժամանակ նա ընդգծում է, որ իր այդ պնդումն ամենևին չի արդարացնում Գերմանիային, որն իր պասսիվության համար մեղքի իր բաժինն ունի: Արևմտյան տերությունների կոնկրետ քայլերի վերլուծության հիման վրա հեղինակը ցույց է տալիս, որ միջազգային իմպերիալիզմն անհետացող հայ ժողովրդին դիտում էր իր սեփական գործերը կարգավորելու տեսանկյունից, այդ իսկ պատճառով, չնայած Անտանտի տերությունների 1915-ի մայիսի 24-ի բողոքի նոտային, որով հայերի զանգվածային ջարդերի անձնական պատասխանատվությունը դրվում էր երիտթուրքական կառավարության անդամների վրա, այդ տերությունները «միաժամանակ համաձայնվեցին կատարված փաստի հետ՝ Հայաստան առանց հայերի»⁵³: Այնուհանդերձ, հեղինակը իրավացիորեն ընդգծում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնական պատասխանատու պետք է ճանաչել Թուրքիային, որը գործում էր, ելնելով բացառապես իր սեփական շահերից⁵⁴:

Իր մի այլ գրքում, որ Իվ Տերնոնը գրել է Ժերար Ծալյանի հետ միասին, նա ընդգծում է այն միտքը, որ «առաջին անգամ պատմության մեջ կառավարող կուսակցության անդամները ո՛չ միայն չբավարարվեցին կոլեկտիվ հանցագործությանը հավանություն տալով, այլև հենց իրենք կարգավորեցին դրա իրականացման եղանակները՝ ընդհուպ մինչև ամենավտորք մանրամասները»⁵⁵: Ժան-Մարի Կառզուն ևս գտնում է, որ երիտթուրքական կառավարող վերնախավը հայկական ցեղասպանության գործողությունն իրականացրեց միանգամայն ինքնուրույն կերպով, չհարցնելով իր դաշնակցի՝ կայզերական Գերմանիայի կարծիքը⁵⁶:

Վերջին տարիների հրատարակություններից հիշատակության արժանի են «Հայկական ցեղասպանության արդարադատը. Թեհլերյանի դատավարությունը»⁵⁷, «Լոռույան հանցագործությունը. հայերի ցեղասպանությունը»⁵⁸ և «Հայկական ցեղասպանության արխիվները»⁵⁹ գործերը:

Առաջին գրքում ամբողջությամբ վերարտադրված են

1921-ի հունիսի 2—3-ին Բեռլինի նահանգային դատարանում կայացած դատավարությունը (որը, ինչպես հայտնի է, անվերապահորեն արդարացրեց Թալեթի ահաբեկիչ, ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյանին), ինչպես նաև 1919-ի ապրիլ-հուլիսին Կոստանդնուպոլսում կայացած իթթիհաթական ղեկավարների դատավարության փաստաթղթերը, այդ թվում մեղադրական ակտը և 1919-ի հուլիսի 5-ին կայացված դատավճիռը, որով հայկական ցեղասպանության հիմնական պատասխանատուները (Էնվեր, Թալեթ, Ջեմալ, դոկտոր Նազըմ) հեռակա կարգով դատապարտվում էին մահվան:

Երկրորդ գիրքն արժեքավոր է ամենից առաջ այն տեսակետից, որ նրանում ի մի են բերված «Ժողովուրդների մշտական դատարանի» 1984-ի ապրիլի 13—16-ը Փարիզում կայացած միստերի սղագրությունները և այլ փաստաթղթեր:

Վերջին գրքում ֆրանսերեն թարգմանությամբ տրված են 1919-ին Բեռլինում լույս տեսած դոկտոր Յո. Լեպսիուսի «Գերմանիան ու Հայաստանը» հայտնի ժողովածուից քաղված դիվանագիտական այն փաստաթղթերը, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են 1915—18 թթ. հայկական ջարդերին:

Այսպիսով, 1960—80-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական հրատարակություններում ընդհանուր առմամբ ճիշտ են լուսաբանվում 1915-ի հայկական ցեղասպանության հետ կապված իրադարձությունները, բացառությամբ մի քանի գործերի: Ուստի դրանք կարող են իրենց նպաստը բերել մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու և այն դատապարտելու շնորհակալ գործին: Միաժամանակ այդ աշխատությունները լավագույն պատասխան են ժամանակակից թուրք պատմագիտության ստահող պնդումներին և պատմական ճշմարտության աղավաղման բացահայտ փորձերին:

ԹՈՒՐ ԾԵՂԱՍՊԱՆՆԵՐԻ ՓԱՍՏԱԲԱՆԸ

Անցած յոթանասուներեք տարիների ընթացքում միայն Ֆրանսիայում լույս են տեսել շուրջ 400 անուն գիրք և անթիվ-անհամար հոդվածներ, որոնք ամբողջովին կամ մասնակիորեն նվիրված են հայ ժողովրդի աննախադեպ ողբերգությանը՝ 1915-ի ցեղասպանությանը:

Եվ անհա 1988-ին Փարիզի «Լանոք» հրատարակչությունը լույս աշխարհ բերեց ֆրանսիացի փաստաբան Ժորժ դը Մալվիլի «1915-ի հայկական ողբերգությունը» խորագրով գիրքը¹, որի հեղինակը ըստ էության փորձում է հերքել ինչպես վերը հիշատակված, այնպես էլ անցած ողջ ժամանակաշրջանում աշխարհի տարբեր երկրներում լույս տեսած հարյուրավոր այն հատորները, որոնք հաստատում են պատմական անառարկելի փաստը՝ 1915-ի հայկական ցեղասպանությունը:

Հետաքրքրական է այն, որ իրեն «ամբողջովին անկախ դիտորդ» ներկայացնող հեղինակը հանդես է բերում լրիվ կախվածություն թուրք պաշտոնական դիրքորոշումից և թուրքական աչառու աղբյուրներից, իսկ այդ կանխակալ մոտեցումը մերժող բոլոր ֆրանսիական և այլազգի պատմաբաններին նա որակում է որպես «թուրքերի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված հեղինակների»: Ընդ որում, անաչառ դիտվելու միտումով Ժորժ դը Մալվիլը գրքին կցված «Բնական մատենագիտության մեջ» հիշատակում է մի քանի օտար հեղինակների (Յոհաննես Լեպսիուս, Բրիսթոֆեր Ուոքեր, Ժերար Ծալիան, Իվ Տերնոն) աշխատությունները, չօգտագործելով սակայն դրանցում բերված փաստերը: Միաժամանակ նա լուրջան է մատնում մի շարք օտար այլ հեղինակների (Թոյնթի, Մորգենթաու, Գիբոնս, Նախմ բեյ, Մեվլան գադե Ռիֆաթ, Ժակ դը Մորգան, Մարտին Նիպագե և այլն) վկայությունները: Այսպիսով, հեղինակի բոլոր հիմնական դրույթները խարսխված են թուրք պատմաբանների (Ծիմչիր, Սոնիել, Գյուրյուն, Օրել, Յուչա և այլն) խիստ միտումնավոր տեսակետների ու եզրահանգումների վրա: Որո՞նք են դրանք.

1. Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ապրել է Օսման-

յան կայսրությունում խաղաղ, ապահով ու բարեկեցիկ կյանքով: Սակայն 1828-ի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ գեներալ Լորիս-Մելիքովի գլխավորած ռուսական բանակի կազմում առաջին անգամ երևացին հայ կամավորներ, որոնք Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից հրահրվելով, սկսեցին մղեռանդորեն տեղորի ենթարկել մահմեդական ազգաբնակչությանը՝ արևմտահայերին կոչելով զինված ապստամբության:

«Նույն սցենարը, — պնդում է հեղինակը, — անվրդով կերպով վերարտադրվում էր 90 տարիների ընթացքում, — ամեն անգամ, երբ ռուսական բանակները ճեղք էին գրտնում թուրքական տարածք ներթափանցելու համար...»²:

Անտեսելով արևմտահայության ստրկական վիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հեղինակը սուկ այդ միջամտությանը է բացատրում հայկական բոլոր հուզումներն ու ընդվզումները, որոնք նա որակում է, որպես կայսրությունը կործանելու դիտավորություններ: Որպես կոնկրետ «փաստ» հեղինակը վկայակոչում է Վան քաղաքի հայ ազգաբնակչության զինված ինքնապաշտպանությունը, այն անվանելով դավաճանություն հայրենիքի հանդեպ:

Պատմության կողմից հերքված այս շինծու վարկածի հիման վրա հեղինակը հայտարարում է, որ «1915-ի փետրվարին հայկական համայնքները ամբողջ Արևելյան Անատոլիայում ապստամբության մեջ էին»: Ուստի նա միանգամայն օրինաչափ է համարում արևմտահայ ազգաբնակչության համատարած տեղահանությունը, բացառություն չանելով նույնիսկ կանանց, ծեր մարդկանց ու մանուկների համար:

2. Արևմտահայության զանգվածային տեղահանությունը, ըստ հեղինակի, կրում էր ժամանակավոր բնույթ. պատերազմի ավարտից հետո բոլոր հայերը պետք է վերադառնային իրենց բնակավայրերը: Որպես ապացույց հեղինակը, արհամարհելով Թուրքիայի այն ժամանակվա ներքին գործերի մինիստր և Իթթիհատի պարագլուխ Թալեաթ փաշայի տասնյակ ծածկագրերը հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ, վկայակոչում է թուրք նախկին դիվանագետ Քյամուրան Գյուրյունի մեջբերած այն ծածկագրերը, որոնք տե-

դական իշխանություններին պարտավորեցնում էին «գբաղ-
վել հայերի կյանքի ու գույքի ապահովությանը, նրանց
սննդի մատակարարմամբ և նրանց հանգստի հարցերով՝
ուղևորության ողջ ընթացքում» (ընդօժույց իմն է—Ռ.Ս.):
Կարծես գիտակցելով բերված փաստաթղթերի ողջ անլրջու-
թյունը, հեղինակն ավելացնում է. «Նվազագույն իսկ հիմք
չկա կասկածի տակ առնելու այս հրահանգների անկեղ-
ծությունը, քանի որ դրանք ծածկագրված էին և նախատես-
ված էին գաղտնի մնալու»³, թեև նա չի կարող չիմանալ, թե
ժողովրդի բախտը տնօրինող բունակալները ինչքա՞ն փաս-
տաթղթեր են ստեղծել պատմության համար՝ ապագա սե-
րունդների աչքում իրենց հանցագործություններն արդա-
րացնելու նպատակով:

Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ ֆրանսիացի փաս-
տաբանի անբարեխղճությունը ուղղակի աչքի է զարնում:
Հայերի բռնի տեղահանության բուն նպատակը հաստատող
և ո՛չ մի հավաստի վկայություն տեղ չի գտել նրա գրքում:
Ոչ իր հայրենակից պատմաբան Ռընե Պիտոնի տակավին
1916-ին արված այն եզրակացությունը, որ «հայերի՝ կա-
կանանց, ծերերի ու երեխաների տեղահանությունը կեղ-
ծավորաբար քողարկված մահվան դատավճիռ էր»⁴, ո՛չ
թուրքերի հավատարիմ բարեկամ գերմանական դեսպան
Վանգենհայմի 1915-ի հուլիսի 7-ին Բեռլին ուղարկած այն
ծածկագիրը, թե տեղահանության միջոցով «կառավարու-
թյունը իսկապես նպատակ ունի բնաջնջել հայ ազգը թուր-
քական պետության մեջ»⁵, ո՛չ Թուրքիայում ամերիկյան
դեսպան Հենրի Մորգենթաուի վկայությունները⁶ և ո՛չ էլ
բազմաթիվ այն փաստաթղթերը, որոնք բերված են վերը
հիշատակված և այլ աղբյուրներում:

3. Հայերի տեղահանության մասին որոշումը միանգա-
մայն օրինական էր, սակայն դրա իրականացումը՝ կործա-
նարար ու դրամատիկ:

«Հայերի դեմ 1915-ի մայիսին ձեռնարկված միջոցների
հետևանքները սարսափելի էին»⁷,— մեծահոգաբար համա-
ձայնվում է հեղինակը: «Ամեն մի անաչառ դիտող,— շա-
րունակում է նա,— պետք է դա ընդունի: Ինքը Թալեա-
թը խոստովանել է այդ բանը «Միություն և առաջադիմու-

թյուն» կուսակցության վերջին համագումարում 1918 թվա-
կանի նոյեմբերի 1-ին»⁸:

Եվ այսպես, տեղահանությունը սարսափելի էր աքսոր-
յալ հայերի համար: Ուրեմն ի՞նչ, հեղինակը դատապար-
տում է երիտթուրքերի հանցագործությունը՝ 1915-ի ցե-
ղասպանությունը: Ամենևին ո՛չ: Նա միայն «ցավում» է, որ
պատերազմական հանգամանքներում տեղի է ունեցել հա-
յերի ողբերգություն: Բայց ի՞նչ մեղք ունի դրանում ժամա-
նակի թուրքական կառավարությունը, եթե ապիկար տեղա-
կան պաշտոնյաներն ու ոստիկանները չեն կատարել Թա-
լեաթի ու Էնվերի «անկեղծ» հրահանգներն ու կարգադրու-
թյունները:

Ընթերցողը կարող է չհավատալ, որ 1915-ի եղեռնից
յոթանասուներեք տարի հետո կարող են նման պարզունակ
ձևով աղավաղել իրականությունը: Մի այլ մեջբերում հե-
ղինակից.

«Կառավարությունը նախատեսել էր,— գրում է դը Մալ-
վիլը,— որ հայերի անձի ու գույքի անվտանգությունը կա-
պահովվի նրանց տեղափոխման ժամանակ: Նա կարգա-
դրություն էր արել, որ ինչպես ճանապարհին, այնպես էլ
նշանակված վայրերը հասնելուց հետո նրանց սնունդ մա-
տակարարվի և որ վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ
նյութական միջոցները նրանց տրվեն անվճար:

Ոչ մի բան չարվեց. դեպի հարավ գնացող հայերի շա-
րայունները սրի քաշվեցին կա՛մ քայլելու, կա՛մ նրանց
կանգառի պահին, և համեմատաբար նվազ թիվ կազմող
այն վերապրողները, որոնք հասան Միջագետք, որտեղ
ոչինչ չէր արված նրանց ընդունելու համար, տեղափորվեցին
հանպատրաստից ստեղծված ճամբարներում, գետերի
ափին, ուր նրանց ահռելի մի քանակություն անմիջապես
մեռավ սովից ու հյուծվածությունից»⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն ամենայն լրջությամբ
շարունակում է ընթերցողին համոզել, որ թուրքական կա-
ռավարությունը ոչ միայն չէր ծրագրել հայկական հարցի
լուծումը հայերին բնաջնջելու ճանապարհով, այլև հոգ էր
տարել, մի կողմ թողնելով պատերազմող Թուրքիայի ծանր
կացությունը, լրջորեն զբաղվել հայերի «ապահով ու ան-

վտանգ» ճանապարհորդության հարցերով: Եվ հեղինակը չի հապաղում եզրակացնելու, որ եթե հայերը զոհվել են ոչ թե կառավարության, այլ անպատասխանատու պաշտոնյաների մեղքով, ուրեմն տեղի ունեցած ողբերգությունը ո՛չ մի դեպքում չի կարելի անվանել գեոնցիդ: Ի՞նչ փույթ, թե սկսած Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆրանսուա Միտերանից և վերջացրած Փարիզում կայացած երիտթուրքերի հասարակական դատավարությունով ու Եվրոպական պառլամենտի որոշումով, միջազգային հասարակությունն այսօր ճանաչում և դատապարտում է 1915-ի ցեղասպանությունը, որպես հանցագործություն մարդկության դեմ:

Այսպիսով, ֆրանսիական փաստաբանը, գիտակցորեն շրջանցելով իրականությունը, փորձում է հանդես գալ ժամանակակից թուրք պատմաբանների կողմից համառորեն պրոպագանդվող հակապատմական կոնցեպցիայի պաշտպանի ու ջատագովի անփառունակ դերում, իթթիհաթական ցեղասպանների բարբարոսական արարքներն արդարացնողի դերում:

Բարեբախտաբար, նման հեղինակները Ֆրանսիայում եզակի են և նրանց անհիմն ու փաստազուրկ գործերը դատապարտված են մոռացության:

1988

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1960—1980-ական թթ. Անգլիայում լույս տեսան հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված մի քանի կարևոր աշխատություններ, որոնցում զգալի տեղ է հատկացված հայկական հարցին ու հայկական ջարդերին: Դրանցից ուշադրության արժանի են հայտնի կովկասագետ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր Դեվիդ Մարշալ Լանգի երկու գրքերը՝ «Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան» և «Հայերը աքսորյալ ժողովուրդ»¹ և Քրիսթոֆր Ուոքլի «Հայաստան. ազգի գոյատևումը» վերնագրով աշխատությունը², Ջոզեֆ Հելլերի և այլոց հոդվածները³:

Առավել հանգամանորեն XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի իրադարձությունները Թուրքիայում հետազոտում

է երիտասարդ պատմաբան Ք. Ուոքլը վերոհիշյալ իր գրքում, որն աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների ու մասնագիտական գրականության լայն ընդգրկումով: Հեղինակը գիտական շրջանառության մեջ է դնում Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության՝ Ֆորին օֆիսի արխիվում պահվող մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր:

Ծարադրելով 1915-ի ցեոնցիդի նախապատմությունը, հեղինակը մերկացնում է ազգային հարցում սուլթանական կառավարության վարած խարդախ քաղաքականությունը, ցույց տալիս, թե ինչպիսի միջոցներ էր նա գործադրում Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության միատարրությունը վերացնելու, երկիրը բաժան-բաժան անելու գործում: Հենվելով Մուշ քաղաքում անգլիական հյուպատոս Բրանտի զեկուցագրի վրա, որտեղ ասվում էր, որ «ամբողջ Մշո դաշտում մահմեդական գյուղացիությունը ո՛չ մի տեղ միախառնված չէ հայերի հետ», Ուոքլը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հետևողականությամբ էր սուլթանական իշխանությունը նոսրացնում Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը, այնտեղ տեղափոխելով թուրքերին, քրդերին ու թուրքմեններին և մահմեդականներին հրահրելով քրիստոնյա հայերի դեմ⁴:

Անգլիական որոշ պատմաբաններ, հենվելով թուրքական պաշտոնական տեսակետի վրա, արևմտահայության վիճակը ներկայացնում են որպես համատարած բարեկեցություն, փաստարկելով, թե հայ վաճառականներն ու դրամատերերը հույների և հրեաների հետ միասին իրենց ձեռքում էին պահում կայսրության մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի ողջ առևտուրն ու ֆինանսները: Այս վարկածի օգտին մյուս փաստարկն այն է, որ հպատակ բոլոր ժողովուրդներից հենց հայերն էին Թուրքիայի կողմից արժանացել «հավատարիմ ազգի» (միլլեթի սադրբա) կոչմանը: Այսպես, Ժոան Հուսիպը պնդում է, որ «ինչպես Աբդուլ Համիդը, այնպես էլ նրա անմիջական նախորդները հայերի նկատմամբ վարվում էին հանդուրժողականությամբ և արդարամտորեն»⁵:

Եվ ահա, — շարունակում է հեղինակը, — այդ այսպես կոչված հավատարիմ ազգը, հրահրվելով ոուս գործակալնե-

րի և ամերիկյան միսիոներական դպրոցների կողմից, պահանջում է անկախություն՝ հեղինակում իրեն ներկայացնելով որպես հալածվող ժողովուրդ⁶:

Չարագներով այս միտքը, հեղինակը ամբողջովին ժխտում է արևմտահայության ազգային ազատագրական շարժման ինքնաբերական բնույթը և օբյեկտիվ օրինաչափությունը, կրկնելով «խոտվահույզ ոգին» դրսից ներդնելու վերաբերյալ հին կեղծիքները:

«Ամբողջ շարժումը,— պնդում է հեղինակը,— հեղափոխական արոպագանդի հետևանք էր, և դրա համար սույթանը նախատում էր ո՛չ միայն Եվրոպային, այլև Ամերիկային, այն միսիոներներին, որոնց նրա պապը՝ Մահմուդը մեծահոգի կերպով թույլատրել էր դպրոցներ ու բուհեր բացել կայսրության տարբեր մասերում»⁷:

Հենց դրա համար էր Աբդուլ Համիդը նախատում Եվրոպային, մեղադրում նրան այն բանում, որ սովորաբար խաղաղասեր հայերին այդ արոպագանդը մղում էր հակամարտության իրենց բռնակալ բուրդ հարևանների դեմ, բարձրացնում զինված ելույթների: Փորձելով արդարացնել Աբդուլ Համիդի շարագործությունները, հեղինակը վկայակոչում է այն կասկածամտությունն ու մշտական վախը, որոնք ուղեկցում էին սուլթանին:

«Աբդուլ Համիդը հայկական հարցին մոտենում էր ոչ թե որպես նորմալ մարդ, այլ որպես մի անձնավորություն, որը վախի ազդեցության տակ խելագար է դարձել...»⁸:

Մյուս «մեղմացուցիչ» հանգամանքը հեղինակը համարում է Աբդուլ Համիդի ծայրահեղ հավատացյալ լինելը, նրա մոլեռանդ նվիրվածությունը մահմեդական գաղափարին, առանձնապես նրա պատասխանատվության զգացումը որպես խալիֆի՝ բոլոր մահմեդականների կրոնական առաջնորդի, որը պատասխանատու է ամեն մի մահմեդականի կյանքի համար: Որպես ապացույց իր այս պնդման, հեղինակը բերում է հետևյալ օրինակը: Երբ անգլիական դեսպանը փորձում է ուշադրություն հրավիրել հայկական մի գյուղի արու ազգաբնակչության նկատմամբ թույլ տրված անարդարության վրա՝ գյուղի բոլոր տղամարդիկ խոչտանգվել էին և բանտ նետվել միայն այն բանի համար, որ

սպանվել էր մի մահմեդական, Աբդուլ Համիդը նայել էր դեսպանի վրա սառը աչքերով և ասել. «Բայց դուք հասկանո՞ւմ եք, չե՞՞ որ մահմեդական է սպանվել»⁹: Միևնույն ժամանակ Ժ. Հուլիպը բերում է օրինակներ, թե որքան հիվանդագին էր ընդունում Աբդուլ Համիդը քրիստոնյաների օգտին ամեն մի միջամտություն: Այսպես, անգլիական թագուհի Վիկտորյայի փորձին՝ միջամտելու հայերի օգտին համիդյան ջարդերի ժամանակ, սուլթանը հայտարարել է, որ «ինքը ցավում է, որ Նորին Մեծությունը և անգլիական ժողովուրդը այդքան վատ են տեղեկացված այն մասին, թե իրականում ինչ է տեղի ունենում Հայաստանում»¹⁰:

Ծարունակելով «կարմիր սուլթանի» փառաբանումը, Հուլիպը, հենվելով մոլեռանդ թուրքասեր Ա. Վամբերիի կարծիքի վրա, գրում է, որ Աբդուլ Համիդը ապրել է նաև խղճի խայթի պահեր, երբ նա զղջացել է այն խիստ միջոցների համար, որ ինքը ստիպված է եղել կիրառել: Սակայն սկզբից մինչև վերջ նա հավատացած է եղել, որ այդ միջոցառումներն անհրաժեշտ էին և որ «հայկական հարցը վերացնելու միակ ուղին հենց հայերի վերացումն է»¹¹:

Թուրքագիտական գրականության մեջ հիմնականում արդեն տրված է Աբդուլ Համիդ II-ի ջարդարարական քաղաքականության գնահատականը, և վերը բերված Ժ. Հուլիպի գովասանքները նրա հասցեին ամենևին բնորոշ չեն անգլիական պատմաբանների մեծամասնության համար: Ծիշտ հակառակը: Մի շարք հեղինակներ, որոնց մեջ աչքի է ընկնում Բ. Ուոքերը, փորձում են փաստագրական նոր նյութերի հիման վրա վեր հանել համիդյան ազգայնամոլ քաղաքականության այս կամ այն կողմը: Նշված պատմաբանը, հենվելով իր իսկ կողմից հայտնաբերված արխիվային նոր փաստաթղթերի վրա, ընդգծում է արդուհամիդյան պահիսլամիզմի և «Համիդիե» հեծելազորի դերը հայերի բնաջնջման գործում: Նրա կարծիքով, ձևականորեն դա արվում էր քրդերին կարգուկանոն ներարկելու և Թուրքիայի հզոր հարևանի՝ Ռուսաստանի դեմ պաշտպանական գիծը ուժեղացնելու, իսկ փաստորեն՝ հայերին ոչնչացնելու նպատակով: Նրա բերած փաստերից երևում է, օրինակ, որ 1892 թվականի դեկտեմբերի կեսերին, 247

բրիտանական կցորդի տվյալներով, գոյություն ունեւ 88 «Համիդիե» գունդ՝ յուրաքանչյուրում 500 մարդ, իսկ 13 նոր գունդ կազմավորման ընթացքի մեջ էին¹²:

«Համիդիե» հեծելազորի ստեղծումը, — եզրակացնում է հեղինակը, — «բաժանիր և տիրիր» օրենքի առավել նուրբ ու էֆեկտիվ գնումներից մեկն էր...»¹³:

Վերլուծելով 1894-ի Սասունի ջարդի պատճառները, հեղինակը, վկայակոչելով Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ու հյուպատոսական գործակալների զեկուցագրերը, վեր է հանում ջարդերի հետաքննության նպատակով 1895 թվականին Մուշում ստեղծված քննչական հանձնաժողովի կողմից արված այլևայլ գործարքները: Այդ հանձնաժողովի նախագահը և անդամներն իրենք էին հուշում ջարդի անմիջական ակնատեսներին, թե ի՞նչ ասել և ինչպե՛ս ասել դատարանում: Ծենիկ գյուղից Մուշ եկած մի հայ գեղջուկ դատարանում ասել էր, որ նա «ստիպված է այն ամենում, ինչ որ կատարվել է, մեղադրել քրդերին, բայց ոչ զինվորներին»¹⁴: Բայց եթե կոտորածների ակնատեսները հանդես էին գալիս իշխանությունների կամ զորքերի դեմ ցուցմունքներով, նման դեպքերում հարցաքննությունը ընթացում էր անկանոն ձևով, այն հաշվով, որ նրանց բռնեմ հակասությունների մեջ՝ մանրամասներում¹⁵:

Սակայն չի կարելի համաձայնվել հեղինակի հետ, երբ նա խոսելով հայկական ջարդերի արձագանքների մասին Եվրոպայում, պնդում է, որ իբր «Մեծ Բրիտանիան այժմ միակ տերությունն էր, որը պատրաստ էր դրական ու ռեալիստական քայլեր ձեռնարկել, և որպես պատճառաբանություն նա բերում է այն փաստը, որ այն ժամանակ Գերմանիան, Ավստրիան և Իտալիան կորցրել էին հետաքրքրությունը Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների նրկատմամբ, իսկ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունն էլ գտնվում էր անդորվելի արիստոկրատ-հետադիմական իշխան Լոբանով-Ռուստովսկու ձեռքում, որը վախենում էր, որ հայկական կոմիտեների գործողությունները կարող են տարածվել իր սեփական կայսրությունում¹⁶: Մինչդեռ ճշմարտությունն այն է, որ բոլոր մեծ տերությունները, առանց բացառության, հետապնդում էին իրենց

սեփական շահը Օսմանյան կայսրությունում, և եթե Անգլիան այդ շրջանում որոշ «հայանպաստ» ակցիաներ էր ձեռնարկում, ապա դա ամենևին էլ չի վկայում նրա անկեղծությունը: Հատկանշական է, որ ինքը՝ հեղինակը մատնանշում է, որ չնայած լորդ Սոլսբերիի միջամտությանը՝ նրա նամակին սուլթանին, որտեղ ասվում էր, որ թուրքական իշխանությունները և զորքերը խրախուսում էին ջարդարարներին, «նամակների փոխանակման ընթացքում և դրանից հետո էլ ջարդերը շարունակվում էին առանց դադարելու»¹⁷:

Անգլիական առանձին պատմաբաններ պանիպամիզմի հետ մեկտեղ փորձում են վերլուծել հետադիմական մյուս հոսանքի՝ թուրքիզմի գաղափարական ակունքները: Այսպես, Դեվիդ Քուշները «Թուրքական ազգայնականության վերելքը 1876—1908 թթ.» խորագրով իր գրքում նշում է, որ արդեն Աբդուլ Համիդի շրջանում, թուրքական մամուլի էջերում սկսել էր տարածվել թուրքական Անատոլիայի կոնցեպցիան, և անհրաժեշտություն էր դարձել ընդգծել այն միտքը, որ Անատոլիան, բացի թուրքերից, որևէ այլ ժողովրդի չի պատկանել: Այդ գիծը տարվում էր հատկապես Արևելյան ճգնաժամից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը Բալկաններում զգալի տարածքներ կորցրեց¹⁸:

«Երբ «Թերջումանը հաքիբաթ» թերթը մեկնաբանում էր նոր Հայաստանի գաղափարը, — գրում է հեղինակը, — նա ընդգծում էր Անատոլիայի բնակչության բազմատարր կազմը, նշելով միաժամանակ, որ ճիշտ է, երբեմնի այդ երկրամասը իր մեջ ընդգրկում էր հայկական մի պետություն, սակայն այդ իմաստով նա միաժամանակ բազա էր հանդիսանում մի շարք այլ ժողովուրդների ու պետությունների համար»¹⁹: Հեղինակը եզրակացնում է, որ 1930-ական թվականներին ստեղծված թուրք պաշտոնական պատմական կոնցեպցիան ընդգծում էր թուրք ժողովրդի հնագույն արմատները Անատոլիայում, թուրքական ցեղի մեջ ներառելով այնպիսի ժողովուրդների, ինչպես խեթերը: «Իրա նպատակն էր, — ավարտում է իր միտքը հեղինակը, — հասնել այն բանին, որ թուրքերը Անատոլիան դիտեն որպես անվիճելի թուրքական վայրան»²⁰:

Իսկ վերը հիշատակված Ք. Ուոքերը, համեմատելով պանթոփթիզմը և ռասիզմը, գալիս է այն եզրակացության, որ զույգ այդ տեսություններն էլ պաշտպանում են բարձրագույն ռասայի հասկացողությունը և հանդես են գալիս այդ ռասային չպատկանող բոլոր անձանց ոչնչացնելու պահանջով²¹:

1915 թվականի դեպքերը քննելիս մի քանի անգլիական պատմաբաններ շրջանառության մեջ են դնում Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության չհրապարակված փաստաթղթերը²²: Պրոֆեսոր Լանգը, անդրադառնալով արևմտահայ ազգաբնակչության տեղահանությանը, մատնանշում է, որ դրան նախորդել էին թուրքական բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումն ու տմարդի ոչնչացումը: Սակայն,— գրում է հեղինակը,— «առավել ողբերգական ու սարսափելի էր քաղաքացիական հայ ազգաբնակչությանը վիճակված ճակատագիրը: Երեխաները բռնի կերպով խլվել էին իրենց ընտանիքներից և ուղարկվել «որբանոցներ», որոնք ըստ էության գետնի մեջ փորված փոսեր էին, ուր ողջ-ողջ ճևտում էին մանուկներին: Կանանց ու ծերունիներին հավաքում էին քարավաններում, ստիպելով ոտքով քայլել հարյուրավոր մղոններ Հայեպոլս և Սիրիայում կազմակերպված համակենտրոնացման կետերի ուղղությամբ: Ծանապարհին նրանց սպասում էին մարդասպանները, որոնց կառավարությունը ձեռքերի ազատություն էր տվել... մոտ մեկկես միլիոն արևմտահայ ֆիզիկապես ոչնչացվեց ընդհանուր երեք միլիոնից, որ ապրում էր Թուրքիայում պատերազմից առաջ»:

«Անկարելի է ժխտել,— եզրակացնում է հեղինակը,— որ բնաջնջումը կանխապես ծրագրված էր և իրականացված երիտթուրքական խոնտայի հրամանով: Թալեաթ փաշայի գաղտնի հրահանգները հայտնաբերվել էին կենտրոնական ու գավառական գրասենյակներում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Նրանցում տրվում էին ամենաստույգ ու մանրամասն հրամաններ բոլոր հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթերում, իհարկե, օգտագործվում էին այնպիսի այլաբանություններ, ինչպես «բնակչության տեղափոխում», «անձնակազմի վերադասա-

վորում» և այլն, ինչպես դա արվում էր հիտլերյան ռեժիմի պայմաններում հրեաներին ոչնչացնելու ժամանակ»²³:

Համառոտակի շարադրելով հայերի ցեղասպանության պատմությունը հրայսի, Թուրքիի, Լեպսիուսի, Ռաֆայել դե Նոգալեսի և այլ հեղինակների մեջբերված փաստերի հիման վրա, պրոֆեսոր Լանգը գալիս է հետևյալ եզրակացության. «Զանգվածային սպանությունների կամպանիան մեծ չափով գործնական հետևանքն էր բացահայտ ցեղասպաշտ գաղափարախոսության, որը երիտթուրքական կառավարողները իրենց գեներ էին դարձրել պատերազմի տարիներին: Այդ խոնտայի անդամները և նրանց ռասիստական քաղաքականությունը,— գրում է հեղինակը,— արժանացել էին Ադոլֆ Հիտլերի հիացմունքին, չնայած նրա վերջնական ստորացուցիչ պարտությանը»²⁴: Հեղինակը նշում է, որ մահվան դատապարտված (հեռակա կարգով) թուրք հանցագործ ղեկավարներից չորսը՝ Էմվերը, Թալեաթը, Ջեմալը և դոկտոր Նազըմը կարողացան խույս տալ արդարադատությունից²⁵:

Ք. Ուոքերը իր առջև խնդիր է դնում պարզաբանելու, թե հայերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները ե՞րբ են առաջին անգամ ձեռնարկվել: Հենվելով Թուրքիայի ռազմական մինիստրության պատմության բաժնի պետ Ազիզ Սամիհի հոդվածի վրա, որը տպագրվել էր «Բուռուն» թերթում 1935 թվականին, հեղինակը գրում է, որ առաջին անգամ պատերազմը սկսվելուց հետո հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու հրամանները տրվել են 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 5-ը ընկած ժամանակամիջոցում: Ինչպես նշում էր Սամիհը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը արդեն 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին գտնվում էր օսմանյան 34-րդ դիվիզիայի շտաբում՝ Մուշ քաղաքում: Հեղինակը եզրակացնում է. «Կուսակցական գլխավոր գաղափարախոսի և քաղաքացիական անձնավորության ներկայությունը բանակային կենտրոնատեղիում դժվարություն է հարուցում պատկերացնելու, որ Փարիզում իր կրթությունը ստացած այդ բժիշկն ու մտավորականը, եղել է ջարդի գլխավոր կազմակերպիչը»²⁶:

Սակայն, հեղինակի կարծիքով, վերջնական որոշումը կայացվել է 1915-ի փետրվարի կեսին: «Դրանից հետո տեղի ունեցած դեպքերից, որոնք մանրակրկիտ հաստատված էին փաստաթղթերով, մենք կարող ենք եզրակացնել,— գրում է հեղինակը,— թե ինչ միջոցառումներ էին դրանք. պարզապես Հայաստանում օսմանյան հայերի բնաջնջումը: Նման որոշումը բնականաբար բխում էր 1910 թվականից հետո իր զարգացումն ապրած թուրքական ուսիզմից: Թուրքական նացիոնալիզմը, և դրան գումարած պանթուրքիզմի ամբիցիաները՝ «Թուրքիան դեմքով դեպի Արևելք», նշանակում էր, որ Հայաստանը պետք է մաքրվի հայերից... պատերազմը նպաստավոր հնարավորություն էր ընձեռում երիտթուրքերին գործել անպատիժ կերպով»²⁷: Զուգահեռ անցկացնելով 1895 և 1915 թվականների ջարդերի միջև, հեղինակը գրում է. «Պատասխանը պիտի կայանա նրանում, որ 1915—1916 թվականների գաղափարական մոլեռանդությունը և ծայրահեղ դաժանությունը, որը չէր մեղմացվել կրոնական որևէ արգելքներով, ծառայում էին սպանությունները ընդարձակելու ագրեսիվ վճռականությանը: Արդյու Համիդը փորձեց իր կայսրությունը պահել իրեն ծանոթ պարզ եղանակով, որը նրա նախորդները հաճախ էին օգտագործում: Երիտթուրքերը, ընդհակառակը, ներծծված էին ուսալական գիտակցությամբ, որը XX դարի գիտակցություն էր՝ իր դաժանությամբ և այն բանով, որ բացառում էր բոլոր այլ նկատառումները»²⁸: Հենց դա, հեղինակի կարծիքով, «միանգամայն օգտագործելի է դարձնում գեներցիո բառը, թեև այդ տերմինը մինչև 1944 թվականը չէր հայտնագործվել»:

«Երիտթուրքերը,— շարունակում է հեղինակը,— կանխամտածված փորձ արեցին բնաջնջելու բոլոր հայերին Թուրքահայաստանում և Կենտրոնական Անատոլիայում... Հայերի գեներցիոն 1915 թվականին հիրավի XX դարի երևույթ է՝ ուսիզմի ու ուացիոնալիզմի իր խառնուրդով...»²⁹:

Թալեսթ փաշայի հեռագրերի կապակցությամբ հեղինակը «զարմանալի» է համարում այն տեսակետը, որ հայտնել են ամերիկյան պատմաբաններ Ստենֆորդ և Էզել Կուրալ Օռու ամուսինները, այն է. «Բանակին տրվել էին

հատուկ հրահանգներ հայերին պաշտպանել քոչվորների հարձակումներից և նրանց տալ բավարար բանակությամբ մթերք ճանապարհին և բնակության վայրերում իրենց կարիքները բավարարելու համար: Օսմանյան զինվորական ղեկավարները զգուշացվել էին, որ իրենք պարտավոր են որոշակիորեն հասկացնել տալ, որ ո՛չ քրդերը, ո՛չ էլ ուրիշ մահմեդականներ չեն կարող իրադրությունն օգտագործել վրեժխնդրության նպատակով՝ ի դիմաց երկարամյա հայկական տեղորիզմի: Հայերը պետք է պաշտպանվեն և հոգատարությամբ շրջապատվեն այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք կվերադառնան իրենց տները պատերազմից հետո»³⁰:

«Ի պաշտպանություն իրենց այս անմիտ պնդումների,— գրում է Ուոքլըրը,— հեղինակները վկայակոչում են թուրքական պաշտոնական աղբյուրները»: Իսկ թե ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում թուրքական վիճակագրությունը և պաշտոնական աղբյուրները, Ուոքլըրն այդ բանը պարզաբանում է Չարլզ Էլիոտի «Թուրքիան Եվրոպայում» վերնագրով գրքից բերված մի մեջբերումով. «Եթե որևէ մեկը որպես հիմք ընդունի օրենքները, վիճակագրությունը և բյուջեն այն տեսքով, ինչպես որ նրանք հրապարակվել են, ապա հեշտ է ապացուցել, որ Օսմանյան կայսրությունը իրեն հավասարը չունեցող ծաղկուն մի պետություն է: Կյանքն ու սեփականությունը պաշտպանված են, բոլորն օգտվում են կատարյալ ազատությունից ու հանդուրժողականությունից, հարկերն աննշան են, բալանը լայն է, առևտուրը՝ բարգավաճող: Եվ նրանք, ովքեր անձամբ լավ ծանոթ չեն Թուրքիային, կարող են նման գնահատականներին նայել կասկածանքով և համարել դրանք խիստ կերպով գունազարդված, սակայն նրանց դժվար է պատկերացնել, որ ողջ այս պաշտոնական գրականությունը բացարձակ ֆիկցիա է և գործնական նպատակներով այն արժանի չէ ո՛չ մի ուշադրության»³¹: Դառնալով հայերի ընդհանուր գոհերի թվին, հեղինակը տվյալներ է բերում «Գերմանիան ու Հայաստանը» փաստաթղթերի հայտնի ժողովածուից՝ մեկ միլիոն սպանված, որոնցից կեսը կանայք ու երեխաներ, ողջ մնացած 600 հազար հայերից 200 հազարը իսլամացված:

Այնուհետև ասվում է, որ Անդրկովկաս թուրքական ներխուժման շրջանում՝ 1918-ի մայիս-սեպտեմբերին զոհվել են 50—100 հազար հայեր, իսկ 250 հազար էլ 1919—1922 թթ. ընթացքում, երբ վերապրած հայերը վերադարձան իրենց օջախները³²:

Անգլիացի մյուս պատմաբանները 1915-ի դեպքերը քննում են հարևանցիորեն և առանց նոր արխիվային փաստաթղթեր ընդգրկելու: Այսպես, պրոֆեսոր Մ. Անդերսոնը, որը հայկական հարցը դիտում է նրա պատմական զարգացման մեջ՝ Արևելյան հարցի հետ սերտ առնչությամբ, այս դեպքում սահմանափակվում է սուկ հիշատակումով այն մասին, որ 1915—1916 թվականներին թուրքերի կողմից կազմակերպված նոր ջարդերի ու տեղահանությունների հետևանքով ոչնչացվել է Փոքր Ասիայի հայ ազգաբնակչության մեծ մասը³³:

Մի այլ հեղինակ՝ լորդ Քինոնը նույնպես ճիշտ է գնահատում երիտթուրքերի վարքագիծը, թեև նա բացահայտորեն նվազեցնում է զոհված հայերի թիվը: Հեղինակը նշում է, որ Գալիպոլիում անգլիական զորքերի կրած անհաջողությունը երիտթուրքական եռյակին հնարավորություն ընձեռեց, չվախենալով արտաքին միջամտությունից, հետևելու նախապես մշակված քաղաքականությանը՝ հայ ազգի վերջնական լիկվիդացիային: «Նրա մոտիկությունը ռուսներին կամ Կովկասյան ճակատին,— գրում է Քինոնը,— հարմար առիթ հանդիսացավ հալածանքների համար այնպիսի մասշտաբներով, որոնք մեծապես գերազանցում էին Աբդուլ Համիդի գազանությունները, և դա արվեց մեկ միլիոն հայերի տեղահանության միջոցով, որոնց կեսը զոհվեց»³⁴:

Պետք է առանձնահատուկ նշել Թուրքիայի մասնագետ, լրագրող և պատմաբան Էնդրյու Մանգոյի գործերը: Թուրքիային նվիրված իր գրքում նա լուրջապես է մատնում 1915 թվականի դեպքերը, իսկ 1982-ին տպագրված «Հասկանալ Թուրքիային» վերնագիրը կրող իր հոդվածում նա քննադատում է թուրք և արևմտյան հեղինակներին այն բանի համար, որ նրանք քննադատորեն չեն օգտագործում թուրք պաշտոնական վիճակագրությունը³⁵: Այդ կապակցությամբ

նա հատկապես անդրադառնում է վերը նշված Շոու ամուսինների գրքին, մատնանշելով, որ «օսմանյան և ավելի ուշ շրջանի թուրքական օրենքներին և հրամանագրերին պետք է մոտենալ անվստահությամբ, մի բան որ արված չէ Շոուի աշխատության մեջ»³⁶:

Սակայն իր մեկ այլ հոդվածում՝ «Հիշելով փոքրամասնություններին», Է. Մանգոն ամեն կերպ փաստաբանելով իսլամական հանդուրժողությունը, բացահայտորեն պաշտպանում է սուլթանական և երիտթուրքական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Անդրադառնալով 1915-ի դեպքերին, նա չափազանցված է համարում մեկնկես միլիոն՝ զոհված հայերի թիվը, որը բերվում է ամերիկյան հեղինակներ Գևորգ Բարդակչյանի և Հակոբ Բարսույանի կողմից³⁷: Նրա համար առավել ստույգ են ամերիկյան պրոֆեսոր Զ. Մաքարթիի տվյալները. 1912-ին Անատոլիայում բնակվել է 1.465000 հայ, իսկ տասը տարի հետո փրկվածների թիվը կազմել է 881 հազար: Այս թվերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ զոհերի թիվը «տարբեր պատճառներից» կազմել է ընդամենը 584 հազար³⁸: Հեղինակը փաստորեն պաշտպանության տակ է առնում երիտթուրքական ղեկավարությանը, մեջբերելով թուրք դիվանագետ Ք. Գյուրյունի այն խոսքերը, թե իբր «հայերի սպանությունները չէին կատարվում կառավարության հրամանով»³⁹: Նա արդարացնում է նաև հայկական ջարդերը այն հիման վրա, որ օսմանյան կառավարությունը, երկյուղ կրելով նրանց համընդհանուր ապստամբությունից, լուրջ հիմք է ունեցել հայերին տեղահանելու համար, կրկնելով, այդպիսով, թուրք պաշտոնական տեսակետը⁴⁰:

Վերջերս Էնդրյու Մանգոն հանդես եկավ «Փոքրամասնություններ և մեծամասնություններ» պատմագրական բնույթի հոդվածով, որտեղ նա անդրադառնում է 80-ական թվականներին արտասահմանի տարբեր երկրներում, հիմնականում Անգլիայում ու ԱՄՆ-ում, լույս տեսած հայազգի պատմաբանների գրքերին ու հոդվածներին: Չնայած առանձին ճիշտ դատողություններին, հոդվածը հիմնական

նում անաչառ չէ, գրված է թուրքաճապատ կողմնորոշումով: Այսպես, խոսելով ամերիկահայ պատմաբան և փիլիսոփա Վահագն Դադրյանի աշխատությունների մասին, Է. Մանգոն կասկածի տակ է առնում 1919-ի Կ. Պոլսում կազմակերպված երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, մասնավորապես մեղադրական ակտը, գրելով, որ պարտադիր չէ, որ այն ակնհայտորեն ճիշտ լինի, որ այդ դատավարությունը կազմակերպվել է մեղադրյալների քաղաքական հակառակորդների կողմից: Փաստորեն հեղինակն այստեղ պաշտպանության տակ է առնում հայկական ցեղասպանության հիմնական պատասխանատուներին՝ Թալեթ, Հնվեր, Նազրև, Բեհանդդին Ծաքիր և այլ հանցագործներին, վիճարկում նրանց նկատմամբ կայացված մահապնդումը, որից հետո հեղինակը «մեծահոգաբար» ընդունում է, որ «մեծ թվով հայեր սպանվել են»: Անդրադատալով, սակայն զոհվածների թվին, հեղինակը նորից վկայակոչում է վերը նշված Ջ. Մաքարթիին, որ 1912—1922 թթ. «բոլոր պատճառներից» մահացել են մոտ 600.000 հայեր՝ Անատոլիայի հայ ազգաբնակչության 40 տոկոսը: Ծիշտ է նաև, — գրում է նա, — որ այդ նույն ժամանակաշրջանում մահացել են 2,5 միլիոն անատոլիական մահմեդականներ, և որ հենց հայ հեղափոխականներն են ներարկել քաղաքական տեռորիզմը Անատոլիայում⁴¹:

Հայերի ցեղասպանության արդարացման փորձ է նաև հեղինակի այն պնդումը, թե իբր «հայկական ավերիչ շարժումը գոյություն ուներ տեղահանություններից առաջ»⁴²: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն այստեղ կրկնում է թուրքական պաշտոնական տեսակետը հայերի բռնի տեղահանության բուն դրոպապատճառների մասին:

Անգլիական հեղինակները քննում են նաև 1915 թվականի հայկական ողբերգության մեջ մեծ տերությունների պատասխանատվության հարցը: Պրոֆեսոր Լանգը, խոսելով այդ հանցագործությանը դաշնակից տերությունների մեղսակցության մասին, գտնում է, որ Գերմանիայի թողտվությունը այս հարցում վիճարկելի է: Հեղինակն ի նկատի ունի այն փաստը, որ գերմանական առանձին սպաներ և հյուպատոսական ներկայացուցիչներ բողոքել են և փորձել փրկել

դատապարտվածների գոնե մի մասին, սակայն նրանց ջանքերը գրոյի էին հավասարեցվել դեսպան Վանգենհայմի, գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի և Բեռլինի կառավարության կողմից⁴³: Միաժամանակ հեղինակը մատնանշում է, որ գերմանական մամուլում պարունակվող ջարդերի մասին ինֆորմացիան չեզոքացվում էր գրաքննության կողմից, թեև հումանիստ Լեպսիուսը և արևելագետ Մարկվարտը հրաժարվում էին լռելի⁴⁴: Ք. Ուոքլըրը անդրադառնալով գեոգրիկ համար պատասխանատվության հարցին, փաստորեն խուսափում է իր կառավարության մեղքի չափը որոշելուց: Այդ հարցը շոշափում է Ջոզեֆ Հելլերը «Բրիտանիան և հայկական հարցը 1912—1914 թթ.» հոդվածում, որտեղ նա փորձում է վերանայել Անգլիայի դիրքորոշումը հայկական հարցում: Հեղինակը փաստորեն արդարացնում է իր կառավարության քաղաքականությունը, գտնելով, որ այն հիմնըված էր «ոռնալստիտիկ» սկզբունքների վրա:

«Իր վարքագծով, — գրում է հեղինակը, — նա (Անգլիան — Ռ.Ս.) կիսում է պատասխանատվությունը 1915—1916 թթ. դեպքերի համար: Վերջնական ողբերգությունը, սակայն, չէր կարող ժամանակին նախատեսվել բրիտանական որևէ պետական գործչի կամ դիվանագետի կողմից»⁴⁵:

Անգլիական մի քանի հեղինակներ անդրադառնում են առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես հայկական ջարդերից հետո, հայ ժողովրդի համար Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակին: Քր. Ուոքլըրը, նկարագրելով Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակը, նշում է հետևյալը.

«Թուրքերը լավ հասկացան այն երկրներանքը, որի առջև կանգնած էր Անդրկովկասը, և գիտեին իրենց շանքը՝ վերջնականապես անջատել Անդրկովկասը Ռուսաստանից (արագացնելով նրա դիվանագիտական ճանաչումը) և երբ որ Անդրկովկասը կդառնա անկախ, հրաժարվել իրենց այն խոստումներից, որ նրանք տվել էին՝ վերջինիս անկախության մղելու նպատակով: Եվ այդ դեպքում անցնել սահմանը և շարժվել դեպի արևելք, դեպի Թուրքեստան, Բուխարա և դեմը: Պանթուրքական երազանքը կարող էր դառնալ

իրականություն»⁴⁶: Թուրք Աերխուժողների ճանապարհին, սակայն,— մատնանշում է հեղինակը,— կանգնեց հայ ժողովուրդը, որը նրանց հակահարված տվեց Սարդարապատում 1918 թ. մայիսի 22—26-ին: Հեղինակը ըստ արժանվույն է գնահատում հայկական բանակի այդ հաղթանակը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի համար.

«Հայերի համար ամենասուր այդ ճգնաժամի պահին նրանք, առաջին անգամ Երզնկայի տխուր էվակուացիայից հետո, խարխլեցին թուրքերին և կասեցրին նրանց առաջխաղացումը, հասան հաջողության և ետ շարտեցին նրանց: Բավական է, որ հայերը անհաջողություն կրեին, և Հայաստան բառը, միանգամայն հավանական է, կարող էր սուկ հին աշխարհագրական տերմին մնալ, ինչպես Կապադովկիան»⁴⁷:

Պրոֆեսոր Դ. Լանգը նույնպես ընդգծում է Սարդարապատի տակ հայ ժողովրդի տարած հաղթանակի նշանակությունը: Նա հիշատակում է նաև թուրքական երկրորդ, այս անգամ քենայական, ագրեսիայի մասին, որն ավարտվեց Հայաստանից Կարսի մարզի բռնագրավումով⁴⁸:

Այս հարցը շոշափում է նաև լորդ Կինրոսը Քենալ Աթաթյուրքին նվիրված իր մենագրության մեջ: Հեղինակի կողմից բերված փաստերը հաստատում են այն կարծիքը, որ քենայականները երիտթուրքերի մասն վճռականորեն հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, հատկապես հայերի, ազգային ինքնորոշման դեմ: Հեղինակը նշում է, որ Մ. Քենալը հարձակվում էր մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի վրա այն բանի համար, որ նա համաձայնվել էր հայկական ինքնավարության սկզբունքին⁴⁹: Լուսաբանելով, սակայն, 1920-ի քենայական արշավանքի հետ կապված դեպքերը, լորդ Կինրոսը անճշտություն է թույլ տալիս գրելով, թե իբր Քենալը որոշում կայացրեց հարված հասցնել Հայաստանին 1920-ի օգոստոսին Մոսկվայում կայացած խորհրդա-թուրքական բանակցություններից հետո: Մինչդեռ հայտնի է, որ տակավին 1920-ի ապրիլի 24-ին Մ. Քենալը հայտարարեց Թուրքիայի Ազգային ժողովում, որ Թուրքիայի նոր սահմանները իրենց մեջ

պիտի ընդգրկեն Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը⁵⁰: Եվ փաստորեն այդ ժամանակից սկսած թուրքական զորքերը, հենց Մուստաֆա Քեմալի կարգադրությամբ, սկսեցին նախապատրաստվել Հայաստանի Հանրապետության դեմ հարձակմանը՝ հայկական պետականությանը վերջ դնելու նպատակով, ինչի մասին բացահայտորեն գրում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու նախկին ռազմական գործիչները:

Անգլիական պատմաբաններից միայն Բ. Ուոքլըն է տեղ հատկացնում կիլիկիահայերի ազատագրական պայքարի լուսաբանմանը Կիլիկիայի ֆրանսիական գրավման շրջանում՝ 1919—1921 թթ.: Ընդ որում, համառոտակի շարադրելով հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը Հանքում, Մարաշում, Զեյթունում և այլ քաղաքներում, հեղինակը շրջանառության մեջ է դնում մի շարք նոր փաստաթղթեր: Նա անաչառ է ինչպես թուրքական, այնպես էլ ֆրանսիական քաղաքականության գնահատման հարցում: Հիմնավոր և համոզիչ է հեղինակի այն եզրակացությունը, որ 1915-ի գեներալից փրկված հայերը ոչ թե կամավոր, այլ ստիպված լքեցին իրենց հարազատ վայրերը և հեռացան Կիլիկիայից:

«Հայերը հասկացան ֆրանսիական քաղաքականության ուղղությունը,— գրում է հեղինակը,— և եկան այն եզրակացության, որ իրենց համար միակ երկրնորանքը երկրից հեռանալն է: Թուրքերը, դառնալով դրության տերը, մի բանի ոչինչ չարժեցող հավաստիացումներ տվեցին նրանց, ովքեր մտածում էին մնալու մասին, սակայն վերջնական արդյունքը բոլորի համար մնում էր նույնը. տազնապ, կեղեքում և գույքի բռնագրավում, և այդ բոլոր ամբասցված սառն ու անմարդկային բյուրոկրատիայով... Բացի ֆրանսիացիների դավաճանությունից,— շարունակում է հեղինակը,— կային նաև այլ գործոններ, որոնք ստիպեցին հայերին գնալ, հրանց մեջ առաջին հերթին թուրքական անգութ ուսուցիչ»⁵¹:

Ամփոփելով մեր խոսքը 1960—80-ական թվականներին Անգլիայում լույս տեսած հայկական թեմատիկայով աշխա-

տությունների մասին, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի նոր շրջանի հիմնական սկզբունքային հարցերը, մասնավորապես 1915-ի եղեռնի պատմությունը անգլիական պատմաբանների կողմից մեկնաբանվում են գիտական անաչառությամբ, պատմականության դիրքերից, և միայն առանձին հեղինակների գործերում է, որ առկա է աչառու, միտումնավոր մոտեցում, չհիմնավորված պնդումներ և եզրակացություններ:

1988

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՐՔԵՐ

Ժամանակակից արտասահմանյան պատմագրությունը, ի թիվս Խորհրդային Միության այլ ժողովուրդների պատմության, զգալի ուշադրություն է նվիրում նաև հայ ժողովրդի հատկապես նոր շրջանի պատմության հարցերին: Առավել բազմաբանակ են այն գործերը, որոնք լույս են տեսել 1970—1980-ական թվականներին Թուրքիայում, ԱՄՆ-ում և Ֆրանսիայում: Նախորդ հրատարակությունների համեմատ նորը դրանցում այն է, որ առաջին հերթին թուրք պատմաբանները, իրենց հակագիտական պնդումները, պատմական անվիճելի փաստերը շրջանցող տեսակետներն ու դրույթները ընթերցողին պարտադրելու փորձերում մեծ տեղ են հատկացնում «տեռորիզմի գործոնին»: Թուրքիայում և նրա սահմաններից դուրս հրատարակվող գործերում անցյալում օսմանահպատակ ազգերի ու ժողովուրդների մղած ազգային ազատագրական շարժումները, սուլթանական բիրտ լուծը թոթափելու ընդվզումները ներկայացվում են սուկ որպես տեռորիստական գործողությունների մի շղթա: Թուրք պաշտոնական պատմագրությունը նման եղանակով փորձում է շփոթության մեջ գցել, ապակողմնորոշել միջազգային հասարակական կարծիքը, որը լ.նչպես հայտնի է, դատապարտում է ժամանակակից տեռորիզմը՝ իր բոլոր դրսևորումներում:

Տեռորիզմի վտանգը հակակոմունիստական գաղափարախոսությանը ծառայեցնելուն էր ուղղված 1984-ին ԱՊԿ-արայում կայացած միջազգային սիմպոզիումը, որն ընթացավ ընդգծված հակախորհրդային ու հակառուսական

մթնոլորտում: «Միջազգային տեռորիզմը Ռուսաստանի կապակցությամբ» վերնագրով իր զեկուցման մեջ Տեխասի (ԱՄՆ) տեխնոլոգիական համալսարանի պրոֆեսոր ազգությամբ թուրք Մեթին Թամբոչը պնդում էր, թե իբր «անարխիստական ու տեռորիստական կազմակերպությունները իրենց զենքը վերցնում են բոլշևիկյան հեղափոխության զինանոցից», որ «ժամանակակից տեռորիզմի ակունքները առնչվում են հենց խորհրդային երկրի հետ»¹:

Եվ ահա, չբավարարվելով հակագիտական հրատարակություններով, հակախորհրդային շինձու գիտաժողովներով, Թուրքիայի պրոպագանդիստական ապարատը վերջերս ձեռնարկել էր պատմության կոպիտ նենգափոխման մի արտաոց «միջոցառման»՝ հեռուստատեսային 10-սերիանոց ֆիլմի ցուցադրմանը՝ «Արյունը պատի վրա» վերնագրի տակ: Ձևականորեն ֆիլմը նվիրված է Օսմանյան կայսրության նախկին մեծ վեզիր և ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշայի սպանության և դրա հեղինակի՝ ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյանի՝ 1921-ի հունիսին հեղինում կայացած դատավարության հանգամանքների²: Մինչդեռ դա փաստորեն մի նոր փորձ է վարկաբեկելու հայությանն ու հայ ժողովրդին, հայերին ներկայացնելու, որպես զազանաբարո արարածներ, անմեղ մարդկանց արյունը թափող տեռորիստներ:

Սա իրողությունը խեղաթյուրող գաղափարական պրոպագանդայի թերևս ամենավտանգավոր ձևն է, քանի որ հասցեագրված է մեծ մասամբ պատմական ճշմարտությանը անտեղյակ բազմամիլիոն մարդկանց, հատկապես երիտասարդությանը:

1921-ի իրադարձությունները ներկայացնելով միանգամայն աղավաղված ձևով, նկարում փորձ է արվում արհեստական, շինձու կապ ստեղծել 1921-ի և 1970—80-ական թթ. հայկական ահաբեկչական գործողությունների միջև:

1986-ի դեկտեմբերի 11-ին, վերջին, 10-րդ սերիան ցուցադրելուց առաջ, կլոր սեղանի շուրջ հանդես եկած ֆիլմի սցենարի հեղինակ դոկտոր Միմբեմալ Լքեն և ֆիլմի տնօրեն Բաքբալը ճգնում էին հեռուստադիտողներին համոզել, որ Թեհլերյանի կողմից իրականացված վրիժառությունը «մեր

օրերում հայ ահաբեկիչների կիրառած մարդասպանությունների շրջայի առաջին և գլխավոր օղակն էր», որ իբր «Բեռլինի դատավարության այդ անարդար վերաբերմունքն է, որ ոգեշնչում է ժամանակակից հայ տեղորոշումների՝ թուրք դիվանագետներին սպանելու գործում»: Զանալով արդարացնել նկարի պատմական հենքի բացակայությունը, իսկ ավելի ճիշտ պատմական փաստերի, դեպքերի ու դեմքերի կուպիտ աղավաղումը, գլխավայր մատուցումը, սցենարի հեղինակը հայտարարեց. «Ֆիլմը մենք դիտում ենք ներկայի տեսանկյունով: Մենք աշխատել ենք ներկայացնել ոչ թե այնպես, ինչպես եղել է, այլ այնպես, ինչպես որ օբյեկտիվորեն պետք է լիներ», այսինքն, ըստ նրա, Թեհլերյանը պետք է դատապարտվեր, իսկ Թալեաթը արդարացվեր, մինչդեռ Բեռլինի դատարանը արդարացրեց և ազատ արձակեց հենց Թեհլերյանին:

Հնարավորություն չունենալով մի հողվածի շրջանակներում անդրադառնալու նկարում թույլ տրված աղավաղումներին, նշենք միայն, որ ամբողջությամբ վերցված ֆիլմը հայ ժողովրդի նոր շրջանի և, մասնավորապես, 1915-ի եղեռնի պատմության անսքող նենգափոխումն է, որն իրականացվել է տարբեր եղանակներով.

1. Լուրջան մատնելով, ամբողջովին շրջանցելով, անգամ մի քանի խոսքով չհիշատակելով գոյություն ունեցող ահեղի քանակությամբ փաստաթղթերը, օտար ականատեսների վկայությունները, այդ թվում և թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերը:

2. Հիշատակելու դեպքում պարզապես հայտարարելով, որ դրանք կեղծ են, օրինակ, թուրք պաշտոնյա Նայիմ բեյի հուշերը, որտեղ հրատարակված են Թալեաթ փաշայի գաղտնի հեռագրերը արևմտահայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ:

3. Այն դեպքում, երբ անհնար է ծխտել կատարվածը, քարդել այն ուրիշների վրա՝ իրենց իսկ գոհերի վրա, ռուսների վրա, գերմանացիների վրա և այլն:

Այսպես, անկարող լինելով շրջանցել հայերի զանգվածային բռնագաղթի փաստը, որի մեջ մեղադրվում էր Թալեաթը, վկայակոչվում է գերմանական գեներալ Լիման ֆոն

Սանդերսը, որն իսկապես վկայություն է տվել Բեռլինում կայացած դատավարության ժամանակ: Եվ ահա, դույզն իսկ չխորշելով այն փաստից, որ Լիման ֆոն Սանդերսի վկայությունը, ի թիվս մյուսների, ամբողջությամբ հրատարակվել և վերահրատարակվել է գերմաներեն 1921-ին և 1980-ին, իսկ ֆրանսերեն՝ 1981-ին³, հեռուստանկարի հեղինակները հորինել են շինծու տեսարան՝ Լիման ֆոն Սանդերսը հանդես է գալիս դատարանում «իր մեղքի» խոստովանությամբ, հայտարարելով, որ իբր «Թալեաթը կողմնակից չէր տեղահանության: Թեև նա Էնվեր փաշայից անընդհատ հեռագրեր էր ստանում հայերին տեղահանելու վերաբերյալ, սակայն Թալեաթը, ի նկատի ունենալով տեղահանության անմարդկային կողմը, հրաժարվում էր մամն քայից և ինքը ֆոն Սանդերսն է, որ մեծ դժվարությամբ կարողանում է համոզել նրան, որ հայերին չտեղահանելով Թալեաթը ինքն է կնքում Օսմանյան կայսրության մահկանացուն»: «Հետագա սերունդները, իբր ասել է Սանդերսը, — Ձեզ կանհիծեն դրա համար: Որպես գործիչ, դուք իրավունք չունեք անտեսելու կայսրության շահերը՝ ելնելով մարդասիրական զգացումներից»: Այստեղ է ասված՝ ստի՛ր, բայց չափն իմացիր:

Եվ այսպես, ստացվում է, որ իբր Թալեաթը և երիտթուրքական մյուս ղեկավարները մեղավոր չեն հայկական ջարդերում: Իսկ ո՞վ է մեղավոր: Մեղավոր են, ըստ թուրքական վարկածի, գերմանացիները, որ Թալեաթին հուշել են հայերին տեղահանելու գաղափարը, և մեղավոր են իրենք հայերը, որոնք «լրտեսել են իրենց օրինական պետության դեմ՝ հօգուտ ռուսների և այն պահին, երբ վերջիններս մահացու կերպով սպառնում էին այդ պետությանը»: Զարգացնելով 70 տարվա վաղեմություն ունեցող թուրքական պաշտոնական տեսակետը, հեռուստանկարը ստեղծողներն ամենևին մտահոգված չեն այն իրողությամբ, որ այդ շինծու վարկածը վաղուց ի վեր մերկացվել է ու մերժվել 1915-ի եղեռնի անթիվ-անհամար ականատեսների, դեպքերի անաչառ հետազոտողների կողմից: Նրանց ձեռնադրում չէ նույնիսկ հիշատակել թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերը, օրինակ, 1919-ի մարտ-հուլիսին Կ.

Պոլսում կայացած երիտթուրքերի հայտնի դատավարությունը, որի ամբողջական տղագրությունը ժամանակին հրատարակվել է «Թաքվիսի վաքայի» պաշտոնաթերթում, որպես հավելված և, բարեբախտաբար, պահպանվել Թուրքիայի շահմաններից դուրս: Հիշյալ փաստաթղթերի մի մասը՝ մեղադրական ակտը և դատավճիռը թարգմանվել է արաբատառ թուրքերենից ֆրանսերեն և հրատարակվել Փարիզում 1981-ին «Հայկական ցեղասպանության արդարադատը» խորագիրը կրող գրքում՝ Բեռլինի դատավարության նյութերի հետ մեկտեղ:

Բավարարվենք մեջքերելով մեկական հատված Կ. Պոլսի թուրքական արտակարգ ոստիկանական առյուծի 1919-ի ապրիլի 12-ի մեղադրական եզրակացությունից և 1919-ի հուլիսի 5-ին արձակված դատավճիռից:

Մեղադրական եզրակացությունից.

«Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և, հատկապես, յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով» (ընդգծումն իմն է—Ռ.Ս.):

Դատավճիռից.

«Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ օսմանյան տիրապետության օրենքները ստեղծվել են «երեքի գորություն» (խոսքը Թալեաթի, Հնվերի ու Ջեմալի մասին է—Ռ. Ս.), և այդ օրինազանցությունը կատարվել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերոհիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իրավական դեմքն արտահայտող պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի ան-

դամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշան, նախկին ոստիկանական մինիստր, այժմ զինվորական շարքերից վտարված Հնվեր Էֆենդին, նախկին ծովային մինիստր, նույնպես զինվորական շարքերից վտարված Ջեմալ Էֆենդին և նախկին հանրակրթական մինիստր դոկտոր Նազըմ Էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ են կատարվել այդ հանցագործությունները:

Ելնելով այս դատավճիռից, Կ. Պոլսի ոստիկանական արտակարգ առյուծի գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշայի նախագահությամբ օսմանյան քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետի համաձայն մահվան դատապարտեց փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթին, Հնվերին, Ջեմալին և դոկտոր Նազըմին⁴:

Հարկ է հիշատակել նաև երիտթուրքերի երրորդ, այս անգամ միջազգային դատավարությունը, որն ընթացավ 1984-ի ապրիլի 13—16-ը Փարիզում Սորբոնի համալսարանի դահլիճում Ժողովուրդների մշտական դատարանի (Tribunal permanent des peuples) նիստերում: Հիշյալ առյուծը հիմնվել է 1979-ին իտալացի նախկին ծերակուտական, իրավաբան Լեյիո Բասսոյի կողմից: Նրա կազմում ընդգրկված են միջազգային այնպիսի հեղինակություններ, ինչպես խաղաղության լեհիմյան և նոբելյան մրցանակների դափնեկիր իռլանդացի իրավաբան Ծյոն Մաքքրայտը, ամերիկյան հայտնի կենսաբան նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ջորջ Վալդը և ուրիշներ: Առյուծը, որը նախագահում էր թելգիացի պրոֆեսոր Ֆրանսուա Ռիգոն, երեք օրվա դատաքննությունից հետո, լսելով տարբեր երկրներից ժամանած ցեղասպանության հարցերով զբաղվող գիտնականների, ինչպես նաև 1915-ի եղեռնը վերապրած չորս ականատեսների, կայացրեց որոշում, որտեղ ասված էր, որ հայ բնակչության ոչնչացումը՝ տեղահանության ու շարդերի միջոցով ներկայացնում է ցեղասպանության անժամանցելի հանցագործություն՝ գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու մասին 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին ընդունված ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի լույսի ներքո, որ այդ հանցագործությունը վաղե-

մության իրավունք չի ճանաչում, և որ երիտթուրքական կառավարությունը մեղավոր է 1915—1917 թթ. գործարկված ցեղասպանության համար...⁵

Նշենք նաև, որ հիշյալ դատավարությունը, ինչպես և նախորդները, լայն արձագանք գտավ ֆրանսիական մամուլում և հասարակական քաղաքական տարբեր շրջաններում:

Կարելի՞ է արդյոք հավատալ, որ թուրքական հեռուստանկարի հեղինակները պարզապես տեղյակ չեն վերը բերված և հարյուրավոր այլ անհերքելի փաստերին:

Դա բացառվում է: Ծշմարտությունն այն է, որ ինչպես ընդգծում է «Նեմեզիսի օպերացիան» գրքի հեղինակ Ժակ Դերոմին, «Թուրքիայում ցեղասպանության ժխտումը դարձել է պետական իրողություն»⁶: Ֆրանսիական մի այլ հեղինակ՝ Մարկյուս Ֆիշը, որը գերմաներենից ֆրանսերենի է թարգմանել 1921-ի Բեռլինի դատավարության տղազրությունը, ավելացնում է. «Ազատ արձակելով Թեհլերյանին, չնայած կանխամտածված սպանության ակնհայտությանը, Բեռլինի երդվյալները դատապարտեցին Թալեաթին, Հայաստանի դահճին, ինչպես նաև ցեղասպանության այն քաղաքականությունը, որը կիրառվում էր թուրքական կառավարության ղեկավարությամբ:

Այս հիմունքով Բեռլինի դատավարությունը, դուրս գալով լրատվական նեղ շրջանակներից, ընդունում է միջազգային չափանիշ...»⁷:

Ավելին, հեղինակը բացահայտում է այն կապը, որ գոյություն ունի անցյալի ու ներկայի ցեղասպան ակտերի միջև. «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը, — եզրակացնում է նա, — կանխագուշակեց Նյուրնբերգի մեծ դատավարությունը: Նրա դատավճիռը պատմության իսկ դատավճիռն էր»⁸:

1987

**ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ ԹՈՒՐԷ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ**

Հետպատերազմյան տարիներին և, հատկապես, 1960—1980-ական թվականներին լույս տեսած թուրքական պատմագիտական գրականության մեջ զգալի տեղ է հատ-

կացված Հայաստանի, հայ ժողովրդի և, մասնավորապես, Հայկական հարցի ու եղեռնի պատմությանը: Առաջին ծավալուն գիրքը, վերնագրված «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»¹, լույս տեսավ 1950-ին, սակայն սխառտմտիկ ու նպատակասլաց կերպով թուրք պատմաբանները Հայաստանի և հայ ժողովրդի XIX—XX դարերի պատմության հարցերին նվիրված գործեր սկսեցին հրատարակել 1960-ական թվականներից:

Հայ ժողովրդի պատմության նկատմամբ ժամանակակից թուրք պատմագրության կողմից ցուցաբերվող առանձնահատուկ հետաքրքրությունը մեր կարծիքով բացատրվում է այն բանով, որ 1965-ի ապրիլին աշխարհի 23 երկրներում հայերի ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու կապակցությամբ համաաշխարհային հասարակայնությունը, նոր սերունդները տեղեկացան արդեն իսկ մոռացված դեպքերին և փորձեցին հասկանալ, թե ի՞նչ է այնուամենայնիվ տեղի ունեցել հայ ժողովրդի հետ Թուրքիայում 1915-ին: Այդ ձգտումը բնականաբար մղում էր մարդկանց ծանոթանալու բազմաթիվ այն նյութերին, որոնք տպագրվում էին այդ օրերին ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Ծվեյցարիայի, Արևմտյան Գերմանիայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Իրանի և այլ երկրների պարբերական մամուլում, ինչպես նաև հրատարակվում առանձին բրոշյուրներով և գրքերով: Կարճ ժամանակում վերահրատարակվեցին հայկական ջարդերի, 1915-ի զանգվածային ցեղասպանության, էթնիկական ու ազգային հողի վրա հայերին ոչնչացնելու թուրքական ավանդական քաղաքականությունը մերկացնող առավել հավաստի փաստագրական աղբյուրները, ակնատեսների ու դեպքերի ժամանակակիցների հուշերը: Տեղի ունեցավ Հայաստանի, նրա հերոսական և նույնքան ողբերգական անցյալի, հայ ժողովրդի դարավոր ինքնատիպ մշակույթի երկրորդ հայտնագործումը: Օտարերկրյա ընթերցողները սկսեցին հասկանալ, որ աշխարհացրիվ հայերը սոսկ այն ժողովրդի մնացորդներն են, որոնց բռնի կերպով արտաքսել են իրենց պատմական հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից: Պատմական ճշմարտությունը դառնում էր լայն հա-

սարակայնության սեփականություն, որը սկսեց առաջ քաշել Թուրքիայի նախկին կառավարողների կողմից կիրառված հայերի զանգվածային ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման հարցը:

Նման իրադրության մեջ թուրք կառավարող շրջանները միջոցներ ձեռնարկեցին իրենց երկրի միջազգային հեղինակությունը փրկելու համար: Կարճ ժամանակում հրապարակ եկան տարբեր մակարդակի պատմագիտական աշխատություններ, նվիրված Հայկական հարցին ու նրա ժամանակակից միտումներին: Սակայն պատմական ճշմարտության վերհանման մեթոդը մնաց նույնը՝ թուրք պատմաբանները գնացին իրեն արդեն վարկաբեկած ճանապարհով՝ ամեն ինչ ներկայացնել գլխիվայր, ապացուցել, որ Հայաստանը, որպես ինքնուրույն պետություն, երբե՛ք գոյություն չի ունեցել, իսկ իրենք հայերը եկվոր ժողովուրդ են, զուրկ իրենց սեփական մշակույթից, և որ իբր նրանք միշտ էլ փոքրամասնություն են կազմել իրենց բնակված վայրերում, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է հայերի ոչնչացման փաստին, ապա դա, ըստ թուրք հեղինակների, լոկ հակաթուրքական պրոպագանդի արդյունք է: Պարզապես հայերը որոշ կորուստներ կրեցին իրենց, «ժամանակավոր բնակության» վայրերը տեղափոխվելու ընթացքում: Իսկ այդ քայլին էլ, նրանց պնդմամբ, թուրքական իշխանությունները ստիպված էին դիմել ի նկատի ունենալով հայերի ոչ լոյալ վարքագիծը այն պահին, երբ Թուրքիան մահու-կենաց կոիվ էր մղում իր դարավոր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ:

Ահա այս կոնցեպցիոն բնույթ ունեցող պաշտոնական վարկածը շրջանառության մեջ դրվեց նշված ժամանակաշրջանում լույս տեսած բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հրատարակություններում:

Նշենք նաև, որ հայերի տեղահանության հարկադրված բնույթի, հայերի «համընդհանուր ապստամբության», «հայրենիքի դավաճանության» և այլ գրպարտություններ պարունակող պաշտոնական վարկածները հիմնականում կրկնվում են մինչև 1970-ական թվականների վերջը լույս տեսած աշխատություններում: 1980-ական թվականների

սկզբից, ինչպես նշում են գեներալի պատմության ֆրանսիական հետազոտողներ Իվ Տերնոնը և պրոֆ. Պիեռ Վիդալ-Նակեն, թուրք պատմագրությունը, լինելով պետական պատմագրություն, իրենից ներկայացնում է «Ժխտման պատմագրություն»²:

«Հայկական ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել, որովհետև, եթե այն տեղի ունեցած լիներ, ապա թուրքական պատմությունը հարկ կլիներ վերաշարադրել»³,— բացատրում է իր միտքը Իվ Տերնոնը:

Ժխտելով, սակայն, գեներալի բուն իսկ փաստը, թուրք պատմաբանների մի մասը միաժամանակ ընդունում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում որոշ քանակությամբ հայեր «մահացել են»: Սակայն այդ հայերին, նրանց կարծիքով, ո՛չ մի դեպքում չի կարելի համարել գեներալի քաղաքականության զոհ, քանի որ երիտթուրքական կառավարությունը երբեք չի նպատակադրվել ոչնչացնել հայերին, չի՛ եղել բնաջնջման նախապես մշակված ծրագիր և կառավարող շրջանակները մեղավոր չեն այն բանում, որ տեղական իշխանությունների, առանձին անբարեխիղճ ու անպատասխանատու ներկայացուցիչներ չեն կատարել հայերի «անվտանգ տեղափոխման» վերաբերյալ հրամանը:

Իտալական պրոֆեսոր Ֆելիքս Էրմակորան, անդրադառնալով թուրք պատմաբանների կողմից առաջ քաշվող փաստարկներին, գտնում է, որ դրանք ի վիճակի չեն հերքելու փաստերը: Նա նշում է, որ «հայերը տեղահանվեցին իրենց հայրենիքից կառավարության հրամանով, և նրանք ստիպված էին մարդկային կյանքի գնով ծանր տուրք տալ զանգվածային տեղահանությանը: Ընդ որում, վերջին շրջանի հրապարակումներում թուրք հեղինակները չեն ժխտում այդ փաստը: Սակայն նրանք փորձում են զարգացնել մի տեսություն՝ այդ բանը արդարացնելու համար: Նրանք փնտրում են մեղավորներին, առաջին պլանի վրա են առաջ քաշում երկրի դրությունը պատերազմի պայմաններում, քանի որ Թուրքիան այդ ժամանակ ներքաշված էր պատերազմի մեջ եվրոպական հզորագույն տերությունների

հետ մեկտեղ: «Կարելի է համաձայնվել, որ այս փաստարկ-
ներից որևէ մեկը համապատասխանում է իրականությանը,—
գրում է հեղինակը,— սակայն նրանցից և ո՛չ մեկը ո՛չ մի
չափով չի շոշափում իրերի այն սկզբունքը, որն առնչվում է
ժողովուրդների իրավունքի հետ»⁴:

***

1967-ին լույս տեսավ նախկին սենատոր Սադի
Քոչաշի «Հայերը պատմության ընթացքում և թուրք-հայկա-
կան փոխհարաբերությունները» խորագիրը կրող գիրքը⁵:
Դրան հետևեցին թուրքերեն, ինչպես նաև անգլերեն ու
ֆրանսերեն տպագրված մի շարք գրքեր, որոնց վերնագրե-
րը ինքնին խոսում են իրենց մասին. Ինայթուլլա Ջեմալ
Օզքալա՝ «Հայ ժողովուրդը և թուրքերին ստրկացնելու փոր-
ձեր»⁶, Ալթան Դելիրման՝ «Հայկական կոմիտեները թուր-
քերի դեմ»⁷, Էնվեր Ջիյա Կարալ՝ «Հայկական հարց»⁸, Այ-
հան Յալչըն՝ «Թուրք-հայկական պրոբլեմի էությունը փաս-
տաթղթերի լույսի տակ»⁹, Ահմեդ Վեֆա՝ «Ծշմարտություն
հայերի մասին»¹⁰, Վեյսել Էրոզլու՝ «Հայկական բռնությու-
նը»¹¹, Նեշիդե Քերեմ Դեմիր՝ «Հայկական հարցը Թուրքիա-
յում»¹², Մեհմեդ Հոշաօղլու՝ «Հայկական բռնությունը փաս-
տաթղթերի հիման վրա և հայերը»¹³, Սալյահի Ռամզոհան
Սոնիել՝ «Հայերի տեղահանությունը և փաստաթղթեր»,
նույնի՝ «Օսմանյան հայերը մեծ տերությունների դիվանագի-
տության զոհ»¹⁴, Իսմեթ Փարմաքըզօղլու՝ «Հայկական կո-
միտեների ապստամբական շարժումները և նրանց կողմից
փայտալվող նպատակները»¹⁵, «Հայկական հարցը ինը հար-
ցերում և պատասխաններում» (Թուրքիայի արտաքին գոր-
ծերի մինիստրության հրատարակություն)¹⁶, Ջեմալ Անադոլ՝
«Հայկական թղթապանակը պատմության լույսի ներքո»¹⁷,
Բիլլալ Շիմշիր՝ «Բրիտանական փաստաթղթերը օսմանյան
հայերի մասին», նույնի՝ «Հայկական հարցի գեներալը»,
նույնի՝ «Մալթա աքսորվածները և հայկական հարցը»¹⁸,
Քյամուրան Գյուրյուն՝ «Հայկական թղթապանակ»¹⁹, Շինա-
սի Օրել, Սյուրեյա Յուշա՝ «Թալեթ փաշային հայերի կող-
մից վերագրվող հեռագրերի իսկությունը»²⁰, Թյուրքբալա

Աթայով՝ «Հիտլերը և հայկական հարցը», նույնի՝ «Թուրքիկ
հայացք հայկական հարցի վրա», նույնի՝ «Հիվանդություն-
ների հետևանքով կորուստները հայկական հարցի առնչ-
ությամբ»²¹, Հալիհ Քեմալ Թյուրքօզլու՝ «Հայկական գա-
զանությունները օսմանյան և ռուսական փաստաթղթերի
համաձայն»²² և այլն:

Թվարկված և մի շարք այլ գործերում թուրք հեղինակ-
ները աղավաղված և ծայրահեղ միտումնավոր ձևով են
ներկայացնում Հայաստանի նոր շրջանի և, մասնավորա-
պես, հայկական շարժերի ու 1915-ի ցեղասպանության
պատմությունը:

Ի տարբերություն նախկին հրատարակությունների, նորն
այստեղ այն է, որ ձգտելով արդարացնել Հայաստանի օս-
մանյան նվաճումը, նախկին կառավարողների անօրինու-
թյուններն ու հանցագործությունները, ժամանակակից թուրք
հեղինակները առաջ են քաշում մինչև վերջը անհիմն և
նույնիսկ անհեթեթ մեղադրանքներ արևմտահայ ողջ ազգա-
բնակչության նկատմամբ: Հպատակ ժողովուրդների ազա-
տագրական բոլոր շարժումներն ինչպես անցյալում, այն-
պես էլ մեր ժամանակներում նրանց աշխատություններում
ներկայացվում են որպես «սեպարատիստական», «հակա-
օրինական», «հանցագործ» և նույնիսկ «տեռորիստական»:

Ծարադրելով թուրքական նվաճումների պատմությունը
ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Ասիայում, թուրք պատմա-
բան Յըլմազ Օզթյունյան, օրինակ, պնդում է, որ «... թուրքե-
րը իրենց գրաված հողերը բերում էին խաղաղություն և
հանգստություն, բացարձակ կարգ ու կանոն: Բնակչությու-
նը ձեռք էր բերում հանգստության հետ կապված բոլոր
բարիքները, որ նա մոռացել էր դարերի ընթացքում»²³:
«Քանի որ թուրքերը իրենց հետ բերում էին բացարձակ
հստակ կազմակերպություն,— եզրակացնում է հեղինակը,—
քրիստոնյաները, որոնց զգվեցրել էր հանգստությունից
զուրկ նախկին կառավարումը, հաճախ դիմավորում էին
մահմեդական նվաճողներին, որպես իրենց ազատարարնե-
րի»²⁴ (ընդօժման իմն է— Ռ. Ս.):

Մեկ այլ պատմաբան՝ Ալի Քեմալ Մերամը իր «Թուրք-
նուս փոխհարաբերությունների պատմության» մեջ պնդում

է, որ թեև Օսմանյան կայսրության հպատակները բաժանվում էին մահմեդականների ու քրիստոնյաների, «պետական օրենքները թույլ չէին տալիս, որ քրիստոնյա ժողովուրդներն ապրեն ազատությունից, խղճից, ունեցվածքից ու պատվից զուրկ»²⁵:

«Թուրքական պետության մեջ,— ավարտում է իր միտքը հեղինակը,— միշտ էլ հարգվել են մարդկային իրավունքներն ու ազատությունը»: Նման, մեղմ ասած, փաստարկներից հետո պարզ է դառնում, թե ինչո՞ւ հեղինակին անհասկանալի են քրիստոնյա ժողովուրդների ձգտումները անկախության՝ ազատագրական պայքարի ճանապարհով²⁶:

«Թուրքիայի պատմությունը XX դարում» գրքի հեղինակ Ֆահրի Բելենը գրում է. «... Մենք չենք կարող քննադատել օսմանյան պետությունը, քանի որ նա ազգայնական քաղաքականություն չէր վարում: Հատկապես հավանության արժանի է քրիստոնյաների նկատմամբ նրա կողմից դրսևվորած հանդուրժողականությունը»²⁷:

«Թուրքական մացիոնայիզմը երբեք շովինիզմի բնույթ չի ընդունել»,— եզրակացնում է հեղինակը²⁸:

Հպատակ ժողովուրդների դեմ թուրք կառավարող շերտաների կողմից կիրառված ամեն կարգի բռնությունների արդարացումը բնորոշ է ժամանակակից թուրք հեղինակների մեծամասնության համար:

Թուրք հեղինակների մի այլ խումբ ճգնում է ապացուցել, առանց հիմնավոր փաստերի, որ հայերը իբր «լավ էին ապրում» և «նույնիսկ ինքնավարությունից էին օգտվում», որ նրանց ապահովված էին կյանքի լավ պայմաններ, որ շատերը կառավարության մեջ բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում: «Հայ ժողովուրդը երջանիկ էր ապրում Թուրքիայում»²⁹,— այսպես է սկսում, օրինակ, իր գիրքը Ջեմալ Օզքայան: Մյուսները հայտարարում են, թե իբր օսմանյան հասարակությունը առավել քաղաքակրթված, ամենատաջավոր և հումանիտական հասարակությունն էր, այդ իսկ պատճառով Արևմտյան Եվրոպայի, Աերառյալ Գերմանիայի, ճորտացված գյուղացիական զանգվածները սպասում էին օսմաններին, որպես իրենց ազատարարների:

Վերը բերված թուրք պատմաբանների պնդումները թուրքերի հանդուրժողականության մասին, քրիստոնյա և, մասնավորապես, հայ ազգաբնակչության բարվոք վիճակի վերաբերյալ միանգամայն ամհիմն են և նպատակ ունեն կայսրության քրիստոնյա հպատակներին ներկայացնել, որպես մահմեդականների և, առաջին հերթին, թուրքերի նկատմամբ գերիշխող դիրք գրաված ժողովուրդների: Ընդ որում, արհեստականորեն ընդգծելով քաղաքային բնակչության, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում հաստատված հայ մեծահարուստների՝ դրամատերերի, վաշխառու-ամիրաների դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, թուրք պատմաբանները գիտակցորեն անտեսում են հիմնական զանգվածի՝ հայ աշխատավորության իրական վիճակը, թաքցնում այն ճշմարտությունը, որ արևմտահայությունը իր հիմնական զանգվածով մի քանի դար հեծում էր սուլթանական բիրտ լծի տակ իր սեփական հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

«Ղուրանը և նրա վրա հիմնված մահմեդական օրենսդրությունը,— գրում էր Կ. Մարքսը,— տարբեր ժողովուրդների աշխարհագրությունն ու ազգագրությունը հանգեցնում են պարզ ու հարմար մի բանաձևի՝ նրանց բաժանումը երկու երկրի և երկու ազգության. ուղղահավատների և անհավատների: Անհավատը դա «հարբի» է, թշնամի: Իսլամը անհավատներին օրենքից դուրս է համարում և ստեղծում է անընդմեջ թշնամանքի վիճակ մահմեդականների և անհավատների միջև»³⁰:

Ինչ վերաբերում է կայսրության քրիստոնյա ազգաբնակչության կյանքի «լավ պայմաններին», նրանց «արտոնյալ վիճակին», այդ առթիվ տեղին է հիշել Ֆ. Էնգելսի հայտնի ասույթը, որ «թուրքական, ինչպես և ամեն մի այլ արևելյան տիրապետություն անհամատեղելի է կապիտալիստական հասարակության հետ. ձեռք բերված հավելյալ արժեքը ոչնչով չի երաշխավորված սատրապների ու փաշաների գիշատիչ ձեռքերից. բացակայում է բուրժուական ձեռներեցության առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականության անվտանգությունը»³¹:

Մի շարք թուրք պատմաբաններ, համեմատելով մահմե-

դականների ու քրիստոնյաների տնտեսական, քաղաքական, և իրավական դրությունը, փորձում են ապացուցել, որ վերջիններս, այսինքն՝ քրիստոնյաները, առաջինների համեմատությամբ գտնվում էին ավելի լավ պայմաններում այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեծ տերությունները, միջամտելով Թուրքիայի գործերին, չփչացրեցին տարբեր ժողովուրդների փոխհարաբերությունները:

Այս միտքը առավել հստակ կերպով արծարծվում է պրոֆեսոր Բիլլյալ Օիմշիրի կողմից, որը մասնագիտանում է անգլիական արխիվային փաստաթղթեր հրատարակելով՝ նշված վարկածը «հիմնավորելու» նպատակով: Իր հետազոտական աշխատանքների արդյունքը հեղինակն ամփոփել է անգլերենով լույս տեսած գրքույկում՝ «Հայկական հարցի գեներալը» վերնագրով³²:

«Սուլթանի ոչ մահմեդական հպատակները,— գրում է հեղինակը,— որպես կանոն ապրում էին ավելի լավ, քան սովորական թուրքերը»³³: «Կարճ ասած,— եզրակացնում է նա,— թուրք-մահմեդական ազգաբնակչությունը, որը ներկայացնում էր ջախջախիչ մեծամասնություն Փոքր Ասիայի բոլոր մասերում և, հետևաբար, երկրի իրական ուժը, արհամարհվում էր, շահագործվում և նույնիսկ խտրականության մեջ գտնվում քրիստոնյա փոքրամասնության օգտին»³⁴:

Վերը հիշատակված Սադի Քոչաշը նույնպես փորձում է այն միտքն անցկացնել, որ հայերն Օսմանյան կայսրությունում ոչ միայն բարվոք վիճակում էին, այլև նրանց կյանքի պայմանները առավել բարենպաստ էին քան իրենց՝ թուրքերինը: Ընդ որում նա փորձում է վկայակոչել եվրոպական այնպիսի «հեղինակությունների», ինչպես 1890-ական թվականներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Գաբրիել Անտոն³⁵, որն իր թուրքասիրության համար արժանացել էր Անտոտ փաշա մականվանը:

Այս ոչ լուրջ, անհիմն վարկածը լայնորեն օգտագործում է Ի. Զ. Օզքայան «Հայ ժողովուրդը և թուրքերին ստրկացնելու փորձեր» խորագրով իր գրքում: Հեղինակը պնդում է, որ «հայ ժողովուրդը Թուրքիայում ապրում էր երջանիկ»³⁶ և որ իբր «ո՛չ մի պարտված ժողովուրդ, ո՛չ մի հպատակեց-

ված ազգ, էթնիկական կամ կրոնական փոքրամասնություն չի ունեցել նման արտոնություններ աշխարհի և ո՛չ մի երկրում»: Նույն կեղծիքը հնչում է մի շարք թուրք այլ հեղինակների շուրթերին:

«Մենք,— կատեգորիկ կերպով հայտարարում է Իսմեթ Ալփապանը,— ինչպես օսմանյան, այնպես էլ Թուրքիայի հանրապետական շրջանում հայերի նկատմամբ եղել ենք լայնախոհ, արդարամիտ և քաղաքավարի, ինչպիսին չի եղել և ո՛չ մի պետություն իր իշխանության տակ ապրող փոքրամասնությունների նկատմամբ»³⁷ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.):

Ուրեմն, ի՞նչ է տեղի ունեցել: Ինչո՞ւ հայերը սկսեցին պայքարել թուրքական լուծը թոթափելու համար, եթե նրանք բարեկեցիկ պայմաններում էին գտնվում և ապրում էին ազատ ու անհոգ կյանքով, նույնիսկ ավելի լավ, քան իրենք՝ թուրքերը: Այս հարցի ուղղակի, հիմնավորված պատասխանը զուր է փնտրել թուրք հեղինակների աշխատություններում: Առավել բնորոշ է այն «բացատրությունը», որը բերվում է վերը նշված Օզքայայի գրքում. «Այն ժամանակ, երբ օսմանյան կառավարությունը հոգ էր տանում հայ ժողովրդի ծաղկման ու բարեկեցության մասին զանազան վարչական միջոցներ ձեռնարկելով..., հայ ժողովուրդը կազմակերպվում էր և պատրաստվում կատաղի պայքարի այդ պետության գոյության իսկ դեմ»³⁸ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.):

«Հիրավի,— շարունակում է հեղինակը,— հայերի դրությունը մինչև 1878 թվականը վատ չէր և չկար այնպիսի մի բան, որը կարող էր արդարացնել նրանց ելույթները»³⁹: Մեղավորը, ըստ հեղինակի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, ապագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանն էր (Խրիմյան Հայրիկ), որը, ըստ նրա, աչքի էր ընկնում իր ատելությամբ հանդեպ թուրքական իշխանությունները⁴⁰:

Նման պնդումների անհեթեթությունն ակներև է և հերքման կարիք չունի: Նշենք միայն, որ նույնիսկ հայտնի պատմաբան Էնվեր Ջիյա Կարալը, որը հայ ժողովրդի նոր շերտի պատմության մի շարք հարցեր լուսաբանում է աշա-

ուս դիրքերից, խոստովանել է հայերի և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների դժգոհության բուն պատճառները. «Կայսրության ներքին իրադրությունը,— գրում է նա,— Արդու Ազգի կառավարման շրջանում խաղաղ չէր: Քրիստոնյաների կողմից բնակեցված օսմանյան վիլայեթներում ապստամբությունները հետևում էին մեկը մյուսին, և դրանք կրում էին քաղաքացիական պատերազմների բնույթ: Դրանց գլխավոր պատճառն այն էր, որ քրիստոնյա բնակչությունը չէր ցանկանում ապրել թուրք-մահմեդական գերիշխանության ներքո»⁴¹:

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ թուրք հեղինակների մի զգալի մասը հայկական հարցի ծագումը փորձում է բացատրել բացառապես եվրոպական մեծ տերությունների, հիմնականում Անգլիայի ու Ռուսաստանի միջամտությամբ, փաստորեն կրկնելով սուլթան Արդու Համիդի այն արտահայտությունը, թե «հայկական հարցը դա հայերի հարցը չէ»⁴²: Ընդ որում, եթե թուրք պատմաբանների մի մասը մեղադրում է Ռուսաստանին Թուրքիայում տերիտորիալ գավթումների նպատակով հայկական հարցը բարձրացնելու մեջ, ապա մյուսները գտնում են, որ այդ հարցը անգլո-ուսական հայտնագործություն է, կամ հետևանք նրանց ինտրիգների, Թուրքիայի ներքին գործերին իրենց մատը խառնելու արդյունք: Այս վարկածը համառորեն պաշտպանվում է Ի. Ջ. Օզքայայի, պրոֆ. Ս. Սոնիչելի, պրոֆ. Ֆահիր Արմաօղլուի, Միմքեմալ Էքեի և մյուսների կողմից: Իսկ արդեն հիշատակված Մեհմեդ Հոջաօղլուն պարծենալով, որ ինքը տարիներ շարունակ անց է կացրել պետական արխիվներում, ուսումնասիրելով սուլթանական ու եվրոպական դիվանագիտական փաստաթղթերը, համերաշխություն հայտնելով Ֆ. Արմաօղլուի հետ, գրում է, որ «հայկական հարցը դա հայերի հարցը չէ», որ այն «երկու մեծ տերությունների՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի հարցն է, պետությունների, որոնք պայքարում էին Օսմանյան կայսրությունում իրենց շահերի համար»⁴³:

Հայրուկ Ֆ. Գյուրսելը նույնպես գտնում է, որ հայկական հարցի ծագումը կապ չունի հայերի հետ: Դա հետևանք է Անգլիայի և Ռուսաստանի հակամարտության⁴⁴:

Պրոֆ. Է. Ջ. Կարալը, հակասելով ինքն իրեն, նույնպես փորձում է հիմնավորել արտաքին գործոնի դերը հայկական հարցի ծագման մեջ՝ բացատրելով այն հիմնականում Ռուսաստանի հրահրիչ դերով: Նա գրում է. «Այսպես կոչված հայկական հարցը ծագեց այն պատճառով, որ 1877—1878 թթ. օսմանա-ուսական պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանը, գրավելով Անատոլիայի մի շարք թուրքական քաղաքներ, այնտեղ բնակվող հայերին հրահրում էր անկախության»⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերին, որոնցում հայկական հարցը միջազգային-պայմանագրական բնույթ ստացավ, ապա այստեղ ևս թուրք հեղինակները շրջանցում են անժխտելի փաստերը:

Իրականում, ինչպես եղավ, որ հայկական հարցը ստացավ միջազգային-իրավական ստատուս, քննարկման առարկա դառնալով մեծ տերությունների համաժողովներում: Սկսվեց նրանից, որ 1870-ական թվականներին Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդները ակտիվացրին իրենց դարավոր պայքարը սուլթանական բռնապետության դեմ, որին Արդու Համիդը պատասխանեց դաժան ռեպրեսիաներով: Հենց նոր գահ բարձրացած, նա 1876-ի ապրիլին արյան մեջ խեղդեց բուլղար ժողովրդի հերոսական ապստամբությունը: Դրան ի պատասխան ցարական Ռուսաստանը պահանջեց վերջ դնել քրիստոնյաների ջարդերին և, մերժում ստանալով, սկսեց ռազմական գործողությունները Թուրքիայի դեմ, բնականաբար ելնելով իր սեփական արտաքին-քաղաքական շահերից: Միանգամայն բնական էր, որ ինչպես Բալկանների, այնպես էլ Ասիական Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդները օգտվեցին ստեղծված իրադրությունից իրենց ազգային ազատագրական պայքարը շարունակելու համար: Մասնավորապես, բուլղարների օրինակով ոգեշնչված, հայ ժողովուրդը նույնպես սկսեց կազմակերպվել՝ սուլթանական դարավոր լուծը թռուպելու համար: Սակայն հայկական հարցը դառնալով միջազգային իրավունքի օբյեկտ, օգտագործվեց մեծ տերությունների կողմից, որպես միջոց իրենց դիվանագիտական խաղերի համար: 1878-ի Բեռլինի պայմանագրի համաձայն

հայկական հարցը փաստորեն թողնվեց ճակատագրի քննահաճույքին, ինչից և չհապաղեց օգտվել սուլթան Աբդուլ Համիդը:

Թուրքական կառավարությունը սկսեց նրանից, որ «Հայաստան» բառը փոխարինեց «Քուրդստանով» կամ «Անատոլիայով»: 1880-ի օգոստոսի 30-ի հրամանով պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվում էր օգտագործել Հայաստան բառը: Դրանով իսկ Բարձր Դուռը հասկացնել էր տալիս մեծ տերություններին, որ հայկական հարց գոյություն չունի: Սուլթանական կառավարությունը ջանք չէր խնայում հայերով բնակեցված հողերի զանգվածային զավթումների ճանապարհով արևմտահայ աշխատավոր գյուղացիությանը տնտեսապես քայքայելու և հարազատ վայրերը լքել տալու համար: Մյուս կողմից, կառավարությունը մշտապես թշնա էր սերմանում հայերի, թուրքերի, քրդերի ու չերքեզների միջև, թույլ չտալով նրանց միավորվել օսմանյան լծի դեմ մղած պայքարում: Այս պայմաններում հայերը, ինչպես և կայսրության բոլոր քրիստոնյաները, զրկված լինելով զենք կրելու իրավունքից, ենթարկվում էին պարբերական հարձակումների զինված մահմեդականների կողմից:

Այդ նույն շրջանում թուրք կառավարողները վերցրել էին հայ ժողովրդի պատմամշակութային օջախները ոչնչացնելու, հայկական մշակույթի զարգացումը խիստ սահմանափակելու և խափանելու ուղղություն: Կառավարությունը հսկողություն էր սահմանել հայկական լուսավորչական հիմնարկների, մասնավորապես դպրոցների վրա, փակել այն դպրոցները, որոնք բացվել էին առանց սուլթանի ֆիրմանի (հրամանի): Հայկական բոլոր եկեղեցիները հիմնավորապես խուզարկվել էին ոստիկանության կողմից՝ զենք գտնելու նպատակով:

Կուստանդնուպոլսում և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում փակվել էին մի շարք հայկական թերթեր, թատրոններ, հասարակական կազմակերպություններ, հրատարակչություններ և այլն: Արգելվել էին Հայաստանի պատմության դասավանդումը, ժողովները, դասախոսությունները և այլն:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը դիմում էր Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած տերություններին, խնդրելով հանդես գալ սուլթանական կամայականությունների դեմ: 1880-ի հունիսի 11-ին և սեպտեմբերի 7-ին եվրոպական վեց տերություններ Բարձր Դուռը դիմեցին հուշագրերով, որոնցում նշվում էր, որ եթե Բեռլինի պայմանագրով նախատեսված բարենորոգումները չանցկացվեն, ապա իրենք ստիպված կլինեն միջամտել հայերի օգտին⁵⁵: Ի պատասխան, սուլթանական կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքն արդեն մշակել է բարենորոգումների նախագիծը և շուտով այն կգործադրվի: Այդ հավաստիացումները, սակայն, բացահայտ կեղծիք էին և նպատակ ունեին հանգստացնել եվրոպական հասարակական կարծիքը:

Հատկանշական է, որ իրենք թուրք պատմաբանները խոստովանում են, որ Աբդուլ Համիդը պարզապես խաղ էր խաղում մեծ տերությունների ներկայացուցիչների հետ, ամենևին նպատակ չունենալով որևէ չափով կատարելու Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի պահանջները: Այսպես, է. Ջ. Կարալը նշում է, որ սուլթանական կառավարությունը քննիչներ ուղարկելով արևելյան վիլայեթները տպավորություն էր ստեղծում, թե իբր ինքը զբաղվում է բարենորոգումների հարցով⁵⁶: Նույնը խոստովանում է Ի. Օգթյունյան: «Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած տերությունները,— գրում է նա,— ժամանակ առ ժամանակ ճղնշում են գործադրում Բարձր Դուռն վրա, չկիրառելով, սակայն, ոչ մի սանկցիա: Բայց ի՞նչ նշանակություն կարող էր դա ունենալ, եթե Աբդուլ Համիդը հայտարարել էր գերմանական դեսպանին, որ ինքը գերադասում է մեռնել, քան թե իրականացնել այդ հոդվածը»: Ավելին, սուլթանը գիտեր, — շարունակում է հեղինակը,— որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան Թուրքիայի նկատմամբ բարենպաստ քաղաքականություն են վարում, և որ մյուս տերությունները չէին կարողանում իրար միջև համաձայնության գալ, և նրանցից յուրաքանչյուրը առանձին, ինքնուրույն կերպով չէր համարձակվում օգտագործել Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու քաղաքականություն⁵⁷:

Բերված և թուրք պատմաբանների մի շարք այլ խոստո-

վանություններ լրացուցիչ ապացույց են այն անժխտելի ճշմարտության, որ արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումը սկսեց ծավալվել և թափ առնել այն բանից հետո, երբ հայերը սեփական դառը փորձով համոզվեցին, որ տերությունների էպիգոդիկ միջամտությունը հայկական հարցում նպատակ չի հետապնդում Հայաստանը ազատագրելու թուրքական լծից: Հիմնականում դրանով պիտի բացատրել հայ իրականության մեջ ազգային քաղաքական կուսակցությունների երևան գալը, որոնք նպատակ էին հետապնդում հասնել ազգային ինքնավարության Արևմտյան Հայաստանում՝ հայ ազգը կոնստիդանդեյում և հեռանկարում հայկական պետականությունը վերականգնելու նպատակով: Այդ իսկ պատճառով սուլթանական կառավարությունը հայկական հարցը «փակելու» համար ձեռնամուխ է լինում իր ջարդարարական քաղաքականության մշակմանը: Օսմանյան կառավարողների ծրագրերը առավել որոշակի շարադրել է թուրք հայտնի պետական գործիչ Քյամիլ փաշան, որն Աբդուլ Համիդի օրոք երկար տարիներ զբաղեցնում էր մեծ վեզիրի պաշտոնը: Քյամիլ փաշայի կառավարության կողմից մշակված հայ ժողովրդի ոչնչացման ծրագիրը սկսեց իրականացվել 1890-ական թվականներից, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը ձեռնամուխ եղավ զանգվածային մի շարք ջարդերի Արևմտյան Հայաստանում և այլուր: 90-ական թվականների հայկական ջարդերի մասին գոյություն ունի հսկայական քանակությամբ արխիվային նյութ և պատմագիտական գրականություն, այդ թվում Ռուսաստանի ու եվրոպական տերությունների դեսպանների զեկույցները, դիվանագիտական այլ փաստաթղթեր, դեպքերի ականատեսների ու ժամանակակիցների հուշեր, Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի բազմաթիվ աղերսագրեր սուլթանին և դիմումներ մեծ տերություններին և այլն: Ժամանակի պարբերական մամուլը լեցուն է արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի նողկալի գազանությունների ու չարագործությունների նկարագրությամբ: Այդ ջարդերի մասին անհերքելի փաստաթղթեր են պարունակվում ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստրության կողմից հրատարակված «Դեղին գրքում»⁴⁸:

Թուրք պատմաբանները գիտակցորեն լուրջան են մատնում այն արձագանքը, որ համիդյան ջարդերը գտան ռուսական և եվրոպական հասարակայնության մեջ:

Ռուսաստանի առաջավոր մարդիկ իրենց բողոքի ձայնը քարձրացրին Թուրքիայում տիրող հակահայ բռնությունների դեմ: Գիտության ու մշակույթի գործիչների ջանքերով 1897-ին Մոսկվայում լույս տեսավ, իսկ 1898-ին վերահրատարակվեց «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին»⁴⁹ խորագիրը կրող մեծածավալ ժողովածուն: Իսկ մինչ այդ՝ 1896-ին Մոսկվայում լույս տեսավ ռուսերեն «Հայերի դրությունը Թուրքիայում տերությունների 1895-ի միջամտությունից առաջ»⁵⁰ գիրքը, որտեղ տպագրված էին թուրքական գազանությունները դատապարտող արտասահմանյան գիտնականների, հրապարակախոսների ու հասարակական գործիչների հոդվածներն ու ճառերը:

Իրենց կարեկցանքն ու համակրանքը համիդյան բռնությունների զոհերի նկատմամբ արտահայտեցին Լ. Ն. Տոլստոյը, Վալերի Բյուսովը, Յուրի Վեետովսկին, Կոնստանտին Բալվոնսոնը, Ա. Պ. Չեխովը, Դ. Մ. Մամին-Սիբիրյակը, պրոֆ. Մ. Մ. Կովալևսկին և շատ ուրիշներ:

Արևմտյան Հայաստանում ու Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած ջարդերը լայն արձագանք գտան ֆրանսիական հասարակայնության մեջ: Քաղաքական ու հասարակական գործիչներ, գիտնականներ ու գրողներ, նկարիչներ ու հրապարակախոսներ, ֆրանսիական պառլամենտի անդամներ զայրույթով հանդես եկան ու դատապարտեցին «կարմիր սուլթան» Աբդուլ Համիդի անմարդկային, բարբարոսական արարքները: Նշենք նրանցից մի քանիսի անունները. Անատոլ Ֆրանս, Ֆրանսիս դը Պրեսանտե, Պիեռ Կիյար, Անատոլ Լըրուա-Բոլյո, Վիկտոր Բերար, Դընի Քոշեն, Ալբեր Վանդալ, Պոլ Դումեր, հայր Ծարմըտան, Ալբեր դը Մուն և այլն:

Թերթերում ու ամսագրերում տպագրվում էին Թուրքիայում ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկույցները, ջարդերի անմիջական ականատեսների վկայությունները, մշակույթի ականավոր գործիչների բողոքները: Ֆրանսիական մեծ գրող Անատոլ Ֆրանսը նախաձեռ-

Անց մի շարք միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեին լայն հասարակայնությանը ծանոթացնելու Արևմտյան Հայաստանում ջարդերից հետո տիրող իրավիճակի հետ: Նա կազմակերպեց և անձնական մասնակցություն ունեցավ հայ որբերի օգտին հանգանակությունների անցկացման մեջ: Ժան Ժորեսի և Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի հետ մեկտեղ մաս կազմելով «Pro Armenia» ամսագրի խմբագրությանը և «Ի պաշտպանություն Հայաստանի և Մակեդոնիայի» կոմիտեին, նա գործուն մասնակցություն ունեցավ ինչպես Ֆրանսիայում, այնպես էլ Իտալիայում ու Եվեյցարիայում անցկացվող հայապաշտպան ցույցերին:

«Սուրբան Արդուլ Համիդ II-ը,— ասել էր նա իր ճանաչողից մեկում,— դա մի հրեշ է, որը մշտապես դողում է իր ողորմելի ամենագործության մեջ և սարսափած իր հանցագործություններից իրեն հանգստացնում է նրանով, որ նոր հանցագործություններ է կատարում: 1893-ից մինչև 1896 թիվը նա կախել և կենդանի այրել է 300 հազար հայերի և սկսած այդ ժամանակից նողկալի զգուշավորությամբ զբաղվում է որբացած ժողովրդի մեթոդիկ ոչնչացմամբ...»⁵¹:

1890-ական թվականների ջարդերը լայն արձագանք գտան նաև Անգլիայում, հասարակայնության ցասումնալի բողոք առաջ բերին: Բազմաթիվ հաղորդումներ, հողվածներ, բողոքի նամակներ տպագրվեցին պարբերական մամուլում: Առանձին հրատարակությամբ լույս տեսան մի շարք բրոշյուրներ ու գրքեր՝ նվիրված արևմտահայերի վիճակին ջարդերի տեսարաններին: Տպագրվեցին աշխատություններ, հիմնված Թուրքիայում անգլիական դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկույցների ու հաղորդումների վրա⁵²:

1894—1896 թվականների դեպքերին արձագանքեց նաև Գերմանիայի հասարակայնությունը չնայած Արդուլ Համիդի մտերիմ բարեկամ կալզեր Վիլհելմ II-ի ձեռք առած խիստ միջոցներին: Գերմանական քահանա և հասարակական գործիչ Յոհաննես Լեպսիուսը հանդես եկավ «Հայաստանը և Եվրոպան. մեղադրանք մեծ տերությունների դեմ և կոչ քրիստոնեական Գերմանիային» խորագրով գրքով, որն անմիջապես թարգմանվեց ֆրանսերեն ու անգլերեն: Հենվելով հավաստի փաստագրական աղբյուրների վրա (դես-

պանների զեկույցներ, հյուպատոսների հաղորդումներ, ջարդերի ակամատեսների վկայություններ և այլն), հեղինակը ցույց էր տալիս այն անմիջական կապը, որ գոյություն ուներ արևմտահայ ազգաբնակչության դեմ ձեռնարկված բարբարոսությունների և բարձրաստիճան անձանց, սուլթանական պաշտոնյաների միջև:

«Երբ որևէ մի սպա խրախուսում է ամբոխին գոռալով «մահ հայերին, դա սուլթանի կամքն է», կամ երբ որ վալին (նահանգապետը) նրանց ոգևորում է ասելով. «Ակտիվ եղեք, մի դադարեք կոտորել, թալանել և աղոթել սուլթանի համար», ապա ինչո՞ւ նրանք պետք է խուլ մնան նման հրահրանքների նկատմամբ⁵³: Գրքի հատուկ բաժնում դոկտոր Լեպսիուսը քննում էր հայկական ջարդերի կազմակերպման գործում քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների մասնակցության հարցը⁵⁴: Լեպսիուսը հերքում էր այն ժամանակ տարածվող այն կեղծիքը, որ իբր թուրքական իշխանություններն անգոր էին որևէ բան ձեռնարկել խուժանի, քրդական ավազակախմբերի դեմ և այլն⁵⁵:

Մի շարք գործեր տպագրվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: 1895 թվականին Նյու Յորքում լույս տեսավ Վանում ամերիկյան միսիոներ Ֆրիդրիկ Դեյվիս Գրինի «Հայկական ճգնաժամը և թուրքերի տիրապետությունը» վերնագրով գիրքը, ձոնված 1894-ի Սասունի ջարդի զոհերի հիշատակին: Գրքում զետեղված էին Արևմտյան Հայաստանի վեց տարբեր քաղաքներում երկար տարիներ բնակվող ամերիկյան քաղաքացիների նամակ-հաշվետվությունները, որոնցում նկարագրվում էին թուրքական կանոնավոր գորքերի վայրագությունները⁵⁶:

Պետք է նշել, որ անցյալում թուրք առանձին գործիչներ, այդ թվում նրանք, ովքեր բարձր պաշտոններ են գրավել Արդուլ Համիդի կամ երիտթուրքերի օրոք, որոշ վերապահումներով խոստովանում են, որ 1894—1896 թվականների կոտորածների իսկական պատասխանատուն ինքը Արդուլ Համիդն էր: Այսպես, Օսման Նուրին գրում էր, որ այդ ջարդը բոլոր պարագաներում «ահարկու եղեռն էր մարդկության դեմ», իսկ այս եղեռնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած, նույն Արդուլ Համիդ II-ն էր, որը ղեկավարում էր

Յըլըզլի այդ հրոսակախումքը և կոտորում էր ո՛չ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում էր տանում ամբողջ հայրենիքը⁵⁷: Դեպքերի մի այլ ժամանակակից, Սադրք Շահիդը նշում էր. «Հայերի վերջին կոտորածը նախապես մտածված էր, ծրագրված ու կարգադրված սուլթանի կողմից»⁵⁸:

Բերված փաստերը վկայում են ժամանակակից թուրք հեղինակների միտումնավորությունն ու կողմնակալությունը, որոնք անզուսպ կերպով փառաբանում են Աբդուլ Համիդ II-ի՝ թուրքական առավել արյունարբու սուլթաններից մեկի կյանքն ու շարագործությունները:

1894—1896 թվականների դեպքերը աղավաղված տեսքով է ներկայացնում Իսմեթ Ալփիսալանը՝ կոտորածների մեղքը բարդելով հենց իրենց՝ զոհերի վրա:

«Ինչպես այսօր, այնպես էլ անցյալում,— գրում է հեղինակը,— հայերի հետ չէին վարվում որպես ազգային փոքրամասնության, այլ նրանք օգտվում էին թուրքերի հետ հավասար իրավունքներից: Մակայն աներախտապարտ հայերը արժանի չէին նման մարդկային վերաբերմունքի: Նրանք զազանաբար ու բարբարոսաբար էին վերաբերվում ժողովրդի (ի նկատի ունի թուրքերին— Ռ.Ս.) հետ: Այդ բոլորը չկարողանալով տանել, ժողովուրդը պետության օգնությամբ ստեղծեց «Համիդիե» խմբերը»⁵⁹:

Իսկ Ի. Ջ. Օզքայան բացականչում է. «Ինչպե՛ս կարելի է լրջորեն մտածել այն մասին, որ Աբդուլ Համիդը հայերի ոչնչացման հրամաններ է արձակել, և որ թուրք մահմեդականները կատարել են այդ հրամանները»⁶⁰: Ի մի բերելով իր խեղաթյուրումները, հեղինակը եզրակացնում է, որ ընդհուպ մինչև այն պահը, երբ «հայերը դիմեցին զինված խռովության Օսմանյան կայսրության դեմ», երբեք նախկինում, Թուրքիայի և ո՛չ մի մասում չի եղել հայ ժողովրդի հալածանք ու կեղեքում: Ուրեմն, եզրակացնում է հեղինակը, հայերը չունեին ոչ միայն որևէ լուրջ պատճառ, որևէ արդարացնող շարժառիթ՝ երկրում տիրապետող իշխանության դեմ հանդես գալու համար, այլև չունեին որևէ քիչ թե շատ լուրջ պատճառ իրենց ճակատագրից բողոքելու համար⁶¹:

Թյուրքքայա Աթայուլը նույնպես արդարացնում է Աբդուլ Համիդի ջարդարարական քաղաքականությունը հայկական

կոտորածները ներկայացնելով որպես քաղաքացիական պատերազմ:

«Մի՞թե կոռեկտ է նկարագրել այս դեպքերը, որպես «ջարդեր» այն դեպքում, երբ դրանք համընդհանուր խռովություն էին, որոնք սպառնում էին վերանել «քաղաքացիական պատերազմի»,— բացականչում է հեղինակը:— Սա խաղաղ քաղաքացիական բնակչության միակողմանի ոչնչացման դեպք չէր,— շարունակում է նա:— Եվ գրեթե բոլոր դեպքերում միջադեպերը հրահրվում էին հայ մարտիկների փոքրաթիվ խմբերի կողմից»⁶²:

Համարյա նույն «բացատրությունն» է տալիս Օզքայան՝ հայերին մեղադրելով տեռորիզմի մեջ: «Մշմարիտ է,— գրում է նա,— որ 1894-ից մինչև 1896 թվականը Թուրքիայում տեղի են ունեցել հուզումներ, և որ այդ հուզումների ժամանակ եղել են սպանվածներ և վիրավորներ ինչպես հայերի, այնպես էլ թուրք-մահմեդականների կողմից: Մակայն ո՛չ մի հուզում չի հրահրվել թուրքերի կողմից, ընդհակառակը, դրանք բոլորը ծրագրվել, նախապես որոշվել և կանխատեսված ձևով իրականացվել են հայ ահաբեկչական կոմիտեների կողմից»⁶³: Առանձին թուրք հեղինակներ աղավաղելով, պատմական ճշմարտությունը, ավելի դեռ են գնում, մեղադրելով Աբդուլ Համիդին այն բանում, որ նա «չափազանց մեղմ էր վարվում հայերի հետ»⁶⁴:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում աղավաղված տեսքով է ներկայացվում հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը նաև երիտթուրքերի իշխանության ժամանակաշրջանում:

Այսպես, անդրադառնալով 1909-ի մարտ-ապրիլյան դեպքերին, երբ Աբդուլ Համիդի կողմից կազմակերպված հետադիմական հեղաշրջումը ձախողվեց և երիտթուրքերը, տապալելով նրան, անցան իշխանության, թուրք պատմաբանները, շրջանցելով անհերքելի փաստերը, փորձում են ժլխտել նրանց մեղսակցությունը Ելիլիկայում ձեռնարկված հայկական ջարդերում, կամ կատարվածի ողջ պատասխանատվությունը բարդել հենց զոհերի վրա, մեղադրելով հայերին այն բանում, որ իբր նրանք փորձում էին Կիլիկիայում ստեղծել «ազգային օջախ, որը հետագայում հիմք պի-

տի հանդիսանար Մեծ Հայաստանի ստեղծման համար...»: Այս միտքը կրկնում են Օգբայան⁶⁵, Ֆահրի Բելենը⁶⁶, Յըլմազ Օգբյունան⁶⁷ և ուրիշներ: Պրոֆեսոր Թ. Աթայովը Ադանայի կոտորածը, ինչպես 1890-ական թվականների ջարդերը, դիտում է որպես քաղաքացիական պատերազմի մի դրվագ:

«1909 թվականի ապրիլի 14-ի դեպքերը հարավային Ադանա քաղաքում իսկապես մի «փորձ» էին մահմեդականների և հայերի միջև քաղաքացիական այն փոքր պատերազմում, որը տևեց երեք օր և հրահրվեց հետագայում՝ հանգեցնելով փոխադարձ արյունահեղության»⁶⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, այս հեղինակը ևս ո՛չ մի խոսք չի արտասանում կիլիկյան ջարդերի իրական կազմակերպիչների հասցեին: Արդեն հիշատակված Ֆահրի Բելենը ավելի դեռն է գնում և մի փոքր այլ մեկնաբանություն տալիս՝ բոլոր դեպքերում լուրջյան մատնելով կառավարող վերնախավի հրահրիչ գործողությունները: Այս հեղինակը հիմնական պատասխանատու է համարում կիլիկիո հայոց առաջնորդ Մուշեղ արքեպիսկոպոսին, մեղադրելով նրան հայերին գրգռելու մեջ, ինչը և իբր հանգեցրեց փոխադարձ ջարդի: Միաժամանակ նշված հեղինակը թերևս միակն է թուրք պատմաբաններից, որն այնուամենայնիվ խոստովանում է, որ հայերը 17 հազար զոհ են տվել, մինչդեռ թուրքերը կորցրել են 1850 հոգի, արդարացնելով, սակայն, այս հանգամանքը նրանով, որ թուրքերը հայերի նկատմամբ թվական գերակշռություն ունեին⁶⁹: Մի փոքր այլ ձևով Ալթան Դեփոմանը⁷⁰, Ջեմալ Անադոլը⁷¹, Այհան Յալչընը⁷², Սադի Բոչաշը⁷³ արյունահեղության մեղքը բարդում են կիլիկիայի հայերի վրա: Պրոֆ. Է. Ջ. Կարալը գրում է, թե իբր սուլթանական կառավարությունը, ինչպես Ջեյթումի ու Վանի 1895 և 1897 թվականների ապստամբությունների ժամանակ «ստիպված էր դիմել ուժի 1909-ի Ադանայի խոռվության դեպքում, որի պատճառով հավասարապես տուժեցին հայերն ու մահմեդականները»⁷⁴ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.): Նկատենք, որ նման պնդումներ եղել են և ժամանակին, սակայն դրանք մերկացվել են բազմաթիվ ականատեսների ու դեպքերի անաչառ հետազոտողների կողմից:

«Հորինելով հայկական հեղափոխության մասին հեքիա-

թը, երիտթուրքական կառավարությունը փորձում էր իր վրայից զցել պատասխանատվությունը, սակայն փաստերի առաջ նա ստիպված էր հրաժարվել այդ վարկածից»⁷⁵,— գրում էր Թուրքիային լավատեղյակ դիվանագետ Ա. Ն. Մանդելշտամը:

«Հայաստանը և երիտթուրքերը. ջարդերը կիլիկիայում» փաստալից ու լավ հիմնավորված գրքի հեղինակ Ա. Ադոսիդեսը, մեջբերելով օտարերկրյա հյուպատոսների բազմաթիվ զեկույցներ և միսիոներների վկայություններ, եզրակացնում էր. «Այն, ինչ որ ընդհանրապես ցնցում է կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձություններում, դա այն դաժանությունն ու աներևակայելի ցինիզմն է, որոնցով ոչնչացվում է ամբողջ մի ժողովուրդ»⁷⁶:

Այսպիսով, 1909-ի կիլիկյան դեպքերի լուսաբանությունը թուրք հեղինակների կողմից ակնհայտորեն վեր է հանում նրանց կողմնակալությունը ինչպես համիդյան, այնպես էլ իշխանության հասած երիտթուրքական պարագլուխների քաղաքականությունը գնահատելու հարցում:

***

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ներքին կյանքում տեղի ունեցած ահավոր դեպքերի քննությանը, մասնավորապես 1915-ի բռնազաղթի ու զանգվածային ցեղասպանության պատմությանը: Ծգնելով հերքել հայ ժողովրդի ցեղասպանության բուն իսկ փաստը, նրանք դիմում են բազմապիսի մեթոդների՝ կատարվածը կեղծ հայելու մեջ ներկայացնելու, թվական տվյալները խեղաթյուրելու, Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության նախապատերազմյան վիճակը աղավաղված ձևով ներկայացնելու և այդ բոլորի հետևանքով թուրք կառավարողների ձեռնարկած հակահայկական միջոցառումները արդարացնելու նպատակով: Արհամարհելով օտարերկրյա աղբյուրների տվյալները հայերի թվաքանակի վերաբերյալ և բացառապես հենվելով թուրք պաշտոնական վիճակագրության վրա, որը քաղաքա-

կան նպատակներից ելնելով խիստ նվազեցնում էր արևմտահայության թիվը, թուրք հեղինակները, վկայակոչելով 1911—1912 թվականների տվյալները, պնդում են, որ հայերի թիվը ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում կազմել է ընդամենը 1 միլիոն 161 հազար, 1 միլիոն 193 հազար, կամ լավագույն դեպքում 1 միլիոն 294 հազար 800 մարդ:

Թուրք պատմաբան Թալիբ Գյոքբիզիհը, օրինակ, պնդում է, որ «Պատմության ողջ ընթացքում թուրքերի հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը շատ վաղուց աննշան փոքրամասնություն են կազմել»⁷⁷: Առանց հղումներ տալու, ստույգ աղբյուրներ մատնանշելու, նա գրում է. «Նախքան պատերազմը այնտեղ (արևելյան վիլայեթներում— Ռ.Ս.) 4 միլիոն մահմեդական բնակչության դիմաց կար ընդամենը 600 հազար քրիստոնյա»⁷⁸: Թուրք ազգաբնակչության թիվը մահմեդական ողջ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակում ներկայացնելու միտումը բնորոշ է թուրք պատմաբանների մեծամասնության համար, որոնք դրանով նպատակ են հետապնդում թաքցնել միայն մահմեդական թուրքերի թիվը յուրաքանչյուր վիլայեթում, մի բան, որ ակներևորեն կարող էր ցույց տալ, որ թուրքերը միշտ էլ փոքրամասնություն են կազմել: Այդպես է վարվում, օրինակ, Այհան Յալչընը գրելով, որ արևելյան վիլայեթներում 1 միլիոն հայերի դիմաց կար 6 միլիոն մահմեդական⁷⁹: Բերված թվերը հորինված են, միանգամայն անհիմն: Բերենք մի քանի փաստ: Ֆրանսիական պատմաբան Ժակ դը Մորգանի կողմից բերված տվյալներով Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի նախօրյակին բնակվում էին 2 միլիոն 380 հազար հայեր⁸⁰: Ֆրանսիական պատմաբան Մորիս Պեոնոյի տվյալներով հայերի ընդհանուր թիվը Թուրքիայում հասնում էր 2,5 միլիոնի⁸¹, իսկ բելգիական իրավաբան Մ. Գ. Ռոյեն Ժեկմենի տվյալներով՝ 2 միլիոն 400 հազարի⁸²: Ռուսական աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի հրապարակած թվերից երևում է, որ այդ նույն ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էին 2 միլիոն 300 հազար հայեր, որոնցից 1,5 միլիոնը Արևմտյան Հայաստանում, մնացածները՝ Կիլիկիա-

յում, կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիայում ու Կուտանդնուպոլսում⁸³:

Անգլիական հետազոտող, ճանապարհորդ Լինչը Հայաստանին նվիրված իր մեծարժեք երկհատորյակում նշում էր, որ, օրինակ, Վանի վիլայեթում «մահմեդական ազգաբնակչության համեմատությամբ հայերը մեծ ուժ էին կազմում»⁸⁴: «Խորհրդային պատմական հանրագիտարանի» տվյալներով մինչև 1915—1916-ի շարդերը Թուրքիայում բնակվում էր 2,5 միլիոն հայ⁸⁵:

Ինչ վերաբերում է հայկական վեց վիլայեթների ազգաբնակչության թվաքանակին ըստ ազգային կազմի, ապա տվյալները հետևյալն են: Վանի վիլայեթում հայերի թիվն էր 185 հազար, թուրքերինը՝ 47 հազար, Բիթլիսի վիլայեթում համապատասխանորեն 180 հազար և 40 հազար, Խարբերդի վիլայեթում հայեր՝ 168 հազար, թուրքեր՝ 102 հազար, Դիարբեքիրում հայեր՝ 105 հազար, թուրքեր 45 հազար⁸⁶: Մնացած մահմեդականները, որոնց ազգությունը թուրք պատմաբանները գիտակցորեն լուրջաբան են մատնում, դրանք քրդեր էին, չերքեզներ, թուրքմեններ, արաբներ և որոշ թվով պարսիկներ:

Այսպիսով, թուրք պատմաբանների պնդումը, որ իբր հայերը Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում չնչին փոքրամասնություն էին կազմում և ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում հայերի ընդհանուր թիվը նվազեցնելու նրանց ձգտումները նպատակ ունեն ժխտելու այն փաստը, որ մոտ 2 միլիոն 300 հազար հայերից շուրջ մեկ միլիոն 300 հազարը զոհ է գնացել ցեղասպանության քաղաքականությանը: Ժխտելով այդ քաղաքականությունը, թուրք հեղինակները ամեն կերպ ջանում են պատճառաբանել ու հիմնավորել հայերի բռնի արտաքսումը իրենց պապեճական հողերից: Հայտնի պատմաբան Յուսուֆ Հիքմետ Բայուրն, օրինակ, հայերի տեղահանությունը որակում է որպես «բացառապես ստիպողական միջոց, որը նպատակ ուներ ապահովել թուրքական բանակի թիկունքը հույկական ապստամբության» պահին:

«Մեր նպատակն է,— գրում է նա,— ցույց տալ, որ մեր այն ժամանակվա թշնամիների կողմից առաջ քաշված
19 Ցեղասպանության պատմությունից 289

պնդումներն այն մասին, որ թուրքերը հայերին առանց որևէ հիմքի տեղահանում էին և նույնիսկ ոչնչացնում, կեղծ են Հայկական ապստամբությունը իրական փաստ էր և ամենաճանր պահին առավել վտանգավոր ձևով անհանգստացնում էր թուրքական ղեկավարությունն ու թուրքական բանակը արևելքում»⁸⁷: Հեղինակը համատրեմ այն միտքն է անցկացնում, որ երիտթուրքերի կողմից ձեռնարկված պատժիչ միջոցառումները լույս հետևանք էին այն խոտվությունների, որոնք ծագել էին հայկական վիլայեթներում, և որ կառավարությունը առաջինը չի ձեռնարկել և չի մշակել ջարդի ծրագիր, այլ միայն ստիպված է եղել դիմելու որոշ պաշտպանական քայլերի⁸⁸:

«Ո՛վ է առաջինը սկսել գործը,— հարցնում է Բայուրը:— Մեր այն ժամանակվա հակառակորդների պրոպագանդը,— բացատրում է հեղինակը,— հանգում էր այն բանին, որ մենք առանց որևէ պատճառի ձեռնամուխ ենք եղել հայերին իրենց տեղերից արտաքսելուն և նրանց ոչնչացնելուն... Այդ եղանակով փորձեր էին արվում թուրքերին խիստ կերպով վարկաբեկել...»⁸⁹:

Ջանալով ներկայանալ անաչառ՝ դեպքերի շարադրման մեջ, պրոֆեսոր Բայուրը մեջբերումներ է անում իր իսկ կարծիքով թուրքասիրաբար տրամադրված ֆրանսիական ռազմական պատմաբան Լարշեի գրքից, որտեղ նա գրում էր հետևյալը. «Հայ ազգաբնակչությունը ամբողջությամբ տեղահանվում է Հալեպի ու Դիարբեքի կողմերը: Հայերն իրենք պիտի հոգային իրենց սնունդը: Մոտ մեկ միլիոն մարդ ճանապարհ է ընկնում: Ջինվորական իշխանությունները և թուրք բնակչությունը թվում են շատ թե քիչ կոռեկտ նրանց նկատմամբ: Դժբախտաբար, ներքին գոտում դրությունը այդպիսին չէր: Այնտեղ ջարդը, որը կատարվել էր օժանդակ ժանդարմերիայի ու քրդերի կողմից, ճանապարհի դժվարությունը, վարակիչ հիվանդությունները և թերությունները արժեցել էին մոտ կես միլիոն մարդկանց կյանք...»⁹⁰:

Այս մեջբերումով հեղինակը փաստորեն ընդունում է մեկ միլիոն հայերի բռնի տեղահանությունը ռազմական գործողությունների գոտուց, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանից, և այն, որ այդ հայերի կեսը ճանապարհին զոհվել է: Թուրք

պատմաբանի այս խոստովանությունը հատկանշական է այն իմաստով, որ նրա գործընկերներից և ոչ մեկը չի ճանաչում ոչ այս թիվը, ո՛չ էլ հայերի իրական կորուստները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

«Պաշտպանական գործողությունների» շարքին է դասում Բայուրը 1915 թվականի մայիսի 14 (27)-ին ներքին գործերի մինիստրության արձակած օրենքը «Պատերազմական շրջանում կառավարական գործողությունների դեմ հանդես եկող անձանց նկատմամբ ռազմական իշխանությունների կողմից կիրառվելիք միջոցառումների մասին»*, որը հրապարակվել էր թուրքական պաշտոնական «Թաքվիմի վաքայի» թերթում 1915-ի մայիսի 29-ին (հունիսի 11-ին): Հետաքրքիր է նշել, որ այդ զարհուրելի փաստաթղթի հեղինակը՝ ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը, Բայուրի խոստովանությանը իսկ կասկածում էր, որ մինիստրների խորհրդի հաստատմանը ներկայացվող այդ օրինագիծը կարող էր անմիջապես հաստատվել:

* Այս օրենքի հիմնական հոդվածները հանգում էին հետևյալին.

¹ Եթե պատերազմական ժամանակում քանակի հրամանատարները, կորպուսների և դիվիզիաների հրամանատարներն ու նրանց տեղակալները, ինչպես նաև առանձին շրջանների ղեկավարները նկատեն բնակչության կողմից որևէ ձևով կատարվող հակազդեցություն, զինված հարձակում և դիմադրություն կառավարության կարգադրություններից, երկրի պաշտպանությանը և հասարակական կարգի պահպանմանը, վերջիններս իրավունք ունեն և պարտավոր են անմիջապես ձեռնարկել պատժի ամենալիստ միջոցներ՝ ռազմական ուժի օգուագործմամբ և վճարակներն ճնշել այդ հարձակումներն ու դիմադրությունը:

² Բանակների, կորպուսների ու դիվիզիաների հրամանատարները կարող են ուղարկել այլ շրջաններ և այնտեղ բնակեցնել գյուղերի ու ավանների առանձին բնակիչներին կամ ամբողջ բնակչությունը, ելնելով ռազմական նկատառումներից կամ այն դեպքում, երբ նրանք կնկատեն լրտեսության ու դավաճանության քայլեր նրանց կողմից:

Հիշյալ օրենքը ներքին գործերի մինիստրից պահանջում էր բանակին հանձնել իր կողմից սկսված ինքնուրույն գործը կամ այն իրականացնել քանակի հետ համատեղ:

Ներքին գործերի մինիստրության պահանջած այս որոշումը ընդունվեց մինիստրների խորհրդի կողմից 1915-ի մայիսի 17 (30)-ին: Տե՛ս Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye inkilabi tarihi. Cilt III. Ankara, 1959. s. 40.

«Թալեաթը,— գրում է Բայուրը,— երկյուղ էր կրում, թե արդյո՞ք հնարավոր կլինի ստանալ, առավել ևս կարճ ժամանակում, իրեն անհրաժեշտ որոշումը, վախճանում էր, որ նա ժամանակ կկորցնի ամբողջ մի շաբթ առարկությունների պատճառով»⁹¹:

«Ինչպես տեսնում ենք,— եզրակացնում է հեղինակը,— ներքին գործերի միևնույնությունը (այսինքն Թալեաթը— Ռ.Ս.) հրամայել էր ձեռնամուխ լինել հայերի տեղահանությանը, տակավին չստանալով միևնույնության խորհրդի թույլտվությունը և դրա հետ կապված ժամանակավոր օրենքը, չէր վարանում իր վրա վերցնելու «ծանր պատասխանատվությունը»⁹²:

Այսպես ուրեմն, հայտնի թուրք պատմաբանը քողարկված ձևով արդարացնում է Թալեաթի կողմից արված «պատասխանատու քայլը» և փորձում այս կամ այն կերպ «հիմնավորել» հայերի բռնի տեղահանման անհրաժեշտությունը՝ պատճառաբանելով այն ոռուների հետ նրանց համագործակցությամբ:

Հայերի բռնի տեղահանության թուրքական այս պատճառաբանությունը (որը կրկնվում է նաև մեր օրերում), հերքելուց առաջ բերենք թուրք այլ պատմաբանների նմանօրինակ փաստարկները:

Ահա թե ինչ է գրում թուրք հայտնի պատմաբան, պրոֆ. Էնվեր Զիա Կարալը. «Դաշնակից տերությունների հետ համագործակցելով, հայերը թուրքերի դեմ քաղաքացիական պատերազմի ճակատ բացեցին: Դաշնակիցները շահագրքով լի էին այդ բանում, քանի որ հայկական հարցը նրանց համար առիթ էր ծառայում հայերին զինելու և թուրքերին թիկունքից հարվածելու, և այդ եղանակով կարճ ժամանակում պատերազմն ավարտելու համար: Թուրքերը ձգտում էին պաշտպանել պետության գոյությունը, կանխել հայերի համագործակցությունը դաշնակից տերությունների հետ՝ հայերին էվակուացնելով ուղղակի գոտիներից»⁹³:

Ինչպես տեսնում ենք, այս պատմաբանն էլ գործածության մեջ է դնում երիցս հերքված թուրք պաշտոնական վարկածը հայերի, այդ թվում կանանց, մանուկների ու ծերերի «վտանգավորության» մասին: Բերելով այս փաստարկը՝

հիմնավորելու համար հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը դեպի Սիրիական անապատը, Բայուրը, Կարալը և մյուսները գիտակցորեն լուրջան են մատնում իրենց քաջ հայտնի այն փաստը, որ «Դեպորտացիայի մասին օրենքի» համաձայն բռնի տեղահանության էր ենթարկվում ամբողջ Օսմանյան կայսրության ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը, բացառությամբ երկու քաղաքների՝ Կ. Պոլսի և Իզմիրի, որտեղ գտնվում էին չեզոք կամ տակավին պատերազմի մեջ չմտած օտար պետությունների դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցչությունները: Քանզի քաջ հայտնի է, որ Անկարայի, Սըվասի (Սեբաստիա), Կեսարիայի ու Մալաթիայի վիլայեթները երբեք էլ պատերազմական գոտի չեն դիտվել: Թվական ստույգ տվյալները, որ բերված են դոկտոր Լեպիուսի հայտնի «Զեկույցում», վկայում են, որ հիշյալ և մի քանի այլ վիլայեթների ու նահանգների մի քանի հարյուր հազար հայ ազգաբնակչություն նույնպես տեղահանվել և սպանվել է 1915—16 թթ.⁹⁴:

Փորձելով արդարացնել հայերի տեղահանությունը, պրոֆեսոր Կարալը «մեղմացնում է» կատարվածը:

«Բացարձակորեն ճշմարիտ է այն,— գրում է նա,— որ երկու կողմերից էլ թափվել է շատ արյուն այն պատճառով, որ հայերի կողմից ցույց է տրվել զինված դիմադրություն, իսկ զգալի թվով հայեր զրկվել են կյանքից՝ հիվանդությունների, ցրտի և նաև այն պատճառով, որ նրանք դիմել են ուսանող գործողությունների, մի բան, որ չէր կարող հավանության արժանանալ թուրք ժողովրդի կողմից»⁹⁵:

Ծարունակենք հետևել հեղինակի մտքին: Նա հայտարարում է, որ իր կողմից բերված փաստերը «օգնում են հաստատելու, թե ինչո՞ր ցավալի նախաձեռնությունները չեն կարող մեկնաբանվել, որպես հայ ազգի սպանություն»⁹⁶: Որո՞նք են այդ փաստերը: Պարզվում է, որ դա հնչակյան կոմիտեի փարիզյան կենտրոնի կողմից ընդունված այն որոշման նախագիծն է, որն ավարտվում էր «Կեցցե՛ Հայաստանը» խոսքերով և մի կոչով, որտեղ ասված էր, որ «հասել է ժամը, երբ հայերը պետք է ազատվեն օսմանյան կեղեքումից»⁹⁷:

Այնուհետև թուրք պրոֆեսորը փորձում է հերքել հայերի տեղահանության հետ կապված հանգամանքներն ու փաստերը: «Որտե՞ղ, ինչո՞ւ և ե՞րբ է գործադրվել տեղահանությունը»,— հարցնում է հեղինակը: «Այս հարցերի պատասխանները,— շարունակում է նա,— տրվել են հայերի և նրանց պաշտպանների կողմից փաստերի աղավաղման ճանապարհով և պրոպագանդիստական նպատակներով: Ինչպես հայ դավադիրները, այնպես էլ նրանց պատմաբանները խուսափում են նշելու տեղահանության ստույգ ժամանակը: Նույնիսկ Ժնևի համալսարանի պրոֆեսոր Պաստրմաճյանը ակնհայտորեն ցույց է տվել 1964 թվականին, որ բռնի տեղահանությունը կիրառվել է 1915-ի առաջին ամիսների ընթացքում, բայց ո՞ր ամսի և ո՞ր օրը: Ո՛չ մի մանրամասներ չեն բերվում: Պատմությունը,— փորձում է դաս տալ հեղինակը,— ինչպես հայտնի է, ամենից առաջ ժամանակագրության հարց է: Պատմության մեջ անհնարին է հասնել պարզության առանց հաստատելու իրադարձությունների միջև նշան կապը: Այստեղ պետք է նշել, որ անսխալորեն ձևով տեղահանությունների հարց առաջ քաշելու փորձերն արվում են ճշմարտությունը թաքցնելու հույսով...»⁹⁸:

Ձանալով հաստատել «տեղահանության ժամանակագրությունը», հեղինակը էվակուացիայի (այսպես է նա անվանում հայերի բռնագաղթը), սկիզբ է համարում 1915-ի ապրիլի երկրորդ շաբաթը, թեև քաջ հայտնի է, որ կիլիկիահայերի տեղահանությունը սկսվել է ավելի շուտ՝ 1915 թվականի մարտի վերջին:

Լսենք նաև թուրք այն պատմաբաններին, ովքեր հատուկ քննության են առնում հայերի բռնագաղթի պատճառները:

Ի. Ջ. Օզքաչյան անդրադառնալով այս հարցին, որպես հիմնական փաստարկ է բերում «ողջ հայ ազգաբնակչության խոռվարար վարքագիծը, որը հրահրվում էր Ռուսաստանի կոմիտեների կողմից Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու առաջին իսկ օրերից»:

«Երբ, ցավոք, պատերազմական իրավիճակ հայտարարվեց Օսմանյան կայսրության և այն երկրների խմբի միջև, որին պատկանում էր իմպերիալիստական Ռուսական կայս-

րությունը, հայկական կոմիտեները, առանց որևէ պատճառի և հակառակ ամեն մի քաղաքականության և ողջամտության, գտան, որ իրենք պատերազմի վիճակի մեջ են այն պետության հետ, որին իրենք պատկանում էին»⁹⁹: «Այդ իսկ պատճառով,— շարունակում է հեղինակը,— կայսերական կառավարությունը որոշում ընդունեց ոչնչացնել հայկական այս կոմիտեները և ցրել նրանց ղեկավարներին, որոշում, որն ի կատար ածվեց սկսած 1915 թվականի ապրիլի 25-ից՝ զորակոչ հայտարարելուց գրեթե 9 ամիս հետո»¹⁰⁰:

Այս մեջբերումներից պարզորոշ կերպով երևում է թուրք պատմաբանի հեղհեղուկ դիրքը: Այստեղ և ոչ մի խոսք չկա այն մասին, որ նշված ժամանակաշրջանում հայ տղամարդկանց մի զգալի մասը գտնվելով զինվորական ծառայության մեջ, զինաթափվել էր, ընդգրկվել աշխատանքային գումարտակներում, որոշ ժամանակ օգտագործվել էր որպես քարշուժ, իսկ այնուհետև տմարդի կերպով ոչնչացվել: Ահա թե ինչ է գրում այդ առիթով դեպքերի ականատես, ամերիկյան հայտնի իրավաբան, պրոֆեսոր Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը «Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը» խորագիրը կրող իր գրքում:

«Թուրքական կանոնավոր ամբողջ զնդեր, որոնք նախատեսված էին «հայկական հեղափոխությունը խաղաղեցնելու համար», անսպասելիորեն արշավում էին այդ դրուժնականների վրա, որոնք խաղաղ աշխատում էին քլումգներով, բահերով և լինգերով, և նրանց ուշքի գալու ժամանակ չտալով, գնդակահարում էին բոլորին: Եթե որևէ մեկը փորձում էր փախուստի դիմել, նրա ետևից ընկնում էին հեծյալ թուրքերը և խողխողում կամ գնդակահարում»¹⁰¹:

Թուրք պատմաբանն այնուհետև թույլ է տալիս բացահայտ խեղաթյուրում, գրելով, թե իբր ապրիլի 25-ին «ցրվել են» լոկ հայկական կոմիտեներն ու նրանց ղեկավարները, այն դեպքում, երբ ամբողջ աշխարհին հայտնի է, որ սարսափելի այդ գիշերը և նրան հաջորդած մի քանի օրերին անօրինական կերպով ձերբակալվել էին և առանց դատ ու դատաստանի արտաքսվել ու բարբարոսաբար ոչնչացվել Թուրքիայի հայ մտավորականության 600-ից ավելի ներկա-

յացուցիչներ, այդ թվում գրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, փաստաբաններ, բժիշկներ, մանկավարժներ, լրագրողներ, գործարար շրջանների ներկայացուցիչներ և այլն, այդ թվում օսմանյան պառլամենտի բոլոր հայ դեպուտատները:

Մի այլ հեղինակ՝ Ալթան Դելիորմանը, վկայակոչելով 1915-ի մայիսի 14 (27)-ի «Տեղահանման մասին» օրենքը, փորձում է հայերի բռնագաղթն արդարացնել այն սպառնալիքով, որ իբր ստեղծվել էր Թուրքիայի անվտանգությանը՝ Ռուսաստանի սահմանակից մարզերում, մի վարկած, որը կրկնվում է ահա 70 տարի: Ավելին, նա պնդում է, որ հայերի հետ չարագանց մեղմ վարվեցին, «ընդունելով օրենք տեղահանության մասին, փոխանակ ընդունելու օրենք՝ մահապատիժների մասին»¹⁰²:

Ճահրի Բելենը նույնպես կրկնում է թուրքական պաշտոնական վարկածը.

«Թուրքական բանակի թիկունքում ծայր առած հայկական ապստամբության կապակցությամբ կառավարությունը հրաման արձակեց հայերին ճակատային գծից հեռացնելու և նրանց Սիրիա ու Իրաք ուղարկելու մասին»¹⁰³:

Այնուհետև նա գրում է, որ խոսելով հայերի տեղահանության մասին, «մոռանում են, որ ավելի մեծ թվով մահմեդականներ են սպանվել»: Այստեղ հեղինակը ինքն է «մոռանում» ասել այն մասին, որ այդ մահմեդականները սպանվել են ոչ թե հայերի կողմից, այլ պատերազմի դաշտում¹⁰⁴:

Վերջին տարիներին լույս տեսած գործերից նշենք պրոֆեսոր Թ. Աթայովի անգլերեն լույս տեսած «Թուրքիկ հայացք հայկական հարցի վրա» վերնագրով գրքույկը, որտեղ հեղինակը ամբողջովին աղավաղում է 1915 թ. դեպքերը, դրանք ներկայացնելով ծայրահեղ աշառու դիրքերից: Հեղինակի մոտ նկատվում է երկու ելակետ. 1. Հայերը փաստորեն հանդես էին գալիս, որպես պատերազմող կողմ՝ Ռուսաստանի կողքին, ուստի նրանց հարկ էր հեռացնել սահմանից, հետևաբար «տեղափոխումը», ինչպես նա անվանում է բռնագաղթը, պատերազմի հանգամանքով ծագած անհրաժեշտություն էր¹⁰⁵: 2. Արամ Անտոնյանի կողմից հրապարակված փաստաթղթերը շինծու են¹⁰⁶:

Առանց որևէ փաստարկման պնդելով իր ասածի վրա, հեղինակը նույնիսկ չի հիշատակում մերկացուցիչ այն փաստաթղթերը, որոնք ժամանակին բերվել են Յոհաննես Լեպսիուսի ու Ջեյմս Բրայսի հայտնի ժողովածուներում, Առնոլդ Թյոնքիի, Անդրեյ Մանդելշտամի, Հենրի Մորգենթաուի, Ժակ դը Մորգանի և եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններում: Նա միայն հեղկում է ամերիկյան պատմաբան Ջասթին Մաքարթիի «Մահմեդականները և փոքրամասնությունները» գրքում հայտնված այն կարծիքի վրա, որ իբր թուրքերը և էթնիկական մյուս խմբերը Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էին միատեսակ և հավասար փճակում¹⁰⁷:

Թուրքական գործի թիկունքում հայկական երևակայական ապստամբությամբ են փորձում բացատրել «Տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքը» թուրք մի շարք այլ հեղինակներ՝ Ս. Ռ. Սոնիելը,¹⁰⁸ Այհան Յալչընը¹⁰⁹, Խամալի Ալփասլանը¹¹⁰, Ն. Դեմիրը¹¹¹:

Առավել հանգամանորեն է մեկնաբանում այս հարցը Թուրքական պատմական ընկերության անդամ, նախկին դիվանագետ Քյամուրամ Գյուրյունը «Հայկական թղթապանակ» խորագրով լույս տեսած իր գրքում, որ նա տպագրել է, բացի թուրքերենից, նաև ֆրանսերեն՝ եվրոպական ընթերցողին ևս շփոթության մեջ գցելու նպատակով: Հենց այդ միտումով է հեղինակը մեջբերումներ անում միակողմանի ընտրված թուրքական գլխավոր շտաբի փաստաթղթերից: Այսպես, ի ապացույց հայերին ռազմական գոտուց հեռացնելու անհրաժեշտության, նա վկայակոչում է 1915-ի 2-ը մայիսի թվակիր Էնվեր փաշայի նամակը, հասցեագրված ներքին գործերի մինիստր Թալեաթին, որտեղ Էնվերը, տեղեկացնելով «Վանա լճի շրջանում ծագած հայերի խոտվության մասին», հարցնում էր Թալեաթի կարծիքը. ինչպե՞ս վարվել, արդյո՞ք արտաքսել նրանց ռուսական սահմանները, թե՞ ուղարկել Անատոլիայի խորքը՝ հայաբնակ վայրերը տեղափոխելով կայսրության այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչությունը¹¹²:

Մեջբերելով իր կարծիքով չարագանց կարևոր այս փաստաթուղթը, Բ. Գյուրյունը պնդում է, որ իբր հենց այս

փաստաթղթում է առաջին անգամ հիշատակվում բնակչության հնարավոր տեղափոխման մասին, այսինքն, որ իբր մինչև 1915-ի մայիսի 2-ը ոչ մի խոսք չի եղել հայերի տեղահանության մասին:

Ի մի բերելով վերը նշված կարծիքները, փաստարկումները, պնդումները, կարելի է եզրակացնել, որ թուրք հեղինակների հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին.

1. Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հենց սկզբից թուրքահայերը ամենուրեք սկսել են պատրաստվել «համընդհանուր ապստամբության»՝ թուրքերին թիկունքից հարված հասցնելու և Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու նպատակով:

2. Սարիղամիշի տակ 1915-ի հունվարին թուրքական զորքերի կրած պարտության մեջ գլխավոր մեղավորները հայերն են:

3. «Հայկական ապստամբությունը» միաժամանակ նպատակ ուներ աջակցություն ցույց տալ հարձակվող ռուսական զորքերին:

4. Հայերը մերժեցին թուրքական կողմի առաջարկը՝ ապստամբություն բարձրացնել ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքում:

5. Հայերը թրով ու սրով ոչնչացնում էին մահմեդական գյուղերը՝ նրանց խաղաղ ազգաբնակչության հետ միասին:

6. Մինչև «հայերի խոտվությունը» Վանում, որը սկսվեց 1915-ի ապրիլի 20-ին և, հատկապես, հայկական կամավորական խմբերի և ռուսական զորքերի Վան մտնելը՝ 1915-ի մայիսի 19-ին, թուրքական իշխանությունների կողմից ո՛չ մի պատժիչ միջոցառում չի ձեռնարկվել և չի՝ եղել նախապես մշակված պլան Թուրքիայի ողջ հայ ազգաբնակչության տեղահանության ու ոչնչացման վերաբերյալ:

7. Կենտրոնական կառավարությունը և երիտթուրքական «Իթթիհաթ վե թերաքքի» կուսակցությունը ոչ մի պատասխանատվություն չի կրում հայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի համար:

Այդպե՛ս է արդյոք:

Դիմենք փաստերին, բերենք մի քանի առավել հավաստի

փաստագրական տվյալներ պաշտոնական տարբեր, այդ թվում և թուրքական, աղբյուրներից:

Ընկենք այսպես կոչված հայկական համընդհանուր ապստամբության վարկածը: Ահա թե ինչ էր գրում այդ կապակցությամբ Թուրքիային լավատեղյակ իրավաբան-միջազգայնագետ, պրոֆեսոր Ա. Ն. Մանդելշտամը «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» ֆունդամենտալ հետազոտության մեջ.

«Հակառակ թուրքական կառավարության կեղծ հայտարարությունների, չի եղել հայկական ո՛չ մի խոտվություն, կամ հեղափոխություն: Հայերը զենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ տեսան ջարդի սպառնալիքը և ենթարկվելով իրենց կյանքը որքան հնարավոր է թանկ ծախելու բնական ձգտմանը... Եվ այսպես, զինված դիմադրության բոլոր դեպքերում մենք տեսնում ենք ոչ թե հեղափոխականների, այլ դժբախտ մարդկանց, որոնք ինչ-որ զենքեր են պահել և գերադասում են կռվել մինչև մահ, քան տանել դանդաղ չարչարանքները կամ տեղահանության տառապանքները... Այսպիսով, հայերին չի կարելի մեղադրել այն բանում, որ նրանք պաշտպանում էին իրենց կյանքը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ միայն չնչին փոքրամասնությունը կարող էր այդ բանն անել: Հայերի մեծամասնությունը արդեն պատերազմի սկզբին զենքը հանձնել էր իշխանություններին, և այդ պատճառով ստիպված էր առանց նվազագույն իսկ դիմադրության ընդունել այն դաժան ճակատագիրը, որ կառավարությունը պատրաստել էր նրանց համար»¹¹³:

Բերենք մեկ այլ լավատեղյակ անձնավորության, 1913—1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի վկայությունները.

«Որպեսզի ազգի ոչնչացման պլանը հաջողություն ունենար, պիտի արվեր երկու նախնական քայլ. անհրաժեշտ էր բոլոր մեծ և ոչ խոշոր քաղաքներում հայ բոլոր զինվորներին զրկել պաշտպանության միջոցներից և բռնազրավել արդեն նրանց մոտ եղած զենքը: Նախքան հայերին ոչընչացնելը պետք էր նրանց զինաթափել»¹¹⁴:

«Թուրքական կայսրության տարածքով մեկ,— շարունակում է հեղինակը,— փորձ արվեց պլանաչափորեն բնա-

ջնջել բոլոր առողջ տղամարդկանց ոչ միայն այն նպատակով, որ ոչնչացվի հայերի նոր սերունդ վերարտադրող ողջ արու բնակչությունը, այլև այն բանի համար, որպեսզի մնացած բնակչության առավել թույլ մասը հեշտությամբ գրհ դառնա»¹¹⁵:

Գերմանական արևելագետ և հումանիստ Յոհաննես Լեպսիուսը նույնպես հերքել է «նազմական անհրաժեշտության» փաստարկը, ցույց տալով, թե ի՞նչ նպատակի են ծառայել անսպասելի կերպով իրենց պաշտոններից հայ գործիչների ազատումը, նրանց ձերբակալությունը և բռնի տեղահանությունը: «Դա համընդհանուր մի միջոցառում էր, — գրում էր Լեպսիուսը, — որը նպատակ ուներ զրկել հայ ժողովուրդը իր ղեկավարներից և իր օրգաններից այն հաշվով, որ դեպորտացիան կարելի լիներ անցկացնել առանց աղմուկի և առանց դիմադրության»¹¹⁶: Խոսելով երևելի հայերի, այդ թվում օսմանյան պառլամենտի ղեկաւոտատների, գրողների, հրատարակախոսների, փաստաբանների ձերբակալության մասին, Լեպսիուսն ընդգծում էր այն փաստը, որ այդ բոլորը կատարվել է առանց որևէ դատաքննության, որը կարող էր ճախորդել կամ հետևել այդ ձերբակալություններից¹¹⁷:

Նույն ձևով էին վարվում հայ երևելիների, հայկական համայնքների ներկայացուցիչների հետ նաև Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում: Յոհաննես Լեպսիուսը բերում է հավաստի փաստեր դիվանագիտական ներկայացուցիչների ու հյուպատոսների զեկուցագրերից, որոնցում դեռ այն ժամանակ այն միտքն էր հայտնվում, որ տեղահանությունների իսկական նպատակը դա հայ ժողովրդի ոչնչացումն է Թուրքիայում:

Այսպես, ամերիկյան հյուպատոս Օսքար Վայցերը իր 1915-ի հուլիսի 28-ի թվակիր զեկուցագրում տեղեկացնելով Տրապիզոնի հայերի բռնագաղթի մասին, նշում էր. «Գերմանական դեսպանն ասաց ինձ, որ ինքը չի կարծում, որ հայերը կարող են վերադառնալ Տրապիզոն նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո»¹¹⁸:

Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոսը Կ. Պոլսի իր դեսպանին տեղեկացնելով հայերի բռնի արտաքսման մասին,

բերում էր փաստեր, թե ինչպես էին թուրք ոստիկանները Խարբերդից ոչ հեռու գազանաբար ոչնչացրել 800-ից ավելի հայերի, այդ թվում երևելի անձանց: «Երբեք այդ մարդկանց դեմ որևէ մեղադրանք առաջ չի բաշվել, — ավելացնում էր հյուպատոսը: — Նրանք բոլորը ձերբակալվել էին և սպանվեցին սուկ այն պատճառով, որ կառավարության զլխավոր պլանի համաձայն պետք էր ազատվել հայ ազգից»¹¹⁹:

Դոկտոր Լեպսիուսը հանգամանորեն ներկայացրել է հայերի տեղահանության պատկերը ըստ առանձին վիլայեթների: Հեղինակի կողմից բերված փաստերը, տվյալներն ու կոնկրետ թվերը չեն կորցրել իրենց արժեքը շնորհիվ դրանց հավաստիության ու ճշգրտության:

Չափազանց այժմեական է առաջին անգամ դոկտոր Լեպսիուսի կողմից բարձրացված այսպես կոչված հայկական համընդհանուր ապստամբության հարցի քննարկումը, մի բան, որով թուրքական կառավարությունը փորձում էր հիմնավորել տեղահանության անհրաժեշտությունը: Թուրքական այս պաշտոնական վարկածը, որը տարածվում էր այն ժամանակ, նպատակ ուներ ապակողմնորոշել մարդկանց: Դոկտոր Լեպսիուսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այդ տեսակետի ողջ սնանկությունը, հայերի «դավաճանության» վերաբերյալ թուրքական պնդման հրահրիչ բնույթը:

«Այսպես կոչված, խոտվությունը Վանում, — գրում էր Լեպսիուսը, — օրինական պաշտպանության մի բայ էր և մի դրվագ ջարդերի պատմության մեջ, բայց ո՛չ մի դեպքում՝ դավաճանություն: Այդ բանը հաստատում են պաշարմանը ներկա գերմանացիները»¹²⁰: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Վանի հայ ազգաբնակչությունը կազմակերպել էր ինքնապաշտպանություն խուսափելու համար այն ճակատագրից, որը բաժին ընկավ թուրքական խոստումներին հավատացած իրենց հայրենակիցներին, որոնք այդ բանի համար զրկվեցին կյանքից: Զննարկելով քաղաքի ապրտամբ բնակիչներին ռուսական զորքերի օգնության գալու հարցը, հեղինակն ընդգծում է. «Երկու իրադարձություն՝ Վանի հայերի օրինական ինքնապաշտպանությունը նրանց սպառնացող ջարդի դեմ հանդիման և ռուսների հարձա-

կումը իրար հետ ո՛չ մի կապ չունեն և չեն կարող դիտվել որպես պատճառ և հետևանք... Իրենց ինքնապաշտպանությանը Վանի հայերը միայն նպատակ էին հետապնդում փրկել իրենց մերձավորների կյանքը»¹²¹:

Հարցը ստավել լայն քննարկելով՝ համաթորքական մասշտաբով, Լեպսիուսը հանգում էր այն եզրակացության, որ կառավարության դեմ ուղղված որևէ կանխամտածված շարժում չի եղել, այլ «կանխամտածված են եղել այն հետապնդումները, որոնք կիրառվում էին մեթոդիկ կերպով»: Ընդհանրացնելով իր կողմից բերված փաստագրական բոլոր տվյալները, Լեպսիուսն ընդգծում էր, որ չի կարելի լուրջ համարել այն փաստարկները, որոնք բերվում են տեղահանությունը հիմնավորելու համար: Բացառությամբ Վանի շրջանի, որը խուսափեց տեղահանությունից, քանի որ այն գրավվել էր ռուսական զորքերի կողմից, երկու-երեք այլ վայրերի, ուր հայերը դիմադրություն էին ցույց տվել (Ջեյթուն, Ծապին—Կարահիսար), մնացածները այնքան հեռու էին ճակատային գոտուց, որ կայսրության բոլոր մասերում ցրված մեկկես միլիոն ազգաբնակչության տեղահանությունը, առավել ևս պատերազմական թատերաբեմից ամենամեծ հեռավորության վրա գտնվող վայրերից, ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել ռազմական նկատառումներով: «Միակ բացատրությունը, որը հիմք չի տալիս կառավարության այդ միջոցառման մեջ տեսնել խելացնոր մի ակտ, դա այն է, որ կառավարությունը գործում էր ներքաղաքական մի պլանի համաձայն և ստունասիրտ հաշվարկով նախապես մտածված դիտավորությամբ իր առջև խնդիր էր դրել ոչնչացնել հայ էթնիկական տարրը...»¹²²:

Բերված անաչառ գնահատականները, ջարդերի անմիջական ակնատեսների ու ժամանակակիցների անհերքելի վկայությունները մերժում են թորքական շինձու վարկածը Օսմանյան կայսրության ողջ հայ ազգաբնակչության բրոնզադաշտի անհրաժեշտության վերաբերյալ: Ավելին. նշված և օտար այլ հեղինակներ, մերժելով «ռազմական նկատառումների» մտացածին փաստարկը, միաժամանակ ցույց են տալիս, որ հայ ժողովրդի բնաջնջումը մանրակրկիտ կեր-

պով մշակված մի օպերացիա էր, իսկ տեղահանությունը՝ սոսկ դրա իրականացման եղանակը:

Հետաքրքրական է, որ այդ մասին իրենց կառավարությանը ժամանակին տեղեկացրել են գերմանական դիվանագիտական գործակալները, այն պետության ներկայացուցիչները, որը սուլթանական Թուրքիայի դաշնակիցն ու պաշտպանն էր առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից մինչև վերջ: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն:

Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը 1915-ի հունիսի 2-ին տեղեկացնում էր Կ. Պոլսի իր դեսպանությանը. «Իմ բանակցությունները գլխավոր հրամանատարի հետ հայերի տեղահանության վերաբերյալ դրական արդյունքի չհանգեցրին: Հայ ազգաբնակչությունը դաշտային բոլոր շրջաններից, հավանական է և Էրզրումից, պետք է արտաքսվի Դեր Զորի կողմերը: Մեծ մասշտաբի այս տեղահանությունը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ փոխադրական լրիվ միջոցների բացակայության պատճառով տեղահանվածների հագիվ կետը ողջ կհասնի նշանակված վայրերը և, հավանական է, այս տեղահանությունը իր հետ կբերի ո՛չ միայն հայերի, այլև ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմքեր չեն ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմքեր չեն կարող բերվել այդ գործողությունների համար, քանի որ տեղի հայերի ապստամբության հնարավորությունը բացառվում է, որովհետև տեղահանվողները ծերունիներ, կանայք ու երեխաներ են...»¹²³ (ընդգծումն իմն է— Ռ.Ս.):

15 օր հետո, 1915-ի հունիսի 17-ին, Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Հանս Վանգենհայմը, որը, ի միջի այլոց, հայտնի էր իր թուրքասիրությամբ, կանցլեր Բետման-Հոլվեգին ուղարկած իր զեկուցագրում մատնանշում էր. «Միանգամայն ակներև է, որ հայերի տեղահանությունը ոչ միայն ռազմական միջոցառումների հետևանք է: Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը վերջերս անկեղծորեն հայտարարեց կայսերական դեսպանությունում ներկայումս հավատարմագրված դոկտոր Մորդմանին, որ «Բարձր Դուռը ցանկանում է համաշխարհային պատերազմն օգտագործել վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնելու համար ներքին թշնամիների (տեղական քրիստոնյաների) հետ՝ ռնդամին

չնդվելով արտասահմանից եկող դիվանագիտական միջամտությունից»¹²⁴:

Ավելի ուշ, 1915-ի հուլիսի 7-ին, այդ նույն Վանգենհայմը կանցլերին տեղեկացնում էր տեղահանության իսկական նպատակների մասին.

«Իեռ 14 օր սրանից առաջ հայ ազգաբնակչության արտաքսումը սահմանափակվում էր մոտավորապես այն գավառներով, որոնք մոտ են գտնվում ռազմական գործողությունների արևելյան թատերաբեմին, ինչպես նաև Ադանայի մահանգի առանձին շրջաններին: Դրանից հետո Բարձր Դուռը որոշում ընդունեց այդ գործողությունները տարածել Տրապիզոնի, Մամուրեթ-ու-Ազիզի (Խարբերդ— Ռ. Ս.) և Սրվասի մահանգների վրա, և արդեն ձեռնամուխ է եղել վերջնական իրականացմանը, թեև երկրի այդ մասերը չեն գտնվում թշնամական որևէ ներխուժման սպառնալիքի տակ:

Այդ գործողությունները և այն եղանակը, որով իրականացվում է տեղահանությունը, վկայում են, որ կառավարությունը իսկապես նպատակ ունի ոչնչացնել հայ ազգաբնակչության պետության մեջ»¹²⁵ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Վերը ճիշատակված Ծոյքներ-Ռիխտերը իր նախկին զեկուցագրերը լրացնում էր թուրք պաշտոնական անձանց և նրանց կողմնակիցների անկեղծ խոստովանություններով. «Տեղական վայի Թահսիս քեյի կողմնակիցները անկեղծորեն խոստովանում են, որ իրենց գործունեության վերջնական նպատակն է լրիվ ոչնչացնել Թուրքիայի հայերին: Պատերազմից հետո «մեզ մոտ՝ Թուրքիայում հայեր այլևս չեն լինի»— բառացիորեն այսպիսին է հեղինակավոր մի անձի արտահայտությունը: Քանի որ այդ նպատակին հնարավոր չէ հասնել տարբեր բնույթի ջարդերի օգնությամբ,— շարունակում էր հյուպատոսը,— այստեղ հույս են դնում, որ մինչև Միջագետք տևող երկար ճանապարհի ընթացքում կրած զրկանքները և անսովոր կլիման կամբողջացնեն գործը: Հայկական հարցի այս «լուծումը» թվում է իդեալական՝ ծայրահեղ ուղղության բոլոր կողմնակիցներին, որոնց թվին են պատկանում գրեթե բոլոր զինվորական և կառավարական պաշտոնյաները: Ինքը՝ թուրք ժողովուրդը ոչ մի չափով համաձայն չէ հայկական հարցի նման լուծման հետ և

արդեն հիմա ծանրորեն զգում է տնտեսական այն կարիքը, որը ծագել է երկրի այս մասում՝ հայերի արտաքսման հետևանքով»¹²⁶:

Այն ժամանակ դեռ չեզոք տերության՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Հենրի Մորգենթաում պետական քարտուղարին ուղղված իր հեռագրում տեղեկացնում էր 1915-ի ապրիլի 30-ին, որ «չեն դադարում ստացվել զեկուցագրեր կայսրության մի քանի շրջաններում հայերի հետապնդումների, թալանի և ջարդերի վերաբերյալ: Հայ պատրիարքը, Իտալիայի դեսպանը, Բուլղարիայի դեսպանորդը և ես եռանդուն կերպով միջամտեցինք... Ակներև է,— եզրակացնում էր նա,— որ այս միջոցառումները ոչ թուրք տարրերի ու կազմակերպությունների դեմ ուղղված կամպանիայի մի մասն են կազմում, նրանց դեմ, ովքեր չեն պատկանում «Միություն և առաջադիմությանը»¹²⁷:

Այնուհետև ասվում էր, որ նույն օրը Հայեպի ամերիկյան հյուպատոսից ստացված զեկուցագրից հայտնի էր դարձել, որ «թուրքական իշխանությունները անհավատալի դաժանությամբ են վարվում Չեչյունի ու Մարաշի հայ ազգաբնակչության հետ. հենվելով առանձին դասալիքների գործողությունների վրա, նրանք տեղահանում և ցրում են անմեղ բնակչության մեծ մասին»¹²⁸:

Մի այլ հեռագրում (1915-ի մայիսի 25-ին) ամերիկյան դեսպանը գրում էր.

«Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ այն քաղաքականության մի քանի ասպեկտների մասին, որին հետևում է ներկա կառավարությունը հայ համայնքի նկատմամբ: Նրա հետ վարվելակերպը, որն արդեն իսկ նկատվում էր իր կոպիտ շեղումներով թուրքական հեղափոխության ժամանակներից, պատերազմի հետևանքով ընդունել է բացահայտորեն անբարենպաստ ընթացք: Եվ դա ճիշտ է, որ ներկա օսմանյան կառավարությունը հայերին այլևս չի համարում իր օրինական հպատակներ»¹²⁹: Այնուհետև նա տեղեկացնում էր, որ «կառավարությունը անփոփոխ կերպով ժխտում է փաստերը կամ դրանք ամբողջությամբ աղավաղում»¹³⁰: Վերջում դեսպանը երկյուղ էր հայտնում, որ ստեղծված իրադրու-

թյունը «հեշտությամբ կարող է հանգեցնել ամենածանր և ամենատխտուր հետևանքների»¹³¹;

Եվ իսկապես, շուտով՝ 1915-ի հուլիսի 10-ին Հենրի Մորգենթաուն հենվելով ամերիկյան հյուպատոսների զեկուցագրերի վրա, պետական դեպարտամենտ է ուղարկում հետևյալ բովանդակությամբ խիստ գաղտնի հեռագիրը.

«Հայերի հետապնդումը կրում է անհամատեղելի մասշտաբներ: Ամենատարբեր շրջաններից ստացվող զեկուցագրերը վկայում են սխտեմատիկ փորձերի մասին, որոնց նպատակն է խաղաղ հայ ազգաբնակչությունը արմատախիլ անել կամայական ձերբակալությունների, սարսափելի խոշտանգումների, զանգվածային տեղահանությունների, կայսրության մի տեղից մեկ ուրիշը բռնի տեղափոխման ճանապարհով, որոնք ուղեկցվում են բռնությամբ, թալանով ու սպանություններով և որոնք ընդունում են ջարդի մասշտաբներ, հանգեցնում են հայերի ոչնչացմանը: Այդ միջոցառումները, — ասվում էր այնուհետև, — չեն ելնում ժողովրդական կամ որևէ մոլեռանդ պահանջից, դրանք զուտ կամայական բնույթի են և ղեկավարվում են Կոստանդնուպոլսից, իբրև թե ելնելով ռազմական հանգամանքներից, բայց հաճախ ընդգրկելով այնպիսի շրջաններ, որտեղ ռազմական ոչ մի գործողություն չի կարող տեղի ունենալ»¹³²:

Թուրքական կառավարողների հետապնդած վերջնական նպատակների, հայ ժողովրդի վերացման գոյություն ունեցող պլանի մասին հաղորդում էին իրենց զեկուցագրերում Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում գտնվող ԱՄՆ-ի հյուպատոսական ներկայացուցիչները: Այսպես, Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնը, զեկուցելով Միրիա հասած տեղահանված հայերի շարասյունների աղետալի վիճակի մասին, եզրակացնում էր. «Անկասկած է, որ խոսքը գնում է մանրակրկիտ կերպով մշակված պլանի մասին, որը նպատակ ունի հայ ցեղի լրիվ բնաջնջումը»¹³³:

Պետք է ավելացնել, որ հայկական տեղահանությունների հարցին Հենրի Մորգենթաուն առավել հանգամանորեն անդրադարձել է 1918-ին լույս տեսած իր հուշերում, որտեղ նա մասնավորապես նշում էր.

«Եթե նույնիսկ նա (թուրքական կառավարությունը— Ռ.Ս.) ձեռնարկած լիներ նման մի տեղահանություն բարի նկատառումներով, ապա դա էլ կլիներ դաժանության ու անարդարության գագաթնակետ, բայց հարցը նրանում է, որ թուրքերը երբեք էլ չէին մտածում այն մասին, որ հայերին թույլ տան իրենց համար նոր կյանք ստեղծելու այդ նոր երկրում: Նրանք գիտեին, որ հայերի ճնշող մեծամասնությունը ոչ մի դեպքում չի հասնի նշանակված կետին, իսկ նրանք՝ ուլքեր կհասնեն, կամ կմեռնեն ծարավից ու քաղցից, կամ կսպանվեն անապատը բնակեցնող մահմեդական վայրենի ցեղերի կողմից: Տեղահանության իսկական նպատակն էր թալանն ու ոչնչացումը. դա իսկապես ջարդի նոր մեթոդ է հանդիսանում: Երբ թուրքական իշխանությունները հրաման էին արձակում այդ տեղահանությունների մասին, նրանք դա հիանալի կերպով հասկանում էին և ինձ հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ առանձնապես փորձ չէին անում թաքցնել այդ փաստը»¹³⁴:

Ամերիկյան դեսպանը եզրակացնում էր. «Թուրքական կառավարության հավաստիացումներն այն մասին, որ իբր ինքը լրջորեն նպատակադրվել էր «հայերին տեղափոխել իրենց նոր վայրերը», անհեթեթություն են: Ուղեկցող պահակներով շարասյունների նկատմամբ վերաբերմունքը հստակ կերպով ցույց է տալիս, որ Հնվերի ու Թալեաթի իսկական նպատակն էր ոչնչացնել հայերին: Ինչքա՛ն մարդ հարավ տեղահանվածներից հասավ իր վերջնակետին՝ նման զարհուրելի պայմաններում: Մի քարավանի օրինակը ցույց է տալիս, թե որքան մտածված ձևով տեղահանության այդ պլանը վերածվեց ոչնչացման պլանի: Հաղորդումներ այն մանրամասների մասին, որոնց մասին գնում է խոսքը, իմ կողմից ստացվել էին անմիջականորեն Հալեպում ամերիկյան հյուպատոսից և այդ փաստաթղթերը ներկայումս գտնվում են Վաշինգտոնի պետական դեպարտամենտում»¹³⁵:

Հայերի տեղահանության հարցը շրջափել է նաև դոկտոր Լեպսիուսը 1921-ի հունիսի 2—3-ին Բեռլինում կայացած դատավարության ժամանակ, որը քննում էր հայ ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյանի կողմից արյունար-

բու դահիճ Թալեաթի սպանության հարցը: Հանդես գալով դատարանում իր վկայություններով, դոկտոր Լեպսիուսը մասնավորապես հայտարարեց հետևյալը. «Համընդհանուր տեղահանության մասին որոշումը կայացրեց երիտթուրքական կոմիտեն, այդ մասին հրամանը արձակել էր ներքին գործերի միևնույն Թալեաթ փաշան (ուզմական միևնույն էնվեր փաշայի հետ համատեղ): Հայերի տեղահանությունը իրականացվեց երիտթուրքերի հատուկ կազմակերպության օգնությամբ...»

Ի՞նչ էր նշանակում այդ տեղահանությունը:

Թալեաթ փաշայի կողմից ստորագրված հրամանում կան հետևյալ խոսքերը. «Տեղահանությունը դա ոչնչացում է»:

Ամեն ինչ տեղի էր ունենում այդ հրամանի համաձայն...

Պաշտոնապես հայտարարվում էր, որ այդ տեղահանությունները սուկ նախագուշակական միջոցներ են, սակայն առանձին հեղինակավոր անձինք միանգամայն բացեփրաց խոստովանում էին, որ տեղահանության նպատակը հայ ազգի ոչնչացումն է...»¹³⁶:

Եվ այսպես, վերը մեջբերված հավաստի, ոչ մի լուրջ պատմաբանի կողմից չհերքված փաստաթղթերը մերկացնում են հայկական ցեղասպանության պատմության կեղծարարների փաստագրերի պնդումները և անառարկելիորեն վկայում, որ հայերի զանգվածային տեղահանությունը ամբողջ մի ժողովրդի ոչնչացման քողարկված եղանակն էր:

Կարող է հարց ծագել. ի՞նչ նկատառումներով և ի՞նչ հույսով են ժամանակակից թուրք պատմաբանները լուրջաբան մատնում պատմության փաստերը կամ փորձում վիճարկել դրանց հավաստիությունը: Հավանաբար նրանք իրենց հույսը դնում են ընթերցողի անտեղյակության վրա, այն սերնդի, որը լսել է հիտլերականների կողմից երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրեաների, լեհերի, սլավոնական և այլ ժողովուրդների դեմ կիրառված ցեղասպանության մասին, բայց որը ոչինչ չգիտի այն մասին, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել Թուրքիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Նաև, որ այդ պատմաբանները հույսեր են կապում փաստերի կեղծման, միտումնավոր ընտրության և դրանք ներկայանալի ձևով մա-

տուցման հետ: Այդ տեսակետից հարկ է նշել Ս. Ռ. Սոնիեյի՝ պատմաբանին անհարիր գործունեության մասին, ինչպես Անգլիայում, ուր նա դասավանդում է, նույնպես էլ Թուրքիայում: Չանալով իր հակահայկական գործունեությանը գիտական տեսք տալու, նա դեռ 1972 թ. «Թուրքական պատմական ընկերության» կողմից հրատարակվող «Բելլեթեն» ամսագրում թուրքերեն և անգլերեն հրատարակեց Ֆորին օֆիսի արխիվում պահվող Թալեաթ փաշայի գաղտնի հեռագրերը, հայտնի դահիճն ներկայացնելով, որպես հայ ժողովրդի բարեկամ¹³⁷: Չբավարարվելով պատմական պարբերականի նեղ շրջանակներով, նա որոշեց այդ «գոհարները» միջազգային ընթերցողին ներկայացնել երեք լեզվով՝ իր փարիսեցիական առաջաբանով հանդերձ: Սակայն հիշյալ գրքում բերված գաղտնի հեռագրերն իսկ, ուշադիր ընթերցանության դեպքում, մերկացնում են այդ հրապարակման հեղինակին: Բերենք, նախ, Ս. Սոնիեյի առաջաբանն ամբողջությամբ.

«Մեր հայ հայրենակիցները, որոնք դարերի ընթացքում իրենց համար օրինապաշտ քաղաքացիների անուն են վաստակել այն ժամանակ, երբ մենք սպրում էինք միասին Օսմանյան կայսրությունում՝ լավ հարաբերությունների մեջ գտնվելով, և նրանք, ովքեր առավել բարձր պաշտոններ էին գրավում, առարկա դարձան անարդարացի ու դաժան այն պրոպագանդի, որը մղվում էր որոշ մոլեռանդ շրջանների կողմից, որոնց բռնությունը բազմապատկվեց այս վերջին տարիներին:

Մենք ուզում ենք խոսել գեներցիոյի մեջ մեղադրելու մասին:

Երկրում, ուր պատերազմը կենաց ու մահվան հարց էր, մեր հայ հայրենակիցներից ոմանք դրսից հրահրվելու հետևանքով և այդ մոլեռանդ շրջանների պրոպագանդի պատճառով, որոշեցին շարունակել խոսկարար գործունեությունը պատերազմի ողջ ընթացքում:

Այդ իրադրության դեմ հանդիման օսմանյան պետությունը երկրի թիկունքում, տարբեր ճակատներում մարտնչող իր բանակների անվտանգությունը ապահովելու համար որոշեց, ուրիշ երկրների օրինակին հետևելով, որոնք նման

միջոցներ էին ընդունել պատմության տարբեր դարաշրջաններում, ժամանակավորապես մեր որոշ հայ հայրենակիցներին ուղարկել երկրի այլ մասեր, և դա անելով նա (կառավարությունը— Ռ.Ս.) չհասպաղեց անհրաժեշտ մարդասիրական միջոցառումներ ձեռնարկելու: Ի դիմաց պատմական այս իրականության, նրանք ովքեր այդ իրադարձությունը ցանկանում են ներկայացնել որպես գեներոզի, գուրկ են ողջամտությունից և սուկ նպատակ են հետապնդում խանգարել համընդհանուր խաղաղությունը, փորձելով մասնավորապես Մերձավոր և Միջին Արևելքում ստեղծել խառնակչության օջախ:

Ինչ վերաբերվում է մեզ, մենք ցանկանում ենք պատասխանել այդ ինտրիգներին և ղեկավարվող պրոպագանդիստ միայն փաստաթղթերի հրապարակումով, թողնելով, այսպիսով, ընթերցողին հարցի էությունն անձամբ պարզաբանելու հոգալը:

Ահա այդ փաստաթղթերը, որոնց բնագրերը պահպանվում են Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական արխիվներում № 9158 5523 թղթապանակում, և որոնց տակ դրված է այն ժամանակվա ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյի ստորագրությունը, որը մոլեռանդ հայի կողմից արձակված գնդակի զոհ էր դարձել¹³⁸ (ընդգծումներն իմն են— Ռ.Ս.):

Ինչպես տեսնում ենք, պրոֆեսոր Սոնիելը օրիգինալ չէ այն բանում, ինչ վերաբերում է տեղահանության շարժանքներին, նա կրկնում է պատմաբանների կողմից վաղուց հերքված թուրքական պաշտոնական վարկածը ռազմական գոտում, ռուս-թուրքական սահմանից ոչ հեռու, հայերի մնալու վտանգավորության մասին, «հայկական խոտվությունները կանխելու», տեղահանության «ժամանակավոր» բնույթի մասին և այլն: Նա հավասարապես օրիգինալ չէ իր այն պնդման մեջ, որ օսմանյան կառավարությունը այլ շրջաններ է տեղափոխել միայն որոշ թվով հայ հայրենակիցների, քանի որ քաջ հայտնի է, որ տեղահանվել է գրեթե ողջ հայ ազգաբնակչությունը: Սակայն նա օրիգինալ է, երբ փորձում է ցեղասպանության փաստը ժխտել հրապարակելով Թալեաթի այն ձեռագրերը, որոնք իբր վկայում են տեղա-

հանված հայերի մասին նրա «հոգատարությունը»: Այստեղ հետաքրքրական է այն, որ Սոնիելի կողմից երեք լեզվով հրապարակված Թալեաթի հեռագրերն ինքնին մերկացնում են ինչպես դրանց հեղինակին, այնպես էլ այդ հեռագրերի հրապարակման հեղինակին, այսինքն, հենց իրեն պրոֆեսոր Սոնիելին: Բերենք դրանցից մի քանիսը:

«Զեր վիլայեթի սահմաններում գտնվող հայերին ուղարկեք նրանց համար նախատեսված շրջանները: Կաթոլիկները պետք է դուրս մնան տեղափոխման այդ պրոցեսից»¹³⁹,— ցուցում էր տալիս Թալեաթը 1915-ի հուլիսի 23-ի հեռագրում: Այս հեռագրից չի երևում, ո՞ր վիլայեթի մասին է խոսքը, և այդ մասին ոչինչ չի ասում ինքը՝ Սոնիելը, միաժամանակ թաքցնելով ընթերցողից այն փաստը, որ կաթոլիկ հայերը չնչին փոքրամասնություն էին կազմում:

«Արգելվում է տեղափոխել հայ դեպուտատներին և նրանց ընտանիքներին»¹⁴⁰,— հրահանգում էր Թալեաթը 1915-ի օգոստոսի 2-ի իր հեռագրում, այսինքն այն ժամանակ, երբ օսմանյան պառլամենտի բոլոր հայ դեպուտատները, առանց դատ ու դատաստանի, զազանաբար սպանվել էին, այդ թվում ակամավոր հայ գրող, փաստաբան ու հասարակական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը:

Այդ նույն թվակիր հետևյալ հեռագրում ասվում էր.

«Այն հայերի մեջ, որոնք պետք է փոխեն իրենց բնակության վայրը, բացառություն պետք է արվի զինվորների, սպաների ու զինվորական բժիշկների ընտանիքների համար, որոնք կարող են մնալ իրենց տեղերում»¹⁴¹, կարգադրում էր Թալեաթը այն ժամանակ, երբ զինաթափ արված զինվորներն ու սպաները (հայկական ծագում ունեցող) արդեն գնդակահարվել էին, իսկ նրանց ընտանիքները՝ արտրվել:

Մի այլ հեռագիր, դարձյալ 1915-ի օգոստոսի 2-ին ուղարկված.

«Հրաժարվեք բողոքական հայերին աքսորելուց, ովքեր դեռ տեղահանված չեն, և տեղեկացրեք մեզ աքսորվածների թվի վերաբերյալ և նրանց մասին, ովքեր դեռ մնացել են վիլայեթում»¹⁴²:

Այս հեռագիրը ևս ի վիճակի չէ փրկելու թուրք պրոֆե-

սորին նրա անշնորհակալ առաքելության մեջ՝ ապացուցել հակառակն այն բանի, ինչ որ արդեն հայտնի է ամբողջ աշխարհին, այն է, հայերի տեղահանությունը կրում էր համընդհանուր բնույթ և որ այդ տեղահանությունը վերածվեց մեկ միլիոնից ավելի մարդկանց ոչնչացման, իսկ այդ թվի մեջ բողոքական հայերը կազմում էին շատ չնչին փոքրամասնություն: Սակայն գլխավորը դա չէ: Թուրք պրոֆետորի միտումնավորությունը և պատմական իրականությանն ենթակա միտումը կայանում է այն բանում, որ նա ընթերցողից թաքցնում է Թալեաթի տասնյակ այլ հեռագրեր, որոնցում աներկիմաստ կերպով բացահայտված են ինչպես տեղահանության բուն նպատակը, այնպես էլ ամբողջ մի ազգի ոչնչացման դիտավորությունը: Բերենք այդ հեռագրերից մի քանիսը, որոնք 1920-ին տրամադրվել էին հայ մտավորական Արամ Անտոնյանին աքսորված հայերի Հալեաթի կոմիտեի քարտուղար, թուրք պաշտոնյա Նայիմ քեյի կողմից և նույն տարին հրատարակվել Լոնդոնում անգլերեն, իսկ Փարիզում՝ ֆրանսերեն¹⁴³: Այդ հեռագրերից մի քանիսը հրատարակվել էին նաև 1921-ին՝ Բեռլինի դատավարության ժամանակ:

Ահա, Հալեաթի նահանգապետին հասցեագրված 1915-ի սեպտեմբերի 9-ի թվակիր հեռագիրը.

«Թուրքական հողի վրա ապրելու ու աշխատելու հայերի բոլոր իրավունքները լրիվ վերացված են և համաձայն դրա կառավարությունն իր վրա է վերցնում ողջ պատասխանատվությունը, կարգադրելով չխնայել նույնիսկ ծծկեր երեխաներին: Այդ հրամանի հետևանքներն հայտնի են մի քանի նահանգներում: Չնայած դրան, մեզ անհասկանալի պատճառներով բացառություններ են արվում «հայտնի մարդկանց» նկատմամբ. փոխանակ այդ մարդկանց ուղարկելու նրանց աքսորի վայրերը, նրանց թողնում են Հալեպում, ինչը կառավարության համար լրացուցիչ դժվարություններ է ստեղծում: Չունկնդրելով նրանց փաստարկներին, քեք կանանց ու երեխաներին, որտեղ էլ նրանք լինեն, եթե նույնիսկ ի վիճակի չեն շարժվելու, և թույլ մի տաք մարդկանց նրանց հովանավորելու, քանի որ իրենց տգիտության պատճառով նրանք նյութական օգուտը բարձր են

դատում հայրենասիրական զգացմունքներից և չեն կարողանում հասկանալ կառավարության բարձր քաղաքականությունը: Այլ վայրերում կիրառված ոչնչացման անուղղակի ձևերի փոխարեն՝ դաժանություն, շտապողականություն (տեղահանումը իրականացնելիս), ճանապարհի դժվարություններ, թշվառություն, ազատ կերպով կարելի է կիրառել ուղղակի միջոցներ ժամանակ չկորցնելով:

Բանակի բոլոր հրամանատարներին հայտնվել է ռազմական միջատության ընդհանուր հրամանն այն մասին, որ նրանք չպետք է միջամտեն տեղահանման գործին:

Այս խնդիրը լուծելու համար նշանակված պաշտոնյաներին ասացեք, որ նրանք պետք է կյանքում իրականացնեն մեր իսկական նպատակը, առանց վախենալու պատասխանատվությունից: Խնդրում են ամեն շաբաթ ծածկագիր տեղեկագրեր ուղարկել մեզ ձեր գործունեության արդյունքների մասին»¹⁴⁴:

Եվս մի հեռագիր.

«Վերջերս Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանի՝ իր կառավարության անունից ձեռնարկված միջամտությունից հետո ակներև դարձավ, որ ամերիկյան հյուպատոսները գաղտնի եղանակով ինֆորմացիա են ձեռք բերել: Չնայած մեր հավաստիացումներին, որ տեղահանությունը կկատարվի անվտանգության և հանգստի պայմաններում, նրանք տակավին համոզված չեն դրանում: Հետևեք այն բանին, որ չլինեն իրենց վրա ուշադրություն հրավիրող դեպքեր, կապված նրանց (հայերի) հետ, որոնք գտնվում են քաղաքներին և այլ կենտրոններին մոտ: Ներկա քաղաքականության տեսանկյունից առավել կարևոր է, որ այդ շրջաններում գտնվող օտարերկրացիները հավատացած լինեն այն բանում, որ աքսորը իսկապես սուկ մի տեղափոխություն է: Ուստի կարևոր է, որ առժամանակ պահպանվի քաղաքավարի վարվելակերպի տեսքը և որ սովորական միջոցները կիրառվեն համապատասխան տեղերում: Որպես խիստ անհրաժեշտ միջոց, խորհուրդ են տալիս ձերբակալել այն անձանց, ովքեր մասն տեղեկություններ են հաղորդում և նրանց գործը հանձնել գիմկորական իշխանություններին՝ ռազմական ատյանում քննելու համար»¹⁴⁵:

Հետևյալ հեռագիրը վերաբերում է հայ հոգևորականությանը: 1915-ի դեկտեմբերի 1-ին Թալեաթը կարգադրում էր. «Հնայած այն փաստին, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգևորականությանը, մեզ հայտնի է դարձել, որ նրանց ուղարկել են այնպիսի կասկածելի տեղեր, ինչպես Սիրիան և Երուսաղեմը: Այդ որոշումը աններելի բացթողում է: Նման խոտվարար անձանց աքսորի տեղը՝ ոչընչացումն է: Ես խորհուրդ եմ տալիս Ձեզ գործել համաձայն դրա»¹⁴⁶:

1915-ի դեկտեմբերի 29-ի հեռագիրը վկայում էր Թալեաթի զգուշավորությունը. «Մեզ հայտնի է դարձել, որ օտարերկրյա շատ սպաներ տեսել են ճանապարհներից վերոհիշյալ մարդկանց [հայերի] դիակները և լուսանկարել դրանք: Խորհուրդ է տրվում, որ այդ դիակներն անմիջապես ծածկվեն և ոչ թե ցուցադրվեն»¹⁴⁷:

Բերենք ևս մի հեռագիր, այս անգամ 1916-ի հունվարի 15-ի թվակիր. «Մենք լսել ենք, որ բացված որբանոցներից մի քանիսը ընդունում են նաև հայերի երեխաների: Այդ բանը արվում է մեր իսկական նպատակի անգիտությունից, թե՞ դրան հակառակ, այս կամ այն դեպքում էլ այդպիսի երեխաներին օգնելը և ընդհանրապես նրանց կյանքը երկարացնելու ամեն մի փորձ կառավարության կողմից կոչույվի որպես մի ակտ, ամբողջովին հակառակ նրա մտադրությանը, որովհետև նա այդ երեխաների գոյությունը անցանկալի է համարում: Խորհուրդ եմ տալիս նման երեխաներին որբանոց չընդունել և փորձեր չանել նրանց համար հատուկ որբանոցներ բացելու»¹⁴⁸:

Բերված փաստաթղթերը (ընդամենը հայտնաբերվել է նման բովանդակությամբ Թալեաթի 30 հեռագիր), թվում է, կասկած չեն թողնում, թե ի՞նչ աստիճանի անբարեխիղճ են Ս. Սոնինը և թուրք այն հեղինակները, որոնք թաքցնում կամ վիճարկում են ինչպես Թալեաթի ծածկագիր հեռագրերը, այնպես էլ գերմանական, ամերիկյան, ավստրիական և այլ դիվանագիտական փաստաթղթերը հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ: Թուրք պատմաբանները լուրջյան են մատնում կամ անգիացիների «մատն» են տեսնում նաև 1919-ին Կ. Պոլսում կազմակերպված երիտթուրքերի

աղմկալի դատավարության մեջ: Ինչպես հայտնի է, 1919-ի ապրիլից մինչև հուլիսը թուրքական դատարանը քննության առավ երիտթուրքական նախկին պարագլուխների պատասխանատվության հարցը ինչպես Թուրքիան համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավվելու, այնպես էլ հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար: Ռազմական առյուծը նշանակված էր սուլթանի կողմից, նրա նախագահն էր գեներալ Մուստաֆա Նազըմ փաշան, իսկ անդամները՝ թուրք չորս բարձրաստիճան գինվորականներ: 1919-ի հուլիսի 5-ի դատավճռով փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, դոկտոր Նազըմը, հեռակա կարգով մահվան էին դատապարտվել, իսկ գեներալ Էսատ փաշայի նախագահությամբ թուրքական գինվորական առյուծը 1920-ի հունվարի 13-ի դատավճռով մահվան էր դատապարտել մի այլ դահճի՝ դոկտոր Բեհետդդին Շաքիրին՝ իթթիհաթական կուսակցության գաղափարախոսին և «հատուկ կազմակերպության» (Teçkilâti Mahsusse) ղեկավարին¹⁴⁹:

Նշված և դատական այլ պրոցեսների նյութերը տպագրվել են կառավարական «Թաքվիմի վաքայի պաշտոնաթերթում 1919—1920 թթ.: Պատահական չէ, որ թուրք պատմաբանները գիտակցորեն շրջանցում են նաև այդ փաստաթղթերը: Բերենք մի քաղվածք հիշված դատավարության մեղադրական ակտից.

«Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը՝ ընդհատակյա և գաղտնի հրահանգներով...

Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրա-

կանացվել են վերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով»¹⁵⁰:

Այնուհետև մեղադրական ակտում խոսվում էր Թալեաթի և երիտթուրքական այլ պարագլուխների ուղղակի պատասխանատվության մասին:

«Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալեաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտությամբ (գործ 11): 1331 (1915) հուլիսի 21-ի թվագրությունը կրող Թալեաթ բեյի ծածկագիր հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքիի, Խարբեքի, Ուրֆայի ու Դեր Ջորի վայրերին և մութասարիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գույքը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը չզցելու մասին»¹⁵¹:

Այդ նույն մեղադրական եզրակացությունից բացորոշ կերպով երևում է, թե ինչ խիստ պատիժների կարող էին ենթարկվել հայերին օգնող անձինք:

«Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Բյամիլի ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում, և տունն էլ հրդեհվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ռազմական բարձր ատյանի առաջ (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս խստությունները ցույց են տալիս, թե ինչու՞ տվյալ վայրի մահմեդականները և մանր պաշտոնյաները չէին կարողանում տեղի ունեցող գազանությունների առաջն առնել»¹⁵²:

Բնականաբար, ժամանակակից թուրք պատմաբաններին և երիտթուրքերի ջատագույներին բոլորովին ձեռնառու չէ մեջբերել կամ սուկ հիշատակել իթթիհաթականների Կ. Պոլսի դատավարության հետ կապված փաստաթղթերը:

***

Իր չափերով նախադեպը չունեցող արևմտահայության ոչնչացումը բողոքի լայն ալիք առաջ բերեց Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Ծվեյցարիայի, Դանիայի, Ուրուգվայի և այլ երկրների հասարակայնության մեջ: Երիտթուրքական կառավարող կլիկի հանցագործությունների դատապարտմամբ հանդես եկան պառլամենտի դեպուտատներ, լրագրողներ, գիտնականներ, մշակույթի գործիչներ¹⁵³:

Ռուսաստանում մարդասիրությամբ ու կարեկցանքով լի հողվածներով հանդես եկան Ս. Մ. Կիրովը, Վալերի Բրյուսովը, պրոֆեսոր Մաքսիմ Կովալսկին, թուրքագետ Վ. Ա. Գորդլևսկին, Լ. Յա. Օշերովսկին և շատ ուրիշներ¹⁵⁴:

Ֆրանսիայի առաջադեմ հասարակայնությունը, որը ցատկահար կերպով դատապարտել էր 1894—96 թթ. արդուհամիդյան ջարդերը, այս անգամ էլ բողոքի իր ձայնը բարձրացրեց: Անատոլ Ֆրանսը հանդես եկավ Փարիզի համալսարանում՝ Սորբոնում, իր հայտնի ճառով¹⁵⁵: Աշխարհահռչակ արևելագետ Ժակ դը Մորգանը գրեց «Արևելքի բարբարոսների դեմ» գիրքը¹⁵⁶, ճանաչված պատմաբան ու հրապարակախոս Ռոնե Պիմոնը իր գիրքը վերնագրեց «Հայերի բնաջնջումը. մեթոդը գերմանական, գործը՝ թուրքական»¹⁵⁷:

Բողոքեց նաև Անգլիայի, Ծվեյցարիայի, այն ժամանակ չեզոք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հասարակայնությունը: Բավական է նշել, որ միայն 1915—17 թթ. ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս», «Բարենթ Հիսթորի», «Աթլանթիկ մանֆիլ», «Ինդիպիենդենթ», «Դը Նյու Ռիփաբլիք», «Դը Լիթլըրրի Դայջեսթ», «Դը Նեյշըն» և այլ թերթերում ու ամսագրերում տպագրվել է մի քանի հարյուր հոդված, տեղեկություն, թղթակցություն հայ ժողովրդի ողբերգության մասին: Այդ նյութերի վերնագրերն իսկ խոսում են դրանց բովանդակության մասին. «Թուրքերը գնդակահարում են կանանց ու երեխաներին», «Ջարդերը Հայաստանում», «Հայերի ողբերգությունը ուժգնանում է», «Հայերը թշվել են անպատներ՝ մահվան», «Հայաստանի կործանումը», «Չանգ-

վածային սպանությունները Հայաստանում», «Հայերի ողբերգական վախճանը», «Հայկական ճամբարների սարսափները», «Պե՛տք է արդյոք մահանա Հայաստանը», «Մի ազգի գողգոթան» և այլն¹⁵⁸:

Համաշխարհային հասարակայնությունը, դատապարտելով հայերի զանգվածային սպանությունները, հանդես էր գալիս երիտթուրքական եռյակին և իթթիհաթական մյուս ղեկավարներին, որպես այդ հանցագործությունների գլխավոր մեղավորների, պատասխանատվության ենթարկելու պահանջով:

«Հենց ինքը երիտթուրքական կառավարությունն է կանխամտածված և սառնասրտորեն դեկրետավորել հայ ժողովրդի ոչնչացումը, գրում էր Ա. Մանդելշտամը: Թուրքական կառավարությունը անխնա խստությամբ արգելում էր և մերժում երկրում գտնվող եվրոպացիների որևիցե գթասիրտ միջամտություն, նաև ամերիկյան կառավարության, որին նա նույնիսկ թույլ չտվեց հայերին տեղափոխելու Ամերիկա Առավել դաժան, քան Արդուլ Համիդը, նա մահապատժի էր ենթարկում սակավաթիվ այն թուրքերին, որոնք հանդգնում էին օգնել հայերին»¹⁵⁹:

Կ. Պոլսում գերմանական զինվորական միսիայի անդամ փոխգնդապետ Ծտանզեն գրում էր իր զեկույցում 1915-ի օգոստոսի 23-ին.

«... Կատարվածից հետո կարելի է վստահությամբ խոստովանել հետևյալը.

Հայերին աքտորելու և ոչնչացնելու մասին որոշումն ընդունվել է Կ. Պոլսում երիտթուրքական կոմիտեի կողմից: Հավանաբար, նրա կողմից էլ հենց կազմակերպվել ու իրականացվել է դա՛՛ռ ուղղակի իշխանությունների ու զանազան հրոսակների օգնությամբ: Այդ նպատակով, բացի տեղական վարչությունից և ոստիկանության պետ Հուլուսի բեյից, ինչպես նաև գլխավոր հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշայից, տեղերում գտնվում էին կոմիտեի անդամներ Հիլմի բեյը, Էրզրումի դեպուտատ Ծափի բեյը, Սեյֆուլա բեյը»¹⁶⁰:

Անգլիական պատմաբան, լորդերի պալատի անդամ Ջեյմս Բրայսը ևս աներկիմաստ արտահայտվում էր երիտ-

թուրքական կառավարության մեղսակցության վերաբերյալ. «... Դա քրիստոնյա հայերի դեմ ուղղված մահմեդականների ցամահան մի բռնկում չէր: Ամեն ինչ արվում էր կառավարության կամքի համաձայն և դա հետևանք էր ո՛չ թե կրոնական մղեռանդության, այլ քաղաքական նկատառումների. կառավարությունը ցանկանում էր ձերբազատվել ոչ մահմեդական ժողովուրդներից, որոնք խանգարում էին կայսրության միատարրությանը, կազմելով մի տարր, որը ոչ միշտ էր պատրաստ ենթարկվելու կեղեքմանը... Կենտրոնական կառավարությունը ճնշում էր գործարդում և վերահսկում էր ծրագրի իրականացումը, որը ելնում էր միայն իրենից: Երիտթուրքական մինիստրները և նրանց Կ. Պոլսի գործընկերները անմիջականորեն և անձամբ լրիվ պատասխանատվություն են կրում այն վիթխարի հանցագործության համար, որը քայքայեց Մերձավոր Արևելքը 1915-ին»¹⁶¹ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Երիտթուրքական կառավարության պատասխանատվության հարցը շոշափել են Ֆրիտյոֆ Նանսենը¹⁶² և Յոհանես Լեպսիուսը՝ իր հայտնի «Տեղեկագիր հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում» գրքում, որը գրված էր չարդեբի անմիջական ակնատես գերմանական պաշտոնյաների, միսիոներների, չեզոք տեղությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների վկայությունների և այլ փաստաթղթերի բարեխիղճ ուսումնասիրության հիման վրա: Հիշյալ գրքի երկրորդ բաժնում, որը կրում է «Պատասխանատվության հարցը» վերնագիրը, հեղինակը քննում էր թուրքական իշխանությունների պատասխանատվության աստիճանը երկրի օրինական քաղաքացիների բռնի տեղահանությունների, նրանց գույքի աւօրիճի զավթումների կամ ուղղակի թալանի և, վերջապես, բռնի գործողությունների՝ տեղերում կազմակերպված ջարդի, գաղթի ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարներում ձեռնարկված զանգվածային սպանությունների համար:

«Մեր կողմից բերված փաստերից,— գրում էր Լեպսիուսը,— անառարկելիորեն հետևում է, որ տեղահանություն-

Անրը կարգադրվել և իրականացվել են Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարության կողմից»¹⁶³:

Լեպսիուսը բոլոր անօրինականությունների և հայ ժողովրդի դեմ կիրառված հանցագործությունների հիմնական պատասխանատու էր համարում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն¹⁶⁴:

Գերմանական մի այլ հումանիստ՝ աշխարհահռչակ արեվելազետ Յոզեֆ Մարկվարտը իր գործընկեր, պրոֆեսոր Ժակ դը Մորգանի¹⁶⁵ հետ միաժամանակ հանդես եկավ եղեռնի պատասխանատուներին միջազգային չափանիշով դատապարտելու ու պատժելու պահանջով:

«Ամենից առաջ պետք է պահանջել գերմանական կառավարությունից հանձնելու Էնվեր փաշային ու Թալեաթ փաշային՝ զանգվածային սպանությունների հեղինակներին: Նրանք պետք է հանձնվեն ոչ թե նոր թուրքական կառավարությանը, այլ Հայաստանի Հանրապետությանը կամ Անտանտին, այն հաշվով, որ նրանց դատի միջազգային դատարանը»¹⁶⁶:

Պետք է նշել, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո էլ հայերի զանգվածային շարդերի անմիջական պատասխանատուներին դատապարտելու հարցը բարձրացվել է Ֆրանսիայի հասարակայնության կողմից՝ տարբեր առիթներով: Այսպես, 1920-ի դեկտեմբերի 25—30-ը Տուրքիայում տեղի ունեցած ֆրանսիական սոցիալիստական կուսակցության XVIII համագումարում մի շարք պատգամավորներ հանդես եկան հայկական ողբերգության գլխավոր պատասխանատուներից մեկի՝ Էնվեր փաշայի դատապարտմամբ, դժգոհություն հայտնելով, որ «քաղաքական այդ բախտախնդիրը», այն բանից հետո, ինչ որ տեղի էր ունեցել Թուրքիայում 1914—1918 թթ., դեռ կարող էր ազատ կերպով հայտնվել 1920-ի սեպտեմբերին հաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում, որպես Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ներկայացուցիչ և նույնիսկ համարձակություն ունենալ ձայն խընդրելու իր «դեկլարացիայի» համար:

«Եվ դա այն Էնվեր փաշան է,— ասել է իր ելույթում եվրոպական սոցիալիստական շարժման ղեկավար Կարլ

Մարքսի թոռ Ժան Լոնգեն,— որի ձեռքերի վրա կա մեկ միլիոն հայերի արյունը... Դա որոշակի է, որ Էնվեր փաշան այն քաղաքականության գլխին էր, որը հանգեցրեց մեկ միլիոն հայերի ոչնչացմանը»¹⁶⁷:

Նշենք, որ նոր փաստաթղթերի հրապարակումները նույնպես հերքում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններին, որոնք փորձում են պաշտպանության տակ առնել երիտթուրքական հանցավոր ղեկավարներին, ժխտում նրանց անձնական պատասխանատվությունը հայկական ցեղասպանության համար: Ավստրո-հունգարական դիվանագիտական փաստաթղթերի վերջերս լույս տեսած սուլթանաթուղթով հատորը պարունակում է նոր ապացույցներ այն մասին, որ հայերին ոչնչացնելու հրամանները անմիջականորեն գալիս էին երիտթուրքական կառավարությունից: Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի գործերի հավատարմատար Տրատտմանգորֆը 1915-ի սեպտեմբերի 30-ին գրում էր արտաքին գործերի մինիստրին. «Թալեաթ բեյը ինքն ասաց ինձ օրերս, որոշ բավարարվածությամբ, որ Էրզրումում, օրինակ, հազիվ թե թեկուզ մի հայ մնացած լինի: Բոլոր լուրերը համընկնում են այն բանին, որ հայերի դեմ կառավարության վերջին միջոցառումները արժեցան անհամեմատ ավելի շատ մարդկային կյանքերի, քան Արդու Համիդի կողմից իրականացված շարդերը»¹⁶⁸:

Կարևոր է նշել, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության դատապարտմամբ մեր օրերում հանդես է գալիս Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցությունը, որի կենտկոմը 1984-ի սեպտեմբերի 17-ին հրապարակված իր հայտարարության մեջ մատնանշում էր. «Հետադիմական ֆաշիստական ուժերը, Էվրեն-Օզալի դիկտատուրան, այդքան տարիների ընթացքում փորձում էր ժխտել այդ խայտառակությունը, որով թուրք ժողովրդի վրա բիծ թողեցին Օսմանյան կայսրությունը և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պրոիմպերիալիստական կառավարությունը»¹⁶⁹:

Իսկ հայկական ցեղասպանության 70-րդ տարեդարձի առթիվ Թուրքիայի կոմկուսի կենտկոմը իր պաշտոնաթերթում հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ, մաս-

նավորապես, ասվում էր, որ «ամեն մի թուրք հայրենասեր չպետք է մոռանա պատմական այդ փաստերը»¹⁷⁰:

Ժամանակակից թուրք պատմաբաններին և պատմության այլ կեղծարարներին հասցված ուժեղ հարված էր միջազգային հեղինակավոր կազմակերպության՝ Ժողովուրդների մշտական աստիանի կողմից 1984-ի ապրիլի 13—16-ը Փարիզում կազմակերպված նիստը, որը քննեց Թուրքիայի նախկին կառավարողների պատասխանատվության հարցը: Միջազգային այս դատարանը ընդունեց որոշում, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր.

Հայ բնակչության ոչնչացումը տեղահանությունների և ջարդերի միջոցով իրենից ներկայացնում է ցեղասպանության անժամանցելի հանցագործություն՝ «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու» 1948-ի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի ոգուն համապատասխան...

Երիտթուրքերի կառավարությունը մեղավոր է այդ գենոցիդի համար, ինչ որ վերաբերում է 1915—1917 թթ. կատարված դեպքերին:

Հայկական ցեղասպանությունը նաև «միջազգային հանցագործություն է», որի համար թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի և չփորձի խույս տալ դրանից, այն պատրվակով, որ այդ պետության գոյության մեջ ժառանգական կապ գոյություն չունի:

Այդ պատասխանատվությունը սկզբունքորեն իր հետ բերում է պարտավորություն պաշտոնապես ճանաչել գենոցիդի իրողությունը և հետևաբար այն վնասը, որ կրեց հայ ժողովուրդը:

Միավորված ազգերի կազմակերպությունը և նրա անդամներից յուրաքանչյուրը իրավունք ունի պահանջելու ճանաչել այն և աջակցել հայ ժողովրդին այդ նպատակով¹⁷¹:

Միջազգային չափանիշի ևս մի փաստաթուղթ: 1987-ի հունիսի 18-ին Եվրոպական պառլամենտը, անդրադառնալով 1915-ի ցեղասպանությանը, ընդունեց որոշում, որի երկրորդ կետը ազդարարում էր.

«Եվրոպական պառլամենտը այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի

հետ 1915—1917 թթ. կատարված ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գենոցիդ «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու» կոնվենցիայի համաձայն, որն ընդունվել է Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 ի դեկտեմբերի 9-ին»¹⁷²:

* * *

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատությունների քննական վերլուծությունը թույլ է տալիս մեզ ընդհանուր բնույթի որոշ եզրակացություններ անելու:

1. Հայաստանի, հայերի, Հայկական հարցի պատմության սխտեմատիկ ու նպատակաւայց ուսումնասիրությունը Թուրքիայում սկսվել է 1960-ական թվականներից, իսկ հիմնական մի շարք գործեր լույս են տեսել 1970—80-ական թվականներին: Այդ ուսումնասիրությունները խթանվեցին հայկական ցեղասպանության հիսնամյակը նշելու շրջանում: Միջազգային հասարակայնությունը, մարդկանց նոր սերունդները հասու դարձան այն ճշմարտությանը, որ հենց ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության հետևանքով է հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի հիմնական մասը՝ Արևմտահայաստանը դատարկվել հայ ազգաբնակչությունից, իսկ եղեռնից փրկվածները՝ սիովել աշխարհով մեկ:

2. Այդ պայմաններում թուրք պատմագրության վրա դրվում էր չափազանց ծանր և անշնորհակալ խնդիր՝ ամեն գնով ապացուցել, որ պատմական և քաղաքական տեսանկյունով Հայաստան երբեք գոյություն չի ունեցել, իսկ «Հայաստան» աշխարհագրական հասկացողությունը երբեք չի ընդգրկել հայ ազգաբնակչության հոծ զանգվածներ, և որ այդ ազգաբնակչությունը Անատոլիայում թուրքերի տիրապետության ողջ ժամանակաշրջանում կազմել է աննշան փոքրամասնություն:

3. Այս հիմնադրույթ կոնցեպցիայից էլնելով, թուրք պատմաբանները կառուցել են հակագիտական մի տեսություն, որի համաձայն հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն ճնշման չի են-

թարկվել Օսմանյան կայսրությունում, այլև օգտվել է ամեն կարգի արտոնություններից այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա չէր ապաստանել իր «հովանավորների»՝ թուրք օրինական պետության դեմ: Իսկ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը թուրք հեղինակների կողմից ներկայացվում է, որպես օրինական կառավարության դեմ ուղղված ահաբեկչական գործողությունների մի շղթա:

4. Ծրջանցելով այն հարցը, թե ինչո՞ւ էին հայ աշխատավոր գյուղացիական զանգվածները ապստամբության դիմում, թուրք պատմաբանները ամբողջությամբ պաշտպանության տակ են առնում կառավարող շրջանների հայաջինջ քաղաքականությունը՝ սկսած Աբդուլ Համիդ II-ից և վերջացրած Քեմալ Աթաթյուրքով:

5. Թուրք պատմաբանները և քաղաքագետները ժխտում են Հայկական հարցի ծագման օրինաչափությունը, նրա գլխավոր էությունը՝ արևմտահայության ազատագրումը թուրքական դարավոր լծից: Որպես իշխող տեսակետ այս հարցում առաջ է քաշվում այն մտացածին վարկածը, որ հայկական հարցը դա հայերի հարցը չէ, որ այն հորինվել է եվրոպական մեծ տերությունների դիվանագիտության կողմից Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամբելու նպատակով:

6. Ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ հատուկ տեղ է հատկացված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ու երիտթուրքական կառավարության քաղաքականության լուսաբանմանը ազգային հարցում, մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Չնայած գնահատականների որոշ տարբերություններին, թուրք հեղինակները համակարծիք են գլխավորում. 1915-ին հայերի հետ «կատարվածը», այսինքն՝ արևմտահայության բնաջնջումը տեղահանության ու ջարդերի միջոցով, պայմանավորված էր ռազմական նկատառումներով՝ նրանց ռուս-թուրքական սահմանից հեռացնելու անհրաժեշտությամբ:

7. Ընդունելով հանդերձ մի քանի հարյուր հազար հայերի կորուստը, թուրք պատմաբանները այդ քանում մեղադրում են առանձին անպատասխանատու պաշտոնյաների, ռստիկանների, քուրդ ավագանիների և այլն: Իսկ հիմնական

կորուստներ, ըստ նրանց պնդումների, հայերը տվել են հիվանդությունների և համաճարակների պատճառով: Ինչ վերաբերում է երիտթուրքական ղեկավարներին, նրանք պատասխանատվություն չեն կրում հայկական ողբերգության համար, որովհետև նրանց գործողությունները կանխամտածված բնույթ չեն կրել և չի եղել հայության ոչընչացման որևէ ծրագիր:

8. Հայերի զանգվածային սպանությունների, հայկական ցեղասպանության փաստն իսկ ժխտելու նպատակով թուրք պատմաբանները կեղծում են նաև Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ առկա հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը:

9. Վերջին տարիներին թուրք հեղինակների գործերը, նվիրված Հայաստանի, հայ ժողովրդի, հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների պատմությանը, սկսել են հրատարակվել նաև արևմտաեվրոպական լեզուներով, նպատակ ունենալով ապակողմնորոշել միջազգային հասարակական կարծիքը, որը պահանջում է ճանաչել հայկական ցեղասպանությունը և դատապարտել այն, որպես հանցագործություն մարդկության դեմ:

1998

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ — Հայերի ցեղասպանության բաբելոնյան ֆաղափս-
կանությունը

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

- ¹ *André Mandelstam*. Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne—Paris, 1917.
- ² *B. B. Готлиб*. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960, с. 153.
- ³ *Frédéric Macler*. La nation arménienne. Son passé, ses malheurs. Paris, 1923, p. 44—45.
- ⁴ *Ada Chambers*. In an Anatolian valley. New York, 1955, p. 221.
- ⁵ *Armin Wegner*. An open letter to President Wilson. The Memoirs of Naim Bey. Pennsylvania, USA, 1964, p. 75—76.
- ⁶ Նույն տեղում, էջ 28:
- ⁷ Նույն տեղում:
- ⁸ Նույն տեղում, էջ 62:
- ⁹ Նույն տեղում, էջ 60:
- ¹⁰ Նույն տեղում, էջ 62—63:
- ¹¹ *Fridtjof Nansen*. L'Arménie et le Proche Orient. Paris, 1928, p. 356—357.
- ¹² *René Pinon*. La suppression des Arméniens. Methode allemande—travail turc. Paris, 1916, p. 28.
- ¹³ *Henry Morgenthau*. Ambassador Morgenthau's story. Garden City—New York, 1918, p. 321—322.

ԵՂԵՌՆԻ ԴՐՌԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

- ¹ *Marcel Léart*. La question arménienne à la lumière des documents. Paris, 1913.
- ² *Ambassador Morgenthau's Story*. Garden City—New York, 1918, p. 332.

- ³ Մեկլան Զատե Րիֆար, Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծաղիկը և Իթթիհատի հայաշի'նչ ծրագիրները: Բ տպագր. Բեյրութ, 1968, էջ 98.
- ⁴ *Sb'u* Что есть что в мировой политике. Словарь—справочник. М. 1987, էջ 91—92:
- ⁵ *Jean-Marie Carzou*. Un génocide exemplaire. Arménie 1915. Paris, 1975.
- ⁶ La vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales. Constantinople, 1916.
- ⁷ Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane. Constantinople, 1917.
- ⁸ *Yusuf Hikmet Bayur*. Türkiye inkifabi tarihi. Cilt III, kısım 3. Ankara, 1962, s. 6—7.
- ⁹ Նույն տեղում:
- ¹⁰ Այդ մասին մանրամասն տես Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջարանը, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի Ն., 1988:
- ¹¹ Der Prozess Talaat Pascha. Berlin, 1921.
- ¹² Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Вт., доп. изд. Е., 1982, с. 442—443.
- ¹³ Там же с. 616.
- ¹⁴ Le crime de silence. Le génocide des Arméniens. Paris, 1984.

Ո՛րքան հին է ապիզմը

- ¹ *Eléna de la Souchère*. Le racisme en mille images. Paris, 1967.
- ² Նույն տեղում, էջ 192:
- ³ Նույն տեղում, էջ 193:
- ⁴ Նույն տեղում, էջ 215:
- ⁵ Նույն տեղում, էջ 217:
- ⁶ *Moussa Prince*, Un génocide Impuni: l'Arménocide. Dans le cadre des crimes contre l'humanité. Introduction. Beirut, 1967.
- ⁷ «Eni Istanbul», 9.05.1967.

Գենցիդի «դատական» օրինակ

- ¹ Что есть что в мировой политике. Словарь—справочник. М., 1987.
- ² Նույն տեղում, էջ 91:
- ³ Նույն տեղում, էջ 91—92:
- ⁴ Նույն տեղում, էջ 92:
- ⁵ L'espérance retrouvée. Le génocide arménien et le Parlement européen. Paris, 1988.
- ⁶ Что есть что в мировой политике, с. 271.

⁷ Նույն տեղում, էջ 330:

⁸ Նույն տեղում:

Այս ապրիլը

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 23. 01. 1989:

² Правда, 24.04. 1965.

³ Տե՛ս «էջմիածին», 1965, օգոստոս—սեպտեմբեր, էջ 69—70:

⁴ Le crime de silence. Le génocide des Arméniens. Paris, 1984, p. 348.

⁵ Le génocide arménien et le Parlement européen. Paris, 1988.

⁶ Տե՛ս «Les Temps Modernes», juillet-août-septembre 1988, p. 59.

⁷ Նույն տեղում, էջ 60:

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ — Հողված—հրապարակումներ

Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. եղեռնում կայզերական Գերմանիայի գերի մասին

* Ulrich Trumper. Germany and the Ottoman Empire 1914—1918, Princeton. New Jersey, Princeton University Press, 1968, pp.200—270.

¹ Կաթողիկոսներին ու բողոքականներին, ինչպես նաև լուսավորչական մեծամասնությունը հաշված, 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 1.800 հազարից մինչև 2.100 հազար: Որպես հայ ժողովրդի պատմության փայլուն նախաբան տե՛ս Hrant Pasdermadjian. Histoire de l'Arménie. Paris, 1949.

² Հմմտ. A. O. Sarkissian. History of the Armenian Question E. Halbandian. The Armenian Revolutionary Movement, H. Davison, Reform in the Ottoman Empire.

³ Եվրոպական տերությունների փոփոխական քաղաքականությունը հայկական հարցում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հմտ. Pasdermadjian, pp. 320—412, W. L Langer, The diplomacy of Imperialism,

⁴ Հմմտ. Pasdermadjian, pp. 438—41. E. Ramsaur. The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, pp.65—66. 70—75. 124—29.

⁵ Հմմտ. André Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman. pp. 203—206.

⁶ Mandelstam, pp. 30, 33, 50, 206—48. Pasdermadjian, pp. 440—44. Lepsius. Deutschland. Nos. 9, 15.

⁷ Պատերազմի և իրենց սեփական կառավարության հանդեպ օսմանյան հայերի դիրքի միանգամայն տարբեր գնահատականները հմտ. Pasdermadjian pp. 452. 456—60; Emin, pp. 214—15; Tunaya, p. 397; Bayur, III: 3, 12—20, Altemur Kilic, Turkey and the world. pp. 17—18.

⁸ Հմմտ. Lewis Einstein, Inside Constantinople, pp. 163—164; Morgenthau, pp. 249—95; Pomiankowski, p. 159; Lepsius, Deutschland, Nos. 11, 17, 17—22, 24—26, 31.

⁹ Տե՛ս օրինակ, Guse. pp. 27, 61—63. Lepsius. Deutschland, № 31.

¹⁰ Տե՛ս, Bryce, pp. 638—39; Lepsius. Bericht pp. 81—88. Lepsius, Deutschland, pp. XIII—XVI.

¹¹ Տե՛ս, N. Deyrmenjian, An Important Turkish Document «Armenian Review» 14: 3(1961). pp. 53—55. H. K. Kazarian. Minutes of Secret Meetings. «Armenian Review.» 18: 3(1965), pp. 18—40; E. K. Sarkissian and R. G. Sahakian. Vital Issues in Modern Armenian History. Water-town, 1965, pp. 26—38 Հմմտ. Bayur, III:3, 7—9, որը հերքում է այն թեզը, որ Բ. Գուան գործողությունները հայերի դեմ կանխամտածված էին:

¹² Որպես այս հարցի սինթեզ թերևս լավագույն գործն է Lepsius, Der Todesgang, որը պատերազմի ժամանակ տպագրված էրա Bericht-ի ընդարձակ տարբերակի և Լեպսիուսի հետպատերազմյան հաշվումների համաձայն, ժահաջել են 1,5 միլիոն հայեր: Լյուվիցը նշում է 1,5 միլիոն, սակայն այս թիվը թերևս չափազանցված է: Հմմտ. Pasdermadjian, p. 453.

¹³ Նման կարգի մեղադրանքների մասին տե՛ս, օրինակ, Emil Lengyel, Turkey, pp. 195—206; Gottlieb, pp. 109—110; Lathar Rath. mann, Stosrichtung Nahost 1914—1918. pp. 138—140.

¹⁴ Տե՛ս German Foreign Office Archives Bonn (այսուհետև՝ FO) Türkei 183, Bd. 36, Ոյուլները Վանգենհայմին, 16 հուլիս. 1914 թ., Վանգենհայմը Բեստման-Հոլվեգին, 29 դեկտ. 3 փետր. 1915 թ., 22 փետր. № 95: Թ մարտի, Lepsius, Deutschland, Mos, 14, 17—25.

¹⁵ FO, Türkei 183, Bd 36, Վանգենհայմը Բեստման-Հոլվեգին, 15 ապրիլի 1915 թ., № 228: Այս հեռագիրը գետնիցված էր Լեպսիուսի կողմից 1919 թ. հրապարակված Deutschland und Armenien ժողովածուում: Այժմ սակայն, պարզ է, որ ինչ-որ մեկը ջնջել է այս և մի շարք այլ փաստաթղթերի կարևոր էջերը, ուստի ամեն անգամ անհրաժեշտ է այս գլխում մեջ բերել բնագիրը, և ոչ թե Լեպսիուսի արտապատճենումը:

¹⁶ Վանգենհայմը Բեստման-Հոլվեգին № 228:

¹⁷ Տե՛ս FO Türkei 183, Bd. 36, Վանգենհայմը FO. 24 ապրիլի 1915 թ., Lepsius. Deutschland, № 27:

¹⁸ FO, Türkei 183, Bd. 36, Վանգենհայմը Բեստման-Հոլվեգին, 24 ապրիլի 1915 թ., № 260b

¹⁹ Lepsius. Deutschland, Nos, 31, 33, 34, 36. Շոյրներ—Ռիխտերը ինչպես և պատերազմի տարիներին Քուրթիայում ժողոված ուրիշ շատ գերմանական պաշտոնյաներ, հետագայում դարձավ երեկից գեներալական քաղաքականության մեջ: Նացիստական շարժման վաղ տարիներին նա Հիտլերի մոտիկ խորհրդականներից մեկն էր և սպանվեց որպես նրա կողմնակից Մյունխենի խռովության ժամանակ, 1933 թ. նոյեմբերի 9-ին:

²⁰ Lepsius, Bericht, pp. 187—194, FO, Türkei 183, Bd. 36, Վանգենհայմը Բեստման Հոլվեգին, 30 ապրիլի 1915 թ.:

²¹ Foreign Relations of US, 1915, p. 981. Austro-Hungarian Foreign Ministry Archives. Vienna (*այսուհետև՝* AHFM), Türkei, Berichte 1915: № 32 D/p).

²² Նույն տեղում, Պալադիլիինին AHFM, 1 մայիսի 1915 թ., № 347:

²³ Նույն տեղում, Պալադիլիինին AHFM, 2 մայիսի 1915 թ., № 352:

²⁴ Lepsius. Deutschland, Nos. 41, 43—53, 56—58.

²⁵ Նույն տեղում, № 59, 60: AHFM, Türkei, Berichte 1915, Պալադիլիինին Բուրիանին, 20 մայիսի 1915 թ., № 37 C/p.

²⁶ Հայտարարությունը կազմվել էր ռուսական արտաքին գործերի մի-նիստրությունում և որը էղվարդ Գրեյը դժկամությամբ սոսկ միացել էր նրան: Ֆրանսիական կառավարությունը հոգ է տանում այն մասին, որ սկզբնական «հանցագործություն ընդդեմ քրիստոնեության և քաղաքակրթության» արտահայտությունը փոխարինվի «հանցագործություն ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության» արտահայտությամբ՝ ֆրանսիական գաղթականների մասնագրական ազգաբնակչության զգացմունքները չզրգոնելու համար: *Տե՛ս* Die Internationales Beziehungen..., ser. 2, VII: 2. Nos, 609, 724, 740, 797, 799. Հայտարարության անգլիական տեքստը արտատպվել է Foreign Relations of U. S., 1915, Supplement, p. 981:

²⁷ Տե՛ս FO, Türkei 183, Bd. 37, Վանզենհայմը Բեռլին-Հոլվեգին, 5 հունիսի 1915 թ., № 349, Schulthess, v. 56, 1, 151—54.

²⁸ FO, Türkei 183, Bd. 37, Wangenheim to FO, 31 May 1915, № 1268. Տվյալ հարցի մանրամասները տե՛ս Bayur, III 3, p. 37—42, որը պնդում է, թե նոր սեպտեմբերի միջոցների շարժիլ ուժը Քալեաթն էր:

²⁹ Տե՛ս FO, Türkei 183, Bd. 37, Ցիմերմանը Բեռլին-Հոլվեգին, 6 հունիսի 1915 թ., Lepsius, Deutschland, p. 79. Սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակներից սկսած թուրքահայերի օգտին գործադրած կեպախաբի գու-վելի շանքերի մասին, տե՛ս Jean Naslian. Les mémoires, Beirut, 1955.

³⁰ FO, Türkei 183, Bd. 37.

³¹ Lepsius. Deutschland № 73—76, 78—80. FO, Türkei 183, Bd. 37 Վանզենհայմը Բեռլին-Հոլվեգին, 17 հունիսի 1915 թ.:

³² Տե՛ս Lepsius, Deutschland, Nos. 84, 87—92, 102, 103, FO, Türkei 183, Bd. 37, Վանզենհայմը FO, 24 հունիսի 1915 թ.: Վիլհելմշտրասի պատիվությունը խախտվել էր երկու անգամ միայն, երբ Ցիմերմանը հրահանգել էր Կ. Պոլսի դեսպանությանը՝ կանխելու դաշնակցական որոշ պարզությունների մասնապատիժը, սակայն դրանք միջամտության խիշտ սահմանափակ դեպքեր էին, որ գրդել էր կեպախաբ արտաքին գործերի մի-նիստրությանը:

³³ FO, Türkei 183, Bd. 37, Վանզենհայմը Բեռլին-Հոլվեգին, 7 հու-լիսի 1915 թ.: Կիլիկիայի հայ կաթողիկոսի հետ հունիսի 26-ին ունեցած զրույ-ցի ժամանակ Վանզենհայմը խոստացել էր Բ. Գոանը մի կողմ հղել:

³⁴ AHFM, Türkei, Berichte 1915. Պալադիլիինին Բուրիանին, 1 հու-լիսի 1915 թ.:

330

³⁵ FO, Türkei, 183, Bd. 37, «Anlage zu Bericht No. 433». «Հուլիսի» տեքստը կարելի է գտնել նաև Lepsius. Deutschland, pp. 96—97.

³⁶ AHFM, Türkei, Berichte 1915, Պալադիլիինին Բուրիանին, 8 հու-լիսի 1915 թ., 54 c/p. Հմմտ. Naslian, p. 1505.

³⁷ Lepsius. Deutschland. Nos. 108—10, 116 Anlage.

³⁸ Ibid., No. 112.

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, № 114, և FO, Türkei, 183, Bd. 37, Վանզեն-հայմը Բեռլին-Հոլվեգին, 16 հուլիսի 1915 թ.:

⁴⁰ Pomlankowski. pp. 174—75. AHFM. Türkei, Berichte 1915. Պալադիլիինին Բուրիանին, 1 օգոստոսի 1915 թ., Morgenthau, p. 373.

⁴¹ Օրինակ, Lepsius. Deutschland. p. XXXI և AHFM. Türkei, Berichte 1915, Պալադիլիինին Բուրիանին, 29 հոկտեմբերի 1915 թ.:

⁴² FO, Türkei, Bd. 37, Ցիմերմանը Հոհենլոխին, 4 օգոստոսի 1915 թ.: Վիլհելմշտրասի անհանգստությունը, թե նա կարող է կրակի տակ առնվել գերմանական «եկեղեցու և միսիոներական շրջանակների» կողմից, անկաս-կած բորբոքվել էր կեպախաբի կողմից ուղարկված մի շատ ընդարձակ հաղորդ-մամբ, որտեղ նա դատապարտում էր Բ. Գոան հակահայկական միջոցառում-ները, որպես «նորը կերպով քողարկված քրիստոնյաների շարդ»:

⁴³ Պարզ է, որ ինչպես Վանզենհայմը, այնպես էլ Վիլհելմշտրասեն, փոր-ձում էին նրան ետ պահել ուղեորությունից հուլիսի սկզբներին, սակայն ոչ մի քայլ չձեռնարկվեց Գերմանիայից նրա մեկնումը կանխելու համար (տե՛ս նույն տեղում, Վանզենհայմը FO, 2 հուլիսի 1915 թ.: Ցիմերմանը Վանզենհայմին, 4 հուլիսի): կեպախաբի վկայությամբ նա Կ. Պոլսի է ժամանել հուլիսի 24-ին, կանգ առնելով Մվենյարիայում, Բուխարեստում և Սոֆիա-յում, ուր նա երկար զրույցներ է ունեցել հայկական շրջանակների հետ:

⁴⁴ Հմմտ. Lepsius, Deutschland, № 131; Mein Besuch in Konstan- tinopel; pp. 23—27 Jackh Papers, № 22.

⁴⁵ FO, Türkei, 183, Bd. 38.

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁷ AHFM, Türkei Berichte 1915, Պալադիլիինին Բուրիանին, 13 օգոս- տոսի 1915 թ.: Տե՛ս նաև Foreign Relations of U. S., 1915, Supplement, էջ 985—87, Հոհենլոխի շանքերի մեկնաբանումը Մորգենթաուի կողմից:

⁴⁸ FO, Türkei, 183, Bd. 38, Ցիմերմանը Հոհենլոխին, 18 օգոստոսի 1915 թ.: Նախորդ շաբաթների Ռյուսլերի հեռագրերը տե՛ս նույն տեղում, Ռյուսլերը Բեռլին-Հոլվեգին, 27 հուլիսի 1915 թ. և Lepsius, Deutschland, Nos. 121, 125, 128, 184:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Nos. 133—34, 142, 145—48, 151—52, 157, 160— 65: Foreign Relations of U. S., 1915, Supplement, p. 987.

⁵⁰ FO, Türkei, 183, Bd. 38, Հոհենլոխի Բեռլին-Հոլվեգին, 11 սեպտեմ- բերի 1915 թ.

⁵¹ Տե՛ս, օրինակ, Ռոզենբերգի Հուլիսի, որով նա հոկտեմբերի 1-ին գեմարշ արեց Բուլիինի թուրքական դեսպանությանը: Նույն տեղում, № 78:

331

⁵² FO, Turkei, 183, Bd 38, *Քաղկեդ զլիսավոր հյուպատոսը Բեռլին-Հոլվեգին*, 22 սեպտեմբերի 1915 թ. *Հմտ* Lepsius. Mein Besuch in Constantinopel, p. 31.

⁵³ *Sb' u Kanner Papers. I, 276—84.*

⁵⁴ FO Turkei, 183, Bd. 39, *Ցիմերմանը Չաբերին, 4 հոկտեմբերի 1915*

⁵⁵ Առաջին անգամ, 1915 թ. հունիսի վերջին, Բ. Դուսը ուղղակի հար տարարեց, որ Վանի վիլայիթում (նահանգում) մնացած 150000 մահմեդականների հակառակորդը հայտնի չէ, և որ նրանք «թողնվել» էին ռուսների և հայերի դատաստանին: Օգոստոսի սկզբին էնվերը պնդում էր, որ «հայերը» նրանց բոլորին սպանել են, իսկ երկու ամիս հետո ենթադրվող մահմեդական զոհերի թիվը Բեռլինի օսմանյան դեսպանութան կողմից հասցվել էր առ պակաս քան 180000-ի:

⁵⁶ Lepsius. Mein Besuch in Konstantinopel p. 31, Jackh Papers, No. 22.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ FO, Turkei, 183, Bd. 39, *Ցիմերմանը Վանգենհայմին, 8 հոկտեմբերի 1915 թ.*

⁶⁰ Նույն տեղում, Վանգենհայմը FO, 15, 16, 18 և 21 հոկտեմբերի 1915 թ.:

⁶¹ *Sb' u Deutsches Zentralarchiv, Potsdam (այսուհետ՝ DZA), Reichskanzlei, Kriegsakten 22, Bd. 1, FO, Türkei 183, Bd. 39. Վանգենհայմը Բեռլին-Հոլվեգին, 13 հոկտ. 1915 թ., № 618: Նեյրաաը նույնին, 28 հոկտ. № 634:*

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Հակառակ ֆրանսիական մամուլի լուրերին, որոնք հավանություն են գտնում Մորգենթաուի հուշերում (էջ 366), Ռորթախը ոչ միայն հակահայ չէր, այլև նրանց դեմ ձեռնարկված միջոցառումների կրթող քննադատ էր: Նա հետևողականորեն ձաղկում էր գերմանական կառավարության թերությունները հայերի համար պելին անելու գործում և 1916 թ. խոսում էր նույնիսկ «հայրենիքից» երևա դարձնելու մասին, այն բանի համար, որ նա հանդուրժել էր իր գաղնակցի նման հանցագործությունները: *Sb' u Jackh Papers, № 22, Ռորթախը Զեկին, 21 սեպտ. 1915 թ., № 23, նույնը նույնին 15 օգոստ. 1916 թ.*

⁶⁴ Lepsius, Deutschland, № 197, Anlage 1.

⁶⁵ Ibid. Anlage 2. On the background see Lepsius, «Mein Besuch in Konstantinopel...», pp. 30—31.

⁶⁶ *Sb' u Lepsius. Deutschland. Nos. 198, 199, FO. Türkei 189, Bd. Bd. 39. Բեռլին-Հոլվեգը Նեյրաաին, 15 նոյեմբ. 1916 թ., № 857:*

⁶⁷ *Sb' u Lepsius, Deutschland. Nos. 191, 194, 201; Morgenthau, p. 372.*

⁶⁸ FO, Turkei 183, Bd. 39, *Յազովը Վուլֆ-Մետերնիխին, 12 նոյեմբերի 1915 թ., № 855: Jackh Papers, № 4.*

832

⁶⁹ AHFM, Turkei XLVII/3, *Պալատիլինին AHFM, 1 նոյեմբերի 1915 թ., № 830. 8 նոյեմբերի, № 842: Նույնը Բուրիանին, 7 նոյեմբ., № 93 B/P: Որ Պալատիլինին հակված էր հայկական հարցում ուսկի լղիմելու այդ մասին տե'ս նաև նրա հեռագիրը Բուրիանին, 10 նոյեմբ., № 94 B/P.*

⁷⁰ Lepsius, Deutschland, Nos. 206, 206, 208.

⁷¹ FO, Turkei 183, Bd. Վուլֆ-Մետերնիխը Բեռլին-Հոլվեգին, 7 դեկտ. 1915 թ., № 711:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում, Վուլֆ-Մետերնիխը Բեռլին-Հոլվեգին, 9 դեկտ. 1915 թ., № 714: Հակահայկական ժողովրդում Զեմալ փառայի գերի վերաբերյալ հակասական տեղեկությունները *Հմտ*. Lepsius, Deutschland, № № 24, 25, 34, 107, 120, 185, 180, 163, 103, Bryce and Toynbee, № 143 և այլն, Djemal, p. 277—81, Bayur, III, 3, 244 և այլն:

⁷⁴ FO, Turkei 183, Bd. 40, Վուլֆ-Մետերնիխը FO, 18 դեկտ. 1915 թ., № 2990, նույնը Բեռլին-Հոլվեգին, 18 դեկտ. № 725:

⁷⁵ Lepsius, Deutschland, № 218, und Anlage. Բ. Դուսն մատնանշած օրինքը ազդարարվել էր 1915 թ. մայիսի 27-ին: *Sb' u* նույն տեղում, № 71 և Bayur, III, 3, էջ 43—49: Հայ Թառայողների տեղահանման կամ Հայ պարտապանների «անհայտացման» հետևանքով գերմանական ֆիրմաների կրած վնասների մասին տես, օրինակ, FO, Turkei 184, Bd. 34, դիրեկտոր Գուսմանը (Դրեզդենի բանկ) Ցիմերմանին, 9 դեկտ. 1915 թ.:

⁷⁶ *Հմտ*. Lepsius. Der Todesgang. Nasitan, 1509.

⁷⁷ *Sb' u Lepsius. Deutschland. Nos. 225—37.*

⁷⁸ Նույն տեղում, № 239, 244:

⁷⁹ *Sb' u* FO, Turkei 183, Bd. 41, *Ցիմերմանը Վուլֆ-Մետերնիխին, 23 փետրվարի 1915 թ., № 268:*

⁸⁰ FO, Turkei 159, № 2, Bd. 14, Վուլֆ-Մետերնիխը Բեռլին-Հոլվեգին, 14 փետր. 1916 թ., № 67, Bd. 16, Կյուլմանը FO, 22 մարտի 1917 թ. № 379:

⁸¹ *Sb' u Lepsius. Deutschland, № 245.*

⁸² Նույն տեղում, № 246. Նախորդ ամսին Կոստանդնուպոլսում էրցրերգերի ջանքերի վերաբերյալ *Հմտ*. Նույն տեղում, № 238, և Anlage, նրա հուշերը, Erlebnisse im Weltkrieg (Berlin) 1920, Epstein, p. 141—142.

⁸³ AHFM, Turkei XLVII/4, կարդինալ ֆոն Սկրբենսկի-Հրիստիան և կարդինալ Փիլիլը AHFM, 1916, մարտ:

⁸⁴ *Sb' u Lepsius, Deutschland. №№ 249, 251.*

⁸⁵ Նույն տեղում, № 253:

⁸⁶ FO, Turkei 183, Bd. 41, Վուլֆ-Մետերնիխը Բեռլին-Հոլվեգին, 27 մարտի 1916 թ., № 181, տե'ս նաև Bd. 42, նույնը նույնին, 29 մարտի № 139:

⁸⁷ Lepsius, Deutschland, №№ 257, 259, 261.

⁸⁸ *Sb' u* նույն տեղում, № № 265, 267, 270, 275, 279—281, 283, —284, 289—291, 293, 296—298:

⁸⁹ Նույն տեղում, Մ Ն 264, 268—269, 272—273, 276—278, 282, 285—286,

⁹⁰ FO, Türkei 183, Bd. 42, Վուլֆ-Մետերնիսը Բեռլին-Հոլդեգին 10 հունիսի 1916 թ., Մ 363: Այս հաղորդման զլխավոր մասերը ազնվորդ հանձնվեցին արտասահմանում գերմանական բազմաթիվ ղեկավարությունների ուղարկությանը, ինչպես նաև ուղարկվեցին Մյունխենի, Գրեգորիի և այլ պրուսական միսիաներին:

⁹¹ AHFM, Türkei XLVII/4, Բուրիանը Տիսային, 28 հուլիսի 1916 թ., Մ 3144:

⁹² Նույն տեղում, Չեռնոկը Տիսային, 7 հուլիսի 1916 թ., Տիսան Բուրիանին, 9 հուլիսի:

* Գերմանական բռնակի բարձր հրամանատարությունը:

⁹³ Հմտ. Lepsius. Bericht; «Mein Besuch in Konstantinopel» p. 31—32; FO, Türkei 183, Bd. 44, Հաբբեր Յագովին, ամսաթիվը չկա:

⁹⁴ Lepsius, Bericht, p. V—VI.

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 6—8:

⁹⁶ DZA, Reichskanzlei, Kriegsakten 22, Bd. 1, Բեռլին-Հոլդեգը Այդենդեխերին, 9 սեպտեմբերի 1916 թ.:

⁹⁷ FO, Türkei 183, Bd. 45, Ցիմերմանը ժովակալ ֆոն Հոյցենդորֆին, 6 նոյեմբերի 1916 թ., Lepsius, Deutschland, p. V.:

⁹⁸ Տե՛ս Jack papers, Մ 23, Զաքը Լեփսիուսին, 11 սեպտ. 1916. Ռորբախը Զաքին 16 սեպտ., տիկին Լեպսիուսը Զաքին, 22 սեպտ., Զաքի բավական կասկածելի դերը ուղե հայկական ուղեբերության մեջ հմտ. նրա սեփական արտահայտությունները Rising Crescent, էջ 42—47 և ամենուր, ինչպես և նրա հուշերը՝ Der Joldene Pflug (Stuttgart, 1934), p. 232—33 և հետ.:

⁹⁹ FO, Türkei, 183, Bd. 44, Ցիմերմանի հուշագիրը, 25 սեպտ. 1916 թ. Բ. Դոան բազաբականության համանման բացահայտ քննադատության, որը Ցագովը ներկայացրեց Ռայխստագին շուրջ օր ազնվի ուղե, տես նույն տեղում, Ռոզենբերգը Ցիմերմանին, 27 սեպտ. (նկատողություն «Հայկական հարցի վերաբերյալ... Ռայխստագի համար»), Lepsius, Deutschland, Մ 300.

¹⁰⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, Մ Մ 301—304:

¹⁰¹ FO, Türkei 183, Bd. 45, Ռագովիցը Բեռլին-Հոլդեգին, 13 նոյեմբերի 1916 թ. Մ 703, Լիմանը Կ. Պուլսի գեղարվեստությանը, 17 նոյեմբ. B. Nr. 1950 geh.

¹⁰² Նույն տեղում, Ցիմերմանը Ռադովիցին 14 նոյեմբ. 1916 Մ 1226, Ցագովը Կյուլմանին, 15 նոյեմբ., Մ 1301, Կյուլմանը Բեռլին-Հոլդեգին, 17 նոյեմբ., Մ 710, Նույնը Արտաքին գործերի մինիստրությանը, 17 նոյեմբ., Մ 1209, Lepsius, Deutschland, Մ 303,

¹⁰³ FO, Türkei 183, Bd. 45, Ցիմերմանը Կյուլմանին, 14 նոյեմբ. 1916 Մ 1226. միսիայի ղեկավար Կառլ Արսենֆելդը Բեռլին-Հոլդեգին, 16 նոյեմբ., Կյուլմանը Բեռլին-Հոլդեգին, 25 նոյեմբ. Մ 729, Ցիմերմանը Գյուպերտին, 25 դեկտ. Մ 1410,

884

¹⁰⁴ FO, Bd. 46, Գյուպերտը FO, 5 հունվարի 1917 թ., Մ 17: Lepsius, Deutschland, Մ 311 (Կյուլմանը այդ ժամանակ արձակուրդում էր):

¹⁰⁵ Lepsius, Deutschland, Մ Մ 317, 318: Թալիաթի ճառի տեքստը վերարտադրված է Schulthess-ում Մ 58, 2, 815—816:

¹⁰⁶ Lepsius, Deutschland, p. XIV.

¹⁰⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, Մ Մ 329—333:

¹⁰⁸ Հմտ. Նույն տեղում, Մ Մ 315, 325—327, 336—344, 345—351, 357—359, 361, նաև Vahe E. Sarafian. World War I American Relief for the Armenians, Armenian Review, x:2 (June 1957), 121—36; x:3 (Sept 1957) 133—45.

¹⁰⁹ FO, Türkei 159, Nr. 2, Bd. 17, Լիսսենբերգը FO, 18 օգոստ. 1917 թ., Մ 1232, Վալդբուրգը FO, 24 օգոստոսի, Մ 1017, Lepsius, Deutschland, Մ 360: Հակահայկական միջոցառումները իր իշխանության շրջանակներում մեղմացնելու Զեմալի նախկին ջանքերի վերաբերյալ հմտ. վերևում 73 սողատակը, նաև Sarafian «World War I American Relief», x: 2, 126 և Կետագա էջերը: Ցավոք, այս հարցի վերաբերյալ քիչ տեղեկություն կա վերջերս լույս տեսած Ավետիս Սանջյանի «The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion» գրքում:

¹¹⁰ FO, Türkei 183, Bd. 49, Բեռնսդորֆը FO, 11 դեկտ. 1917 թ., Մ 1617, Մուսը FO, 31 դեկտ., Ռորբախը, Շտիբերը և Ռադեն Լեբովիցին, 6 հունվարի 1918 թ.:

¹¹¹ Տե՛ս վերևում, էջ 171—173, նաև FO, Türkei 183, Bd. 49, Ռուսչեն Բեռնսդորֆին, 8 ֆետր. 1918 թ., Մ 194: Բեռնսդորֆը FO, 10 փետր., 194, 11 փետր., — 202:

¹¹² Տե՛ս Lepsius, Deutschland, Մ Մ 370—371, FO, MK 15, Bd. 27, Ռուսչեն Բեռնսդորֆին, 2 մարտի 1918 թ., Մ 322: Բեռնսդորֆը FO, 3 մարտի, Մ 300:

¹¹³ FO, Türkei 183, Bd. 50, Բեռնսդորֆը FO, 13 մարտի 1918 թ., Մ 350: Լեբովիցը Պաշլիխին, 14 մարտի, Lepsius, Deutschland, Մ 378:

¹¹⁴ Verhandlungen des Reichstags, vol. 311, pp. 4483—84.

¹¹⁵ FO, Türkei, 183, Bd. 50, «Aufzeichnung», 19 March 1918.

¹¹⁶ Verhandlungen des Reichstags, vol. 311, pp. 4565, 66; Hansen, pp. 269—271.

¹¹⁷ Նույն տեղում, pp. 4543, 4545, 4553, 54, 4560—71; Wheeler-Bennett, pp. 304—308; Fischer, Weltmacht, pp. 662—65.

¹¹⁸ FO, Türkei 183, Bd. 50, Ռուսչեն Բեռնսդորֆին, 24 մարտի 1918 թ., Մ 340, 3 ապրիլի, Մ 482:

¹¹⁹ Նույն տեղում, արքեպիսկոպոս Հարտմանը Լեբովիցին, 2 ապրիլի 1918 թ., Լեբովիցը Հարտմանին, 13 ապրիլի:

¹²⁰ Նույն տեղում, Չիլերինը և Կարախանը արտաքին գործերի մինիստրությանը, 13 ապրիլի 1918 թ., Նույն տեղում Bd. 51. Ռուսչեն Բեռնսդորֆին, 15 ապրիլի, Մ 561, Lepsius, Deutschland, Մ 382, Кадишев, էջ 57:

¹²¹ Տե՛ս FO, Türkei 183, Bd. 51. Բեռնսդորֆը FO, 15 ապրիլի 1918,

885

- № 527, 16 ապրիլի, № 535, Բուսշեն Լերսենրին, 16 ապրիլի, № 690, Բերգ-Քայմը FO, 7 մայիսի, Seeckt, էջ 25—26.
- ¹²² Lepsius, Deutschland, Nos. 384—86.
- ¹²³ Հմտ. նույն տեղում, № № 391, 393, 395: FO, Turkei 183, Bd. 51, Բեռնսդորֆը FO, 2 մայիսի 1918 թ., № 633.
- ¹²⁴ Lepsius, Deutschland, Nos. 396—97.
- ¹²⁵ Տե՛ս FO, Turkei 183, Bd. 52, Օհանջանյանը FO, 2 հուլիսի 1919 թ.,
- ¹²⁶ նույն տեղում, Bd. 53, Կրեսը FO, 10 հուլիսի 1918 թ., նույնը Հերտզինգին, 11 հուլիսի:
- ¹²⁷ Հմտ. Kazemzadeh, p. 152; Pomiankowski, pp. 366—67; Avakian, pp. 87—88.
- ¹²⁸ Lepsius, Deutschland, NN 409—410, տե՛ս հսկ № № 407—408.
- ¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, № 414, FO, Turkei 183, Bd. 53, Բեռնսդորֆը FO, 18 հուլիսի 1918 թ., № 1158, 25 հուլիսի, համար չունի:
- ¹³⁰ Lepsius, Deutschland, № № 417, 419.
- ¹³¹ նույն տեղում, № 418:
- ¹³² FO, Turkei 183, Bd. 53, Օհանջանյանը FO, 29 հուլիսի 1918 թ.:
- ¹³³ նույն տեղում, Բեռնսդորֆը FO, (էնվերը Հինգենբուրգին), 3 օգոստոսի 1918 թ., № 1255:
- ¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Bd. 54, Կրեսը Հերտզինգին, 4 օգոստոսի 1918 թ., նույնը նույնին, 5 օգոստ. Ֆրանկենշտայնը Բուրխանին, 4 օգոստ.:
- ¹³⁵ Հմտ. նույն տեղում Bd. 53, Օհանջանյանը FO, 5 օգոստ. 1918 թ., Բուրխանը Հոհենլոինին, 9 օգոստոսի: Գյուպպերտի (?) հուշագիրը Հինգենին, 11 օգոստոսի: Bd. 54, նույնի նոտան, 20 օգոստոսի
- ¹³⁶ Lepsius, Deutschland, № 428—430: Տե՛ս նույնպես FO, Turkei 183, Bd. 56, Աբսենֆելդը FO, 16 օգոստ. 1918 թ., որտեղ ենթադրվում էր 300 վագոն ցորեն ուղարկել նրան:
- ¹³⁷ նույն տեղում, Կրեսը FO & OHL, 10 օգոստ. 1918 թ., № 46, Հիւօցեն Բեռնսդորֆին, 22 օգոստոսի, № 1345: Lepsius, Deutschland, № 433, տե՛ս նույնպես FO, Ausland 97 a. Bd. 23, № 216, Սեկտից էնվեր փաշային ուղղված մի անօգուտ դիմումի մասին՝ թույլ տալու հայ փախստականների մասնակի հայրենադարձություն:
- ¹³⁸ FO, Turkei 183, Bd. 54, Բեռնսդորֆը FO, 28 օգոստոսի 1918 թ., № 1397:
- ¹³⁹ նույն տեղում, Հինցեն Բեռնսդորֆին, 2 սեպտեմբերի 1918 թ., № 1432, հմտ. վերևում, էջ 193:
- ¹⁴⁰ FO, Turkei 183, Bd. 54, Կրեսը Հերտզինգին, 3 սեպտեմբերի, 1918 թ., Վալդբուրգը FO, 15 սեպտեմբերի, № 1516:
- ¹⁴¹ Տե՛ս Lepsius, Deutschland, Nos. 436, 442 (հավելված 1):
- ¹⁴² նույն տեղում, հավելված 2—6. FO, Russland 97 a. Bd. 26, Կրեսը FO, 26 սեպտեմբերի 1918 թ.
- ¹⁴³ Kazemzadeh, pp. 163—173; Хейфеу, с. 74—75, 81.

- ¹⁴⁴ Kazemzadeh, pp. 174—83; Pipes, p. 210.
- ¹⁴⁵ Kazemzadeh, pp. 213—15; Pipes, p. 210. Հայկական կառավարության 1919 թ. մայիսի 28-ի կոչի տեքստը տե՛ս Poidebard, «Chronique: Le Transcaucase et la République d'Arménie.» IV:1, 57—58.
- ¹⁴⁶ 1919—1920 թթ. արևմտյան տեղությունների տատանողական քաղաքականության մասին հայկական հարցում հմտ. Pasdermadian, pp. 469—74; Kazemzadeh, pp. 253—65; Ziemke, pp. 80—123; Howard, pp. 217—49, և հետո տե՛ս նաև Հովարդի վերջին ուսումնասիրությունը The King-Crane Commission (Beirut, 1963).
- ¹⁴⁷ Տե՛ս Poidebard, էջ 72—77:
- ¹⁴⁸ Հմտ. Kilic, pp. 17—18, Bayur, 111, 3, 6:
- ¹⁴⁹ Զանգվածային տեղահանումների ժամանակ օսմանյան Երրորդ (սեփականության) բանակի հրամանատարն էր գեներալ Մ. Քյամիլ փաշան, որին հաջորդեց գեներալ Վեհիբ փաշան 1916 թվականի մարտին: 1916 թվականի գարնանը Արևելյան Անատոլիա շարժված Երկրորդ բանակը մինչև 1917 թվականի մարտը գեներալ Իզեթ փաշայի հրամանատարության տակ էր: Այս երկու բանակներում գերմանական սպաները տեխնիկական և շտաբային ֆունկցիաներ էին կատարում, ամենապատասխանատու դիրքը զբաղում էր դաշապային ավագ սպա մայոր Գյուզեն, որպես Երրորդ բանակի շտաբի պետ:
- ¹⁵⁰ Վիլյոնի վարչության վերապահ վերաքերմունքը ողջ հայկական խնդրում հմտ. Robert L. Daniel, «The Armenian question and American-Turkish Relations. 1914—1927», MVHR, 46 (1959—60), էջ 242—259, և John A. Denovo, American Interest and policies in the Middle East, 1900—1939 (Minneapolis, 1963), էջ 98—109.

Վկայում են նուրա՛նայ փաստաթղթերը

- ¹ Henri Morgenthau. Mémoires suivis de Documents inédits du Département d'Etat. Préface de Gérard Chaliand. Paris, 1984.
- ² նույն տեղում, էջ 6:
- ³ նույն տեղում, էջ 349—350:
- ⁴ նույն տեղում, էջ 351—352:
- ⁵ նույն տեղում, էջ 361:
- ⁶ նույն տեղում, էջ 362—363:
- ⁷ նույն տեղում, էջ 395—403:
- ⁸ նույն տեղում, էջ 363—364:
- ⁹ նույն տեղում, էջ 365:
- ¹⁰ նույն տեղում, էջ 384:
- ¹¹ L'Humanité, 1985, №
- ¹² նույն տեղում:

Հայկական եղեռնը հունգարական ամսագրի մեկնաբանությամբ

- 1 «Interpress Magazin». Budapest, 1985, N 8.
Հայերեն թարգմանությունը տես «Խորհրդային Հայաստան» ամսագիրը, 1986, № էջ 21—24:
- 2 Նույն տեղում:
- 3 Նույն տեղում:
- 4 The Memoirs of Naim Bey, p. 64.
- 5 Տե՛ս J. Lepsius. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916., ֆրանսերեն թարգմ. Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. Paris, 1918.
- 6 Kevork B. Bardakjian. Hitler and the Armenian Genocide. Cambridge, Mass., 1985, p. 6.

ԳՆՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ — Գատապարտում են բուրժուականներին:

- 1 Հայերի զենոցիդը և համաշխարհային հասարակայնությունը
- 2 Տես American Committee's Report on Armenian Atrocities. New York, 1915.
- 3 The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon-by Viscount Bryce London, 1915.
- 4 Johannes Lepsius, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916.
- 5 Герберт Адамс Гиббонс, доктор философии. Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении. Факты и ответственности. Петроград, 1916.
- 6 Юрий Веселовский. Трагедия Турецкой Армении. М., 1915, стр. 19.
- 7 Prof. Dr. J. Marquart. L'Origine et la reconstitution de la nation arménienne. Traduction de Marie K. J. Basmadjan. Paris, 1919, p. 11.
- 8 Le rapport secret du Dr Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. Publié avec une préface par René Pinon. Paris, 1918, p. 245.
- 9 Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilabının iç yüzü, Halep, 1929, s. 91 (арабск. шриф).
- 10 Ada Pierce Chambers, In an Anatolian Valley. New York, 1955, p. 221.
- 11 J. Lepsius, նշվ. աշխ., էջ 28—29:
- 12 Նույն տեղում, էջ 293:
- 13 Նույն տեղում, էջ 243:
- 14 Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story. Garden City—New York, 1918, p. 319.

- 15 René Pinon, La suppression des Arméniens. Methode allemande Travail turc. Paris, 1916, p. 28.
- 16 Տե՛ս Le traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman, Paris, 1916, p. 512.
- 17 Տե՛ս Der Prozess Talaat Pascha. Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner. Berlin, 1921, S. 56—57.
- 18 Fridtjof Nansen, L'Arménie et le Proche Orient. Paris, 1928, pp. 330—331.
- 19 J. de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Paris, 1918, p. 182.
- 20 René Pinon, նշվ. աշխ. էջ 59—61:
- 21 The Memoirs of Naim Bey, p. 52—53.
- 22 Նույն տեղում, էջ 54:
- 23 Նույն տեղում:
- 24 Verité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales. Constantinople, 1916.
- 25 André N. Mandelstam. La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien. Paris, 1926, p. 46—47.
- 26 Arnold J. Toynbee, Armenian Atrocities. The Murder of a Nation. New York—London 1915, p. 69—70.
- 27 Armin T. Wegner, A german eye-witness of the Armenian massacres. An open letter to president Wilson. См. The Memoirs of Naim Bey. Appendix, p. 80.
- 28 Deutschland und Armenien, S. 113.
- 29 Նույն տեղում, էջ 94:
- 30 Նույն տեղում, էջ 280:
- 31 Տես Le traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman. Paris, 1916, p. 516.
- 32 J. Marquart, նշվ. աշխ. էջ 13—14:
- 33 Նույն տեղում, էջ 13:
- 34 Նույն տեղում, էջ 17:
- 35 Նույն տեղում, էջ 18:
- 36 H. Morgenthau, նշվ. աշխ. էջ 322:
- 37 Տես Cemal Kutay, Enver Pasa Lenine karst. Istanbul. 1955.
- 38 Տես Cemal Kutay, Katabekir Ermenistani nasil yok etti? Istanbul, 1955.
- 39 Talât Pasann hatiralari. Sadrazam Talât Pasanin tarihin bir çok gizli taraflarini aydiplatan simdiye kadar nesredilmemis sahsi notlari, Istanbul, 1958.
- 40 Տես Muftic M. Commemoration of the 40 years since the Heroic Death of Enver Pasha (1922—1962). «Islamic review». Woking. 1962, vol 50. N 3, p. 31—36.

⁴⁰ Joseph Guttman. The Beginnings of Genocide. A Brief Account of the Armenian massacres in World War I. New York, 1948, p. 3.

⁴¹ L'Humanité, 23 avril 1965.

Յոգեֆ Մարկվարտը արևմտահայերի գեներցիոյ մասին

¹ A. Meillet, Les massacres d'Arménie. «Bulletin de l'Alliance française». 1-er Mars, 1916.

² J. de Morgan, Contre les barbares de l'Orient, Etudes sur la Turquie. P. 1918.

³ Frédéric Macler, Autour de l'Arménie. Paris, 1917, նույնի La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire, Paris, 1917.

⁴ René Pignon, La suppression des Arméniens. Methode allemande—travail turc. Paris, 1916.

⁵ Arnold J. Toynbee, Armenian Atrocities. The murder of a Nation. New York—London, 1915.

⁶ Валерий Брюсов. Летопись исторических судеб армянского народа М. 1918.

⁷ Юрий Веселовский. Трагедия Турецкой Армении. М. 1915.

⁸ André Mandelstam. Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne—Paris, 1917.

⁹ Johannes Lepsius. Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

¹⁰ Armin T. Wegner, Offener Brief an den Präsidenten Woodrow Wilson, Berlin, 1919.

¹¹ Martin Niepage. Quelques mots aux représentants officiels du peuple allemand «Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915—1916. Fascicule III. Genève, 1916.

¹² Prof D-r J. Marquart, L'origine et la reconstitution de la nation arménienne. Traduction de Marie K. J. Basmadjian, Paris, 1919, p. 9—10.

¹³ J. Marquart... p. 10.

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Mevlan Zade Rifart, Türkiye inkilâbının ic yüzü. Halep, 1929, ss. 90, 98.

Մեղբորումն արվում է ըստ Գ. Սանթրուրջյանի՝ բնագրից՝ արարատառ թուրքերենից կատարված թարգմանության, որը պահվում է ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտում:

¹⁹ В. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М. 1916, с. 153.

²⁰ J. Marquart... p. 12

²¹ Նույն տեղում, էջ 13:

²² Deutschland und Armenien. Potsdam, 1919 s. 94.

²³ Նույն տեղում, էջ 280:

²⁴ J. Marquart... p. 13.

²⁵ Մարտին Նիպագեն Հալեպում 1915 թ. անձամբ ականատես էր եղել տարագիր արևմտահայերի կրած տառապանքներին: Վերը հիշատակված նրա դիմումը առաջին անգամ տպագրվել է Փրանսերեն ժնևում, 1916 թ.: Տես Martin Niepage. Quelques mots aux représentants officiels du peuple allemand. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915—1916. Fascicule III Genève, 1916, pp. 147—161.

²⁶ J. Marquart..., p. 19.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁸ Առաջինը նման պահանջով հանդես է եկել նշանավոր հնագետ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը՝ 1916 թվականին: Տես J. de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie, Paris, 1918, p. 182.

²⁹ J. Marquart..., p. 18.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 20—21:

Յոհանես Լեպսիուսը և արևմտահայերի նակատագիրը

¹ Տես Hermann Goltz, L'appel de la conscience. «L'Arménie aujourd'hui», Erevan, 1982, p. 20—21; он же, Большой друг армянского народа (в связи с новонайденными документами И. Лепsiusа) «Историко-филологический журнал» АН Арм ССР, 1982, № 4, с. 131—136; Герман Гольц (ГДР), Р. С. Корхмазян, Доктор Иоганнес Лепsius. Страницы жизни. «Страны и народы, Ближнего и Среднего Востока. XII, Турция» Ереван, 1985 с. 116—142.

² J. Lepsius. Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland. 2. Auflage. Berlin-Westend 1896.

³ J. Lepsius. L'Arménie et l'Europe. Un acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes. Lausanne-Paris, 1896; J. Lepsius. Armenia and Europe. An indictment. London, 1897.

⁴ Lepsius. L'Arménie et l'Europe, p. 24.

⁵ Ibid., p. 26.

⁶ Ibid., p. 35.

⁷ Ibid., p. 44.

⁸ Ibid., p. 47.

⁹ Ibid., p. 51—53.

¹⁰ Ibid., p. 56.

¹¹ Ibid., p. 58.

¹² Ibid., p. 57.

- ¹³ Ibid., p. 60.
- ¹⁴ Ibid., p. 61.
- ¹⁵ Ibid., p. 70.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Ibid., p. 76—77.
- ¹⁸ Ibid., p. 78.
- ¹⁹ Ibid., p. 91.
- ²⁰ Ibid., p. 120.
- ²¹ Ibid., p. 85.

²² J. Lepsius, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam 1916. Франц. изд. Le rapport secret du Dr Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. Publ. avec une préface par René Pinon. Paris, 1918.

- ²³ Le rapport secret..., p. 41.
- ²⁴ Ibid., p. 45.
- ²⁵ Ibid., p. 45—46.
- ²⁶ Ibid., p. 58.
- ²⁷ Ibid., p. 96.
- ²⁸ Ibid., p. 128—129.
- ²⁹ Ibid., p. 129.
- ³⁰ Ibid., p. 198.
- ³¹ Ibid., p. 193.
- ³² Ibid., p. 197.
- ³³ Ibid., p. 259.
- ³⁴ Ibid., p. 261.
- ³⁵ Ibid., p. 288.

³⁶ The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. With a preface by Viscount Bryce. London, 1916.

³⁷ Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam 1919. (Nachdruck beim Verlag Donat & Temmen, Bremen 1986.)

Ե զԵՆՔԻ ԳՄՈՒՍԱԿՐՄԱՆ ԿԱՐԳԸ Ե ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԿԱՍԱՐԱԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

¹ Այդ մասին տե՛ս Ծ. Չարենցի անվան զրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի արխիվ, օտար լեզուներով համակների բաժին, հ.ա. 9884 (Ֆրանսերեն):

² Jacques de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie. Paris, 1918, p. 182—183.

³ «Armenia», 1977, N 6—7, Marseille.

⁴ N 3261. Assemblée Nationale. Première session ordinaire de 1985—1986. Proposition de loi tendant à reconnaître le génocide dont le peuple arménien fut victime en 1915.

⁵ Նույն տեղում, էջ 2—3:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Assemblée Nationale. La séance du 23 avril 1986. Compte rendu integral, p. 767.

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Allocution de Pierre Planchère à la Réunion publique sur l'Arménie et le génocide. Paris, 26 novembre 1985.

Մուստաֆա Քեմալի մի հարցազրույցի առիթով

¹ «Los Angeles Examiner», 01. 08. 1926.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁵ Այդ մասին տես Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երկտթուրքերի դուստրալարության փաստաթղթերի, էջ 126:

⁶ М. Кемаль. Путь новой Турции, Т. II, с. 300—301, М., 1932.

⁷ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 13:

ԳՂՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԴ — Դիմագրություն մարդասպաններին. Ինֆեապաշտպանական կոմիտե

Մուսա լեռան գոյամարտի պատմական դասեր

¹ Տե՛ս Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի անձնատվությունը և Սուեիտ ինքնապաշտպանությունը: Կահիրե, 1915: 2-րդ հրատ. Հալիպ, 1935: Paul du Vieux. Chrétiens en péril au Moussa Dagh. Paris, 1939.

² Հուլամատեան Մուսա լեռան: Մարտիրոս Գուշակչյանի և Պողոս Մատուրյանի խմբագրությամբ: Բեյրութ, 1970, էջ 334:

³ Նույն տեղում, էջ 351:

⁴ Նույն տեղում, էջ 356:

⁵ Նույն տեղում, էջ 359:

⁶ Նույն տեղում, էջ 348:

⁷ Նույն տեղում, էջ 373:

⁸ Նույն տեղում, էջ 382:

⁹ Նույն տեղում, էջ 392:

¹⁰ Մեջբերումն արվում է ըստ Գրական թերթ, 1986, հո.

¹¹ Ֆրանց Վերֆել. Մուսա լեռան քառասուն օրը: Երևան, 1987, էջ 9:

- ¹ Serge Afanasyan. La victoire de Sardarabad. Paris, 1985.
- ² J. Kayaloff. The Battle of Sardarabad. La Haye-Paris, 1973.
- ³ S. Afanasyan, նշվ. աշխ. էջ 24:
- ⁴ Նույն տեղում, էջ 31:
- ⁵ Նույն տեղում, էջ 45:
- ⁶ Նույն տեղում:
- ⁷ Նույն տեղում, էջ 47:
- ⁸ Նույն տեղում:
- ⁹ Նույն տեղում, էջ 57—59:
- ¹⁰ Նույն տեղում, էջ 59:
- ¹¹ Նույն տեղում, էջ 69:
- ¹² Նույն տեղում, էջ 85:

Հաճրեթի մաֆառումն ու անկումը

- ¹ Paul du Véou. La passion de la Cilicie. Paris, 1954, p. 148. Սոկրատ Յ. Քերզեան. Հաճրեթի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուլէնոս Այրէս, 1956, էջ 69, 204:
- ² Հաճրեթիներին մատնել էր զինագործ Արամ Ծիկերճյանը, զենք ունեցողներին ցուցակը հանձնելով թուրքական իշխանություններին: «Հաճրեթին կհուսար,— գրում է զեպքերի ականատես և մասնակից Ա. Ասպետը.— որ զենքերը հանձնելով նրան հանգիստ կթողնեն, մանավանդ հարուստները այդպես էին կարծում, բայց բոլորն էլ տարագրվեցան Տեր-Ջորջ: Արամ Ասպետ-Դրուազներ Հաճրեթ հերոսամարտէն և հերոսին ողբասկանը: Պէյրուսթ, 1961, էջ 53:
- ³ Տե՛ս Սոկրատ Քերզեան. նշվ. աշխ., էջ 200:
- ⁴ E. Brémond. La Cilicie en 1919—1920. Paris, 1921, p. 11, Այս թիվը լափազանցված է, տե՛ս 44-րդ ծանոթագրությունը:
- ⁵ Մանրամասն տե՛ս Սոկրատ Քերզեան, նշվ. աշխ., էջ 212—213, Արամ Ասպետ, նշվ. աշխ., էջ 75—78:
- ⁶ Տե՛ս ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. Թ. 18 (Հնչակյան կուսակցության Հաճրեթի մասնաճյուղի վարչության նամակը):
- ⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան. Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 292, թ. 2 (Հաճրեթի առաջնորդ Պետրոս արք. Սարաճյանի հուշերը՝ Հաճրեթ ինչու նահանջեց և ընկավ):
- ⁸ Նույն տեղում:
- ⁹ Նույն տեղում, թ. 3:
- ¹⁰ Նույն տեղում, թ. 10:
- ¹¹ Նույն տեղում:
- ¹² Նույն տեղում, թ. 12:
- ¹³ Նույն տեղում, թ. 12—13: Տե՛ս նաև ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ.

124, թթ. 1—2 (Արմաղանի մարտի 19-ի թվակիր նամակը Վահան Ժամկուչյանին):

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 14:

¹⁵ Հստ Սոկրատ Քերզեանի, գնդ. Բրեմոնդ տակավին մարտի 11-ին գրավոր հաղորդել էր Միհրան Տամատյանին, որ «Քրանսիական իշխանությունները ի վիճակի չեն ներկայիս որևէ զինվորական ուժ զրկելու Հաճրեթ և ոչ այլ ապագայի համար այդ տեսակ որևէ հանձնառություն չեն ստանձներ»: Տե՛ս Սոկրատ Քերզեան, նշվ. աշխ., էջ 237:

¹⁶ Իր հուշերում զեղապետ Բրեմոնդ մատնանշում է, որ հայ ղեկավար գործիչները և Հաճրեթի բնակիչները բազմիցս դիմել են Քրանսիական զինվորական իշխանություններին՝ Հայկական լեգեոնի մի շոկատը Հաճրեթ ուղարկելու խնդրանքով, սակայն իրենք «ընթացք չեն տվել այդ դիմումներին, որովհետև չէր կարելի թողնել Քրանսիական համազգեստ կրող մի շոկատի, որին մենք ի վիճակի չէինք աչակցություն ցույց տալու հեռավոր, ալպիական բարձր լեռների (3000 մետրից բարձր) այս երկրում»: E. Brémond, նշվ. աշխ. էջ 15:

¹⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 292, թ. 16: Իր հուշերում Պ. Սարաճյանը լի բերում ուղարկված հեռագրի տեքստը, այն բերված է սփյուռքահայ երկու հեղինակների՝ Հ. Պողոսյանի և Հաճրեթի հերոսական ինքնապաշտպանության մասնակից Սոկրատ Քերզեանի կողմից՝ տարբեր շարադրանքով: Ահա գրանք.

«... Հաճրեթի զավակներս.

Հաճրեթի մոտեցող ու շատ մոտեն նշմարվող ահուկի վտանգեն ձեր պաշտելի հայրենիքն ու կյանքերն ազատելու ճար մը գտնելու համար էր, որ մեզ հոս ղրկեցիք: Այս վերջին հեռագիրն է, որ կուտամ: Հաճրեթ վտանգեն, թըշ կամի սպառնալիքեն զերծ պահելու համար ինչ որ պետք էր մտածեցիք: Ամեն կողմ դիմումներ ընելի իսկ անտարբեր լի գտնվեցանք, որևէ մեկ աշխուրհ օգնության հույս չի նշմարվի: Ուտի, Հաճրեթ փրկելու միակ միջոցը, առանց երկրորդ, երրորդ հեռագրի սպասելու, վարկենական, անմիջապես ամեն ինչքերնիդ հող ձգելով՝ կյանքերնիդ ազատելու ժամ առաջ Սիս հատենլու աշխատեցիք: Աստված պահպան ըլլա ձեզի»:

Պ. Սարաճյան
մարտ 1920

Հաճրեթի ընդհանուր պատմությունը և շրջակայ Գողան-տաղի գիւղերը՝ Երկասիրեց Յ. Պ. Պողոսեան, Հոս Անճելըս, 1942, էջ 658:

Հաճրեթ՝
Ինքն. Կոմիտեին.

Կը ցավիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդյուն մնացին: Որևէ տեղի օգնություն մի սպասեք: Անմիջապես նահանջեցիք Սիս: Աստված պահպան ըլլա ձեզի:

Սարաճյան
13 մարտ 1920

Սոկրատ Քերզեան, նշվ. աշխ. էջ 257:

Ինչպես տեսնում ենք, զույգ հեղինակների կողմից բերված Սարաճյանի հեռագրի տակ մարտի 13-ի մամաթիվն է գրված, մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, նման բովանդակությամբ հեռագիրը Պ. Սարաճյանն ուղարկել էր Հաճրեթ մարտի 14-ին: Պետք է ենթադրել, որ հեռագրի տեքստը կազմվել է

մարտի 13-ին, իսկ ուղարկվել՝ 14-ին, զեդ. Բրեմոնի հետ Պ. Սարաճյանի վերջին տեսակցութունից հետո:

¹⁸ Մեքր Կ. Իվլիրեան Արագ վերլուծում մը Հաճնոյ եղեռնի առթիւ «Նոր Հաճըն»: 1966, թիվ 10, էջ 270:

¹⁹ Տե՛ս Մ. Ն., Կիլիկիան յուշեր, «Նոր Հաճըն», 1956, թիվ 8—9—10, էջ 112:

²⁰ Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 258: Վերը հիշատակված Կ. Իզմիրյանը իր հուշերում գրում է, որ հեռագիրը Մ. Տաճատյանը Հաճըն էր ուղարկել իր և Պետրոս Սարաճյանի ստորագրությամբ: Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 271:

²¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 292, թ. 16—17:

²² Նույն տեղում, թ. 17:

²³ Նույն տեղում, թ. 19:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 20:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 21—22:

² E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁷ Տե՛ս՝ Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 265—550:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 267:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 267—268:

³⁰ Հիշյալ բանակցութունների և ընդհանրապես Հաճընը գրավելու նպատակով քեմալական հրամանատարության կողմից ձեռնարկված քայլերի մասին տիկ. Իպլին Տանգամանորեն պատմում է 1922 թ. հրատարակված «At the mercy of turkish brigands (սթուրք ավազակների գթությանը թողնված)» խորագիրը կրող գրքում:

³¹ Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 307—308:

³² Նույն տեղում, էջ 308:

³³ Նույն տեղում, էջ 316:

³⁴ Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 222:

³⁵ Ծ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հարյել Նսայանի ֆոնդ, Մ 289, թ. 29:

³⁶ Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 11, էջ 301:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 302:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ 1920 թ. հունիսին, Սոխց և Կարս-Պազարից եկածների հետ միասին Ադանայում գտնվող հաճընցիների թիվը հասնում էր երկու հազարի: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 302:

⁴² ԳԱԹ, Նսայանի ֆոնդ, Մ 289, թ. 13:

⁴³ Տե՛ս Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 302—304, «Նոր Հաճըն», թիվ 11, էջ 303:

⁴⁴ Մի շարք հեղինակներ Հաճընի ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը, հետևաբար և զոհվածների թիվը, մատնանշում են 8 հազար, ինչը, սակայն,

չափազանցություն է, ստույգ չէ: Հաճընի անկման ժամանակ նահատակվել է մոտ 6 հազար մարդ: Այս թիվը բերվում է առավել տեղյակ հաճընցիների՝ Պետրոս արք. Սարաճյանի, Սոկրատ Քերգյանի և մյուսների կողմից: Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14 վավ, 297, թ., 15, Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 698: «Նոր Հաճըն» 1966, թիվ 10, էջ 266, «Արևելյան մամուլ», 21 մարտի 1920 թ. և այլն:

⁴⁵ Անգլեն ու անօգնական հաճընցիների նկատմամբ քեմալական հրոսակների կողմից գործադրված անմարդկային արարքների մասին են պատմում սպանդից փրկված մի քանի ականատեսները, տե՛ս Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 513—550:

⁴⁶ Հաճընի անկման օրը՝ հոկտեմբերի 15-ին՝ թշնամու շղթան ճեղքած հաճընցիների խումբը՝ Հաճընի զինված ինքնապաշտպանության փոխհրամանատար Արամ Կայծակի (Քերգյանի) գլխավորությամբ, բաղկացած էր 387 մարտիկներից: Սրանցից 22-ը զոհվում են նահանջի ճանապարհին, իսկ 365 հոգի հոկտեմբերի 29-ին հասնում են Զինան: Տե՛ս Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 579, ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. գ. 142, թ. 15—16:

⁴⁷ D. G. Eby. At the mercy of turkish brigands. A true story. New Carlisle, Ohio, 1922, p. 213, 224.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 284:

⁴⁹ Տե՛ս «Вестник Ленинградского университета», 1957, № 8. Серия истории, языка и литературы.

⁵⁰ Н. З. Эфендиева. Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии (1919—1921 гг.). Баку, 1966.

⁵¹ А. М. Шамсутдинов. Национально-освободительная борьба в Турции. 1918—1923 гг. М., 1966, стр. 129.

⁵² Տե՛ս Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 619:

⁵³ Ali Saib, Kilikya facialari ve Urfanın Kurtulus mücadeleleri. Ankara, 1924 (արաբատառ թուրքերեն): Մենք օգտագործել ենք ֆրանսերեն թարգմանությունը Ali Saib. Les atrocités en Cilicie et les luttes pour la délivrance à Ourfa. Traduit du turc par Ma Yer, p. 42.

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁵ Ali Fuat Cebesoy. Milli mücadele hatıraları. Istanbul, 1953, s. 418.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 296:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 418:

⁵⁸ La lettre du général Brémond au sujet de «L'Eternelle victime de la diplomatie Européenne. Marseille, 1929, p. 2.

⁵⁹ Արկղը շարդուփշուր է լինում և հաճընցիները կարողանում են միայն հրապատիճներն օգտագործել նոնականր պատրաստելու համար:

⁶⁰ Paul du Vèou. նշվ. աշխ., էջ 211:

⁶¹ Pierre Redan, La Cilicie et le problème ottoman. Paris, 1921, p. 37.

⁶² ՀԽՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 378, թ. 5 (Արշակ Զոպանյանի նամակը Ռոբեր դը Քեյն, 10. 01. 1921, ֆրանսերեն):

⁶³ Նույն տեղում:

ԳՆՈՒՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ — Մեծ եղանի պատմագրությունը

Մ. Ն. Անդրյուխինի «Գեոցիդը իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության մեջ» բրոշյուրի արթիվ:

¹ М. Н. Андрюхин. Геноцид в политике империалистических государств М., 1967.

² Նույն տեղում, էջ 5:

³ Kevork B. Bardakjian. Hitler and the Armenian Genocide. Cambridge, Mass., 1985, p. 6.

⁴ М. Нерсисян, Н. Ушаков. Геноцид—тягчайшее преступление против человечества. «Правда», 24. 04. 1965.

⁵ «l'Humanité», 23.04.1965.

⁶ «Yeni Istanbul», 9.05.1967.

Հայկական գեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում

¹ A. Salmaslian. Bibliographie de l'Arménie. Erévan, 1969.

² J. de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie. Paris—Nancy, 1918.

³ René Pinon. La suppression des Arméniens. Methode allemande-travail turc. Paris, 1916.

⁴ E. Doumergue. L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Conférences, études et documents. Paris, 1917.

⁵ F. Macler. Autour de l'Arménie. Paris, 1917.

⁶ Hommage à l'Arménie. Discours de M. Anatole France, Membre de l'Académie Française. La revue des «Amitiés Franco-Etrangères». Paris, 1916, N 4, mai-juin.

⁷ H. Barby. Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre. Paris, 1917.

⁸ Տես A. Salmaslian. Bibliographie de l'Arménie; Геноцид армян в Османской Империи. Сборник документов и материалов. Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Второе, дополненное издание. Ереван, 1982, с. 644—650.

⁹ Aram Andonian. Documents officiels concernant les massacres arméniens. Paris, 1920.

¹⁰ J. de Morgan. Op. cit., p. 183.

¹¹ P. Loti. Les massacres d'Arménie. Paris, 1919.

¹² P. du Vèou. La Passion de Cilicie. Paris, 1938; *Idem*. Chrétiens en péril au Moussadagh. Paris, 1939; *Rémusat*. Cilicie. «Revue des sciences politiques.» Tome LIV; *Comte de Gontaut-Biron*. Comment la France s'est installée en Syrie. Paris, 1923; E. Nicol. Les Alliés et la crise orientale. Paris, 1922; M. Paillarès. Le kémalisme devant les Alliés. Constantinople-Paris, 1922; Pierre Redan. La Cilicie et le problème ottoman. Paris, 1921.

¹³ Pierre Loti. La mort de notre chère France an Orient. Dix-neuvième édition. Paris, 1926; Pierre Lyautéy. Le drame oriental et le role de la France. Paris, 1924.

¹⁴ Jean-Marie Carzou. Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975. Տե՛ս Վ. Բայրուրդյանի և Օ. Քոփուզյանի գրախոսականը ՀԽՍՀ ԳԱ «Արարիք հասարակական գիտությունների», 1979, նո 1, էջ 89—96: Yves Ternon. Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Paris, 1977. Տե՛ս Վ. Բայրուրդյանի և Օ. Քոփուզյանի գրախոսականը. ՀԽՍՀ ԳԱ «Արարիք հասարակական գիտությունների», 1978, նո 2, էջ 107—110, նաև Gérard Chaliand. Yves Ternon. Le génocide des Arméniens, 1915—1917. La mémoire du siècle. Bruxelles, 1980, Տե՛ս Կոնդակչյանի և Սիմոնյանի գրախոս. ԳԱ «Արարիք հասարակական գիտությունների», 1982, նո 4, էջ 98—110:

Yves Ternon. La cause arménienne. Paris, 1983; Arthur Beylerian Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914—1918). Paris, 1983; Jacques Dérogy. Opération Némésis. Préface de Gérard Chaliand. Paris, 1986.

¹⁵ Jean-Pierre Alem. L'Arménie. Paris, 1962; Histoire des Arméniens. Sous la direction de Gérard Dédéyan. Toulouse, 1982.

¹⁶ Robert Mantran. Histoire de la Turquie. Paris, 1961; Jean-Paul Roux. Turquie. Paris, 1979; *Idem*. Histoire de Turcs. Paris, 1985; Paul Dumont. Moustafa Kemal invente la Turquie moderne. Bruxelles, 1983.

¹⁷ Marc Ferro. La Grande Guerre 1914—1918, Paris, 1969.

¹⁸ J. B. Duroselle. Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris, 1971.

¹⁹ Eléna de la Souchère. Le racisme en mille images. Paris, 1967; Jean Pierre Richardot. Les Arméniens quoi qu'il en coûte. Paris, 1982. Laurent Chabry, Annie Chabry. Politique et minorités au Proche Orient, Paris, 1984.

²⁰ Jacques Chastenet, Les années d'illusions 1918—1931, Paris, 1960; Georges Bonnet, Le Quai d'Orsay sous trois Républiques. 1870—1961, Paris, 1961. Général du Hays. Les Armées Françaises au Levant. 1919—1939, t. I—II. Château de Vincennes, 1979.

²¹ Yves Ternon. Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Paris, 1977, p. 101.

²² Նույն տեղում, էջ 203:

²³ Նույն տեղում, էջ 202

- ²⁴ Histoire des Arméniens, p. 493.
- ²⁵ Նույն տեղում:
- ²⁶ Yves Ternon, նշվ. աշխ., էջ 163:
- ²⁷ Jean-Marie Carzou, նշվ. աշխ. էջ 110—111:
- ²⁸ Նույն տեղում, էջ 120—121:
- ²⁹ Նույն տեղում, էջ 121:
- ³⁰ Նույն տեղում, էջ 123:
- ³¹ A. Beylerian, նշվ. աշխ. էջ XXIX—XXX:
- ³² Նույն տեղում, էջ XXIX:
- ³³ Նույն տեղում:
- ³⁴ Նույն տեղում, էջ LXII:
- ³⁵ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. London, 1916.
- ³⁶ J. Lepsius. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916.
- ³⁷ Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919.
- ³⁸ The Memoirs of Naim Bey. London, 1920.
- ³⁹ Jean-Pierre Mahé. La destruction d'un peuple. «Le spectacle du Monde», Avril 1979, p. 64.
- ⁴⁰ E. de la Souchère, նշվ. աշխ. էջ 216:
- ⁴¹ Նույն տեղում, էջ 217:
- ⁴² L. Chabry, A. Chabry, նշխ. աշխ. էջ 232:
- ⁴³ Paul Dumont, նշվ. աշխ. էջ 9:
- ⁴⁴ Jane Laroche. Prière aux Arméniens. «Le Monde», 1979, 2 Mai.
- ⁴⁵ Նույն տեղում:
- ⁴⁶ Pierre Mozer. Les Arméniens. Ou est la réalité? Saint-Aquilin-de-Pacy/Eure/, 1980. Տե՛ս ն. Կոնդակչյանի և Ս. Սիմոնյանի գրախոսականը. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1983, № 3, էջ 191—199:
- ⁴⁷ «Hürriyet», 16.01.1981.
- ⁴⁸ Pierre Mozer, նշվ. աշխ., էջ 91:
- ⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 137:
- ⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 136:
- ⁵¹ Նույն տեղում:
- ⁵² Yves Ternon, նշվ. աշխ., էջ 276:
- ⁵³ Նույն տեղում, էջ 295:
- ⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 234:
- ⁵⁵ G. Challand, Y. Ternon, էջ 39:
- ⁵⁶ J. M. Carzou, նշվ. աշխ. էջ 124:
- ⁵⁷ Justicier du génocide arménien, Le procès de Tehlirian, Paris, 1981.
- ⁵⁸ Tribunal des peuples. Le crime de silence. Le génocide des Arméniens, Paris, 1984.

Այս գրքի անգլերեն հրատարակության մասին տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Ա. Ա. Խոռոտյան, Միջազգային հասարակական կարծիքը արևմտահայության ցեղասպանության մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, № 1, էջ 71—84:

⁵⁹ Archives du génocide des Arméniens. Recueillies et présentées par Johannes Lepsius, Paris, 1986.

Թուրք ցեղասպանների փաստաբանը

¹ Georges de Malleville. La tragédie arménienne de 1915. Paris, 1988.

² Նույն տեղում, էջ 30—31:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ René Pinon. La suppression des Arméniens, p. 28.

⁵ Deutschland und Armenien, s. 94.

⁶ Ambassador Morgenthau's story. Garden City-New York, 1918.

⁷ Georges de Malleville, նշվ. աշխ. էջ 64:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

Հայերի ցեղասպանությունը անգլիական պատմաբանների աշխատություններում

¹ David Marshall Lang. Armenia. Cradle of civilisation. London, 1970; *Idem*. The Armenians. A people in exile. London, 1981.

² Christopher J. Walker. Armenia. The Survival of a Nation. London, 1980.

³ Joseph Heller. Britain and the Armenian Question 1912—1914. A study in Realpolitik. «Middle Eastern Studies», 1980, N 16; Տե՛ս ևս ի The Great Powers and the Ottoman Empire. Ed. by Marion Kent. London, 1984.

⁴ Chr. Walker. Op. cit., p. 47.

⁵ Joan Huslip. The Sultan. The life of Abdul Hamid II. London, 1973, p. 147.

⁶ *Ibid.*, p. 206.

⁷ *Ibid.*, p. 208.

⁸ *Ibid.*, p. 210.

⁹ *Ibid.*, p. 219.

¹⁰ *Ibid.*, p. 220—221.

¹¹ *Ibid.*, p. 222.

¹² Chr. Walker, նշվ. աշխ., էջ 133—134:

¹³ Նույն տեղում, էջ 134:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 148:

- ¹⁵ Նույն տեղում:
- ¹⁶ Նույն տեղում, էջ 148—149:
- ¹⁷ Նույն տեղում, էջ 160:
- ¹⁸ David Kushner. The Rise of Turkish Nationalism. 1878—1908. London, 1977, p. 51—52.
- ¹⁹ Նույն տեղում:
- ²⁰ Նույն տեղում, էջ 101:
- ²¹ Chr. Walker, նշվ. աշխ., էջ 191:
- ²² S⁶ Christopher Walker. Sources britanniques sur les massacres des Arméniens (1915—1916).—Le crime de silence. Le génocide des Arméniens. Paris, 1984, p. 89—98.
- ²³ D. Lang. Armenia..., p. 288—289.
- ²⁴ D. M. Lang. The Armenians..., p. 1.
- ²⁵ Ibid., p. 38.
- ²⁶ Chr. Walker. Op. cit., p. 200.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Ibid., p. 236—237.
- ²⁹ Ibid., p. 237.
- ³⁰ Ibid., p. 202.
- ³¹ Ibid.
- ³² Ibid., p. 230.
- ³³ M. S. Anderson. The Eastern Question 1774—1923. A Study in international relations. London, 1966, p. 253.
- ³⁴ Lord Kinnross. The Ottoman centuries. The rise and the fall of the Ottoman Empire. London, 1977, p. 607.
- ³⁵ Andrew Mango. Understanding Turkey. «Middle Eastern Studies», April 1982, № 2, p. 196.
- ³⁶ Ibid., p. 197.
- ³⁷ Andrew Mango. Remembering the Minorities. «Middle Eastern Studies», vol. 21, october 1985, N 4, p. 127.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Ibid., p. 128.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Andrew Mango. Minorities and Majorities, «Middle Eastern studies», vol. 23, N4, oct. 1987, p. 519.
- ⁴² Նույն տեղում:
- ⁴³ D. M. Lang. Armenia..., p. 289.
- ⁴⁴ Նույն տեղում:
- ⁴⁵ Joseph Heller, նշվ. աշխ., էջ 22:
- ⁴⁶ Chr. Walker, նշվ. աշխ., էջ 248—247:
- ⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 254—255:
- ⁴⁸ D. M. Lang. The Armenians..., p. 38.
- ⁴⁹ Lord Kinnross. Atatürk..., p. 796.

⁵⁰ Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. М., 1966 с. 47.

⁵¹ Chr. Walker, նշվ. աշխ., էջ 302:

Պատմության խեղաթուրման նոր փորձեր

- ¹ International terrorism and drug connection. Ankara, 1985.
- ² S⁶u Դատավարութուն Թաւիւթ փաշայի Սղազրական զեկուցում: Վիեննա, 1921:
- ³ S⁶u Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian. Paris, 1981, p. 127—130.
- ⁴ Մանրամասն տե՛ս Ենոչիւս արման..., էջ 557—575; Զ. Կիւրկոսյան, Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ, գիրք Երիտթուրք, Ե., 1983, էջ 157—232; Հայերի ցեղասպանութունը ըստ Երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի: Առաջարանը, Թարգմանութունը և ծանոթագրութունները Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 36—49, 126:
- ⁵ S⁶u Le Crime de silence. Paris, 1984, p. 282—283.
- ⁶ J. Dérogy. Opération Nemesis. Paris, 1986, p. 310.
- ⁷ Justicier du génocide, p. 13—14.
- ⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

Եղեռնի պատմության նենգափոխումը բուրժ պատմագրության կողմից

- ¹ Esat Uras. Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi. Ankara, 1950.
- ² Yves Ternon. Historiens d'Etat et vérités historiques. «Les Temps Modernes», juillet-août-septembre 1988, p. 59.
- ³ Նույն տեղում, էջ 60:
- ⁴ The Armenian Genocide. Documentation. vol. 2. Institut für Armenische Fragen. München, 1988, p. 26—27.
- ⁵ Sadı Koças. Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri. Ankara, 1967.
- ⁶ Inayetulla Cemal Ozkaya. Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude. Istanbul, 1971.
- ⁷ Altan Deliorman. Türklere karsi ermeni komitecileri. Istanbul, 1973.
- ⁸ Enver Ziya Karal. Armenian Question. Ankara, 1975.
- ⁹ Ayhan Yalçın. Belgelerin isiginde türk-ermeni meselesinin iç yüzü. Istanbul, 1975.
- ¹⁰ Ahmet Vefa. Truth about Armenians. Ankara, 1975.
- ¹¹ Neside Kerem Demir. Türkiyde Ermeni meselesi. Ankara, 1976.
- ¹² Veysel Eroglu. Ermeni mezalimi. Istanbul, 1976.
- ¹³ Mehmet Hocaoglu. Arsiv vesikariyla tarihte ermeni mezalimi ve Ermeniler. Istanbul, 1976.
- ¹⁴ Salahl R. Sonyel. Ermeni tehirci ve belgeler. Ankara, 1978.

- Նույնի** The Ottoman Armenians. Victims of great power diplomacy. London, 1985.
- ¹⁵ *Ismet Parmaksizoglu*. Ermeni komitelerinin ihtilal hareketleri ve besledikleri emeller. Ankara, 1981.
- ¹⁶ The Armenian issue in nine questions and answers. Ankara, 1982.
- ¹⁷ *Cemal Anadol*. Tarihin isiginda Ermeni dosyasi. Istanbul, 1982.
- ¹⁸ *Bilal Simsir* British documents on Ottoman Armenians. Vol. I/1856—1880/. Ankara, 1982: **Նույնի** The genesis of the Armenian Question. Ankara, 1985: **Նույնի** The deportees of Malta and the Armenian Question. Ankara, 1984.
- ¹⁹ *Kamuran Gürün*. Ermeni dosyasi. Ankara, 1983. *Ֆր. հրատ.* Le Dossier arménien. P., 1984.
- ²⁰ *Sinasi Orel ve Süreyya Yuca*. Ermenilerce Talât Pasaya atfedilen telgrafların gerçek yüzü. *Ֆրանս. հրատ.* Les télégrammes de Talaat Pacha. P., 1986.
- ²¹ *Türkkaya Ataöv*. Hitler and the «Armenian Question». Ankara, 1984. **Նույնի** A brief glance at the «Armenian Question». Ankara, 1984. **Նույնի** Deaths caused by disease in relation to the Armenian Question. *Ֆրանս. հրատ.* Les décès dus à la maladie en relation avec la question arménienne. Ankara, 1985.
- ²² *Halih Kemal Türküzü*. Armenian atrocities according to ottoman and russian documents. Ankara, 1986.
- ²³ *Yılmaz Öztüna*. Baslangıçtan zamanımıza kadar Türkiye tarihi. Cilt 3. Istanbul, 1964, s. 12.
- ²⁴ **Նույնի տեղում**, էջ 13:
- ²⁵ *Ali Kemal Meram*. Türk-Rus ilişkileri tarihi. Istanbul, 1969, s. 409.
- ²⁶ **Նույնի տեղում**, էջ 407:
- ²⁷ *Fahri Belen*. Demokratimiz nereye gidiyor? Istanbul, 1959, s. 44.
- ²⁸ **Նույնի տեղում**, էջ 53:
- ²⁹ *J. Ozkaya*, *Եղվ. աշխ.*, էջ 3:
- ³⁰ *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения. Изд. второе, т. 10, М. 1958, с. 107.
- ³¹ Там же, т. 22, с. 33.
- ³² *Bilal N. Simsir*. The genesis of the Armenian Question. Publications of the Turkish Historical Society. Serial VII, № 84. Ankara, 1984.
- ³³ **Նույնի տեղում**, էջ 4:
- ³⁴ **Նույնի տեղում**:
- ³⁵ *Sadi Koças*, *Եղվ. աշխ.* էջ 33:
- ³⁶ *J. Ozkaya*, *Եղվ. աշխ.*, էջ 3:
- ³⁷ *Ismet Alpaslan*. Anadolunun giriş kapisi. Ankara, 1984, s. 81—82.
- ³⁸ *J. Ozkaya*, *Եղվ. աշխ.*, էջ 69:
- ³⁹ **Նույնի տեղում**, էջ 75:
- ⁴⁰ **Նույնի տեղում**, էջ 69—70:
- ⁴¹ *Enver Ziya Karal*. Osmanli tarihi. Cilt VII. Ankara, 1956, s. 340.
- ⁴² *Ismet Bozdog*. Abdul Hamidin hatira defteri (Belgeler ve resimler). Istanbul, 1975, s. 55.
- ⁴³ *Mehmed Hocaoglu*, *Եղվ. աշխ.*, էջ V:
- ⁴⁴ *Halük E. Gürsel*. Tarih boyunca türk-rus ilişkileri. Bir siyasi tarih incelemesi. Istanbul, 1968, s. 130.
- ⁴⁵ *Enver Ziya Karal*. Osmanli tarihi. Cilt 8. Ankara, 1962, s. 131; *E. Z. Karal*. Armenian Question, p. 10—13.
- ⁴⁶ *Enver Ziya Karal*, Osmanli tarihi. Cilt 8, s. 133.
- ⁴⁷ *Yılmaz Öztüna*, *Եղվ. աշխ.* էջ 142:
- ⁴⁸ Livre jaune. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893—1897. Paris, 1897.
- ⁴⁹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. 2-е издание. М., 1898.
- ⁵⁰ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. М., 1896. с. 93—97.
- ⁵¹ *Anatole France*. Trente ans de vie sociale. I. Introduction générale. 1897—1904. Paris, 1949, p. 137—138, 143—147.
- ⁵² *Sb°u* Геноцид армян..., Библиография, с. 638—643.
- ⁵³ *Lepsius*. L'Arménie et l'Europe. Accusation contre les grandes puissances chrétiennes. Lausanne-Paris, 1896, p. 24.
- ⁵⁴ **Նույնի տեղում**, էջ 44—47:
- ⁵⁵ **Նույնի տեղում**, էջ 70:
- ⁵⁶ *Sbu* Геноцид армян..., էջ 638—643:
- ⁵⁷ Հայերի ցեղասպանությանը ըստ երիտթուրքերի դատաւարութան փաստաթղթերի, էջ 7—8:
- ⁵⁸ **Նույնի տեղում**:
- ⁵⁹ *Ismet Alpaslan*, Agri. Anadolunun giriş kapisi, s. 83.
- ⁶⁰ Inayetulla Cemal Ozkaya. Le peuple arménien..., p. 87.
- ⁶¹ **Նույնի տեղում**, էջ 101—102:
- ⁶² *Türkkaya Ataöv*. A brief glance at the Armenian Question, p. 29.
- ⁶³ *I. C. Ozkaya*, *Եղվ. աշխ.* էջ 172:
- ⁶⁴ *Altan Deliorman*. Türklere karşı Ermeni komitecileri. Istanbul, 1973, s. 73.
- ⁶⁵ *I. C. Ozkaya*, op. cit., p. 200.
- ⁶⁶ *Fahri Belen*, XX yuzyilda Osmanli devleti. Istanbul, 1973, s. 106.
- ⁶⁷ *I. Öztüna*, Türkiye tarihi, cilt 12, s. 192.
- ⁶⁸ *Türkkaya Ataöv*, A brief glance at the Armenian Question. Ankara, 1984, p. 31.
- ⁶⁹ *Fahri Belen*, XX yuzyilda Osmanli devleti, s. 106.

- ⁷⁰ A. Deliorman, op. cit., p. 96.
- ⁷¹ Cemal Anadol, Tarihinde Ermeni dosyası, İstanbul, 1982, s. 303—310.
- ⁷² Ayhan Yalçın, Belgelerin ışığında Türk-Ermeni meselesinin İç yüzü. İstanbul, 1975, s. 89.
- ⁷³ Sadi Koças, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, s. 167—168.
- ⁷⁴ E. Z. Karal, Armenian Question, p. 13—15.
- ⁷⁵ André Mandelstam Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne-Paris, 1917, p. 105.
- ⁷⁶ A. Adossidès. Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie. Paris, 1910, p. 43.
- ⁷⁷ Tayyib Gökbilgin, Milli mücadele başlarken. Mondros mütareskesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Ankara, 1959, s. 73.
- ⁷⁸ Ibid., p. 114.
- ⁷⁹ Ayhan Yalçın, Op. cit., p. 58.
- ⁸⁰ Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien. Paris, 1919, p. 297.
- ⁸¹ Maurice Pernot, La question turque. Paris, 1923, p. 207.
- ⁸² *Съи* Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году,
- ⁸³ *Съи* журн. «Современник», М., 1914, ноябрь, с. 188.
- ⁸⁴ X. Ф. Б. Лич, Армения..., т. 2, с. 546.
- ⁸⁵ Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, с. 748.
- ⁸⁶ Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien à Constantinople. Paris, 1920, p. 9.
- ⁸⁷ Y. H. Bayur. Türk inkilabi tarihi, cilt 3, kısım 3, s. 4.
- ⁸⁸ Ibid., p. 3, 5—6.
- ⁸⁹ Ibid., p. 6—7.
- ⁹⁰ Ibid., p. 8.
- ⁹¹ Ibid., p. 30.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ Enver Ziya Karal, Armenian Question, p. 15.
- ⁹⁴ Lepsius. Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916, S. 298—303.
- ⁹⁵ E. Z. Karal, Armenian Question, p. 15.
- ⁹⁶ Ibid.
- ⁹⁷ Ibid., p. 15—16.
- ⁹⁸ Ibid., p. 16.
- ⁹⁹ I. C. Ozkaya, Op. cit., p. 228.
- ¹⁰⁰ Ibid., p. 234—235.
- ¹⁰¹ Herbert Adams Gibbons. The blackest page of modern armenian

history. Events in Armenia in 1915. The facts and responsibilities. New York, 1916,

- ¹⁰² Altan Deliorman, op. cit., p. 163.
- ¹⁰³ F. Belen, XX yuzilda Osmanli devleti, s. 243.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ T. Ataöv, op. cit., p. 33—35.
- ¹⁰⁶ Ibid., p. 35.
- ¹⁰⁷ Ibid., p. 43.
- ¹⁰⁸ Dr. Salahl R. Sonyel. Yeni vesikaları ışığında Ermeni tehcirleri. «Bellefen», cilt XXXVI, № 141, ocak 1972, s. 38.
- ¹⁰⁹ Ayhan Yalçın, op. cit., p. 62.
- ¹¹⁰ İsmet Alpaslan, Agri..., s. 86.
- ¹¹¹ H. K. Demir, Türkiyede Ermeni meselesi, s. 78—79.
- ¹¹² Kamuran Gurun, Le Dossier Arménien, p. 242.
- ¹¹³ A. Mandelstam, Op. cit., p. 248.
- ¹¹⁴ Ambassador Morgenthau's story. p. 301—302.
- ¹¹⁵ Ibid., p. 304.
- ¹¹⁶ Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. Paris, 1918, p. 45.
- ¹¹⁷ Ibid., p. 45—46.
- ¹¹⁸ Ibid., p. 58.
- ¹¹⁹ Ibid., p. 96.
- ¹²⁰ Ibid., p. 128—129.
- ¹²¹ Ibid., p. 129.
- ¹²² Ibid., p. 259.
- ¹²³ Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 80.
- ¹²⁴ Ibid., p. 83—84.
- ¹²⁵ Ibid., p. 94.
- ¹²⁶ Ibid., p. 113.
- ¹²⁷ Henri Morgenthau. Mémoires suivis de documents inédits du Département d'Etat. Paris, 1984, p. 349—350.
- ¹²⁸ Ibid., p. 350.
- ¹²⁹ Ibid., p. 353.
- ¹³⁰ Ibid.
- ¹³¹ Ibid., p. 354.
- ¹³² Ibid., p. 360.
- ¹³³ Ibid., p. 365.
- ¹³⁴ Ambassador Morgenthau's story, p. 309.
- ¹³⁵ Ibid., p. 318.
- ¹³⁶ Der Prozess Talaat Pascha. Stenographischer Prozessbericht mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S. 56—57.

- ¹³⁷ *Salahi R. Sonyel*. Belgelerin isiginda Ermeni tehcirleri. «Belleten», 1972, № 141.
- ¹³⁸ *S. R. Sonyel*. Displacement of the Armenians, p. 1a.
- ¹³⁹ Ibid. p. 1,
- ¹⁴⁰ Ibid., p. 4.
- ¹⁴¹ Ibid.
- ¹⁴² Ibid.
- ¹⁴³ The Memoirs of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportations and massacres of the Armenians. London, 1920. II հրատ. Newtown Square, Pennsylvania, USA, 1964; *Տե'ս նաև Aram Andonian*. Documents officiels concernant les massacres arméniens. Reproduction photographique d'un grand nombre de documents. Paris, 1920, Հնարարի և ևսերնի Թարգմանութունը տե'ս *Р. Г. Са кн.* Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915—1916 гг. «Известия» АН Арм. ССР. Общ. науки, 1965, № 3, с. 73—86.
- ¹⁴⁴ The Memoirs of Naim Bey., p. 15—16.
- ¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 52—53,
- ¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 41—42,
- ¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 54,
- ¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 61,
- ¹⁴⁹ *Տե'ս Հայերի ցեղասպանութունը...*, էջ 126,
- ¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 37—38,
- ¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 42—43,
- ¹⁵² Նույն տեղում, էջ 44,
- ¹⁵³ Տե'ս Геноцид армян в Османской империи:
- ¹⁵⁴ Նույն տեղում:
- ¹⁵⁵ *Shu* La revue des «Amitiés franco-étrangères», № 4, 1916, mai-juin, p. 33—35.
- ¹⁵⁶ *J. de Morgan*. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie. Paris, 1918, p. 178—182.
- ¹⁵⁷ *René Pinon*. La suppression des Arméniens. Methode allemande-travail turc. Paris, 1916, p. 28, 30.
- ¹⁵⁸ *Shu Richard D. Cloian*. The Armenian Genocide. News accounts from the American Press: 1915—1922. Third edition. Berkeley, California, 1985.
- ¹⁵⁹ *A. Mandelstam*. Le sort de l'Empire Ottoman, p. 277—278.
- ¹⁶⁰ Deutschland und Armenien..., S. 142. *Տե'ս* Геноцид армян..., էջ 300,
- ¹⁶¹ A Speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords. In: Arnold J. Toynbee. Armenian Atrocities, p. 6; The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916, p. 653.
- ¹⁶² *Fridtjof Nansen*. L'Arménie et le Proche Orient. Paris, 1928, p. 356—357.
- ¹⁶³ *J. Lepsius*. Le rapport secret..., p. 194.
- ¹⁶⁴ Ibid., p. 261.
- ¹⁶⁵ *J. de Morgan*. Contre les barbares de l'Orient, p. 182.
- ¹⁶⁶ *J. Marquart*. L'origine et la reconstitution de la nation arménienne. Paris, 1919, p. 18.
- ¹⁶⁷ Le congrès de Tours. Paris. 1980, p. 536—537.
- ¹⁶⁸ The Armenian Genocide. Documentation. Volume 2, München, 1988, p. 243.
- ¹⁶⁹ «Yeni Çağ», 1984, № 10, s. 97—98.
- ¹⁷⁰ «İtilim», 1985, N 9, 1 Mayıs, s. 3.
- ¹⁷¹ Tribunal Permanent des peuples. Le crime de silence. Le génocide des Arméniens, Paris, 1984, p. 347—348.
- ¹⁷² Direction générale de l'information et des relations publiques. Division des publications et comptes rendues de presse. Strasbourg, le 15—19 juin 1987, p. 41.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Ա.

Աբղով Համիդ— 6, 7, 11, 20, 88, 80, 118, 125, 128, 131, 141—143, 156, 164, 220, 245—247, 249, 252, 254, 277—285, 318, 321, 324

Աբղով Ազիզ— 276
Ադոսիդես Ա.— 287
Ազնավոր Շառլ— 123
Աթաթյուրք Քեմալ— 169—173, 210, 258, 259, 324

Աթալով Թյուրքբայա— 270, 271, 284, 286, 296

Ալեմ ժամ-Պիեռ— 20
Ալլեգ Անրի— 168
Ալիսայան Իսմեր— 275, 284, 297

Ամիրխանյան— 196
Անարոլ Ջեմալ— 270, 286
Անդերսոն Մ.— 254
Անդրանիկ— 20, 100, 194, 195, 201

Անդրեասյան Տիգրան— 175, 177, 179, 184, 186

Անդրյուխին Մ. Ն.— 219—222
Անտոն Գաբրիել— 274
Անտոնյան Արամ— 296
Արամսյան Պետրոս— 181
Արմազդու Ֆահիր— 278
Արամ Կալծակ— 215

Աֆանասյան Սերժ— 193, 194, 198, 199

Բ

Բադեկցի Լուիզ— 76
Բալմոնտ Կոնստանտին— 281
Բախեմ Կառլ— 62
Բաղրամյան Հովհաննես— 193, 196

Բայր Յուսուֆ Հիբեթ— 16, 17, 117, 289—293
Բանյան (Ջուրոյ) Էլչեմեր— 123
Բաստ Լեյոն— 265
Բարրի Անրի— 223

Բարդակչյան Գևորգ— 255
Բարսումյան Հակոբ— 255
Բաքբալ— 261
Բելեն Ֆահրի— 272, 286, 296
Բեյլեռյան Արթուր— 231, 233
Բեռնարդոֆ— 84, 85, 88—91, 94, 95, 98, 99

Բեռման-Հովվեզ— 36, 42, 48, 49, 51, 54, 56, 62, 63, 66—69, 72, 74, 76, 135, 146, 303

Բերար Վիկտոր— 139, 281
Բերենբադ— 59
Բրաչս Ջեյմս— 125, 133, 163, 222, 234, 251, 297, 318
Բրանտ— 245
Բրեմոն— 200—206, 216

Բրիտան— 185, 186
Բրյուսով Վալերի— 125, 139, 222, 281, 317
Բուսշե Հելմեր ֆոն— 84, 86, 88—90
Բուրսայան Սեդրակ— 186
Բուրիան Ստեֆան— 51, 64, 74, 97

Գ

Գալուստյան Պետրոս— 178—181, 186
Գապայան Շուշան— 181
Գապայան Պողոս— 181
Գասպարյան Գոհար— 123
Գասպարյան Սարգիս— 178
Գեքելս— 190
Գլըրճյան Մանուկ— 181
Գրըրգյան Մովսես— 182, 188, 185

Գիրոնս Հ. Ա.— 17, 125, 222, 240, 295
Գյուպերտ— 80
Գյորինգ— 190
Գյոքբիզին Թալիթ— 288
Գյուլբենկյան Գալուստ— 123
Գյուրյուն Բյամուրան— 240, 241, 255, 270, 307

Գյուրսել Հալլուկ— 276
Գոբինո դը— 19
Գոճանյան Աբրահամ— 182
Գոճառ-Բիրոն Ռ.— 224
Գոտլիբ Վ.— 7, 94, 144

Գորդևսկի Վ. Ա.— 317
Գորկի Մաքսիմ— 125, 222
Գորովե Լալո— 123
Գրինֆիլդ Ջեյմս— 77
Գրին Ֆրիդրիկ Դեյվիս— 283
Գրյունվալդ Մաքս— 59
Գուշաքչյան Մարտիրոս— 161
Գոսման Ջոզեֆ— 138
Գևորգ V— 195

Դ

Դադրյան Վահագն— 251
Դամադ Ջեյթե տաշս— 258
Դավրիճեցի Առաքել— 241
Դեյլիորժան Ալբան— 271, 286, 296
Դեյվիս Լեյվի— 107
Դեմիր Լեյֆոն Բանու— 271, 297

Դերոմի Ժակ— 286
Դիլոյան Վ. Ա.— 57
Դիլոն Էմիլ— 157
Դյուկոպոն Գֆ— 165, 168
Դյունոն Գոլ— 235
Դյունֆիո— 216, 217
Դուլի— 85
Դոդան թեյ— 208—211
Դուրիճ Միլասլի— 191
Դուսեթ Էմիլ— 228
Դուսեթ Գոլ— 261

Ե

Եսայան Ջապել— 211, 216

Զ

Ջեյրջյան Վարդեր— 151
Ջոնսոն Գեյնոր— 6, 63

Է

Էլիոս Ջոյս— 258
Էնզելս Զ.— 271
Էնզելս— 7, 15, 86, 88, 97, 98, 54, 63, 65, 70, 71, 82, 91, 90, 94—96, 98, 100, 101, 103, 121, 122, 134—135, 145, 17, 190, 194, 222, 231, 233, 251, 256, 263—265, 267, 268, 271, 316, 320, 321

Ը

Ընտան— 51
Ընթերց— 82
Ընթերցող Տեղիլու— 26

Էրցբերգեր Մատիաս— 62, 63, 71
Էրոզլու Վելյսել— 270
Էրե Միմբեմալ— 261, 276
Էֆենդիաս Ն.— 215

Թ

Թաւեաթ— 7, 9, 12, 13, 17, 18,
22, 36, 44, 45, 48, 51, 54,
55, 61, 63, 64, 66, 67, 70,
71, 80, 82, 84, 85, 89—91, 99,
114—116, 118, 119, 121,
130, 133, 136, 138, 148, 172,
190, 222, 230, 231, 233, 239,
241—243, 250—252, 256,
261—266, 291, 292, 297, 303,
307—312, 314—316, 320, 221

Թահսին բել— 304
Թամբոչ Մեթին— 281
Թայարդա— 202, 203, 205
Թեհլերյան Սողոմոն— 18, 121,
238, 239, 261, 262, 266, 307
Թերզյան Սոկրատ— 208
Թերեզյան Տիրան— 188
Թյուրքուլու Ն. Բ.— 271
Թոյնքի Անուդ— 115, 125, 133,
134, 139, 222, 240, 251, 297
Թութագլյան Պետրոս— 177
Թումազյան Խաչեր— 184
Թութան բել— 216

Ժ

Ժելայակով Ա. Դ.— 215
Ժիվուկա Քրիստինա— 192
Ժորդես Ժան— 282

Ի

Իբի— 209, 215
Իգիթիանյան Խորեն— 196
Իզարելյա թագուհի— 137
Իզմիրյան Կարապետ— 204,
205, 212, 213

Իշեկուտ Բելլա— 123
Իսրայելյան Ռաֆայել— 189

Լ

Լանգ Դեվիդ Մարշալ— 244,
250, 251, 256, 258
Լարշե— 290
Լեդեբուր— 86, 88, 148
Լեմին Վ. Ի.— 126, 137
Լեպսիուս Յոհաննես— 20, 47—
49, 53, 56, 58—60, 62, 65,
74—78, 103, 113, 122, 125,
126, 128—131, 133, 134, 139,
150—163, 222, 234, 239, 240,
251, 257, 282, 283, 293, 297,
299, 301, 302, 307, 308, 319,
320,
Լըրուս-Բոլիո Անատոլ— 281
Լիբլենեստ Կարլ— 125, 148, 222
Լինչ— 289
Լիտես Պիեռ— 224
Լյարոշ Ժան— 236
Լյուդեհորֆ— 93, 95
Լոբանով-Ռոստովսկի— 248
Լոնգե Ժան— 321
Լոտի Պիեռ— 224
Լորիս-Մելիքով— 241
Լուսջյան Հովհաննես— 186

Խ

Խաչատրյան Արամ— 123
Խաչատրյան Հարություն— 202
Խելյան Զարբա— 181
Խեչոնյան Հակոբ— 181
Խոջենյան Վանես— 181
Խրիմյան Մկրտիչ— 275

Կ

Կալիսկի Յուլիուս— 59, 60
Կայալոֆ Ժակ— 194
Կառզու Ժան-Մարի— 15, 23,
226, 229, 230, 238

Կարաբեքիր Բյազըմ— 138, 194
Կարազոյլյան Հակոբ— 178
Կարալ Էնվեր Զիյա— 270, 275,
277, 279, 286, 292, 293
Կիրով Ա. Մ.— 17, 125, 222, 317
Կլիչ— 197
Կլուվան— 79, 80, 85, 91
Կորդմելեր Գ.— 34
Կրես— 92—94, 96—101

Հ

Հաազե Հուգո— 87, 88, 148
Հաբեշյան Մարտիրոս— 181, 186
Հալիլ— 22, 54, 61, 64, 65, 70,
78, 80, 84, 99—101
Համբարձումյան Վիկտոր— 123
Հայեր Օսկար— 109, 159, 300
Հանսեն Փ.— 87
Հավաթյան Պետրոս— 186
Հարտման Ֆելիքս— 89
Հարությունյան Աշոտ— 193
Հաքքը Իսմայիլ— 75, 121
Հելլեր Ջոզեֆ— 244, 257
Հերտլինգ Գեորգ— 83, 85, 89,
92, 96
Հիլդերբրանդ Էմիլ— 169
Հիլմի բել— 318
Հիմլեր— 190
Հինդենբուրգ— 94, 95
Հինգե— 94, 97—99
Հիսուս— տես Քրիստոս
Հիտլեր— 21, 190, 191, 220,
251, 271
Հոմենտե-Լանգեմբուրգ— 52—56
Հովիպ Ժան— 245, 247
Հովակիմյան Տաճատ— 107
Հովսեփյան Գարեգին— 196
Հուլյուսի-բել— 318
Հոջատլու Մեհմեդ— 270, 276

Ճ

Ճեպեճյան Սարգիս— 201

Ս

Մալի Տերու— 123
Մավիլ ժորժ դը— 240, 243
Մակլեր Ֆրեդերիկ— 125, 139,
223
Մառե Ժան-Պիեռ— 221
Մահմեդ— 144
Մահմուդ II— 111, 112, 246
Մամին-Սիբիրյակ Գ. Մ.— 281
Մանգո Էնդրյու— 254—256
Մանուկյան Արամ— 196
Մանուկյան Մահուշակ— 181
Մանդելշտամ Անդրեյ— 6, 20,
134, 139, 287, 297, 299, 318
Մարկվարտ Յոզեֆ— 125, 126,
136, 138, 140—142, 145—148,
159, 222, 257, 320
Մարշե ժորժ— 165
Մարքս Կ.— 6, 273, 320, 331
Մարոֆ— 176
Մաքարոֆ Ջ.— 255, 256, 297
Մաքքրայտ Շյոն— 285
Մեհմեդ— 113
Մեյե Անտուան— 125, 139
Մեսրոպ եպիսկոպոս— 92
Մերամ Ալի Քեմալ— 271
Միլլեր Ա. Ֆ.— 34
Միկոյան Ա. Ի.— 123
Միտերան Ֆրանսուա— 244
Մոզեր Պիեռ— 236, 237
Մոլդովան Օտեֆանիա— 123
Մովսես— 144
Մորգան Ժակ դը— 17, 125, 131,
319, 164, 222, 223, 240, 288,
297, 317, 320
Մորգենթաու Հենրի— 11, 12, 17,
44, 46, 63, 101—110, 118,
119, 129, 137, 230, 240, 242,
297, 299, 305, 306
Մորդման— 303
Մուս Ռանհարդ— 83
Մուս Ալբեր— 281
Մուշեղ եպիսկոպոս— 286

Յագով— 63, 65, 66, 70
 Յայլըն Այնան— 270, 286, 288, 297
 Յաղության Եսայի— 177, 181, 186
 Յարամաղյան Մովսես— 181, 186
 Յոհաննոս Այվա— 108
 Յուշա Սյուրեյա— 240, 270

Ն

Նագարբեկյան Թովմաս— 198
 Նագըմ դ-ր— 14, 172, 190, 222, 231, 289, 251, 256, 315
 Նագըմ Մուստաֆա փաշա— 265
 Նագըմ Ռեսանելի— 233
 Նախմ բեյ— 9, 240, 262, 312
 Նանանն Ֆրիսլոյֆ— 10, 20, 21, 131, 222, 319
 Նաուման Ֆրիդրիխ— 87
 Ներսիսյան Մկրտիչ— 221
 Նեյրաս— 61, 63
 Նիկոլ Է.— 224
 Նիսպազե Մարտին— 135, 139, 147, 240
 Նոգայես Ռաֆայել— 251
 Նովորատսկի Շանդոր— 110
 Նորման— 200
 Նորի Օսման— 101, 283

Օ

Օաբրի Ամնի— 235
 Օաբրի Լորան— 235
 Օայան Փերար— 105, 233, 240
 Օահիդ Սադրք— 284
 Օամսուտդինով Ա. Մ.— 215
 Օանգյան Սարգիս— 181
 Օարմըտան— 281
 Օաբիր Քեհաներդին— 17, 22, 127, 143, 172, 122, 231, 233, 251, 256, 315

Օաքի բեյ— 318
 Օելքի փաշա— 100
 Օերիֆ փաշա— 120
 Օոու Էզել Կուրալ— 252, 255
 Օոու Սոննֆորդ— 252, 255
 Օիմշիր Ֆիլյալ— 240, 270, 274
 Օոյբներ-Ռիխտեր Մաքս— 44, 46, 64, 135, 303, 304
 Օճետր— 196
 Օտանգե— 318
 Օտիեր— 77
 Օտրեզեման Գուստավ— 87
 Օտայբեր— 63

Չ

Չայան Կարապետ— 205
 Չելսով Ա. Գ.— 281
 Չեմբերս Ադա— 7, 12
 Չեռնոկ Յանոշ— 74
 Չիսենկելի Ա.— 195
 Չիկլ Գերգի— 123
 Չիչերին Գ. Վ.— 89
 Չոպանյան Արշակ— 217

Պ

Պայավիչինի— 44, 46, 51, 54, 64
 Պայաես Միշել— 224
 Պաչելի— 85
 Պասպուլյան (Չլարյան)— 183
 Պաստրմանյան— 294
 Պարակեմ— 101
 Պենոն Մորիս— 233
 Պերեկրեստով Վ.— 196
 Պինոն Ռընե— 10, 125, 180, 192, 139, 223, 237, 242, 317
 Պյանշեր Պիեռ— 167
 Պիրոշկա Կրայչիր— 112
 Պոմիանկովսկի— 52
 Պոստ Վիլֆրեդ— 108
 Պրեսանես Ֆրանսիս դը— 281, 282

Ջ

Ջահինյան Վարդան— 197
 Ջանսզյան Մարտիրոս— 181, 186
 Ջանփուլադ Իսմայիլ— 231
 Ջաք Էռնեստ— 77, 78
 Ջեքետյ Ալի Ֆուաթ— 216
 Ջելալ բեյ— 120
 Ջեմալ փաշա— 7, 13, 22, 37, 66, 82, 114, 121, 172, 190, 222, 239, 251, 264, 265, 315, 316
 Ջեքսոն Ջ.— 109, 306
 Ջիսանգիր ադա— 197

Բ

Բաղովից ֆոն— 78, 79
 Բաշիդ բեյ— 51
 Բատման Լ.— 34
 Բեմյուզա— 224
 Բեմոն Ժան-Բեռնար— 167
 Բըղան Պիեռ— 224
 Բիգո Ֆրանսուա— 265
 Բիզա Ահմեդ— 121
 Բիֆաթ Մելվան զադե— 240
 Բյուլեր— 55, 69, 72, 73, 81, 118
 Բոլեն-Ժեկմեն Մ. Գ.— 288
 Բորբախ Պաուլ— 35, 48, 62, 77, 83

Ս

Սալիբեկյան— 196
 Սալմասլյան Ա.— 223
 Սախա Ալի— 216
 Սալիդ Հալիմ փաշա— 64, 66, 172
 Սամիթ Ազիզ— 251
 Սանդերս Լիման ֆոն— 34, 78, 79, 257, 262, 263
 Սարաճյան Պետրոս— 202, 204, 206, 207

Տ

Սարգսյան Երվանդ— 34, 193
 Սարոյան Վիլյամ— 123
 Սեկտ ֆոն— 84, 90, 100
 Սեյֆի— 231
 Սեյֆուլա բեյ— 318
 Սըգալյան Եղիաաբեթ— 181
 Սըգալյան Պետրոս— 186
 Սիլիկյան— 195—198
 Սկրբեհակի Հրիստիեն Լեոն ֆոն— 71
 Սոլսերի— 249
 Սոնիել Ս. Ռ.— 270, 276, 297, 309—311, 314

Վ

Վալդ Ջորջ— 265
 Վամբերի Ա.— 247
 Վանայան Հաբեթ— 186
 Վանգենհայմ— 17, 36, 42—44, 46—49, 51, 52, 54, 61, 109, 135, 146, 242, 257, 303, 304
 Վանդալ Ալբեր— 281
 Վարդան (Մամիկոնյան)— 196
 Վարուժան Դանիել— 8
 Վեգներ Արմին— 3, 125, 134, 139
 Վեհիթ փաշա— 90, 99, 100, 199, 281
 Վերտման— 62
 Վերֆել Ֆրանց— 121, 122, 190—192
 Վեու Պոլ դյու— 217, 224
 Վեֆա Ահմեդ— 270
 Վիդալ-Նալկե Պիեռ— 31, 269
 Վիլհելմ II— 36, 142, 232
 Վիլսոն Վուդրո— 104, 134
 Վիկտորյա թագուհի— 247
 Վոլֆ-Մետերնիխ— 63—70, 72—74, 78, 135, 146
 Վուստրով— 81

Տ

Տամատյան Միհրան— 203—207,
211, 212
Տատ— 211, 212
Տեր-Գալուստյան Արթուր—180
Տերնոն Իվ— 23, 31, 226, 228,
237, 238, 240, 269
Տիսա— 74
Տմլաքյան Պետրոս— 177, 185,
186
Տոլստոյ Լ. Ն.— 281
Տրատումանդորֆ— 321
Տրումպեներ Ուրիխ— 32—37

Յ

Յեց Յանոշ— 123
Յիմերման— 53, 55—58, 60, 61,
66, 69, 73

ՈՒ

Ուշակով Ն.— 221
Ուոքլը Բրիսթոֆեր— 240, 244,
245, 247, 250, 251, 253, 257,
259

Փ

Փայմաքսըզոլլու Իսմայիլ— 270
Փիլիֆ Ֆ. Գ.— 71
Փիփրովյան Դանիելյեկ— 196,
198
Փիրովյան Դանիելյեկ— 196,
Փոսթոյան Շմավոն— 202, 206
Փրենս Մուսա— 22

Ք

Քենալ Մուսթաֆա— տե՛ս Աթա-
թյուրք
Քինոս— 254, 258
Քյամիլ Մ.— 280, 316, 318
Քոլտ— 210
Քոչեն Դընի— 281
Քոչաշ Սադի— 270, 274, 286
Քրիստոս— 144, 183
Քուրթալ Ջենալ— 137
Քուշներ Դեվիդ— 249

Օ

Օզալ— 321
Օգոյունա Յըլմազ— 271, 279,
286
Օգբայա Ի. Ջ.— 270, 272, 274—
279, 284, 285, 286, 294
Օհանջանյան Հ.— 91
Օհանջանյան Միքայել— 197
Օշերովսկի Լ. Յա.— 317
Օսման— 143
Օրել Շինասի— 240, 270

Յ

Յարեր— 57, 60
Յահրի փաշա— 180
Յերդիհանդ— 137
Յիշեր Ֆ.— 34
Յիշ Մարկյուս— 266
Յրանկենջուսյան ֆոն— 96, 99
Յրանս Անատոլ— 125, 164,
222, 223, 281, 317
Յուրնե Դարտիժ դյու— 185—187

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խօսք 3
Կրօն առաջին— Հայերի ցեղասպանության բուրժուական փառաբանումը 6
Մեծ եղեռնը 11
Եղեռնի դրդապատճառների մասին 19
Որքա՞ն հին է ոստիկանը 23
Գենցիգի «ղասական» օրինակ 25
Այս պարիլը . . . . .
Կրօն երկրորդ— Հողված-հրապարակումներ
Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. եղեռնում կայզերական Գերմանիայի դերի մասին 32
Վկայում են նորահայտ փաստաթղթերը 104
Հայկական եղեռնը հունգարական ամսագրի մեկնաբանությամբ 110
Կրօն երրորդ— Դատապարտում են բուրժուականներին
Հայերի գենցիգը և համաշխարհային հասարակայնությունը 124
Յոզեֆ Մարկվարտը արևմտահայերի գենցիգի մասին 138
Յոհաննես Լեպսիուսը և արևմտահայերի ճակատագիրը 150
Եղեռնի դատապարտման հարցը և ֆրանսիական հասարակայնությունը 164
Մուստաֆա Քեմալի մի հարցազրույցի առիթով 169
Կրօն չորրորդ— Կիմադրություն մարդասպաններին. Ինճապաշտ-պանական կոիվներ
Մուսա լիռան գոյամարտի պատմական դասերը 174
Սարդարապատը՝ ֆրանսահայ պատմաբանի հայացքով 193
Հաճընի մաքառումն ու անկումը 200
Կրօն հինգերորդ— Մեծ եղեռնի պատմագրությունը
Մ. Ն. Անդրյուխինի «Գենցիգը իմ պերիպիտոսական պետությունների քաղաքականության մեջ» բրոշյուրի առթիվ 219
Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում 223
Թուրք ցեղասպանների փաստարանը 240
Հայերի ցեղասպանությունը անգլիական պատմաբանների աշխատություններում 244
Պատմության խեղաթյուրման նոր փորձեր 260
Եղեռնի պատմության նեղագիտումը Թուրք պատմագրության կողմից 266
Մանրագրություններ 326
Անվանացանկ 360

Ռուբեն Գարեգինի Սահակյան
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Рубен Гарегинович Саакян
ИЗ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА

(На армянском языке)
Ереван «Айастан» 1990

Խմբագիր՝ Գ. Ռ. Կեյսազյան
Նկարիչ՝ Լ. Ա. Մամյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Գ. Բ. Նախապետյան
Վերտուղող արագրիչ՝ Ռ. Թ. Մարգարյան

ՌԵ—7079

Հանձնված է շարվածքի 10.02.1990 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 26.09.1990 թ.:

Ձորմատ՝ 84X108^{1/32}: Բուլիթ տպ. Մ 2, Տառատեսակ՝ «Նորք»: Տպագրություն՝ բարձր: 19,32 պալմ. տպագր. մամ., 17,82 հրատ. մամ.: Տպարանակ՝ 30 000: Պատվեր՝ 321: Գինը՝ 3 ա.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9, Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Исаакяна, 28.

Հայաստանի Հանրապետության հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета Республики Армении по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Теряна, 91.